

LUND UNIVERSITY

Uppåkra - centrum och sammanhang

Hårdh, Birgitta

2001

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Hårdh, B. (Red.) (2001). *Uppåkra - centrum och sammanhang*. (Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°; Vol. 34). Almqvist & Wiksell International.

Total number of authors:
1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

ACTA ARCHAEOLOGICA LUNDENSIA

SERIES IN 8°, No. 34

UPPÅKRA

CENTRUM OCH SAMMANHANG

UPPÅKRASTUDIER 3

ALMQVIST & WIKSELL INTERNATIONAL

ACTA ARCHAEOLOGICA LUNDENSIA
SERIES IN 8°, No. 34

UPPÅKRA

Centrum och sammanhang

UPPÅKRASTUDIER 3

Redaktör
Birgitta Hårdh

ALMQVIST & WIKSELL INTERNATIONAL

Publikationen finansieras inom projektet
Samhällsstrukturen i Sydsverige under Järnåldern
som stöds av Riksbankens Jubileumsfond

Omslaget visar en fibula av Nydamtyp från 300-talet.

© Arkeologiska institutionen

Tryckt av Bloms i Lund Tryckeri AB, Lund 2001.

Distribution: Almqvist & Wiksell International, Box 7634, 103 94 STOCKHOLM.

ISBN 91-22-01930-8

INNEHÅLL

FÖRORD	1
<i>Berta Stjernquist</i> Offerplatsen och samhällsstrukturen	3
<i>Carolina Stolt</i> Fragment av en svunnen föreställningsvärld	29
<i>Kajsa Branca</i> Människor och samhälle under romersk järnålder belysta av sydvästkånska gravfynd	43
<i>Sara Engblom</i> En studie av gravkeramiken under romersk järnålder och folkvandringstid	57
<i>Maud Cecilia Andersson</i> Om problemet att lokalisera hallar	71
<i>Therese Nilsson</i> Kontaktmönster i Skåne under yngre järnålder	87
<i>Maud Cecilia Andersson, Kajsa Branca, Sara Engblom, Therese Nilsson & Carolina Stolt</i> Västra Skåne en dynamisk region – Samhällsstruktur och kontinuitet under järnåldern	103
<i>Johan Callmer</i> Extinguished solar systems and black holes: traces of estates in the Scandinavian Late Iron Age	109
<i>Bertil Helgesson & Berta Stjernquist</i> Fibulor från äldre järnålder på Uppåkraboplatsen	139
<i>Maria Lindell</i> Kammakeri från äldre järnåldern på Uppåkraboplatsen	157
<i>Morten Axboe</i> En C-brakteat fra Uppåkra	169

<i>Bente Magnus</i>	175
Relieffspenner fra Uppåkra og andre funnsteder i Skåne	
<i>Birgitta Hårdh</i>	187
Produktion och spridning. Näbbfibulor i Skåne	
<i>Bertil Helgesson</i>	205
Flera spår av tidig kristen mission i Uppåkra	
<i>Torsten Capelle</i>	213
Drei Karolinger	
<i>Iben Skibsted Klæsøe</i>	217
Trefligede spænder fra Uppåkra	
<i>Malin Svensson</i>	239
Gyllene bronser – en komparativ kontextuell analys av Uppåkras vikingatida förgyllda bronssmycken	
<i>Lars Salminen & Conny Johansson Hervén</i>	259
Bronshantverket i brytningstid – exemplet Lund	

FÖRORD

I projektbeskrivningen för projektet *Samhällstrukturen i Sydsverige under järnåldern* framhålls att Uppåkraboplatsen avsågs bli ett slags katalysator för analysen av järnålderssamhället. Redan de första dagarnas undersökningar på Uppåkraboplatsen visade att detta varit ett riktigt val. Fyndens riklighet och variation ställde utom allt tvivel att detta varit ett mäktigt centrum under närmare tusen år. Men för att ett centrum ska kunna uppfattas som ett sådant måste det fogas in i ett sammanhang – det måste vara centralt i förhållande till något annat. Den andra volymen av Uppåkrastudier, *Fynden i centrum*, hade som tema att presentera fynd från Uppåkra i avsikt att diskutera dess roll som en central plats. I denna, den tredje volymen, *Uppåkra – Centrum och sammanhang*, har vi fokuserat på Uppåkracentrets regionala eller överregionala relationer. Genom Uppåkras osedvanligt långa kontinuitet har vi unika möjligheter att pröva begreppet centralitet i ett långt tidsperspektiv. Det är rimligt att Uppåkras funktioner förändrats under loppet av det första årtusendet och att dess relationer till den omgivande regionen eller till avlägsnare områden antagit olika former.

Denna aspekt har varit den sammanhållande länken för en rad CD-arbeten som färdigställdes under 1999. Handledare för dessa arbeten har varit en grupp forskare inom projektet, Mats Riddersporre, Ole Stilborg och Bertil Helgesson samt under-teknad. Utgångspunkt för dessa examensarbeten har varit den inventering och sammanställning av undersökningar genomförda av UV-Syd under åren 1970 till 1996 publicerad av Bengt Jacobsson under titeln: *Järnåldersundersökningar i Sydsverige. Katalog för Skåne, Halland, Blekinge och Småland*. Jag vill här särskilt tacka Bengt som ställt manuskriptet till förfogande och också, tillsammans med andra medarbetare på UV, på olika sätt fungerat som "extrahandledare".

Liksom i den föregående volymen av *Uppåkrastudier* har en rad experter inom järnåldersforskningen bearbetat olika aspekter av det väldiga materialet och vilkas bidrag publiceras här. Jag vill framföra mitt varma tack för allt det arbete ni nedlagt men också för inspirerande diskussioner kring fyndmaterial och tolkning, som i hög grad bidragit till höjning av kunskap och kompetens såväl hos mig som hos andra inom projektet.

Språkgranskning av abstracten har utförts av Alan Crozier. Bengt Almgren, LUHM, har gjort en stor del av fotoarbetet. Henrik Pihl har stått för layouten. LUHM:s personal, inte minst på konserveringen och digitalfoto har bistått oss på allehanda sätt. Alla tackas varmt.

Lund i april 2001

Birgitta Hårdh

Offerplatsen och samhällsstrukturen

Berta Stjernquist

The cult place and the social structure

The idea that a change in the political power and in the social organization during the Iron Age caused alterations in the sacrificial customs has played an important role in modern archaeological research. In the paper it is stressed that this trend has resulted in a one-sided interpretation of finds and find conditions. In order to illustrate this problem, the article discusses some sites and finds (Gullåkra mosse, Hassle Börsarp mosse) in relation to the settlement at Uppåkra. In addition, some comparative material is treated (Hindby, Röekillorna, Gårdlösa, Käringsjön). The differences between individual and official cult, between wetland sacrifices and dry land sacrifices, between fertility sacrifices and booty sacrifices are dealt with as important for the analysis. The result of the analyses shows that the cult activities were much more varied than assumed. The rites and ceremonies of the ruling class were not the only ones. Cult activities associated with the economic life and the family can be traced as well.

Berta Stjernquist, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, Sandgatan 1, SE-223 50 Lund.

Inledning

Forskningen om bebyggelsestrukturen i Syd-sverige under järnåldern har blivit starkt inriktad på frågor som gäller den danska kungamaktens utvidgning över det sydsvenska området och den danska riksbildningen. Eftersom det rör sig om ett skede då litterära källor ger viss belysning åt det historiska skeendet har det varit frestande att ge stort utrymme åt detta källmaterial och att gruppera och analysera de arkeologiska fynden på ett sådant sätt att de belyser de historiska frågeställningarna. Detta gäller i första hand yngre järnålder men det präglar även uppfattningen om äldre järnålder. I den process som leder till ett enat danskt rike har kult och offerförförståelse uppfattats som en spegling av maktförskjutningen i samhället. Denna bild av samhällsförhållandena innebär att kult- och offeraktiviteter efter folkvandringstid kommer att domineras av eliten och de styrande som använder dem för sina syften (Fabeck 1994a-b). Man kan emellertid anlägga ett mera varierat synsätt på de komplexa förhållanden det rör sig

om. Hedeager har nyligen kritiskt diskuterat Fabecks modeller (Hedeager 1999).

En fråga av vikt gäller fördelningen mellan officiellt genomförd kultaktivitet och en kult inom den privata sektorn. Är den kollektiva kulten helt dominerande eller kan det finnas utrymme för en individuell? För att kunna analysera denna fråga måste man försöka definiera dessa båda aktiviteter så att man kan urskilja dem i materialet. Den allmänna meningen är nog att det är svårt att dra en gräns. Det finns dock vissa formuleringar som kan tagas till utgångspunkt för en diskussion. En gränsdragning mellan offentlig kult och privat kult har formulerats av Folke Ström i hans arbete "Nordisk hedendom" som kommit ut i ett stort antal upplagor från 1961 till 1993 (Ström 1985, jfr Åqvist 1996).

Han definierar där den offentliga kulten som en aktivitet gemensam för ett rike, ett landskap, ett härad eller en socken.

Den privata kulten däremot definieras som

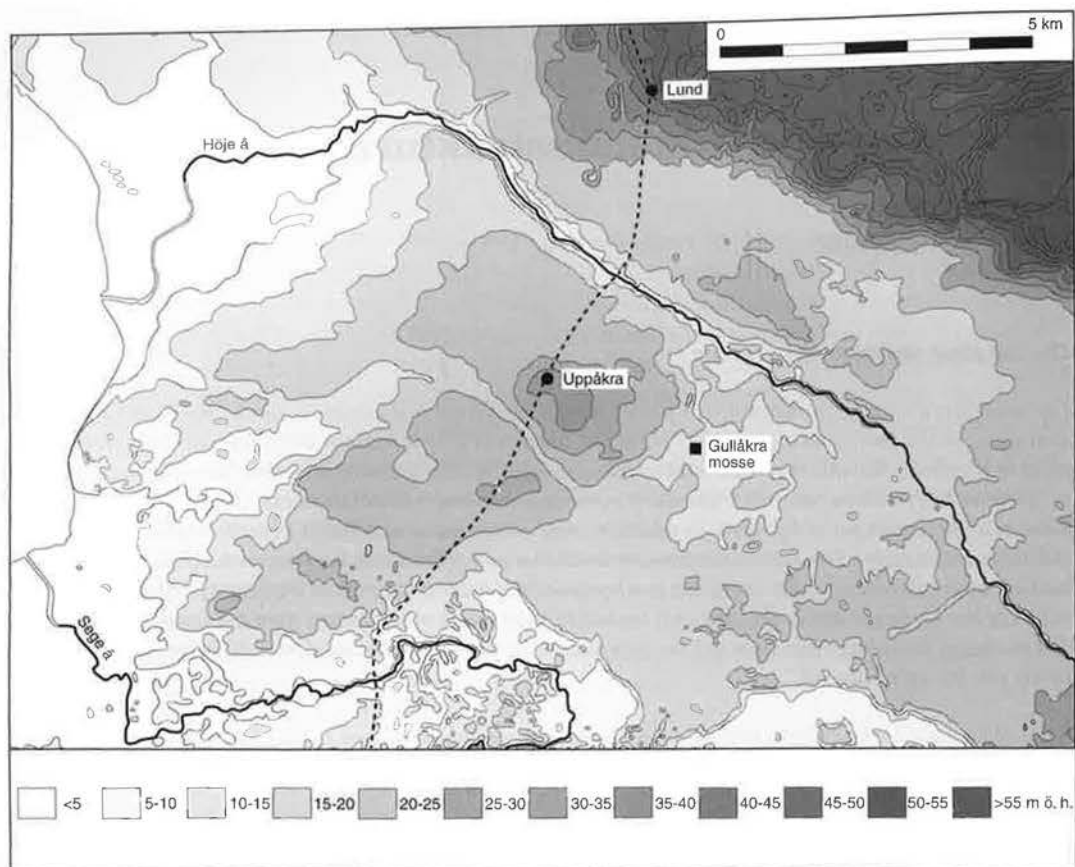

Fig. 1. Området mellan Höje å och Sege å med Uppåkraboplatsen, en gammal vägsträckning samt mosskomplexet Gullåkra/Brågarp/Vesum. Höjdnivåerna är markerade.

de riter som ägde rum på den enskilda gården, där även en vidare släktkrets kunde delta. Man torde kunna tillägga att den privata kulturen även kan innebära att enskilda individer på ett eller annat sätt för fram sina egna önskemål genom kultiska handlingar t.ex. offer av lerkärl eller matvaror. Dessa handlingar har karaktär av fruktbarkult.

Många forskare har uttalat sig om gränsdragningen mellan den officiella och den individuella kulturen. De flesta synes vara eniga om att gränsdragningen är svår att göra men att det finns sådana variationer i aktiviteten att man ej sällan kan se skillnaderna (jfr Ström 1985; Andersson 1998; Carlie 1998). Det har på ett olyckligt sätt skapats en motsättning mellan offer av dyrbara krigarutrustningar och offer som syftar till ett framgångsrikt näringsliv, en fruktbarkult.

Vid analysen av eventuella förändringar av kulturen under järnåldern har man anledning fråga sig om det hierarkiska systemet dominerar över alla samhällsfunktioner. Är inte den sociala verkligheten mera komplex? I modern forskning har framhållits att det hierarkiska systemet kan vara sammansatt av aktivitetssektorer och nivåer med olika grad av styrning (Ehrenreich, Crumley & Levy 1995; Levy 1995). Detta torde innebära att människornas mentalitet kan komma till uttryck i självständiga former. Kulturen är en sådan sektor där varierad aktivitet är tänkbar. Frågan är då om man i kulturen kan se olika nivåer i samhället? Det man i första hand bör pröva gäller jordbruk men även handel, hantverk och kommunikation kan komma i fråga.

Det finns många olika typer av offerplatser: särskilda officiella platser för kult eller vissa ställen på boplatsen, i dess omgivning eller vid gra-

Fig. 2. Gullåkra mosse vid bebyggelsen i Staffanstorp. Till höger fyndplats för lur och halsring. I bakgrunden (mittpartiet) skimtar Uppåkra kyrka. Foto Lars Larsson.

varna där kult utövas. Det är sannolikt att de officiella ändrar karaktär under järnåldern i samband med en politisk förändring där eliten träder till som styrande. Men hur är det med de vanliga människornas religiösa och magiska uppfattningar? Hur lätt ändras de? Blir den individuella aktiviteten onödig vid en förändring av elitens agerande? Finns den inte kvar som en underström som uttryck för andra nivåer i samhället.

För att belysa dessa frågor kommer några konkreta exempel och fyndsituationer att diskuteras. Det krävs intensiva analyser av därtill lämpade offerfynd. Kan man där se en likformighet eller är materialet varierat? Eftersom Uppåkraboplatsen genom de nya undersökningarna framstår som ett maktcentrum kommer i första hand några offerplatser i dess närhet att analyseras (Larsson 1998).

Gullåkra mosse

Eftersom Gullåkra mosse ligger endast ca 2 km från Uppåkraboplatsens centrum har den anförts som en trolig offerplats för boplatsens in-

byggare (Stjernquist 1994, 1996). Denna mosse är en del av ett sammanhängande system av våtmarker där Gullåkra mosse övergår i Brågarps och Vesums mossar (Fig. 1). Hela komplexet kan betraktas som en enhet. Även om offer förekommit endast i vissa delar av det stora mossträcket kommer fynden i hela komplexet att diskuteras. Samtidighet och tecken på samband med bebyggelse i närheten är av betydelse.

Miljön i Gullåkra och byns förändringar under historisk tid är av intresse för undersökningen. Namnet skrevs Gulagrae 1491, Gullagra 1684 och Gullåckra 1736, senare Gullåkra (Ingers 1978). Förleden är guld och har tolkats som bördiga åkrar men det har framförts tvivel på detta.

Det finns en geometrisk karta över Gullåkra från år 1700. Sedan medeltid låg gårdar i två rader vid vattendraget som mynnade i mossen. Mossen var i vångalag med angränsande by Brågarps ängsvång. Byn är omtalad av Linné i hans Skånska resa från år 1749. Äldre skeden och senare utveckling har behandlats av flera

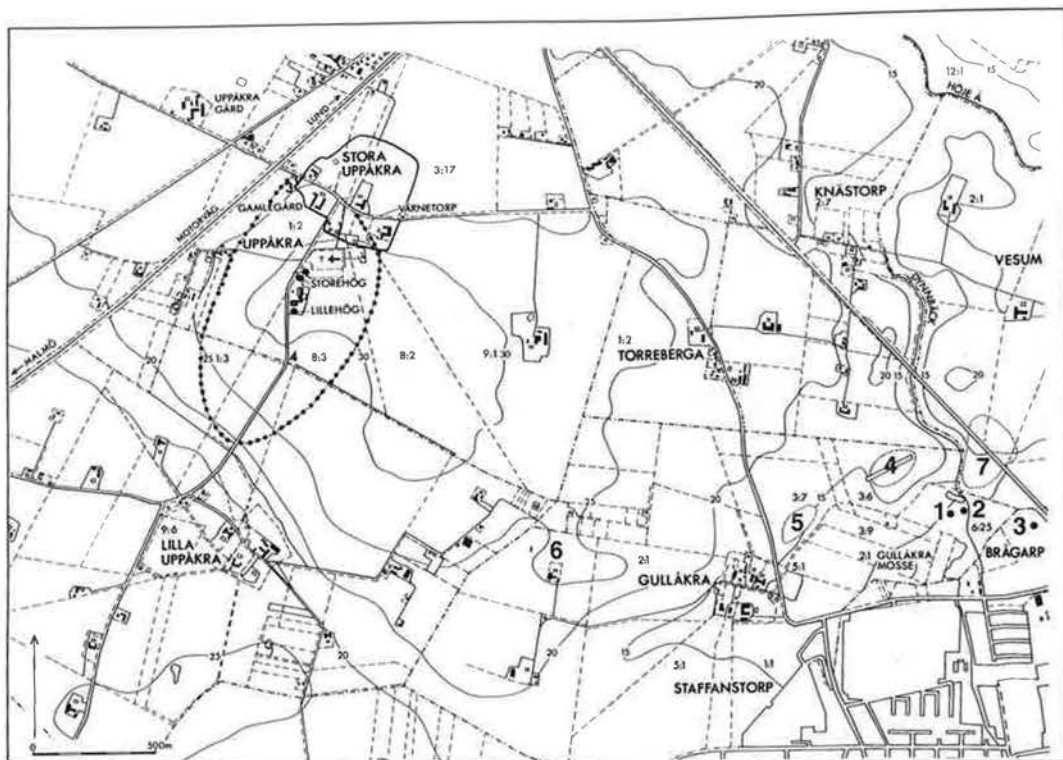

Fig. 3. Området mellan Uppåkra och mosskomplexet vid Gullåkra, som avvattnas av Dynnbäcken. Uppåkra-boplatsen samt i texten nämnda fyndplatser vid Gullåkra komplexet har markerats. 1. Fyndplats för bronslur (RAÄ inv. 3); 2. Fyndplats för halsring (RAÄ inv. 12); 3. Fyndplats för bronsyxia (RAÄ inv. 13); 4. Boplats Gullåkra 3:6 (RAÄ inv. 4); 5. Boplats Gullåkra 3:7 (RAÄ inv. 16); 6. Boplats Gullåkra 7:1 (RAÄ inv. 18); 7. Boplats Vesum 1:1, 3:1 (RAÄ inv. 4). Fyndplats för svärd Vesums mosse samt boplats Brågårp 1:16 finns inte på planen.

forskare (Dahl 1942; Wester 1960; Lewan 1981). Byn skiftades 1812 så att delägarna, 7 gårdar, fick sammanhängande skiften. Mossen som utnyttjades för slåtter och för torvtäkt undantogs på begäran från skiftet. Den blev alltså även i fortsättningen en tillgång för hela byn. Gullåkrabäcken flöt från en källa i Gullåkra by och mynnade i mossen. Den blev täckdikad i mitten av 1900-talet. Källan, som låg på Gullåkra nr 1, fick omkring 1830 en brunnsinrättning där gäster togs emot. Denna hälsokälla fungerade till 1843 då markägaren avled. Detta innebar ett slut på brunnsverksamheten (Klinghammar 1841). En del av mossen kom att tillhöra Staffanstorps tätort vilket anges på ekonomiska kartan från 1980. I samband med bebyggelse och utbyggnad av infrastrukturen har delar av mosskomplexet blivit utfyllt vilket avsevärt försvårar

en undersökning (Fig. 2).

Mossen avvattnas av Dynnbäcken som flyter i nordlig riktning och faller ut i Höje å. Dess avgränsning kan betecknas med nivåkurvan för 15 m som också gäller för mossarna i Brågårps och Vesums socknar. Området med nivån under 15 m går vidare i ett stråk längs Dynnbäcken fram till Höje å (Larsson 1998) (Fig. 1 och 3). Även sträckningen för Gullåkrabäcken och delar av Gullåkra med dess källsprång ligger inom 15 meters kurvan (Stjernquist 1996; Larsson 1998).

Fynden i mosskomplexet Gullåkra-Brågårp-Vesum

Under 1800-talet bedrevs torvtäkt i mosskomplexet. Mest känd av de fynd som påträffa-

Fig. 4. Luren som hittats i Gullåkra mosse. Ca 1:6. Foto LUHM.

des är en lur av brons (Fig. 4) som på 1840-talet kom fram på prästgårdens mark, Gullåkra 6:25 (LUHM 4372). Lämningar av en båt och ben av ett stort djur sågs också vid detta tillfälle. Fyndet har beskrivits av Nils Gustaf Bruzelius i Svenska fornlemningar 2, 1860, s. 35 ff.). Enligt uppgift i Engström 1927 låg luren på 3 alnars djup i mossen. Uppgiften om djupet varierar dock i olika källor, av vilka ingen kan anses vara en säker förstahands uppgift. Oldeberg anger 1947 djupet till 2,43 m vilket motsvarar ungefär 4 alnar, dvs. det mått som Bruzelius anger. I inventeringen anges djupet till ca 1,5 m. Uppgifter om fyndet finns i ett brev från baron Claes Kurck till Sven Söderberg daterat den 29 okt. 1888. Det meddelas att pastor Larsén kom till platsen strax efter fyndtillfället och fick uppgifter av arbetarna. Luren kom sedan via Claes Kurcks fader, som inköpte det, till Sven Nilssons samling.

Hornet är lätt vridet och försett med kedja och munstycke samt med bräm vid ljudöppningen. Det är gjutet i fyra delar och har 28 dubbla ringar, längden ca 2 alnar. Metallens sammansättning är 10,06 % tenn, 89,25 % koppar, 0,16 % silver, 0,53 % nickel samt spår av bly och järn (Bruzelius 1860, jfr Oldeberg 1947; Broholm et al. 1949). Luren kan typologiskt dateras till bronsåldern, Montelius per III.

Ett annat fynd från Gullåkra mosse är en

halsring av brons (LUHM 17176) (Fig. 5). Vid torvtäkt år 1911 hittades den nära fyndplatsen för luren. Halsringen består av en massiv bronssten av fyrkantigt snitt och har en inre diam av 11,5 x 12,5 cm. Den väger 83,1 gr. Tenen avslutas med två massiva, halvklotformade kulor som hakas i varandra och fungerar som lås. Dessa kulor är ornerade med ett inristat La Tène märke, trekant med insvängda sidor. En av tenens sidor är ornerad med skraverade trianglar. På båda sidor om låset finns en grupp av trianglar medan enstaka trianglar återkommer på fem ställen på ringen. Skraveringar på halsringar har ibland tolkats om reminiscenser av vridning vilket dock inte klart framgår av dekoren på denna ring (Fig. 6). På grund av låsets dekoration har ringen daterats till förromersk järnålder (Engström 1927; Moberg 1954; Stjernquist 1994, 1996). Dateringen av Gullåkraringen är emellertid svår eftersom den är ett offerfynd och alltså inte ingår i någon fyndkombination.

Bertil Helgesson, som ställt sitt manuskript till mitt förfogande (Helgesson, Keltertid och Skåne), har i sitt pågående arbete om Skånes järnålder gjort en sammanställning och utvärdering av halsringsmaterialet. Han följer de traditionella dateringarna och diskuterar materialets karaktär av offerfynd ur traditionell synpunkt.

Som bakgrund har han en omsorgsfull sam-

Fig. 5. Halsringen av brons som hittats i Gullåkra mosse. Foto Inger Kristensson. Ca. 1:1.

manställning av boplatmaterial daterbart till förromersk järnålder. Detta har starkt ökat genom de senare årens undersökningar exempelvis vid Fosie och Stora Köpinge men för många material finns fortfarande inte beskrivningar. Källmaterialet har i stor utsträckning hämtats från UV Syds fortlöpande arbete. Man kan därmed belägga en omfattande bebyggelse från förromersk järnålder även om föremål av metall uppträder sparsamt och dynamiken i bebyggelseförändringarna är föga framträdande. Anonymiteten i bebyggelsen beror i viss ut-

sträckning på att dateringarna får göras med C14 analyser. Problem som inte kunnat lösas är bebyggelsens etablering i sen förromersk järnålder och materialets förändringar vid tiden för Kr.f. Detta problem är exempelvis aktuellt i fyndmaterialet från Hötofta trots att keramiken där förekommer rikligt.

Av särskilt intresse är att den sena typen av ringar har funnits även i Uppåkra. Bland detektorfynden ingår två bucklor av brons vilka synes ha varit ändavslutningar på halsringar (Fig. 7). Båda är lågt halvsfäriska. Den ena, U 3800, har i top-

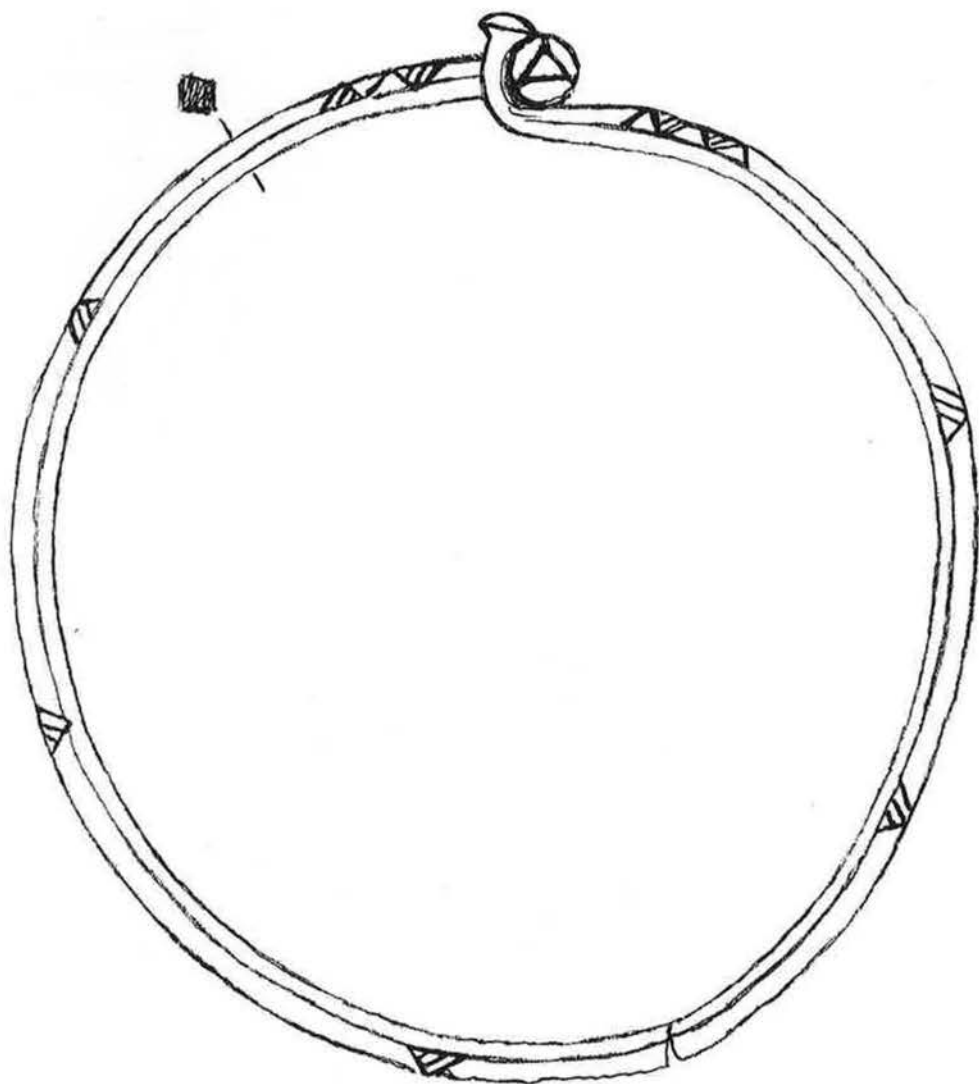

Fig. 6. Halsringens ornament. 1:1. Teckning av författaren.

pen ett fyrkantigt hål efter en tapp i fästeanordningen. Den är ornerad med dubbla bågformade linjer som bildar en fyrkant och har i nedre kanten en rad små punkter. Bucklan är ca 2,1 x 3 cm och något deformerad. Den andra, U 1511, har på insidan spår av lödning. Den är ornerad med dubbla linjer som bildar en trekant med insvängda sidor samt har en linje som mönsteravslutning runt bucklan, som är rund med en diam av ca 2,5 cm (Fig. 7). Dessa båda föremål är betydelsefulla därför att de bevisar att boplatsen fanns redan i senlatène. Därmed

antydess dess samtidighet med halsringen från mossen.

Moberg har i sitt arbete 1954 om halsringarna från senlatène diskuterat de olika typerna samt deras förändringar och utbredning. Gullåkra ringen intar där en mellanställning mellan de äldre av Hallstatt-typ med massiva knoppar och en grupp med ihåliga knoppar. Ett intressant komplex av de sistnämnda ligger i Öster- och Västergötland, betydelsefullt därför att det till större delen rör sig om gravfynd med fyndkombinationer. Flera nya fynd har kommit fram under

Fig. 7. Bronsbucklor som suttit på lås till halsringar. Detektorfynd från Uppåkraboplatsen. Foto Bengt Almgren. 2:1.

senare år (Kaliff 1999 med hänvisningar). Denna typ av ringar ligger sent i förromersk järnålder.

Halsringar från senlatène med ornamentik som visar keltisk influens finns även i Östersjöområdet. De gotländska har behandlats av Erik Nylén (Nylén 1955:503-507). Det är anmärkningsvärt att flera dräkt- och smyckedetaljer inom detta område bär keltiskt präglad ornamentik. Utom halsringarna hör bältebeslag dit. Det är ett material som delvis kan dateras med fibulor och som ligger förhållandevis sent i förromersk järnålder. Sambandet med material söder om Östersjön har framhållits.

I detta sammanhang finns anledning att ånyo granska den halvsvärska med en keltisk trekant ornerade bronsknopp som kommer från grav 110 i Gårdlösa och som där betecknats som huvudet av en s.k. holsteinsk nål (Stjernquist 1993). Den avviker på många sätt från dessa. Huvudet är av brons men är fäst på en ten av järn. Eftersom det fanns andra järnfragment i brandgraven kan brons huvudet ha hört samman med dessa. De skulle kunna vara rester av en halsring av järn med brons huvudet som en del av låset, en attribuering som dock är mycket osäker (Stjernquist 1999). En halsring skulle vara jämförbar med halsringar av järn som kan påvisas i området söder om Östersjön, bl.a. i Mecklenburg, (Keiling 1969) och med de två kända gotländska brons halsringarna från senlatène (Sojvide, Sjonhem sn) som publicerats

av Nylén (Nylén 1955). Dessa tolkas som ett belägg för ett keltiskt inslag i sista århundradet före Kr.f.

Ringarna av järn är fragmentariska. Det framgår att de kan vara bandformade men att de oftast är formade av en stav som kan ha fyrkantigt tvärsnitt i likhet med brons halsringen från Gullåkra.

Föremålen i Gårdlösa grav 110 kommer från en brandgrav som ingår i en gravserie där de följande är skelettgravar med lerkärl. Grav 110 får därmed ett logiskt sammanhang med dessa som speglar kontakt med fyndmaterial i Mecklenburg. Där finns holsteinska nålar av brons och järn men också halsringar av järn (Keiling 1979). Brandgraven 110 är den äldsta i serien av gravar på Gårdlösagravfältet. Den visar vid vilken tidpunkt bebyggelsen där etablerades. Sammanhanget med området söder om Östersjön förstärks genom den ovan påpekade övergången från brandgravskick till skelettgravskick, en process som också kan spåras i Mecklenburg som får ett inslag av keltiska krigargravar vid denna tid och som får skelettgravar i början av första århundradet (Steuer 1992: 255).

Ett problem som komplicerar dateringen är att keltiska element överskrider gränsen mot romersk järnålder åtminstone i vissa delar av Europa och uppträder i konsthantverket betydligt senare. I Sverige finns det nyligen funna guldfyndet från Vittene med hals- och armringar

Fig. 8. Detalj av halsringen på djurskulpturen, benämnd Helge, från Uppåkraboplatsen. Jfr uppsats av Bertil Helgesson i Uppåkrastudier 2, 1999.

med keltisktinspirerade avslutningar (Lamm 1997). Man kan också nämna det praktfulla djuret från Uppåkra, Helge, som har en keltisk ring av guld markerad kring halsen (Fig. 8). Det keltiska inflytande i romersk järnålder har ej sällan betonats i forskningen (Klindt-Jensen 1950; Holmqvist 1962). Men trots detta torde en datering av halsringen från Gullåkra till förromersk järnålder vara riktig men den behöver inte ligga särskilt tidigt i denna period. Den hör kanske hemma i senare delen av perioden. Den bedöms här med utgångspunkt från det ovan refererade materialet.

Från mosskomplexet som begränsas av 15 m:s kurvan kommer utom luren ytterligare två fynd från bronsålder (Fig. 3). I den närbelägna Brågarps mosse hittades en hålcelt, LUHM 3463 (Fig. 9), och i Vesums mosse ett svärd av brons, LUHM 20556 (Fig. 10), båda från bronsålderns femte per. Svärdet är 45,2 cm långt och tången 4,9 cm (Baudou 1960).

I Gullåkra mosse har hittats några föremål av sten och flinta daterbara till stenålder: två flintdolkar (LUHM 4051, 4908), en stenklubba (LUHM 5070), en tunnbladig hålslipad flint-syxa (LUHM 17781) och ett skifferhänge (LUHM 6143). Från Brågarps mosse kommer en tunn-

Fig. 9. Bronsyxa som hittats i Brågarps mosse. 1:1. Foto Bengt Almgren.

bladig flintsyxa och en flintmejsel (LUHM 11292), en tunnackig flintsyxa (LUHM 4520), en tjockackig flintsyxa (LUHM 6049) och en stridsyxa (LUHM 5028). I Vesums mosse har hittats 2 tjockackiga yxor, en mejsel och 2 skedformade skrapor (LUHM 894, 1014, 1333, 1396-97), sannolikt ett depåfynd, samt en skrubbkvarn (K:1797), en skafthålsyxa (LUHM 16095) och en grönstensyxa utan skafthål (LUHM 18018) (Engström 1927; Karsten 1994). Stenåldersfynden har behandlats ingående av Karsten som tolkat dem som offerfynd. De synes vara belägg för en långvarig offertradition.

Utom de nämnda har några äldre fynd Gullåkra som fyndplats. Det rör sig om fyra spjutspetsar av järn. Två av dessa, LUHM 12664, 12665, är skadade med böjd spets och med sönderfränt järn, vilket tyder på att de legat i mossjord och tillhör gruppen offerfynd. I varje fall 12665 kan bestämmas som C1b eller C2, alltså yngre romersk järnålder (Ilkjær 1990). Ytterligare två spetsar, SHM 7871: 177 och 178 torde vara offerfynd från mossen (Stjernquist

Fig. 10. Svärd av brons som hittats i Vesums mosse. Längd 45,2 cm. Foto Bengt Almgren.

1996). För tolkningen av alla dessa fynd är en inventering och analys av övrigt fyndmaterial från Gullåkra av betydelse. Men oavsett detta så visar det befintliga fyndmaterialet från mosskomplexet att offer förekommit där under såväl bronsålder som järnålder och möjligen redan under stenålder.

I samband med de pågående analyserna av Uppåkraboplatsen har preliminära undersökningar gjorts även i Gullåkra mosse. Prov har tagits av Mats Regnell för undersökningar av lagerföljden. Undersökningen var emellertid mindre framgångsrik. Enligt dessa preliminära provborringar saknas de sena lagren som skulle svara mot bebyggelsen på Uppåkraboplatsen. Det innebär också att möjligheten att finna fynd från tiden för Uppåkraboplatsen kan vara begränsade. Jfr Mats Regnell, *Rapport rörande förutsättningarna för vegetationshistoriska analyser i området kring Uppåkra, Uppåkra sn, Lunds kommun*, 12 Maj 1995.

Vid preliminära detektorundersökningar av Jørgen Ilkjær och Jonas Paulsson påträffades inte några förhistoriska föremål inom den del av våtmarken som ligger inom Gullåkra by. Undersökningen försvårades av närheten till en kraftledning. Det visade sig dessutom att den befintliga mossjorden är av en kvalitet som knappast bevarar järn. I den del av mossen som tillhör Brågarps by påträffades några järnföremål bl.a. en kraftig kil av järn. Dateringen av järnföremålen är emellertid osäker. Undersökningen i mosskomplexet kommer att fortsätta.

Boplatser vid mosskomplexet

Man kan antaga att offerfynden har samband med bebyggelse i omgivningen. För att belysa bebyggelsebildens diskuteras här anläggningar och boplatser som finns i närheten av Gullåkra mosse och anslutande delar av våtmarken. Det finns i området ett förhållandevis stort antal boplatser. Av dessa diskuteras endast de mest närliggande (Fig. 3).

Gullåkra 3:6. Brågarp socken.

Boplatser undersökt 1984 i samband med sydgasprojektet. Stolphål, härdar, träkol, brända

ben och flintföremål. Dateringen är yngre bronsålder/äldre järnålder (RAÄ inv. nr 4) (Räf 1996).

Gullåkra 3:7.

Stenåldersboplatser inventerad 1985, i sluttning mot mossen. Fynden var flintföremål (RAÄ inv. nr 16).

Gullåkra 7:1.

Järnåldersboplatser provundersökt av UV Syd 1986 då ledning drogs från Källby till Önsvala. Läge ca 600 m väster om Gullåkra by. Preliminär datering är yngre järnålder (RAÄ inv. nr 18).

Vesum 1:1; 3:1. Kyrkheddinge socken.

Stenåldersboplatser med läge i sydsluttning mot Gullåkra mosse men inom Vesums by. Två andra stenåldersboplatser ligger inom Vesums by i sluttning mot Dynnbäcken och Høje å utan att ha den nära kontakten med mossen som de redan nämnda RAÄ inv. nr 4).

Borggård 1:4. Kyrkheddinge socken.

I anslutning till Vesums mosse och fornlämning RAÄ nr 26 ett område med gropsystem för lertäkt daterat till neolitikum och romersk järnålder/folkvandringstid (Källqvist & Olsson 1999).

Brågarp 1:16. Brågarp socken.

Boplatser från yngre bronsålder/äldre järnålder samt en gårdsanläggning från vendel/vikingatid. Boplatserna ligger omedelbart öster om Staffanstorps tätort. I områdets norra del finns rester av Brågarps mosse. Vid inventering 1985 klassades boplatserna som en stenåldersboplatser (RAÄ inv. nr 15). Som förberedelse för exploatering gjordes sedan 1990 en utredning och undersökning.

En utförlig rapport finns med redogörelse för undersökningen och anläggningarna (Pettersson 1996). Boplatserna har en del som är yngre bronsålder och förromersk järnålder. Spår finns som möjligen är från romersk järnålder. Betydelsefulla är anläggningarna från vendetid/vikingatid med fyra hus. C 14 dateringar anger yngre järnålder.

Offer i Gullåkra mosse

Vid inventering i samband med undersökningen av anläggningarna på Brågarp 1:16 identifierades marknamnet Torsåker i Brågarps norre vång lokaliserat till mossens närhet. Namnet är tidigast belagt i Lunds Stifts Landebok omkring år 1570. Namnet kan ange en kvarlevande tradition om äldre offerkult. Det kan tyda på offeraktivitet under en tid då guden Tor dyrkades. Den tid som närmast kommer i fråga är järnåldern, sannolikt yngre järnålder, dvs. samtidigt med den nämnda gårdsanläggningen och med bebyggelsen på den stora Uppåkra boplatsen (jfr Brink 1984, 1996, 1997).

Boplatsen på Gullåkra 3:6 och delar av boplatsen Brågarp 1:16, båda från yngre bronsålder/äldre järnålder, är samtida med några föremål i offerfyndskomplexet nämligen luren, holkyxan, svärdet och halsringen. Inbyggarna har funnits där under den tid då de nämnda föremålen deponerades i mossen och har sannolikt varit involverade i aktiviteterna. De stora offren, luren och halsringen, kan antagas ha lagts ned vid officiella ceremonier som förenat olika grupper. Då halsringen deponerades fanns enligt fyndbilden redan bebyggelse uppe på den stora boplatsen vid Uppåkra kyrka. Man måste sannolikt räkna med att även grupper utanför boplatsen deltog även om man inte med nuvarande material och på nuvarande forskningsnivå kan spåra ett nätverk av samverkan. Inbyggare i mossens närhet har dock i sin dagliga tillvaro haft kontakt med den och måste ha varit medvetna om dess betydelse. De mindre föremålen såsom yxan och kanske svärdet kan ha nedlagts vid lokala aktiviteter.

Det finns tecken som tyder på att offeraktiviteten fortsatte även under romersk järnålder samt vendel/vikingatid. I närheten fanns då gården på Brågarp 1:16 och den stora boplatsen uppe vid kyrkan i Stora Uppåkra. Även boplatsen på Gullåkra 7:1 fanns i närheten.

Som nämnts har även föremål från stenåldern påträffats i mossen. Materialet är för litet för att ange någon form av kontinuitet men boplatserna inbyggare kan ha offerat i mossen vid kända tillfällen. Vi känner inte sederna kring offren tillräckligt för att dra säkra slutsatser men de

sporadiska offerdepåerna talar för att ett lokalt eller individuellt offerande förekommit.

En bedömning av offeraktiviteterna i Gullåkra stöter på källkritiska problem. Material är för litet för långtgående slutsatser. De större föremålen, luren och halsringen, ger emellertid betydelsefulla aspekter på kultaktiviteten.

Halsringen av brons har sannolikt haft stor betydelse. Det finns många belägg för halsringarna som symboler för status samt för politisk och religiös makt (Rouche 1996, jfr Rasch 1997). Detta gäller med stor sannolikhet inte bara guldhalsringar utan även ringar av brons. Detta kan förklara att det deponerade materialet av bronsringar är så stort (jfr Geisslinger 1967; Capelle 1970).

Ett föremål av stor vikt är bronsluren. Lurar förekommer som offerfynd i ett stort antal mossar. Det ikonografiska materialet visar en klar anknytning till kulten t.ex. på stenarna i Kiviksgraven och på hällristningar. Lurarna har varit heliga redskap som spelat roll i ceremonierna och sedan deponerats i mossar. Det finns starka skäl att antaga att de offerats. Men lurarna har då inte tillhört enskilda individer utan ett kollektiv. De har haft sin funktion i kollektiva ceremonier avsedda att främja samhällets intresse av fortbestånd och gynnsamma näringsförhållanden. Solkulten betraktas som en viktig del av bronsålderns religion och kan förklaras som en drivkraft i strävan att gynna årsväxt och fruktsamhet. Det finns klara belägg för lurarnas betydelse i dessa sammanhang.

Det har ofta framhållits att lurar varit instrument för att med sitt ljud förstärka kraften och högtidligheten i ceremonierna. Deras betydelse för kulten är belagd i många kulturer (Lund 1987; Hultkrantz 1987).

För den lilla bronsyxan och för svärdet är tolkningen inte lika självklar. Det är inte möjligt att avgöra om de förekommit isolerade eller om de ingått i något sammanhang som man nu inte kan urskilja. Det är emellertid inte troligt att de tappats bort utan att de lagts ut i mossen med avsikt. Det synes berättigat att betrakta dem som offerfynd. Fyndmaterialet i våtmarksområdet kan betraktas som ackumulerat (jfr diskussion i Stjernquist 1997).

Det här genomgångna materialet visar att

Fig. 11. Utsikt över offermossen vid Hassle Bösarps kyrka, från öster. Foto Bengt Almgren.

offer förekommit vid olika tillfällen under stenålder, bronsålder och järnålder. Man kan antaga att offeraktiviteten är en tradition som från brons- och järnålder sträcker sig bakåt i tiden, troligen ända upp i stenålder.

Jämförande material

Av betydelse för diskussionen om offer i Gullåkra mosse är bilden av offerfynd i omgivningen. Det mest betydelsefulla är det kända offerfyndet från Hassle Bösarps mosse. Andra som fått en framträdande plats i diskussionerna är Hindby, Röekillorna och Gårdlösa i Skåne samt Käringsjön i Halland. Dessa kommer att beröras här. Däremot kommer andra mindre offerfynd i Skåne inte att behandlas. Det gäller några fyndplatser i Skåne som jag tagit upp i ett tidigare arbete i samband med kartering av offerfynd i källor. Några av dessa är mycket lite kända och har ett begränsat fyndmaterial (Tjernquist 1970).

Offerfyndet i Hindby offermosse har en tyd-

lig prägel av lokal fruktbarhetskult (Svensson 1993). Det finns emellertid i materialet även en yxa av brons och belägg för människooffer. Det ännu ej analyserade fyndet framstår som en kombination av officiell lokal kult liksom Röekillorna och - sannolikt - individuella offer. I varje fall tecknar sig i benmaterialet stora samlade offermåltider vilket visar en viss organisation av kulturen (Nilsson 1996). I samband med det undersökta offerfyndet från Hindby skall även ett fynd av en bronslur nämnas (LUHM 6619). Om denna vet man att den hittats i Hindby i en mosse men man vet inte om det är samma fyndplats som det stora offerfyndet.

Offren i källan Röekillorna har tolkats som lokala offer av den befolkning som fanns på boplatserna i närheten. I anslutning till sin agrara näring utövade de en fruktbarhetskult med inriktning på att främja sin livsföring och gynna den egna avkomman, boskap och åkrar. Eftersom människooffer förekom är det relativt säkert att offren delvis hade en officiell prägel. Men det finns också belägg för individuella

offer av enstaka individer eller familjer. Detta gäller exempelvis de lerkärl som deponerats vid kanten på källan. De kan tolkas som matoffer. En del av benmaterialet kan också vara matoffer men gränsen mellan offer och matrester från offermåltider är svår att draga. Och artefakter inklusive yxorna torde till stor del vara redskap för ceremonierna.

Offeraktiviteterna i Gårdlösa har förekommit på en plats inom boplatsoområdet. De har anknytning till näringslivet på boplatsten. Utförliga beskrivningar finns i publikationerna Stjernquist 1993a-b. De kommer därför inte att refereras närmare här.

Offerfynden i Käringsjön har en tydlig karaktär av lokal fruktbarskult. Redan vid Holger Arbman's utgrävning och bearbetning av fyndmaterialet tolkades det på detta sätt (Arbman 1945). De senare mera detaljerade analyserna av fyndet understryker detta (Carlie 1998).

Hassle Bösarps mosse

Offerfyndet från Hassle Bösarp kräver en utförligare diskussion. Det har ofta omtalats i den vetenskapliga litteraturen. Det har kommit fram på nr 15 i en liten mosse mellan två grusåsar (Fig. 11). På grusåsen söder om mossen ligger kyrkan. Grusåsen norr om mossen tillhör nr 15 men gränsar längre åt norr till nr 11, gården Trollehill, som även äger det nämnda fältet nr 15 norr om mossen.

Hassle Bösarps by och sn ligger ca 30 km sydost om Uppåkra, ej långt från Skånes sydkust. Den äldsta kartan över området är den geometriska från år 1698. På denna anges mossen som ett runt vatten. På en något senare karta, från 1766, markeras den som en gul fläck. Detsamma gäller en karta från 1810. På nästa karta som är från 1838 betecknas mossen som en grön äng med uppgiften att den är mycket skuren. Torvtäkten fortsatte senare och flera fynd kom i dagen (Stjernquist 1974). På kartorna kan man studera mossens omgivning.

På den äldsta, dvs. kartan från 1698, finns på höjden norr om mossen ett fyrkantigt område som inte var odlat utan bevuxet med träd. Det ligger mellan Fält XVI som kallas Sjöåkrarna och Fält XVII som benämnes Hassleåkrarna (Fig.

12). Av andra handlingar framgår att det rör sig om ett område med sten. Detta stämmer med en uppgift i Ole Worms antikvariska berättelse från år 1624 att det uppe på höjden finns en anläggning med 44 stenar. Senare anges antalet stenar till 29 som står i en krets, ca 100 alnar stor. Det uppges också att anläggningen benämnes Troll-dansen.

På grusåsen norr om mossen har rester av ett gravfält och spår av bebyggelse påträffats. Detta stämmer med Ole Worms berättelse. Mossdraget som ligger på nivån 35 m ö h, fortsätter österut (Fig. 13). Det möter där ett litet vattendrag som flyter i nord-sydlig riktning mellan Hassle Bösarp och Torsjö. Söder om Hassle Bösarp flyter detta genom ett område som på Skånska rekognosceringskartan markeras som våtmark, Torsjö mosse. Det har ett tillflöde från Torsjön. Sedan fortsätter den i västlig riktning och faller ut i Dybäcksån. Från Torsjö mosse är några fynd från stenålder registrerade. Även människoben har hittats där (Karsten 1994). Våtmarkerna är numera av mindre omfattning och till stor del odlade. Dikningsföretag under 1800-talet bidrog till sänkning av grundvattennivån (Möller 1984).

Det finns uppgifter om att några fynd från stenålder och från bronsålder hittats i Hassle Bösarps mosse. En tjocknackig oslipad yxa finns i LUHM under nr 23549 (Karsten 1994). Som säkra fynd nämns dessutom 6 spjutspetsar av brons ur Greve Stenbocks samling, daterade till bronsålder (SHM 3765). Där nämnes även andra fynd: en stångnål, människoskelett, järnsvärd och lerkärl (Stjernquist 1974: 26, Anm 44).

I samband med en omfattande torvtäkt under den tidigare delen av 1900-talet kom det fram redskap, vapen och skelettdelar i mossen norr om Hassle Bösarps kyrka (Stjernquist 1974). Det är dessa fynd som gjort platsen känd som en parallell till de stora danska mossfynden. Då kännedom om lagerföljd och fyndnivåer saknades gjorde författaren år 1962 en mindre utgrävning (sammanlagt 7 schakt) för att lokalisera och datera fyndnivån. Därvid påträffades ett lerkärl, spetsen av ett svärd, ett beslag till sadel (Fig. 14), ben av människa samt djurben och trärester. Pollenanalysen gav en datering för fyndnivån med metallfynd och lerkärl till sen

Fig. 12. Utsnitt av geometrisk karta över Hassle Börsarp från 1698, här avbildad i originalskalan 1:4 000. Norr är uppåt i bilden, men lantmätaren har ursprungligen ritat kartan med norr nedåt. Kyrkan, offermossen samt det stenbemängda området synliga.

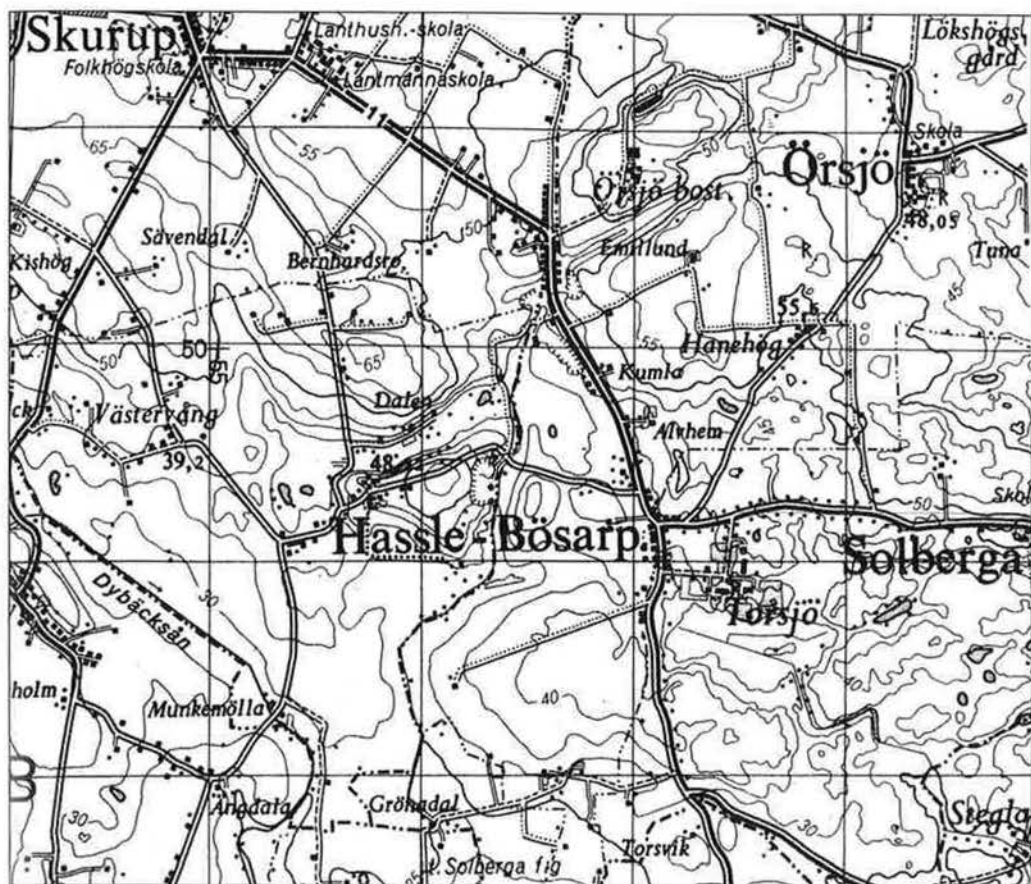

Fig. 13. Karta över området kring Hassle Bösarp (efter Stjernquist 1974).

romersk järnålder och folkvandringstid. Den ligger på 1,8-2 meters djup vilket är ogynnsamt för en utgrävning i stor skala (Fig. 15). Utgrävningsresultaten, äldre fynd samt de tvärvetenskapliga analyserna har publicerats i Stjernquist 1974.

Offerplatsen i Hassle Bösarp: dess karaktär och omgivning

Offerplatsen har som nämnts uppfattats som ett parallellfynd till de stora danska mossfynden och till Skedemosse med rika krigsbytesoffer (Car-nap-Bornheim & Ilkjær 1996). Dessutom har den tolkats som belägg för en fruktbarskult av ungefär samma slag som den som även kan beläggas i Skedemosse. I ett arbete om lämningar av människor i samband med krigsbytes-offren har Marie Lundgren 1997 framfört tvivel

på att det i Hassle Bösarp verkligen rör sig om krigsbytesoffer. Motiveringen är att materialet av vapen är så litet. Detta är emellertid inte något bärkraftigt argument eftersom det rör sig om tillfälliga fynd och fynd från en provgrävning. Någon större undersökning har inte företagits. Dessutom är lagren starkt söndergrävda av torvtäkt i äldre tid. De fynd som kommit fram tyder på att i varje fall en del av fynden tillhör gruppen krigsbytesoffer. Av intresse i detta sammanhang är närheten till Torsjö, ett namn som har en kultisk innebörd (Brink 1984, 1996, 1997) (Fig. 13). Enligt uppgifter från Ilkjær som studerat spjutspetsarna från Hassle Bösarp tyder fynden på minst två nedläggningar i mossen, dels under romersk järnålder dels senare under övergången till eller början av folkvandringstid. Spjutspetsarna kan dateras dels till C2 dels till D.

Fig. 14. Beslag till sadel. Fynd från 1962 års undersökning av offermossen i Hassle Bösarp. 1:3. Foto Bertil Centervall.

Av den vapenutrustning som kommit fram är ett beslag av särskilt stort intresse. Beslaget är ett avlångt band, l. 26,6 cm och br. 1,6 cm (Fig. 16). Det består av koppar och är belagt med förgyllt silverbleck. Ett annat av beslagen från Hassle Bösarp med samma tekniska utförande har analyserats så att halten av koppar, silver och guld är känd (Stjernquist 1974). Ornamentiken imiterar ovala nithuvuden. Var femte nit har gått igenom beslaget för att fästa det vid underlaget. Den ena ändan av föremålet avslutas med en jämn linje medan den andra har en nu sönderbruten ring som varit avsedd för en nit. Beslaget som tidigare betraktats som ett bältebeslag har i mitt arbete 1974 identifierats som tillhörande en sadel. Denna identifikation kan beläggas genom en jämförelse med sadelbeslag i Ejsbøl, som har samma utseende och dimensioner (Ørsnes 1988, Taf. 185). Liknande finns i andra danska offerfynd t.ex. i Thorsbjerg.

Utförandet med förgyllt silverbleck karakteriserar beslaget såsom tillhörande en praktutrustning avsedd för eliten, enligt den gradering

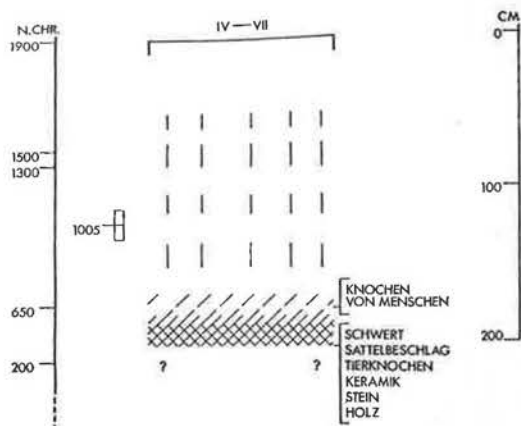

Fig. 15. Snitt som visar fyndförhållandena vid olika nivåer i mossen samt en C14 analys (1005) (efter Stjernquist 1974).

som gjorts av Ilkjær vid analysen av Illerup-materialet. Bakgrunden till detta praktoffer i Hassle Bösarp kan inte beläggas. Det är möjligt att de kommande analyserna av Illerupfynden kan kasta ljus även över de politiska förhållanden som ligger bakom Hassle Bösarps offret. Fyndets sammansättning med djurben visar dock att det jämte krigsbytesoffer även förekommit offermåltider och en fruktbarketskult. (Jfr Bemmann & Hahne 1992).

Människooffer anses ange kult på regional nivå. Lerkärl tyder emellertid på en lokal fruktbarketskult. Sammansättningen av benmaterialet med hög % av nötkreatur, får och svin och med förekomst av häst är karakteristiska både för offermåltider och för offer av djur. Det stora benmaterialet i Röekillorna visar samma sammansättning. Hästben har i annat sammanhang tolkats som belägg för subventionering av kulten från ett överskikt medan matkärl anses visa en individrelaterad fruktbarketskult (Harck 1984; Backe, Edgren & Herschend 1993; Czyborra 1997; Andersson 1998). Därmed skulle man i Hassle Bösarp ha belägg för en differentierad offeraktivitet utförd av individer från olika sociala nivåer i samhället, både eliten och en agrar samhällsklass.

Offerfyndet från Hassle Bösarp visar lokalt samband med gravar och sannolikt även med en boplat. Detta har betydelse för tolkningen av komplexet. Situationen påminner om förhållan-

Fig. 16. Beslag till sadel. Fynd från offermossen i Hassle Bösarp. 1:2 och detalj i förstoring. Foto Bertil Centervall.

dena på Gårdlösaboplatsen där kultplatsen är nära förbunden med gravar och bosättning. Ett liknande samband kan spåras vid Röekillorna där offeraktiviteterna kan knytas till de stora stenkammargravarna och där boplatser finns i det närmaste grannskapet. Förhållandena i Gårdlösa och vid Röekillorna framgår av publikationerna (Stjernquist 1981; 1989; 1993, 1997). I publikationen av offerfyndet i Hassle Bösarp 1974 nämnes boplatser och gravkomplexet kortfattat. Det presenteras här något utförligare.

I samband med provgrävningen av offermossen på Hassle Bösarp nr 15 rekognoscerades området kring den. Därvid påträffades skadade brandgropar på den norra höjden, den höjd som benämnes Trollehill och som tillhör egendomen med samma namn med ägo nr 11.

42 gropar karterades på höjdplatån närmast mossen. Av dessa undersöktes 10. Norr om denna höjdplatå gick en svag sänka i öst-västlig riktning. Den var ca 45 m bred. Norr om den kom ytterligare en höjdplatå med synliga brandgropar. Undersökningen visade att det stått resta stenar i många av groparna och att de sålunda var rester av ett gravfält med resta stenar. Den östra gränsen för detta fält tangerade det med sten starkt bemängda område som inte kunnat odlas. Det kan identifieras som området med den av Ole Worm nämnda stensättningen Troll-dansen. Denna har inte undersökts närmare. De resta stenarna som funnits på gravfältet har successivt förts bort. Det finns uppgifter om att sten

tagits på höjden för att användas i husgrunder bl.a. på Munkemölla.

De flesta groparna var enkla anläggningar med mindre stensättningar samt med små rester av brända ben och träkol. I gravarna 2, 7 och 8 fanns nergrävningar som tydligt visade att det stått resta stenar. I några anläggningar fanns krukskärvor, bränd lera och enstaka järnfragment. I grav 1 påträffades ett 30-tal eldskadade krukskärvor av ett lerkärl av ganska tunt gods med utsvängd mynningskant och med ornamentik av en svag fåra och pinnintryck. Grav 4 var större än övriga och mera komplicerad (Fig. 17). Under en brandgrop i ytlaget kom en grop med ett djup av över 1 m. Fyllningen bestod av brandlager med träkol, lager av bränd lera samt några stenar. Leran var starkt rödbränd. I lagren 2-5 förekom brända ben och eldskadade kruk-

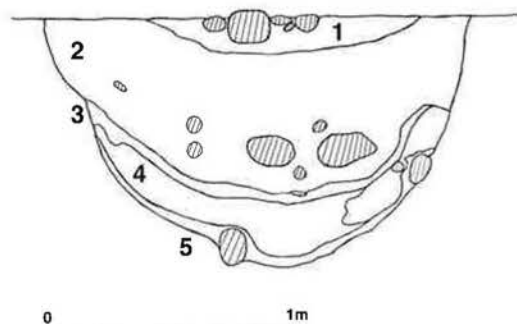

Fig. 17. Grav 4 på fältet norr om offermossen i Hassle Bösarp. Teckning av författaren.

skärvor. En skärva har spår av fyrkantiga stämpel-
intryck. Detaljerna i anläggningen tyder på att
den döde blivit bränd på platsen (jfr Gräslund
1978, jfr. Skalk 1995).

Krukskärvorna tyder på att gravfältet an-
lagts under äldre järnålder. En C 14 analys av
grav 1 har gett som resultat 1820 ± 50 BP dvs.
AD Cal 250 (Lu 999) (Radiocarbon 18, 1976:
313 med justering). Det är emellertid inte möj-
ligt att bestämma hur länge det utnyttjats men
en ungefärlig samtidighet mellan gravfältet och
offren i mossen synes föreligga. Gravfältet med
de resta stenarna har funnits vid tiden för
offeraktiviteterna.

Området vid Hassle Bösarp är omgivet av
vattensystem som har anknytning till kusten 7-
8 km söderut. Väster om Hassle Bösarp rinner
Dybäcksån och österut har Skivarsån sina käl-
lor. Dessa båda vattendrag bildar vid sydkusten
mynnningar med goda hamnmöjligheter. Trak-
terna längs dessa åar och området mellan dem
har en rikedom av järnåldersfynd, både rika gra-
var och guldfynd (Petré 1969; Larsson 1997).
Dybäcksområdet framträder därigenom som ett
centrum under äldre järnålder. Under yngre järn-
ålder ligger flera ovanliga guldfynd inom
området. De mest uppseendeväckande är en
svärdsknapp från en mosse i Skurup och en
gulds katt från Slimminge. I den sistnämnda in-
går fem brakteater och ett hängsmycke. I sock-
nen har även hittats en ensam brakteat slagen
med samma stämpel som fyra i det stora fyndet.
Ett annat hängsmycke med en djurfigur kom-
mer från Hylteberga. Det är av utomordentligt
hög kvalitet med dekor i filigran och granula-
tion. Dessa fyndplatser ligger alla nära Hassle
Bösarp: Slimminge ca 6 km därifrån och fynden
från Skurup och Hylteberga ej långt från mos-
sen. Det täta beståndet av guldfynd från trakten
framgår klart av karta fig. 5 i Fabech 1994a.
Närheten till området kring Dybäcksån med dess
rika fynd (Larsson 1997) understryker Hassle
Bösarps betydelse. Frågan är vad offerplatsen i
Hassle Bösarp kan ha betytt för centralboplat-
sen i Uppåkra. Är några av fynden från mossen
eller dess omgivningar rester av krigarutrustning
som erövrats då främmande angripare anfallit
boplatzen?

Namnfloran i området är intressant. Det är

ett rituellt landskap. Nära ligger exempelvis
Torsjö. Även om större offerfynd inte är kända
har det i mossar kommit fram spridda fina före-
mål som kan tolkas som offer. Ca 10 km i
nordlig riktning finner man Håckeberga där ett
svärds kidebeslag har hittats i en mosse (LUHM
19765). Ett praktfullt svärd från 1000-talet med
rikt ornerat fäste i silver med förgyllning har
hittats i en torvmosse i Dybäck (SHM 4515).
Delar av betselkedjor kommer från olika håll i
Skåne (Ekholm 1919), bl.a. från en mosse i
Krageholm, Sövestad sn (LUHM 3029). Dessa
spridda fynd kan tyda på större offerfynds-
komplex. Med undantag av utgrävningarna i
Hassle Bösarp har några systematiska invente-
ringar och utgrävningar emellertid inte gjorts.

Analys av offerfunktionen

En analys av offeraktiviteten måste utgå från
det konkreta materialet dvs. de föremål som
påträffats på offerplatsen. För de båda offer-
platserna Gullåkra och Hassle Bösarps mosse
utgöres materialet av föremål av sten och flinta,
bl.a. yxor, spjutspetsar från bronsåldern och i
övrigt av lerkärl, krigar- och hästutrustning,
människoben, djurben, redskap och status-
föremål (luren och halsringen). Det är troligt att
dessa föremål representerar olika former av of-
fer, dvs. offer med olika syftning. Formerna för
offeraktiviteten och ledningen för den kan också
ha varierat men fynden tyder på en långvarig
offertradition (cf. Nilsson 1967 om olika former
av offer).

I inledningen fördes den officiella kulten och
den privata eller individuella fram som två olika
former som kan vara svåra att skilja ut i materia-
let. Det är emellertid viktigt att försöka särskilja
dem, då de representerar olika grupper och ni-
våer i samhället och därför säger något om sam-
hällsstrukturen. Vid diskussionen om kultens
förändring i samband med samhällets förändring
under järnåldern är det enbart den officiella kul-
ten som har beaktats och diskuterats. Eftersom
uppgiften här är att belysa offerplatsen och sam-
hällsstrukturen skall ett försök göras att knyta
olika offerkategorier till de båda formerna för
kult.

Luren och halsringen har inte ägts av någon

enskild person. Det är väl belagt att dessa båda kategorier är statusföremål som använts vid officiella ceremonier. De har därför den rollen även i detta sammanhang. Man kan utgå ifrån att det under yngre bronsålder och vid någon tidpunkt av förromersk järnålder förekommit festspel med syftet att gynna samhället i dess helhet. Syftet kan ha varit av samhällsekonomisk eller politisk art. Vilka inbyggare som deltagit i detta och hur brett förankrat det varit vet vi inte. Det har emellertid funnits bebyggelse i närheten av Gullåkra mosse och uppe på höjden vid Stora Uppåkra. Inbyggare i längre ut belägna boplatsområden har troligen också varit aktiva i spelet. Om man går över till Hassle Bösarps mosse stöter man på offer av människor som torde höra till samma kategori av officiella offer. Tidpunkten för människooffren i Hassle Bösarp är emellertid inte klarlagd. Det kan röra sig om hela järnåldern (Sanden 1996).

I Hassle Bösarp stöter man på en annan kategori av föremål av statuskaraktär nämligen häst- och krigarutrustningen. Materialet är inte stort men det är entydigt. Dit hör utom svärd och spjutspetsar det beslag till sadel som i det föregående karakteriserats som ett föremål från en utrustning tillhörig den högsta eliten. Även dessa föremål är exempel på officiell kult. Det har nämnts att dessa fynd kan ha blivit nedlagda i mossen efter en seger över krigare i ett angrepp av mindre omfattning förutsatt att materialet i mossen inte är väsentligt större än vad man med de begränsade insatserna nu kan belägga. Det kan vara betydligt större.

En annan grupp av föremål är redskap. Hit kan man räkna stenredskapen i Gullåkra och Hassle Bösarp, holkyxan av brons från Brågarps mosse samt knivar och lerkärl från Hassle Bösarp. Dessa föremål har inte någon statuskaraktär även om knivarna kan ha hört till krigarutrustningen. I analogi med knivar i Röekillorna kan man emellertid föra dem till de skärande redskap som använts vid offren. Knivarna är alltså osäkra medan lerkärlen i analogi med de stora grupperna av lerkärl som satts ut i våtmarker t.ex. i Käringsjön och i Röekillorna kan tolkas som individuella eller lokala offer av matvaror avsedda att vara näringsbefrämjande. Till redskapen kan man även räkna fragment av trä från

Hassle Bösarp. Redskapen är rikt representerade i offerfyndet från Hindby mosse där även en avsatsyxa av brons förekommer. Motsvarande i Röekillorna är yxor av flinta och sten. I varje fall det mesta i denna grupp kan tolkas som spår av en lokal eller i varje fall regional kult sannolikt av näringsbefrämjande art.

Den sista gruppen i det här diskuterade materialet är benmaterialet, som består dels av delar av djur dels av spaltade benfragment som har tydlig karaktär av måltidsrester. Resterna efter djuroffer och efter offermåltider förekommer i ett stort antal offerfynd där djurben har bevarats (jfr Haffner 1995). De förekommer också i Hindby offermosse. Offer av djur samt rester av offermåltider kan beläggas under lång tid. Hagberg har i sin analys av offerfyndet från Skedemosse, där detta material rikt förekommer, framhållit att Jankuhn med sin kännedom om offerseden ansett att djuroffer förekommit mer eller mindre permanent och att sedan andra typer av offer såsom krigsbytesoffer förekommit vid vissa tillfällen (Jankuhn 1958). Den långvariga traditionen av djuroffer har i Skedemosse materialet visats genom dateringar med C 14 analys. På detta sätt kan man belägga att denna typ av offer förekom i järnåldern betydligt tidigare än krigsbytesoffren som förekom på 200-300-talen och i tidig folkvandringstid (jfr Randsborg 1995).

Till och med det sparsamma fyndmaterialet från Gullåkrakomplexet och från Hassle Bösarp visar på detta sätt en viss strukturering som bör stämma med de olika grupper av offerande som utövat kultaktiviteten i området. Många jämförbara offerfynd kan användas som analogier till dessa handlingar. För att få offerseden hos germanerna belyst har forskningen sedan lång tid tillbaka använt uppgifter i skriftliga källor.

Det är svårt att skilja mellan olika former av kult och offer. De tycks vara sammanvävda i järnåldersmänniskans tankevärld. Fruktharhetens kult är en form som trots detta kan urskiljas. I det fyrtionde kapitlet av Tacitus Germania finns den kända skildringen av de germanska stammarnas dyrkan av gudinnan Nerthus som genom sin färd skapar fruktharhet i området. Hon kallas Moder Jord och är identisk med en överregional kultfigur. Hon är under sin färd kopp-

lad till ceremonier med offernedläggelser i vatten eller våtmark (jfr Timpe 1992).

En mängd fyndmaterial kan förklaras som en del av denna kultfunktion. Den berör människorna intensivt och kan ha varit aktuell såväl för enskilda individer som för kollektiv. Den har alltså varit både officiell och individuell. Nerthus påkostade färd som avslutas med människooffer kan identifieras som officiell kult. Å andra sidan finns individuella eller regionala offer såsom lerkärl och djurben i mossar, plogar och redskap, smycken och kanske falliska figurer. En fyndplats med ett rikhaltigt material av denna art är Käringsjön.

Fruktbarhetskulten har lång tradition och fanns kvar i yngre järnålder till och med efter kristendomens införande. Den skildras bl.a. i det litterära materialet. Ett berömt exempel finns i Ibn Fadlans reseberättelse om en gravläggning på 900-talet vid nedre Volga av en storman som tillhörde folket *rus* (Wikander 1978). Ett annat likaledes känt exempel från sagalitteraturen är skildringen Völsetåten (Völsa pattr) i Olav den heliges saga av en hednisk gårdskult kring en hästlem (Hultgård 1996). Men den privata kulturen är dåligt dokumenterad (Sundqvist 1996). I den spelade kvinnorna en stor roll. De framträder som en grupp med speciella intentioner knutna till familjen och det mänskliga (Gräslund 1996). Till fruktbarhetskulten torde man också få räkna de stora, ofta citerade officiella offren i Uppsala i Mellansverige och Lejre i Danmark, vilka omtalas av Adam av Bremen och av Thietmar von Merseburg (Hultgård 1997; Müller-Wille 1984, 1999). Vart nionde år offrades djur och människor av mankön vid stora ceremonier. Att fruktbarhetskulten finns kvar genom hela järnåldern och in i vikingatid betonas i Nielsens uppsats 1991 om hedendom/kristendom.

De källor som behandlar krigsbytesoffer och liknande offer har redovisats av Hagberg i hans arbete om Skedemossefynden (Hagberg 1967). Där finns även uppgifter om att man offrade silver och guld genom att sänka det i vatten. I sin diskussion av Fabechs modeller visar Hedeager att en stor del av depåfynden av ädla metaller påträffats i områden som är eller tidigare varit sankmark. Av Hagbergs redovisning fram-

går vidare att germanerna efter en lyckligt genomförd strid offrade fiendens vapen och hela utrustning åt gudarna. Tolkningen av de stora mossfynden av vapen och annan utrustning bygger på detta. Denna forskning har öppnat möjligheten att genom intensiva analyser av fyndens ursprung utreda politiska förhållanden såsom strider mellan folkgrupper, nederlag och segrar (Ilkjær 1993; Carnap-Bornheim & Ilkjær 1996).

På några ställen på Uppåkra boplatsen och särskilt inom ett område söder om kyrkan har det hittats 24 spjutspetsar av vilka några skadats och förvridits. För dessa har det framförts ett förslag till tolkning som innebär att det skulle röra sig om ett offerfynd på torrt land inom ett utkantområde av boplatsen (Larsson & Hårdh 1998; Hårdh 1999). På denna plats finns avfall från ben- och hornhantverk samt rester av metallhantverk. Man kan därför överväga andra tolkningar även om en stor del av vapnen synes vara avsiktligt skadade.

Ett silverhänge med förgyllda ormar vilket hittats på Uppåkraboplatsen ej långt från området med spjutspetsar har försiktigt tolkats som en del av det offerfynd, i vilket spjutspetsarna skulle ingå (Hårdh 1999). Beläggen för detta är emellertid knappast övertygande. Det är tveksamt om det föreligger ett samband mellan nedläggningen av spjutspetsarna och hängets. Föremål, även av hög kvalitet, är spridda över boplatsytan. Frågan är i vilken utsträckning förbrukade järnföremål återanvänts. För att bedöma orsaksammanhangen bakom förekomsten av spjutspetsarna och hängets behövs en ingående analys av spridningen av detektormaterialet i sin helhet, förhållandena på boplatsen och de tänkbara förändringarna då dessa föremål rivits ur sitt sammanhang.

Det har antagits att våtmarksoffren av fruktbarhetskaraktär upphörde på 500-talet då samhället förändrades (Fabech 1994a och b). Som framhållits ovan fanns fruktbarhetskulten kvar i vissa former. Även våtmarksoffer kan beläggas exempelvis i Gudingsåkrarna på Gotland (Müller-Wille 1984; Engström 1992; Hagberg 1967). De kan också beläggas i andra fynd bl.a. på Gotland, vilket utförligt framlagts av Müller-Wille (1999). Även Tissø i Danmark ger ett gott exempel på detta (Jørgensen 1998; Müller-Wille

1999). Hedeager har nyligen i en uppsats bemött Fabechs hypoteser och liksom Hines visat att guldfynden under yngre järnålder till stor del ligger i åkerbruksområden som varit våtmarker och i områden utanför elitens residens (Hines 1989). Elitens dominans över depositionerna har därmed ifrågasatts medan andra motiveringar till nedläggelserna kommit i förgrunden (Hedeager 1999).

Det sker sannolikt förändringar av offerseden under järnåldern då politisk makt satte spår i elitens residens. Detta behöver emellertid inte innebära att hövdingarna tog över all kult-aktivitet. Händelserna under övergången mellan hedendom och kristendom visar att religiösa krafter var starkare än politiska. De skriftliga källorna ger ett allmänt intryck av instabilitet i politiska förhållanden med bebyggelseenheter där de ledande växlade. Det har sannolikt funnits en underström av riter knutna till de dagliga aktiviteterna (Schjødt 1989; Wood 1995; Solberg 1999). Till detta kan man exempelvis räkna husoffer som i varierande former förekommit under långa tider. En verklig förändring av offernedläggelserna synes ha skett först med samhällsförändringarna i 1000-talet (Niel- sen 1991; Hedeager 1999).

De flesta exemplen på den individuella kult- en är från äldre järnålder. Man kan nämna Bukkerup på Fyn (Andersen 1996). I Käringsjön är offeraktiviteten märkbar fram till mitten av järnåldern (Carlie 1998). I Röekillorna finns offer även från järnålder men det är osäkert hur långt ner den går där (Stjernquist 1997). Exem- pel på individuell kult från yngre järnålder har nämnts i det föregående. Man kan våga påstå att de individuella offren inte upphörde vid mitten av järnåldern men att de har blivit undanskymda av de stora politiska krigsbytesoffren. Det går inte en rak linje från dessa till hövdingahallen och till kyrkobyggarna. Enligt Hedeagers undersökningar sker en förändring i fråga om kult- ens lokalisering först vid övergången till medeltid då kyrkobyggander börjar uppföras. Det kan i detta sammanhang nämnas att man funnit rester av en tidig träkyrka i Brågarp, den socken till vilken Gullåkra mosse hör. Ett dörr- överstycke är ornerat i Ringerikestil (Liebgott 1989).

Det fanns troligen under den yngre järnål- dern en mångfald av offeraktiviteter (A.-L. Niel- sen 1996). Man kan belysa detta med ytterligare exempel.

En fyndplats där man kan studera olika for- mer av kult är Tibble (Andersson 1998). Kent Andersson har på ett intressant sätt visat att den våta offerplatsen innehöll såväl officiella offer med hästben (subventionerad) och en individ- och familjekult med matkärl. Det är alltså en differentierad kult på en och samma plats. Ett liknande vattenhål har hittats vid Eketorp där man också spårat kultmåltider av officiellt slag (Backe, Edgren & Herschend 1993). Men i så- dant material döljer sig av allt att döma även de individuella offren. Hövdingarna anses ha haft en funktion även vid den individuella kult- en (Hultgård 1996). Gränsen är nog inte så skarp som man velat påstå. Offermåltiderna är ett ut- tryck för vad samvaron innebär och att försörj- ningen måste lösas. Vid större ceremonier var de en nödvändighet (Dillmann 1997). Att de be- kostades av en härskare gav denne prestige. Det finns som nämnts spår av offermåltider på en mängd andra fyndplatser av olika karaktär så- som Röekillorna, Hindby och Skedemosse.

Sambandet mellan gravfält och mossoffer torde belysa att de enskilda individerna hade del i offren. Detta samband finns på många fynd- platser. Det har anförts här i samband med Hassle Bösarps. Det finns också många former av grav- offer. Sambandet med en fruktbarhetskult har framhävts av Kaliff (1997). Fabech tolkar en del fynd som likfärdsoffer knutna till gravläggningar (1991). Hon anser att denna sed förekommit i Skandinavien och att den inspirerats av hun- nerna. Offer vid gravarna är en välkänd förete- else. De kan vara individuella eller regionala. Senare då kristendomen kom var kult- en knuten till kyrkobyggnaderna och vid kyrkan fanns gravfälten (Müller-Wille 1999).

I detta sammanhanget uppstår frågan vad de resta stenarna på gravfälten innebär. I Hassle Bösarps har som nämnts funnits resta stenar på gravfältet invid offerplatsen. Resta stenar och stensättningar av resta stenar kan antagas ha haft ett symboliskt värde. Problemen kring de resta stenarna berör emellertid ett mycket stort forskningsfält som här inte kan beträdas (Jöns-

son 1983; Artelius 1993; Carlie 1994; Gibson & Simpson 1998; Whittle 1997).

Många av de moment som skapade de officiella och de individuella offern kan vi inte se beroende på att materialet är så ofullständig. Tolkningen av offerfynden med utgångspunkt från krigiska förvecklingar har dominerat i den senaste litteraturen. De krigiska förvecklingarna är - om än betydelsefulla - bara en del av händelseutvecklingen. Det finns andra områden som är minst lika viktiga exempelvis den agrara utvecklingen. Odlingslandskapets förändringar är en viktig källa för studiet av samhällsstrukturen. Till detta knyts säkert en stor del av de religiösa riter som förekommit. Det kan inte vara enbart hövdingarna som fungerat i dessa sammanhang. De religiösa riterna har haft en allmänmänsklig dimension. De enskilda individerna har sannolikt verkat för att upprätthålla gynnsamma förhållanden för familjen och dess försörjning. Man kan dra slutsatsen att fruktbarhetskulten inte försvann eller fick mindre betydelse under järnåldern då krigsbytesoffren uppträder. Det finns många tecken på att den funnits hela tiden parallellt med andra typer av offer, där eliten och krigarsamhället dominerat. Den har burits upp av andra samhällskategorier.

Belägg för agrara riter finns exempelvis i materialet från offerplatsen Käringsjön (Carlie 1998). I närheten finns offerplatsen i Ärlösa (Stjernquist 1985). Genom lerkärnen och agrara redskap framträder kvinnorna som en grupp med speciella intentioner. I Skedemosse finns också material som tyder i denna riktning liksom en stor del av materialet från offerplatsen Röekillorna. Offerplatsen i Hindby mosse kan tolkas på samma sätt (Svensson 1993; Nilsson 1996).

Förutsättningarna för koncentration av både profan och religiös makt var en överskottsproduktion. Dessa sammanhang har nu analyserats av framför allt Mats Widgren som i det arkeologiska materialet vid järnålderns mitt spårar tillgången på billig arbetskraft samt en social organisation. Dessa förhållanden ser han som orsaken till att överskottet samlades på vissa nivåer (Widgren 1998; Pedersen & Widgren 1998; Steinsland & Sørensen 1994). Näringsli-

vet med odling och boskapsskötsel spelar stor roll för en uppbyggnad av samhällsstrukturen. Man kan spåra fyra olika nivåer. Till dessa maktkoncentrationer hör även kulten. Men företrädarna för de olika nivåerna har sannolikt haft en individuell roll i kulthandlingarna.

Sammanfattande kommentar

Man kan spåra samhällsstrukturen på olika fyndplatser. Elitens och överklassens offer visar sig bl.a. i krigsbytesoffren, som är välkända. Andra nivåer i samhället kan man iakta på sådana fyndplatser som Käringsjön och på andra offerplatser där jordbrukets produkter överlämnats till högre makter. I närheten av Käringsjön fanns offerfyndet i Ärlösa med sina lerkärnsskärvor (Stjernquist 1985). Lerkärnen i Hassle Bösarps kan höra till offern av jordbruksprodukter liksom fynd i Gärldösa. Man kan i detta se en lokal aktivitet som inte legat på hövdinganivå. Om nyckeln till produktionskrafterna ligger i näringslivets organisation och effektiviteten i de olika agrara nivåerna är deras företrädare inte bara kollektivt utan även individuellt knutna till kulten. Den har varit ett uttryck för deras mentalitet. Berättelsen om den hedniska gårdskulten som finns i Olav den heliges saga är ett konkret exempel på agrar kult i vikingatid. Det synes framgå att det i järnåldern funnits en stor variation i kulten buren av olika agrara grupper, även av kvinnorna (cf. Nilsson 1967 och 1972 om grundläggande drag i religionsvetenskapen). Man kan även räkna med regionala variationer.

I det föregående har offer av halsringar nämnts. Det är möjligt att halsringarna med sin symboliska innebörd offerats i vissa kris-situationer. Halsringen från Gullåkra skulle då ha lagts ut i senare delen av förromersk järnålder och guldringen från Flackarp med möjlig anknytning till Uppåkra (SHM 16675) under folkvandringstid då samhället och den religiösa uppfattningen höll på att förändras.

Den stora variationen av offerfynd tyder på att samhällsstrukturen var komplex med olika sektorer och olika nivåer. De har satt sina spår på ett sådant sätt att vi kan ana mångfalden. Bilden stämmer med den uppfattning som förts

fram av amerikanska forskare och som ser *heterarchy* i samhällsstrukturen (Ehrenreich, Crumley & Levy 1995; jfr Levy 1982). Man kan med nuvarande material bara ge vissa konkreta exempel. En målsättning måste vara att fördjupa analysen inte minst i samband med fältundersökningar. Ett problem som även måste lösas rör terminologien. Innebörden i begreppen måste definieras.

Om man accepterar mångfalden i offren har det här behandlade komplexet Gullåkra - Hassle Bösarp betydelse för tolkningen av offeraktiviteterna i anslutning till Uppåkra boplatser.

Ett varmt tack till Lars Larsson, Bertil Helgeson och Rolf Petré för värdefulla kommentarer samt till Mats Riddersporre och Bengt Almgren för hjälp med bildmaterialet.

Referenser

- Andersen, A.G. 1996. Frugtbarhedsofringer i Sydvestfyns ældre jernalder. Private eller kollektive offringer? *Kuml* 1993-1994. Århus.
- Andersson, K. 1998. Sakralt eller profant – ett tolkningsförslag till det osteologiska materialet från Tibble, Litslena sn. Andersson, K. (red.) "*Suionum hinc civitates*" Nya undersökningar kring norra Mälardalens äldre järnålder. Uppsala.
- Arbman, H. 1945. Käringsjön. *Studier i halländsk järnålder*. Stockholm.
- Artelius, T. 1993. Domarringar i Västsverige – Kronologi och topografi. *Arkeologi i Sverige*. Ny följd 2. Riksantikvarieämbetet. Värnamo.
- Backe, M., Edgren, B. & Herschend, F. 1993. Bones thrown into a water-hole. *Sources and Resources. Studies in Honour of Birgit Arrhenius*. Pact 38. Strasbourg.
- Baudou, E. 1960. *Die regionale und chronologische Einteilung der jüngeren Bronzezeit im Nordischen Kreis*. Stockholm.
- Bemmann, J. & Hahne, G. 1992. Ältereisenzeitliche Heiligtümer im nördlichen Europa nach den archäologischen Quellen. Beck, H., Ellmers, D. & Schier, K. (Hrsg.). *Germanische Religionsgeschichte. Quellen und Quellenprobleme. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 5. Berlin-New York.
- Brink, S. 1984. Ortnamn som källa i historisk forskning. *Fornvännen* 79, Stockholm.
- 1996. Political and Social Structures in Early Scandinavia. A Settlement-historical Pre-study of the Central Place. *Tor* 28. Uppsala.
- 1997. Political and Social Structures in Early Scandinavia II. Aspects of Space and Territoriality - The Settlement District. *Tor* 29. Uppsala.
- Broholm, H.C., Larsen, W.P. & Skjerne, G. 1949. *The Lures of the Bronze Age*. Kbhvn.
- Bruzelius, N.G. 1860. Beskrifning öfver tvenne stridslurar af bronz funna i Skåne. *Svenska fornlemningar*. 2. Lund.
- Capelle, T. 1970. Ringopfer. In *Vorgeschichtliche Heiligtümer und Opferplätze*.
- Carlie, A. 1994. På arkeologins bakgård. En bebyggelsearkeologisk undersökning i norra Skånes inland baserad på synliga gravar. *Acta Archaeologica Lundensia* 8:22. Stockholm.
- 1998. Käringsjön. A Fertility Sacrificial Site from the Late Roman Iron Age in South-west Sweden. *Current Swedish Archaeology* 6. Stockholm.
- Carnap-Bornheim, C. von & Ilkjær, J. 1996. *Illerup Ådal* 5-8. Århus.
- Czyborra, I. 1997. Gefätsdeponierungen - Speise und Trank für Götter und Menschen. Hänsel, A. & Hänsel, B. (Hrsg.) *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas*. Berlin.
- Dahl, S. 1942. *Torna och Bara. Bebyggelse och näringsgeografi*. Lund.
- Dillmann, Francois-Xavier. 1997. Kring de rituella gästbuden i fornskandinavisk religion. Hultgård, A. (red.) *Uppsalakulten och Adam av Bremen*. Uppsala.
- Ehrenreich, R.M., Crumley, L.C. & Levy, J.E. (eds.). 1995. *Heterarchy and the Analysis of Complex Societies*. Archeological Papers of the American Anthropological Association 6. Arlington, Virginia.
- Ekholm, G. 1919. Betselkedjan från Örsunda. *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 34. Uppsala.
- Engström, J. 1992. *Gudingsåkrarna*. Seminarieuppsats i Nordisk och jämförande fornkunskap. Uppsala 1972. Stencil.
- Engström, B. 1927. *Fornlämningar och fynd från förhistorisk tid från Bara härad*. Bidrag till Bara härads beskrivning 5. Lund.
- Fabech, C. 1991. Samfundsorganisation, religiøse ceremonier og regional variation. Fabech, Ch. & Ringtved, J. (red.) *Samfundsorganisation og Regional Variation*. Aarhus.
- 1994a. Reading Society from the Cultural Landscape. South Scandinavia between Sacral and Political Power. *The Archaeology of Gudme and Lundeberg*. (eds.) Nielsen, P.O., Randsborg, K.

- & Thrane, H. København.
- 1994b. Society and landscape. From collective manifestations to ceremonies of a new ruling class. Keller, H. & Staubach, N. (eds.) *Iconologia Sacra. Festschrift für Karl Hauck*. Berlin.
 - Geisslinger, H. 1967. *Horte als Geschichtsquelle dargestellt an den völkerwanderungs- und merowingerzeitlichen Funden des südwestlichen Ostseeraumes*. Offa-Bücher, Band 19. Neumünster.
 - Gibson, A. & Simpson, D. (eds.) 1998. *Prehistoric Ritual and Religion*. Sutton Publishing. Stroud.
 - Gräslund, A.-S. 1978. Bränning på platsen eller särskild bålplats? Några notiser om ett bränningsförsök. *Tor* 17, 1975-1977. Uppsala.
 - 1996. Religionsskiftet ur ett kvinnoperspektiv. *Religion från stenålder till medeltid*.
 - Haffner, A. (Hrsg.) 1995. *Heiligtümer und Opferkulte der Kelten*. Archäologie in Deutschland. Sonderheft 1995. Stuttgart.
 - Hagberg, U.-E. 1967. *The Archaeology of Skedemosse I - II*. Stockholm.
 - Harck, O. 1984. Gefäßopfer der Eisenzeit im nördlichen Mitteleuropa. *Frühmittelalterliche Studien* 18. Berlin.
 - Hedeager, L. 1999. Sacred topography. Deposition of wealth in the cultural landscape. Gustafsson, A. & Karlsson H. (red.). *Glyfer och arkeologiska rum – en vänbok till Jarl Nordbladh*. Göteborg.
 - Hines, J. 1989. Ritual Hoarding in Migration-Period Scandinavia: A Review of Recent Interpretations. *Proceedings of the Prehistoric Society* 55. Leeds.
 - Holmqvist, W. 1962. Keltisch, römisch und germanisch. Stilfragen um nordische Funde aus den ersten Jahrhunderten unserer Zeitrechnung. *Atti del VI Congresso internazionale delle scienze preistoriche e protostoriche*. Firenze.
 - Hultgård, A. 1996. Fornskandinavisk kult – finns det skriftliga källor? *Religion från stenålder till medeltid*.
 - (Hrsg.) 1997. *Uppsala och Adam av Bremen*. Falun.
 - Hultkrantz, Å. 1987. Comment on the bronze lurs from the viewpoint of comparative religion. In *Lund* 1987.
 - Hårdh, B. 1999. Offerfynd på Uppåkraboplatsen?. I Hårdh, B. *Fynden i Centrum. Keramik, Glas och Metall från Uppåkra. Uppåkrastudier* 2. Acta Archaeologica Lundensia 8:30. Lund.
 - Ilkjær, J. 1990. *Illerup Ådal 1-2. Die Lanzen und Speere*. Århus.
 - 1993. *Illerup Ådal 3-4. Die Gürtel*. Århus.
 - Ingers I. 1978. *De tolv socknarna i Staffanstorps kommun*. Staffanstorps.
 - Jankuhn, H. 1958. Zur Deutung der Moorleichenfunde von Windeby. *Prähistorische Zeitschrift* 36. Berlin.
 - Jönsson, S. 1983. Ovanliga domarringringskonstruktioner i Östergötland. *Arkeologi i Sverige* 1980 (1983).
 - Jørgensen, L. 1998. En storgård fra vikingetid ved Tissø, Sjælland - en foreløbig præsentation. Larsson, L. & Hårdh, B. (red.) *Centrala platser - Centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern. En vänbok till Berta Stjernquist. Uppåkrastudier* 1. Lund.
 - Kaliff, A. 1997. *Grav och kultplats. Eskatologiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland*. Aun 24. Uppsala.
 - 1999. *Arkeologi i Östergötland. Occasional Papers in Archaeology* 20. Uppsala.
 - Karsten, P. 1994. *Att kasta yxan i sjön. En studie över rituell tradition och förändring utifrån skånska neolitiska offerfynd*. Acta Archaeologica Lundensia 8:23. Stockholm.
 - Keiling, H. 1969. *Die vorrömische Eisenzeit im Elde-Kathane-Gebiet*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte der Bezirke Rostock, Schwerin und Neubrandenburg 3. Schwerin.
 - 1979. *Glövzin. Ein Urnenfriedhof der vorrömischen Eisenzeit im Kreis Perleberg*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte der Bezirke Rostock, Schwerin und Neubrandenburg 12. Berlin.
 - Klindt-Jensen, O. 1950. *Foreign Influences in Denmark's Early Iron Age*. København.
 - Klinghammar, H.P. 1841. *Minnen från åren 1829-1839*. Helsingborg.
 - Källqvist, M. & Olsson, M. 1999. *Lertäktsgröpar vid Vesums mosse, Borggård 1:4, Kyrkheddinge socken, Skåne*. Riksantikvarieämbetet, UV Syd Rapport 1999:88. Lund.
 - Lamm, J.P. 1997. The Vittene hoard, a gold-treasure from Västergötland in Sweden with a continental background. *Peregrinatio Gothica. Supplementum ad Acta Musei Moraviae. Scientiae sociales* 82, 1997.
 - Larsson, L. 1997. Dybäck - ett kärnområde under järnåldern. *Svanholm Årsskrift* 1997. Skurup.
 - 1998. Gjort och ogjort i Uppåkra. *Centrala Platser - Centrala Frågor. Samhällsstrukturen under Järnåldern. En vänbok till Berta Stjernquist. Uppåkrastudier* 1. Larsson, L. & Hårdh, B. (red.). Acta Archaeologica Lundensia 8:38. Lund.
 - Larsson, L. & Hårdh, B. 1998. Uppåkra - ein eisenzeitlicher Zentralplatz in Südschweden. *Frühmittelalterliche Studien* 32. Berlin.
 - Levy, J. E. 1982. Social and Religious Organization in Bronze Age Denmark. *Bar Int. Ser.* 124. Oxford.
 - 1995. Heterarchy in the Bronze Age Denmark: Settlement Pattern, Gender, and Ritual. In *Ehrenreich et al* 1995.

- Lewan, N. 1981. Utsikt över Gullåkra - en slättby i södra Skåne. *Svensk geografisk årsbok* 57. Lund.
- Liebgott, N.-K. 1989. *Dansk middelalderarkæologi*. København.
- Lund, C.M. Ed. 1987. *The Bronze Lurs. Second Conference of the ICTM Study Group on Music Archaeology. Stockholm November 19-23, 1984*. Publ. iss. by the Royal Swedish Academy of Music No. 53. Stockholm 1986.
- Lundgren, M. 1997. *Fynd av människolämningar i samband med krigsbytesoffren i Vimose, Hedelskær, Illemose. Skedemosse och Hassle Börsarp*. C-betygs uppsats i arkeologi Lunds universitet. Stencil. Lund.
- Moberg, C.-A. 1954. Between Horn and Ornavasso. *Acta archaeologica* 25. København.
- Müller-Wille, M. 1984. Opferplätze der Wikingerzeit. *Frühmittelalterliche Studien* 18. Berlin.
- 1999. *Opferkulte der Germanen und Slawen*. Archäologie in Deutschland. Sonderheft 1999. Stuttgart.
- Möller, J. 1984. Dikning i Skåne. *Ale. Historisk tidskrift för Skåneland* Lund.
- Nielsen, A.-L. 1996. Hedniska kult- och offerhandlingar i Borg. Ett uttryck för gårdens centrala betydelse under yngre järnålder. *Religion från stenålder till medeltid*.
- Nielsen, L. C. 1991. Hedenskab og kristendom. Religionsskiftet afspejlet i vikingetidens grave. Mortensen, P. & Rasmussen, B. (eds.) *Høvdingesamfund og Kongemagt. Fra Stamme til Stat i Danmark* 2. Århus.
- Nilsson, L. 1996. The Bones from Hindby Votive Fen. Delicate Problems of Interpretation. *Lund Archaeological Review* 1, 1995 (1996). Lund.
- Nilsson, M. P. 1967. *Geschichte der griechischen Religion I. Die Religion Griechenlands bis auf die griechische Weltherrschaft*. Dritte Aufl. München.
- 1972. *Greek folk religion*. University of Pennsylvania Press. Philadelphia.
- Nylén, E. 1955. *Die jungere vorrömische Eisenzeit Gotlands*. Uppsala.
- Oldeberg, A. 1947. A Contribution to the History of the Scandinavian Bronze Lur in the Bronze and Iron Age. *Acta archaeologica* 18, 1947. København.
- Pedersen, E.A. & Widgren, M. 1998. Järnålder 500 f.Kr. - 1000 e.Kr. Myrdal, J. (red.). *Det svenska jordbrukets historia. Jordbrukets första femtusen år*. Borås.
- Petré, R. 1969. Den förhistoriska tiden. *Skurups och Hassle Börsarps historia från äldsta tid till våra dagar*. Lund.
- Pettersson, C. 1996. *En boplatz från yngre bronsålder - en gård från vendel/vikingatid. Brågarp 1:16*. Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport 1996:71. Lund.
- Randsborg, K. 1995. *Hjortspring. Warfare and Sacrifice in Early Europe*. Aarhus.
- Rasch, M. 1997. Denna ringen den skall vandra. Om ringar i saga och verklighet. *Till Gunborg. Arkeologiska samtal*. Stockholm Archaeological Reports 33, Stockholms universitet. Stockholm.
- Religion från stenålder till medeltid*. Engdahl, K. & Kaliff, A. (red.) Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter 19. Linköping 1996.
- Rouche, M. 1996. *Clovis, Suivi de vingt et un documents traduits et commentés*. Paris.
- Räf, E. 1996. Boplatz. Gullåkra 3:6, Brågarp socken. I Räf, E. (red.) *Skåne på längden. Sydgasundersökningarna 1983-1984*. Riksantikvarieämbetet, *UV Syd Rapport* 1996:58. Lund.
- Sanden, W. van der. 1996. Mumien aus dem Moor. *Die vor- und frühgeschichtlichen Moorleichen aus Nordwesteuropa*. Amsterdam.
- Schjødt, J.P. 1989. Nogle overvejelser over begrebet „Religionsskifte“ med henblik på en problematisering af termens brug i forbindelse med overgangen til kristendommen i Norden. *Medeltidens fødsel*. Andrén, A. (red.) Lund.
- Solberg, B. 1999. "Holy white stones". Remains of fertility cult in Norway. Freedén, U. von, Koch, U. & Wiczorek, A. (Hrsg.). *Völker an Nord- und Ostsee und die Franken. Akten des 48. Sachsensymposiums in Mannheim vom 7. bis 11. September 1997*. Bonn.
- Steinsland, G. & Sprensen, P.M. 1994. *Menneske og makter i vikingenes verden*. Oslo.
- Steuer, H. 1992. Interpretationsmöglichkeiten archäologischer Quellen zum Gefolgschaftsproblem. Neumann, G. & Seemann, H. (Hrsg.). *Beiträge zum Verständnis des Tacitus. II*. Göttingen.
- Stjernquist, B. 1970. Germanische Quellenopfer. Jankuhn, H. (Hrsg.) *Vorgeschichtliche Heiligtümer und Opferplätze in Mittel- und Nordeuropa*. Bericht über ein Symposium in Rheinhausen bei Göttingen vom 14. bis 16. Oktober 1968 (1970). Göttingen.
- 1974. Das Opfermoor in Hassle Börsarp, Schweden. *Acta archaeologica* 44, 1973 (1974). København.
- 1981. *Gårdlösa. An Iron Age Community in its Natural and Social Setting*. I. Interdisciplinary Studies. *Acta Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis* 75. Lund.
- 1985. A Votive Deposit from Arlösa, Southern Sweden. In Honorem Evert Baudou. *Archaeology and Environment* 4. Umeå.
- 1989. Arkeologiskt material som belägg för religion. Larsson, L. & Wyszomirska, B. (red.) *Arkeologi*

- och religion. Institute of Archaeology University of Lund, Report Series 34, 1989. Lund.
- 1993a. *Gårdlösa. An Iron Age Community in its Natural and Social Setting II. The Archaeological Fieldwork, The Features and The Finds.* Acta Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis 80. Lund.
 - 1993b. *Gårdlösa. An Iron Age Community in its Natural and Social Setting III. Chronological, Economic, and Social Analyses.* Acta Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis 81. Lund.
 - 1994. Uppåkra, ett bebyggelsecentrum i Skåne under järnåldern. *Fynske Minder* 1994. Odense.
 - 1996. Uppåkra, a Central Place during the Iron Age. *Lund Archaeological Review* 1995. Lund.
 - 1997. *The Röekillorna Spring. Spring-cults in Scandinavian Prehistory.* Acta Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis 82. Lund.
 - 1998. The Basic Perception og the Religious Activities at Cult-Sites such as Springs, Lakes and Rivers. *The World-View of Prehistoric Man.* Larsson, L. & Stjernquist, B. (eds.). Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Konferenser 40. Stockholm.
 - 1999. The Warrior Elite of South-East Scania in the Roman Iron Age and its Function in the Social and Political Structure. *Studien zur Sachsenforschung.* Oldenburg.
- Ström, F. 1985. *Nordisk hedendom. Tro och sed i förkristen tid.* Göteborg.
- Sundqvist, O. 1996. Härskaren i kulten under yngre järnålder. *Religion från stenålder till medeltid.*
- Svensson, M. 1993. Hindby offerkärr - en ovanlig och komplicerad fyndplats. *Fynd* 1993/2. Göteborg.
- Timpe, D. 1992. Tacitus Germania als religionsgeschichtliche Quelle. Beck, H., Ellmers, D. & Schier, K. (Hrsg.) *Germanische Religionsgeschichte. Quellen und Quellenprobleme. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 5. Berlin.
- Wester, E. 1960. Några skånska byar enligt lantmäterikartorna. *Svensk geografisk årsbok* 36. Lund.
- Whittle, A.W.R. 1997. *Sacred mound, holy rings.* Oxbow monograph 74. Oxford.
- Widgren, M. 1998. Kulturgeografernas bönder och arkeologernas guld - finns det någon väg till en syntes? Larsson L. & Hårdh, B. (red.) *Centrala Platser. Centrala frågor. Samhällstrukturen under Järnåldern. En Vänbok till Berta Stjernquist.* Acta Archaeologica Lundensia. Lund.
- Wikander, S. 1978. *Araber Vikingar Väringer.* Svenska Humanistiska Förbundet 90. Nyhamnsläge.
- Wood, I.N. 1995. Pagan religion and superstitions east of the Rhine from the fifth to the ninth century. Ausenda, G. (Ed.) *After Empire. Towards an Ethnology of Europe's Barbarians* I. San Marino.
- Vorgeschichtliche Heiligtümer und Opferplätze in Mittel- und Nordeuropa.* Bericht über ein Symposium in Reinhausen bei Göttingen vom 14. bis 16. Oktober 1968. Jankuhn, H. (Hrsg.). Göttingen 1970.
- Åqvist, C. 1996. Hall och harg. Det rituella rummet. *Religion från stenålder till medeltid.*
- Ørsnes, M. 1988. *Ejsbøl I. Waffenopferfunde der 4.-5. Jahrh. nach Chr.* København.

Förkortningar

LUHM	Lunds universitets historiska museum
SHM	Statens historiska museum, Stockholm
RAÄ inv.	Riksantikvarieämbetets inventering
U	LUHM 31000

Fragment av en svunnen föreställningsvärld

Möjliga boplatsoffer och kultföremål funna på järnåldersboplatser i västra Skåne

Carolina Stolt

Fragments of a conceptual world times long past: Possible traces of settlement offerings and cult-related items found in Iron Age settlements in western Scania

Archaeological material has a great potential to enrich the discussion about the religious dimensions of the Iron Age. The study is an attempt to visualize traces of religion in Uppåkra and settlements in the immediate surroundings in western Scania. In Uppåkra there is a large amount of artefacts connected with official cult which are lacking in the other settlements. It is also possible to combine the religious life in Uppåkra with the aristocrats' god par excellence – Odin. The settlements including Uppåkra have traces of various more private cult-related activities. Different kinds of offerings in pits, post-holes, wells and underneath floors, hearths and walls are well represented. The offerings consist mostly of Stone Age artefacts, fossils, organic materials, ceramics, tools and waste from crafts. Another category of artefacts which is also closely connected to individual religious beliefs and private cult are different kinds of amulets. The material culture is significant in the analyses as a bearer of ideological patterns.

Carolina Stolt, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, Sandgatan 1, SE-223 50 Lund.

Inledning

Med denna artikel vill jag försöka närma mig järnålderns föreställningsvärld främst utifrån de spår av religion som framkommit i Uppåkra och på boplatserna i dess omland. För denna undersökning står boplatserna som rituellt rum i centrum. På vilka sätt kontrasterar sig en rik centralplats som Uppåkra gentemot en ensamgård eller landsby från järnåldern? Går de överhuvudtaget att jämföra? I utgrävningsrapporter tolkas offer på boplatser ofta som byggnads- eller invigningsoffer utan närmare specifikation. I enstaka fall tolkas offren som gåvor eller en muta till suprahumana makter. Artefakterna tolkas ofta mot bakgrund av etnologiska uppteckningar av fenomenet i det gamla bondesamhället. Flera av föremålskategorierna anses på magisk väg skydda huset och dess invånare från eldsvåda, olycka och sjukdomar. Magi och

religion är två begrepp som har många beröringspunkter.

Traditionellt sett har distinktionen mellan de båda begreppen haft sin utgångspunkt i att religion är trosföreställningar och ritualer riktade till suprahumana väsen eller krafter. Genom magi kan man däremot genom ritualer påverka gudar eller andra väsen att agera i önskad riktning. Många av kategorierna som amulett och olika former av boplatsoffer skulle kunna spegla definitionsmässigt magiska föreställningar. Dock är det för järnålderns del inte helt oproblematiskt att göra en dylik definition, då religionen i sig inte hade några fasta ramar med urkunder och doktriner. För att förstå en magisk föreställning är det nödvändigt att se den mot bakgrund av dåtidens religiösa universum (Koktvedgaard Zeiten 1997:5).

Religionsarkeologi

Inom arkeologin har intresset för förhistoriska religioner bokstavligen exploderat under 1990-talet. Detta gör att det finns mycket pågående forskning och en intressant debatt inom ämnet. Under den processualistiska eran dominerades synen på studier av religion baserade på arkeologiska källmaterial av Christopher Hawkes så kallade *tillförlitlighetsstege*. I enlighet med historiematerialismen ansågs ekonomi och sociala förhållanden vara lämpliga studieobjekt, medan politik och religion ansågs mindre lämpade för arkeologiska studier (Andrén 1997:131).

Religionsarkeologi kan ses som ett metodiskt förhållningssätt, där det interdisciplinära samarbetet betonas. Utifrån detta holistiska synsätt skapas nya perspektiv och infallsvinklar på religionen under järnåldern (Engdahl & Kaliff 1996:5f.). Det är främst det arkeologiska materialet som till stor del är en outnyttjad potential till förståelsen av de förkristna religionerna (Näsman 1994:73 f.). Den stora fördelen med ett religionsarkeologiskt perspektiv på ett material är att arkeologin har möjlighet att arbeta utifrån de långa tidslinjerna. Det ger en helhetsbild av kontinuitet och förändring, jämfört med vad enbart studier av skriftliga källor möjliggör.

Boplatsen som rituellt rum

Inom religionsarkeologin har traditionellt gravmaterialet varit av störst betydelse. Boplatserna bör dock även ha varit områden för kultisk verksamhet, i ett samhälle där det religiösa inte utgjorde en sfär för sig. Samtliga järnåldersboplatser bör kunna berika diskussionen om olika former av religiösa lämningar, på samma sätt som gravfälten har visat på ett rikt och varierat religiöst liv (Åqvist 1996:105f.). Det är som Engdahl & Kaliff förordar viktigt att "se" religionen även inom de rumsliga strukturerna på boplatserna (Engdahl & Kaliff 1996:7).

Mytologiskt organiseras världen som en cirkelrund skiva. I dess centrum ligger *Asgård*, gudarnas hem som är uppbyggt med världsträdet *Yggdrasil* i centrum. Där har de enskilda gudarna sina gårdar. Mönstren skildrar en landsbygd av ensamgårdar med in- och utmarker

snarare än en bystruktur eller urban miljö. Modellen är överförbar även på den enskilda gården som kan uppfattas som ett mikrokosmos, där gårdstunet och inägora bildar gräns mot utmarkerna i kosmos periferi (Steinsland & Meulengracht Sørensen 1998:94). Disponeringen av boplatserna, enligt mytologiska principer, var så djupt förankrad att förklaringsmodellen försökte överföras även på de tidiga urbana strukturerna, de sk. centralplatserna. Anna Hed Jakobsson tycker sig se ett metaforiskt samband mellan den fruktbara åkern på landsbygden och centralplatsernas tomter, där smeden framställer värdeföremål (Hed Jakobsson 1999:47).

Arkeologiska utgrävningar i Säby och Sanda i Uppland har visat, att bosättningarna har varit disponerade i två sfärer mellan boplatser och liv samt gravfält och död. I brytningspunkten mellan dessa sfärer har hargen och härdområden varit lokaliserade. Hallen, hargen och gravfältet var stabila element på boplatserna orienterade utmed en nord-sydlig axel, medan övrig bebyggelse förändrade läge och karaktär över tid (Åqvist 1996:116 f.).

På jakt efter det numinösa

De exempel på möjliga boplatsoffer och artefakter, som kan kopplas till religiösa ritualer och föreställningar, är hämtade från rapporter från arkeologiska utgrävningar samt Uppåkra föremålsregister. Materialet har tolkats med hjälp av tydliga analogier, främst från Danmark. Exemplet från Danmark är vanligare och mer väldokumenterade än i Sverige, beroende på en annan tradition av att tolka boplatsoffer. Redan Gudmund Hatt, verksam under 1920- och 1930-talen uppmärksammade boplatsoffren. Denna tolkning förs vidare och ökar på så sätt medvetenheten hos arkeologer om denna typ av fynd. Det bidrar till att boplatsoffren i många fall identifieras redan i fält (Paulsson-Holmberg 1997:164. För en utförlig beskrivning av de möjliga boplatsoffren och de analogier som används vid tolkningen, se Stolt 1999.)

Boplatsoffren kan förekomma i anknytning till byggnader, i gropar under golvet, väggen eller härden samt i stolphål. Groparna kan även ligga helt fristående från andra anläggnings-

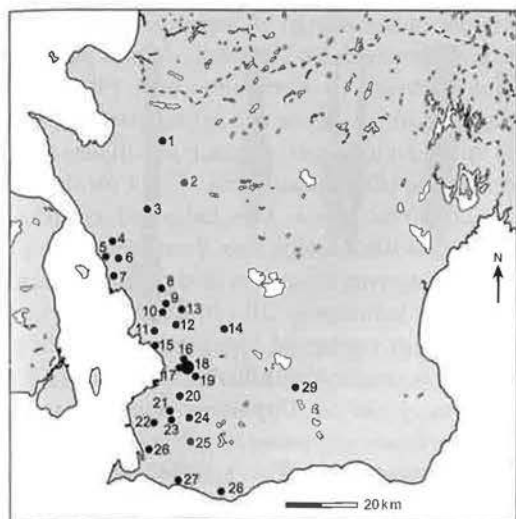

Fig. 1. Karta över de järnåldersboplatser som berörs i artikeln. 1. Gånarp, 2. Haglekulla, 3. Södra Vram, 4. Rya, 5. Glumslöv, 6. Kvarlöv, 7. Säby, 8. Norra Möinge, 9. Dagstorp, 10. Västra karaby, 11. Löddeköpinge, 12. Lackalånga, 13. Stora Harrie, 14. Gårdstunga, 15. Bjärred, 16. Flackarp, 17. Hjärup, 18. Uppåkra, 19. Brågarp, 20. Södra Sallerup, 21. Fosie, 22. Hötofta, 23. Lockarp, 24. Skabersjö, 25. Klörup, 26. Vellinge, 27. Trelleborg, 28. Lilla Isie, 29. Ilstorp.

Spår efter offentlig kult i Uppåkra?

spår. Föremålen har i vissa fall avsiktligt förstörts före deponeringen (Karsten 1994:145f.). Boplatsoffer kan även förekomma i mer svår-tolkade kontexter som i brunnar, vid vägar, vallar och förgårdar till hus (Capelle 1987:184, 201).

Offren är till största delen föremål som normalt finns över hela boplatssytan, vilket ytterligare försvårar tolkningen. Matjordsavbaningar används ofta som metod för att lättare kunna identifiera lämningar efter fasta konstruktioner. Tili följd av metoden försvinner en stor del av källmaterialet som finns i de omrörda matjordslagren. Tyngdpunkten i materialet koncentreras på så sätt till de boplatsoffer som återfinns i stolphålen. Tolkningen och presentationen av materialet blir i detta sammanhang extra viktig, då många boplatsoffer kan dölja sig bakom obestämbara förrådsgröpar, där det exakta läget och omständigheterna kring fyndet ej beskrivs i utgrävningsrapporten (Karsten 1994:147).

Den offentliga kulturen var oftast gemensam för ett avgränsat område som ett rike, ett landskap, ett härad eller en socken. Kombinationen religiöst-rättsligt centrum och handelsplats är vanlig. Detta bygdecentrum var placerat strategiskt i förhållande till kommunikationsvägar och kontrollmöjligheter över omlandet (Ström 1985:77f.). Kungar och andra högtättade personer såg Odin som sin särskilda beskyddare (Steinsland & Meulengracht Sørensen 1998: 54). Från Uppåkra har det framkommit en rad artefakter, som vanligtvis förknippas med en centralplats och med de därtill knutna funktioner inom den officiella kulturen (se tabell I).

Brakteaterna är en föremålskategori som föreslagits indikera en centralplats. Brakteaterna återfinns i gravsammanhang och som våtmarks- och torkmarksoffer (Fabeck 1991:290). Med hjälp av metalldetektor har en guldbrakteat hittats vid undersökningarna i Uppåkra. Den lokaliseras på den sydöstra delen av boplatsområdet. Uppåkrabrakteaten (U 6823) är av c-typ (se Axboe i denna volym). Guldgubbarna tillhör den kategori av artefakter som antas ha

Föremål	Kat. nr	Material	Datering	Kontext	Referens
Brakteat	U6823	Guld	Folkvandringstid	Detektorfynd	Uppåkra föremålsregister
Guldgubbe	-	Guld	Vendeltid	Lösfynd	Watt 1999
Guldgubbe, fragment	U4158	Guld	Vendeltid	Detektorfynd	Uppåkra föremålsregister
Guldgubbe	F9507	Guld	Vendeltid?	Kulturlager	Lindell 1999b
Guldgubbe?, fragment	-	Guld	Vendeltid?	Kulturlager	Lindell 1999b
Patris, guldgumma	U5144	Brons	Folkvandringstid	Detektorfynd	Uppåkra föremålsregister
Patris, guldgubbe	U4469	Brons	Folkvandringstid	Detektorfynd	Uppåkra föremålsregister
Patris? guldgubbe?	U5681	Brons	Folkvandringstid	Detektorfynd	Uppåkra föremålsregister
Hänge med ormornamentik	U1266	Silver m förgyllning	Folkvandringstid	Detektorfynd	Uppåkra föremålsregister
Vändansikhänge, borrestil	U3109	Brons m förgyllning	Vikingatid	Detektorfynd	Uppåkra föremålsregister
Valkyria, fragment	U3552	Brons	Vikingatid	Detektorfynd	Uppåkra föremålsregister

Tabell I. Föremål som indikerar en offentlig kult i Uppåkra.

Fig. 2. Förgylt hängsmycke i Borrestil dekorerat med en ansiktsmask (U 3109). Observera att dekoren utgör en "vändbild", där mansansiktet framträder även om smycket vänds upp och ner. 1:1. Foto B. Almgren.

en anknytning till kulten, men som helt lyser med sin frånvaro i skriftliga källor (Hultgård 1996:47). Guldgubbarna är kanske den artefakt som främst har kommit att kopplas samman med härskarkult och ett sakralt kungadöme (Steinsland 1994:154 f.). I Uppåkra har det hittats både guldgubbar och patriser för tillverkning av dito.

Hänget med ormornamentik (U 1266) saknar tydliga paralleller men kan knytas till en grupp av föremål som kan kopplas samman med offerade exklusiva hästuprustningar från 400-talet (Bergkvist 1999:115). Fabech har tolkat denna grupp av offer som *likfärdsoffer*. Denna offerform skulle ha utövats av en aristokratisk samhällsklass som var väl förtrogen med hunnerska seder och bruk (Fabech 1991:290).

Från undersökningsområdet har två sådana sk. vändansiktshängen i borrestil hittats. Det ena hänget (Fig. 2) kommer från Uppåkra. Det andra snarlika hänget har hittats vid utgrävningarna i Gårdstånga. Mannen som avbildats på hänget har stirrande ögon och stiliserat hår och skägg. Motivet är även vanligt på runstenar och har satts i samband med Odin. När smycket vänds framträder ännu ett ansikte, vilket anses ytterligare understryka Odins dubbla natur (Söderberg 1994:81).

I Uppåkra har en liten tredimensionell antropomorf statyett (U 1309) hittats. Figuren är av brons med behornad hjälm och till synes enögd, vilket har gjort att den satts i samband med Odin. En snarlik statyett har hittats i Tissø. Ett fragment av en antropomorf tvådimensionell framställning, (U 2026) också den från vikingatiden, har tolkats som nedre delen av klänningen på en valkyria (Bergkvist 1999:119 ff.).

Förutom artefakterna har det i Uppåkra loka-

liserats en stor mängd av vapen på boplatssytan. Samma fenomen har uppmärksammat på Sorte Muldboplatsen på Bornholm (Watt 1991:100). Vapen i form av lansar och spjutspetsar bär spår av en medveten förstörelse och påträffades koncentrerade till ett smalt stråk. Totalt rör det sig om ett 30-tal lansar. Mot bakgrund av likheterna, dels tidsmässigt, men även med tanke på destrueringen av föremålen med det stora vapenoffer som lokaliseras till våtmarker, är det inte omöjligt att vapnen på Uppåkraboplatsen trots torrmarkscontexten blivit offerade (Hårdh 1999:127f.). Två km sydöst om Uppåkra i Gullåkra mosse har ytterligare lansspetsar lokaliseras (se Stjernquist i denna volym. För en utförligare genomgång av de föremål som kan sättas i samband med religion som framkommit i Uppåkra, se exempelvis Bergkvist 1999; Hårdh 1999; Watt 1999).

En intressant aspekt av boplatsoffren är att guldgubbar i högre ståndsmiljö i Slöinge uppträder tillsammans med flera av de föremåls-kategorier som är vanliga stolphålsfynd på järnåldersboplatserna runt Uppåkra. Hallbyggnaderna där stolphålsfynden lokaliseras avlöser varandra tidsmässigt under 7-800-talen. Stolphålen efter de takbärande stolparna i de inre rummen har en stor mängd fynd, medan övriga stolphål i husen i stort sett saknar fynd. Föremål av högstatuskaraktär som en stor mängd guldgubbar, glas och hantverksavfall från ädelmetallhantverk blandas med mer ordinära stolphålsfynd av järn- och bronsföremål samt keramik och flinta. Hantverksföremål som sländtrissor och bryne finns också representerade. De fyndbärande stolphålen innehöll även ett ospecifiserat antal av obrända och brända ben, bränd flinta samt bränd lera (Lundqvist 1997:93f.).

Anna Hed Jakobsson sätter samman kombinationen av hantverksavfall och guldgubbar med den norröna mytologin. Rikedom och hemlig kunskap alstrades mytologiskt genom jättar och gudars förening. Mästersmeden Völund har i likhet med Odin fått sin kunskap av Mimer, som är en personifiering av den högsta visdomen. Hantverksavfallet skulle kunna tolkas som en *kenning* för förmågan att skapa rikedom. Analoget med kungen som garant för *år ok friðr*

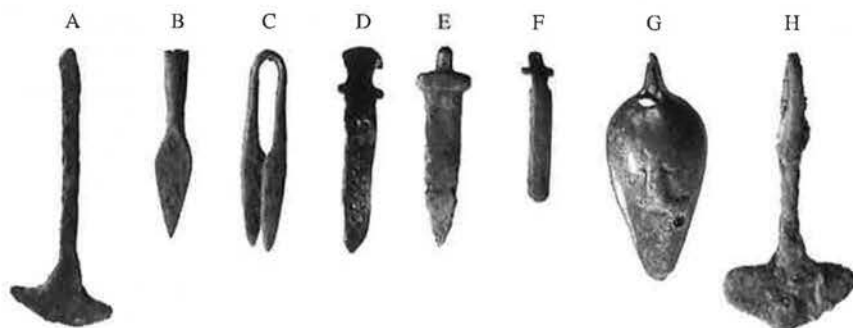

Fig. 3. Miniaturyrföremål av olika slag från Uppåkra. A: Torshammare i järn. B: Lansspets i brons (U 6381). C: Ullsax i brons (U 6537). D: Svärd i silver (U 1926). E: Svärd i brons (U 6016). F: Svärd i brons (U 7127). G: Ansikts-hänge i brons (U 3423). H: Torshammare i järn. Skala 1:1. Foto B. Almgren.

vilade hans ställning på förmågan att skapa rikedomar. Detta kan förklara den enorma produktionen av smycken och andra värdeföremål på platser som Uppåkra (Hed Jakobsson 1999:37 ff.). I Uppåkra har det framkommit många näbbfibulor som avsiktligt skadats under förhistorisk tid. De har brutits, böjts, bränts och delar har filats eller slipats av. Nyttillverkningen av smycken baserades till största delen på återanvändning av metall. Det kan förklara behandlingen av de använda smyckena. Det kan dock inte förklara alla fallen. På två näbbfibulor har nålfästena slipats bort vilket torde vara onödigt arbete om de var ämnade för nedsmältning. Kanske har de istället avsiktligt gjorts obrukbara? Flera typer av fibulor i Uppåkra har på liknande sätt fått nålfästena destruerade. En hypotes framförd av Birgitta Hårdh är att bronsfibulorna fått ersätta guldets som offergåva när detta blivit mer ovanligt (Hårdh 1999:161). Det nyligen gjorda fyndet från Dagstorp av ett förmodat husoffer i form av en näbbfibula, kanske kan öppna möjligheter för nytolkningar av en del smycken som återfinns i boplatssammanhang? Näbbfibulan i brons lokaliserades i matjorden, men bedömdes härröra från väggstolphålets fyllning i ett långhus. (Becker 1999:39).

Spår efter privat kult i Uppåkra?

De skriftliga källorna ger ett fåtal upplysningar om förhållandet mellan den enskilde individen och gudarna. Religiösa ritualer i samband med avgörande händelser i livet som födelse, inträde i vuxenlivet, bröllop och död bör ha varit en del

av den kult som går att knyta till förfäderna och släktens fortbestånd (Ström 1985:70 f.). Privatkulten skymtar även fram på några ställen i olika medeltida lagtexter som tar upp bruk som är förbjudna. Den norska Eidsivatingslagen förbjuder *stafr* och *stallr* som troligen är stolpe eller gudabild samt ställning eller podium. Det exakta utseendet framkommer inte, men troligen är det en form av husaltare för mat eller dryckesoffer. I samma lagstycke förbjuds även att inneha offermat eller antropomorfa figurer i lera eller deg för hedniskt kultbruk i sina hus och bodar (Hultgård 1996:34f.). Kristna lagar förbjuder befolkningen att dyrka vid *hög*. Då är det med all sannolikhet kult vid ättegravfältets högar som ett led i förfädersdyrkan som avses (Steinsland & Meulengracht Sørensen 1998:79).

Den förkristna nordiska religionen var polyteistisk med en stor variationsrikedom. En fokusering på Odin som den styrande gudafadern kan bero på att Snorre utifrån sitt medeltidskristna perspektiv inordnade gudarna efter ett patriarkalt familjemönster. Vid sidan av asar och vaner fanns en mängd gudomliga väsen. Många av dessa var mottagare av kult i olika former. Kulten till alver, diser och vättar förknippas med en på landsbygden väl utbredd fruktbarskult. Kulten var dock troligen väl utbredd inom alla samhällsklasser, även de högsta (Sundqvist 1996:71f.).

Amuletter av olika slag är en artefaktkategori, som kommer den enskilda människan och dennes personliga gudstro nära. Miniaturamuletter av olika slag blir vanliga under 900-talet. Vanliga miniaturyrföremål som fästs på ringarna är

Form	Kat. nr	Material	Datering	Kontext	Referens
Torshammare	-	Järn	Vikingatid	Husgrund	Lindell 1999
Torshammare	-	Järn	Vikingatid	Lösfynd	Privatsamling, på LUHM
Svärd	U7127	Brons	Yngre järnålder	Detektorfynd	Uppåkra föremålsregister
Svärd	U1926	Silver	Vikingatid	Detektorfynd	Uppåkra föremålsregister
Svärd	U6016	Brons	Yngre järnålder	Detektorfynd	Uppåkra föremålsregister
Lausspets	U6381	Brons	Yngre järnålder	Detektorfynd	Uppåkra föremålsregister
Ullsax	U6537	Brons	Yngre järnålder	Detektorfynd	Uppåkra föremålsregister
Ansiktshänge	U3423	Brons	Vikingatid	Detektorfynd	Uppåkra föremålsregister

Tabell II. Sammanställning av miniatyrföremål från Uppåkra.

torshammare, eldstål, sköldar, svärd, yxor, stavar, stolar, hjul, ullsaxar, kapslar, kors m.m. (Kogtvedgaard Zeiten 1997:1, 8). Från Uppåkra förekommer ett antal miniatyrföremål, se tabell II och Fig. 3. Några av miniatyrerna har ej tydliga spår efter att ha varit fästa på ringar. Miniaturamuletter framkommer oftast enstaka i gravsammanhang eller är de deponerade under golvlagret i hus och i depåfynd. Den största kända koncentrationen av amuletringar är från Borg i Östergötland, där ca 100 amuletringar påträffats (Nielsen 1996:99).

Spår av kulthandligar på järnåldersboplatser kring Uppåkra

Åskstenar en långlivad tradition

Idékomplexet med åskstenar har en närmast global spridning och har förekommit under vitt skilda perioder. Huvuddragen i åskstenstraditionen som det sedan finns en rad olika varianter av är, att blixtar orsakas av en sten som faller ner från himlen. De artefakter som vanligen förknippas med åskstenar är stenåldersverktyg. Yxor dominerar, men även borrar och sticklar m.m. förekommer. Främst fossila sjöborrar (echinites), men även fossiler av bläckfisk (belemnites) utgör den andra stora gruppen av åskstenar (Carelli 1997:399). Enligt folktraditionen slog blixten aldrig ner två gånger på samma ställe. Åskstenen kunde med sin blotta närvaro i huset skydda det mot blixtnedslag och eldsvåda. Något enhetligt ställe för att placera åskstenarna verkar inte ha förekommit, eller så har det styrts av lokala traditioner (Karsten 1994:146). Från undersökningsområdet finns en rad möjliga exempel på att denna tradition kan ha varit förankrad i området såväl under äldre som yngre järnålder, se tabell III.

I Helnæsbugten, i närheten av Strandby på Fyn, har en bebyggelse med 16 grophus från vendeltid och vikingatid undersökts. I sju av dessa 16 grophus fanns sjöborrar, i vissa av husen upp till fyra stycken. I grophusen återfanns även en senneolitisk grovtandad spjutspets, samt en kniv som var nerstucken lodrätt i golvlagret. Särskilt tilltalande bör det ha varit för smeden att försöka tillskansa sig ett extra skydd mot eldsvådor i form av en åsksten. Mogens Bo Henriksen diskuterar dessa fynd i en artikel i *Skalk* och kopplar samman sjöborrarna och stenåldersartefakterna med åskstenstraditionen (Henriksen 1996:7f.). Närheten mellan spår av metallhantverk och förekomsten av sjöborrar finns även i Uppåkra. Där har en sjöborre lokaliserats i ett utkastlager. I samma schakt förekommer även rikligt med gjuteriavfall (Lindell 1999b).

Tron på åskstenarnas magiska verkan kanske inte enbart begränsades till dess möjlighet att skydda byggnader från eldsvåda och blixtnedslag, utan kunde också fungera som amuletter för människor. Något som pekar i den riktningen är ett lösfynd, troligen från järnåldern, på Lolland av en sjöborre som innefattats i smala brons-

Fig. 4. Sjöborrefossil som infattats i bronsband. Lösfynd från Bregninge, Lolland (NMIC 14172). Efter Kogtvedgaard Zeiten 1997.

Fyndplats	Föremål	Fyndkontext	Datering	Referens
Skabersjö	Sjöborre, flintstickel	I t. Stolphål, långhus*	Romersk järnålder	Söderberg 1997
Uppåkra	Sjöborre	I utkastlager	Romersk järnålder/folkvandringstid?	Lindell 1999b
Säby	Sjöborre	I stolphål ingången, långhus	Vikingatid/tidig medeltid	Kriig & Thomasson 1999
Uppåkra	Flintyx	I trolig huslämning	Romersk järnålder	Vifot 1935
Lackalänga	Flintyx, sjöborre	I gropssystem	Romersk järnålder	Olsson 1996
Löddeköpinge	Flintyx	I fyllnadslagret, grophus	Vikingatid	Ohlsson 1976
Rya	4 flintartefakter	I grop	Vendeltid/vikingatid	Ericson-Lagerås 1999
Gårdstånga	Bergartsyx	I fyllnadslagret, grophus	Tidig medeltid	Söderberg 1995
Södra Vram	Flintyx	I väggsstolphål, långhus	Vikingatid/tidig medeltid	Eriksson-Borggren 1997

* t står för stolphål efter takbärande stolpe.

Tabell III. Förekomsten av artefakter som möjligen kan tolkas som tillhörande åskstenstraditionen.

band, se Fig. 4 (Henriksen 1996:8). Sjöborrar förekommer även i gravar som amuletter under vikingatid från bl.a. Lindholm Høje och Lejre (Koktvedgaard Zeiten 1997:2.).

Djur- och växtoffer

Djurben som rester efter sakrala måltider, eller i form av offer, är troligen den mest frekventa offerkategorien. Dock är det den som är svårast att identifiera i det arkeologiska materialet. Offerdjuren är till största delen husdjur, vars kvarlevor normalt finns över hela boplaten. Indikationer om att det kan vara resterna efter ett offer blir då helt beroende av i vilka kontexter benen återfinns i. Undersökningar från andra områden har visat att en möjlighet till att skilja ut djuroffer från måltidsavfall är vilka ben som ingår i deponeringen. Benen i dessa sammanhang innehåller färre skelettdelar än måltidsavfall. Människoben kan finnas tillsammans med djurbenen (Iregren 1989:119ff.). Skallar och käkben av djuren dominerar materialet. En annan indikation på offer är att häst- och hundben är långt vanligare i dessa sammanhang. Osteologiska bedömningar av benen kan även avslöja strukturer i behandlingen av benen. På Kungsgården i Borg i Östergötland visade undersökningen av svinbenen att de sorterats. Ben från sjuget hade deponerats i närheten av depån med amulettringar medan benen från galtar deponerats i anslutning till järnframställningsugnar (Nielsen 1996:100f.).

I ett av grophusen i Löddeköpinge gjordes fynd av stora extremitetsben av får i ett av husets stolphål. Dessa kan inte ha haft någon stödjande funktion till stolpen, utan har tolkats som ett boplatsoffer (Ohlsson 1976:81). Med all sannolikhet blev benen deponerade i stolphålet med köttet på. Liknade fynd av ben som deponerats med köttet på finns från järnåldersboplatserna Vallhagar på Gotland, samt från Sörby Tall och Bo på Öland (Paulsson-Holmberg 1997:171).

Växtoffer har en enorm potential, men exemplen är få. De mest uppmärksammade, för järnålderns del, är undersökningarna av maginnehållet på de danska mossliken. Lin har uppmärksamats och tolkats rituellt, när det förekommer deponerat i våtmarksmiljöer (Regnell 1997:108 f.). Ett fåtal exempel på djur- och växtoffer i boplatkontext har varit möjliga att lokalisera i undersökningsområdet (Tab. IV).

Verktyg och hantverksavfall

En av de vardagsaktiviteter som innehöll många kritiska skeenden var järnframställningen. Mats Burström har undersökt hur hjältesagornas beskrivningar av mästersmederna kan ha haft sina motsvarigheter i de föreställningar, som omgärdade järnframställningen i verkliga livet. Järnframställningen kan enligt Burström liknas vid många typer av religiösa ritualer, där en serie handlingar utförs i en fastställd ordning. Varje moment måste utföras enligt schemat, för att önskat resultat skall erhållas. Järnhantverket

Fyndplats	Föremål	Fyndkontext	Datering	Referens
Klörup	Förkolnade sädeskorn	I t. Stolphål, långhus*	Romersk järnålder	Regnell 1997
Björred	Förkolnade sädeskorn	I t. Stolphål, långhus *	Vendeltid/ vikingatid	Kriig & Pettersson 1996
Gånarp	Makrofossil, skalkorn, lin	I järnframställningsugn	Förromersk järnålder	Isendahl 1997
Haglekulla	Brända ben	I väggsstolphål, långhus	Folkvandringstid/ vendeltid.	Isendahl 1996
Löddeköpinge	Extremitetsben, får	I t. Stolphål, grophus*	Vikingatid	Ohlsson 1976

* t står för stolphål efter takbärande stolpe.

Tabell IV. Förekomsten av organiskt material i möjlig boplatsofferkontext inom undersökningsområdet.

hade således både en mytologisk och en rituell sida. (Burstöm 1990:265ff.).

En ritual tidigare känd från utgrävningar på Jylland, som tycks ha ingått i järnframställningen har uppmärksamats av Christian Isendahl under utgrävningarna i Gånarp. I järnframställningsugnen i Gånarp har växtdelar använts under tillverkningsprocessen för att undvika att malm och kol skulle falla till botten av ugnen. Till detta har man inte använt ogräs utan odlad gröda direkt från åkern. En möjlig förklaring kan vara att säden haft en symbolisk funktion som livgivare i den vanskliga järnframställningsprocessen (Isendahl 1997:12f.). En möjlighet till att förstå det mytologiska som omgärdade järnhantverket är att studera de materiella lämningarna av järnframställningsprocessen som återfinns i kontexter utan synligt samband med hantverket (Burstöm 1990:263). I Dagstorp, i närheten av ett vendeltida långhus, gjordes intressanta fynd i en grop. Gropen innehöll degelfragment, gjutformar, slaggrester och gjuttappar. I gropen fanns även flinta, ben, bränd lera, glas, keramik, järn- och bronsföremål. Gropen tillhörde inte någon byggnadskonstruktion och låg helt skild från övriga spår av hantverksverksamhet (Becker 1999:23). I undersökningsområdet förekom på några boplatser slag deponerat i stolphål (Tab. V).

Verklighetens textilhantverk, i likhet med smedens arbete, omgärdades kanske av olika former av ritualer. Något som styrker sländtrissans symboliska värde är, att det är det vanligaste

redskapet som förekommer i äldre järnålderns kvinnogravar (Hjörungdal 1989:100). När sländtrissorna förekommer i gravar är det möjligen inte kvinnans roll som hantverkare som symboliseras, utan sländtrissorna som metafor för den kvinnliga divinationen med mytologiska kopplingar till nornorna. På liknande sätt behöver förekomsten av smidesverktyg i mansgravar inte direkt associeras till hantverket, utan kan ses som en metafor för manlig visdom och hemlig kunskap (André 1993:49 f.). Denna bakomliggande symbolik kanske kan förklara några av de verktyg som deponerats i stolphål (Tab. V).

Keramik ett divergerat material

Miniatyrkärnen har den fördelen, framför offren av brukskeramik, att de troligen är tillverkade endast för ändamålet. Miniatyrkärnen är ett vanligt förekommande husoffer framförallt inom danskt område. Kärnen från samma hus är mycket lika till utseende och utförande. Därför är de troligtvis gjorda av samma person och deponerade vid ett tillfälle. Jacobsen & Lorentzen ser ceremonin att placera keramik i stolphål som en ritual knuten till privatkulten (Jacobsen & Lorentzen 1986:8 ff.). Exempel på miniatyrkärn finns från ett par ställen i undersökningsområdet (Tab. VI).

Att placera keramik upp och ner är något som går igen på flera olika platser. I Hodde hade kärlet satts ner mitt i ingångsrummet mellan bostad och stalldel i ett långhus. (Hvass 1985:109f.). Samma fenomen har konstaterats

Fyndplats	Föremål	Fyndkontext	Datering	Referens
Vellinge	Järnkärl	I t. stolphål, långhus	Övergången brons-/järnålder	Söderberg 1993
Björred	Järnkärl	I t. stolphål, långhus	Vendeltid/vikingatid	Kriig & Pettersson 1996
Björred	Järnkärl	I brunn	Vendeltid/vikingatid	Kriig & Pettersson 1996
Björred	Skifferbryne	I t. stolphål, gropus	Vendeltid/vikingatid	Kriig & Pettersson 1996
Lilla Isie	Sländtrissa	I t. stolphål, gropus	Vendeltid/vikingatid	Jeppsson 1995a
Ilstorp	Torshammare	I gropus	Vikingatid/tidig medeltid	Tesch 1996
Brågarp	Sländtrissa	I t. stolphål, långhus	Vendeltid/vikingatid	Pettersson 1996
Trelleborg	Sländtrissa	I pinhål, gropus	Vendeltid	Jeppsson 1995b
Trelleborg	Vävtvång ?	I stolphål, gropus	Vikingatid	Jacobsson et al 1995
Trelleborg	Vävtvång	I stolphål	Vikingatid	Jacobsson et al 1995
Lilla Isie	Balansväg	I t. stolphål, gropus	Vendeltid/vikingatid	Jeppsson 1995a
Lilla Isie	Gjutformar till näbbfibulor	I t. stolphål, gropus	Vendeltid/vikingatid	Jeppsson 1995a
Skabersjö	Järnspik	I väggstolphål, långhus	Romersk järnålder	Söderberg 1997
Brågarp	Glaspärla	I grindstolphål, hägnad	Vendeltid/vikingatid	Pettersson 1996
Fosie	Rombisk järnbitbricka	I stolphål, långhus	Yngre järnålder	Björhem & Säfvestad 1993
Hjörup	Nitar, nitbrickor, bennål	I t. stolphål, långhus	Yngre järnålder	Runcis & Arcini 1998
Hjörup	1/2 kg kalottslagg	I t. stolphål, långhus	Yngre järnålder	Runcis & Arcini 1998
Haglekulla	Slagg	I väggstolphål, långhus	Folkvandringstid/vendeltid	Isendahl 1996
Haglekulla	Drejkvarn	I t. stolphål, långhus	Folkvandringstid/vendeltid	Isendahl 1996
Haglekulla	Slagg	I t. stolphål, fyrstolpshus	Folkvandringstid/vendeltid	Isendahl 1996

* I står för stolphål efter taktäckande stolpe.

Tabell V. Förekomsten av verktyg och hantverksavfall i möjlig boplatsofferkontext inom undersökningsområdet.

Fyndplats	Föremål	Fyndkontext	Datering	Referens
Flackarp	Miniatyrkäril	I väggstolphål, långhus	Romersk järnålder	Nagmér 1990
Fosie	Miniatyrkäril	I stolphål	Vendeltid/vikingatid	Björhem & Säfvestad 1993
Södra Sallerup	Keramikkäril, ornerat	I stolphål, långhus	Romersk järnålder	Whilborg et al 1985
Fosie	Halvsfärisk kopp	I stolphål, långhus	Övergången brons-/järnålder	Björhem & Säfvestad 1993
Ilstorp	Uppochernvänt käril	I stolphål? långhus	Vikingatid/tidig medeltid	Tesch 1996
Flackarp	Keramikkäril	I väggstolphål, långhus	Romersk järnålder/ folkvandringstid	Bergenstråhle 1996
Fosie	Keramikkäril, botten	I t. stolphål, långhus*	Romersk järnålder	Björhem & Säfvestad 1993
Rya	Keramikkäril, mynning	I t. stolphål, långhus*	Vendeltid/vikingatid	Ericson-Lagerås 1999
Vellinge	Keramikkäril, en mynning	I 4 t. stolphål, långhus*	Förromersk järnålder	Söderberg 1993
Lackalänga	Keramikkäril	I stolphål, långhus	Äldre järnålder	Ohlsson et al 1996
Hötofta	Keramikkäril, med djurben	I södra väggfåran, långhus	Förromersk/ romersk järnålder	Sternquist 1998
Hjärup	Keramikkäril	Nergrävt i ugnskonstruktion	Vikingatid/tidig medeltid	Larsson 1995
Norra Möinge	Keramikkäril	I grop i närheten av långhus	Övergången brons-/järnålder	Jeppsson 1996a
Skabersjö	Keramikkäril, bomärke	I grop i närheten av långhus	Vikingatid/tidig medeltid	Jeppsson 1996b
Löddeköpinge	Keramikkäril	I golvlagret, gropus	Vikingatid/tidig medeltid	Ohlsson 1980
Stora Harrie	4 keramikkäril	I gropar på boplaten	Vikingatid	Jeppsson 1996c
Uppåkra	Keramikkäril med öra	I grop på boplaten	Romersk järnålder	Lindell 1999a
Södra Sallerup	Keramikkäril med öra	I grop på boplaten	Förromersk järnålder	Thörn 1994
Lockarp	Keramikkäril	I grop i långhus	Förromersk järnålder	Assarsson 1995
Glumslöv	Keramikkäril, botten	I grop på boplaten	Övergången Brons-/järnålder	Artursson 1999
Uppåkra	Keramikkäril, ornerat	I grop på boplaten	Romersk järnålder	Nagmér 1988
Västra Karaby	Keramikkäril	På botten av en brunn	Vendeltid/vikingatid	Jeppsson 1996d

* I står för stolphål efter takbärande stolpe.

Tabell VI. Förekomsten av keramik i möjlig boplatsofferkontext inom undersökningsområdet.

vid utgrävningar av brons- och järnålderskomplexet i Brogård i södra Halland. I botten av stolphålet, efter ett av långhusets takbärande stolpar, fanns två fragmenterande käril som var satta i varandra och placerade med botten uppåt. Det mest troliga är att de placerades i stolphålet innan stolpen trycktes ner (Carlie 1992:22, 59). Ett exempel på detta inom mitt undersökningsområde kommer från Ilstorp. Där har ett lerkäril placerats upp och ner i ett möjligt stolphål, se tabell VI.

Lennart Carlie har konstaterat att i Brogård kan inte keramiken i stolphålen bero på post-depositionella processer, utan måste spegla en medveten handling. Carlie har konstaterat att placeringen av keramiken i Brogård kan spegla en lokal tradition. I Brogård är keramiken till största delen placerad i de yttre takbärande stolphålen. Där den s.a.s. ramar in huset till skillnad från iakttagelser från andra område i Nordeuropa, där den dominerande placeringen för offren är i stolphål i anslutning till husens ingångar (Carlie 1992:58f.). Exempelen på keramikkäril placerade i stolphål från undersökningsområdet (Tab. VI) har större likhet med placeringsmönstret i Brogård, då keramiken inte lokaliserats i någon större utsträckning till husens ingångar.

Gropar med lerkäril inom boplatssytor, som inte direkt går att knyta till anläggningar, kan vara svåra att identifiera. I många fall har groparna tolkats som kenotafer. I vissa fall döljer sig

kanske offergropar bakom dessa helt fyndtomma gravar? Många av de käril som tolkats som möjliga offerkäril i undersökningsområdet saknar mynningskant. Detta kan bero på att de t.ex. skadats vid plöjning. Fyndomständigheter på den danska boplaten vid Malle Degnegaard från äldre järnålder öppnar upp en annan tolkningsmöjlighet. I ett av husen var tre stora lerkäril nergrävda i en lerfordrad grop intill eldstaden. Till en början stack mynningskanten upp ovanför gropen. Hatt har tolkat detta som att kärilen använts till matoffer i samband med golvläggandet och konstruerandet av härden. När sedan golvet lades på plats slogs mynningskanten av och hamnade i gropen tillsammans med lermassa från golvkonstruktionen (Hatt 1938:257f.).

Kvinnorna och den privata kulturen

Det är kanske möjligt att koppla ihop boplatsoffer liksom användandet av amuletter med en genderspekt? I den privata kulturen har, enligt de få skriftliga källorna, kvinnorna en aktiv och dominerande roll. Kvinnornas del i det kultiska livet som völvor, gydjor eller i egenskap av husfru i den privata kulturen är påtaglig. Enligt könsrollsmönstret under järnåldern ansvarade kvinnor för ritualer som utfördes inomhus (Steinsland & Meulengracht Sørensen 1998:71f.). Brukandet av rituella föremål som amuletter verkar till stor del kunna tillskrivas kvinnor. Vi-

kingatida och tidigmedeltida amuletter förekommer till övervägande del, då de går att knyta till en genderkontext i kvinnogravar (Koktvedgaard Zeiten 1997:2).

Det mest omdebatterade exemplet på privatkult borde vara *Völsetåten* som ingår i *Flatøyjarbók*. I korthet handlar den om kung Olav den heliges besök på en isolerad gård i Norge. När gårdens häst dör tar sonen i huset in hästfallosen i huset till kvinnorna i hushållet. Husfrun lägger fallosen i en linduk tillsammans med lök och andra örter. Under hösten börjar hon dyrka fallosen som sin gud (Steinsland & Vogt 1981:87). Refrängen i de verser som läses under ritualen lyder "*mätte mornir ta emot det heliga offret*". Mornir betyder troligen jättekvinnor. Kanske är völsetåten en beskrivning av kult tillägnad jättinnor. Bakom denna tillsynes lite märkliga ritual kan idéerna om ett *hieros gamos*, ett heligt bröllop ligga. (Steinsland & Meulengracht Sørensen 1998:80). Ordet völse kommer av *volr*, stav. Völva betyder stavbärska och staven är en av hennes rekvisitor, vilket öppnar för en möjlighet att husfrun även var völva. I strof 13, efter att gårdshunden fått offret, skådar husfrun in i den hinsides världen med de dunkla orden; "*Lyft meg over dørhengsler og over dørråsar for å sjå om eg kan berga det heilage offeret*".¹ Detta för att offret skall nå sin mottagare i den andra dimensionen (Steinsland & Vogt 1981:103f.). Arkeologiskt går det kanske att knyta samman ritualen i Völsetåten med ett fynd från en kvinnograv i Fløksand i Norge, daterad till 400-talet. En av gravgåvorna är en liten benkniv eller skrapa med runinskriften *linalaukaR*. Lin och lök kan sättas i samband med inpackandet av hästfallosen som beskrivs i Völsetåten. Kanske har kniven avvänts av husfrun vid den rituella slakten av gårdshingsten (Hjørungdal 1989:101).

Lämningar efter kult i Uppåkra och i omlandet – en jämförelse

Användandet av privat- respektive offentlig kult som analytiska begrepp kan vara till stor hjälp för att skilja materialet. De bör dock inte användas allt för statiskt, då det speglar en *fiktiv* snarare än en verklig uppdelning. Gränserna

mellan den offentliga och den privata kulten är i många fall flytande. Det inflytande besuttna samhällsklasser kan ha haft över de kulthandlingar som berörde en större krets människor kan ha varit ett sätt att demonstrera och utöva makt gentemot mindre beställda. Samtidigt var det en kostsam skyldighet för kungar och andra härskare att upprätthålla de livsviktiga kanalerna till den numinösa världen. De högre samhällsklasserna har säkerligen haft ritualer som endast berört den egna familjen och materiella uttrycksmedel för att manifestera sin personliga gudstro. Hur denna form av privatkult avtecknar sig i det arkeologiska källmaterialet skulle behöva belysas för att det skall bli möjligt att identifiera vad som var privata respektive offentliga kulthandlingar inom olika nivåer i samhället. För att tydligare se konstruerandet av det rituella landskapet i offentliga och privata sfärer inom en region skulle fler komponenter behövas vägas in. Spåren på boplatserna skulle behöva kompletteras med närvaron av sakrala ortnamn, gravfält, depåfynd och offermossar.

En möjlig tolkning av boplatsoffren, som idékomplex mot bakgrund av järnålderns tanke-mönster, ligger i begreppet *ár ok friðr*. Till god årsväxt och fred hörde inte bara fälten och djurens alstringskraft och välmåga, utan även ökandet av materiella rikedomar. Detta positiva tillstånd upprätthölls genom ritualer och ceremonier. Ritualen var ett sätt att försäkra sig om fortsatt lycka och framgång för gården och dess invånare. Lokala eller enskilda släkters traditioner kan ha spelat in vid utformningen av ceremonin. Valet av föremål kan även ha styrts av syftet med ritualen och till vilka makter den riktade sig till.

Vid en jämförelse av de framkomna exemplen på möjliga spår efter religion på boplatser i västra Skåne bryter Uppåkra av mot en annars tämligen homogen bild. En förändring av valet av föremål sker också gradvis under järnåldern i området, då det i vendeltid och framförallt i vikingatid tillkommer allt fler olika föremåls-kategorier. Föremålen med anknytning till offentlig kult som guldgubbar, brakteat och möjliga vapenoffer uppträder endast på Uppåkraboplatserna. Den tydliga kopplingen till Odinskult i Uppåkra med gudastatyett, valkyriafragment och vändan-

sikteshänge understryker ytterligare Uppåkras koppling till den offentliga kulten. På rikare boplatser i omlandet finns tendenser till en Odins kult. Vändansiktshänget från Gårdstånga skulle kunna ses som en indikation på närvaron av en person som såg Odin som sin beskyddare.

På Uppåkrabopplatsen finns även spår av mer privat kultutövning i form av amuletter som torshammare, miniatyr vapen och redskap. Dessa kan kanske ha burits av människor som vistats eller bott på platsen som inte tillhört samhällets maktskikt. På boplatserna i omlandet uppträder denna artefaktkategori, i form av en torshammare, i boplatstext endast i ett grophus på den relativt rika vikingatida/ tidigmedeltida gården i Ilstorp. Det möjliga boplatsoffret i form av en näbbfibula på det vendeltida gårds-komplexet i Dagstorp kan kanske ytterligare befästa möjligheten att större gårdar använde sig av andra typer av artefakter till boplatsoffer än mindre beställda gårdar. Deponeringar av slag och andra rester av metallhantverk som gjutformar i stolphål och gropar kan även dem kopplas till mer komplexa gårdsmiljöer. I undersökningsområdet finns möjliga exempel på detta från Dagstorp, Hjärup, Haglekulla och Lilla Isie. Föremål förknippade med hantverk förekommer även i möjlig boplatsofferkontext. Sländtrissor och vävtygder förekommer deponerade i stolphål till grophus och långhus under vendel- och vikingatid i Lilla Isie, Brågarp och Trelleborg. Kanske symboliserar de den kvinnliga divinationen med mytologiska kopplingar till nornorna.

I undersökningsområdet utgör keramiken funnen i boplatsofferkontext det stora massmaterialet. Av särskilt intresse är fynden av miniatyrkär i Flackarp och Fosie samt det upp och ner vända kärlet från Ilstorp. Tillsammans med fynden av möjliga växt- och djuroffer i Klörup, Bjärred och Löddeköpinge kanske dessa deponeringar speglar ritualer knutna till fruktbarehetsmakter.

Möjligen kan de offer där det rör sig om hantverksavfall, smycken och verktyg ses som en önskan av en välmående bondebefolkning att öka gårdens materiella rikedomar och då inte endast de knutna till fruktbareheten. En önskan att på magisk väg skydda gården mot olycka,

eldsvåda, sjukdom, demoner och annat elände verkar i undersökningsområdet gå igen på alla olika typer av boplatser under såväl äldre- som yngre järnåldern. De föremål som uppmärksammas är olika former av flintartefakter, fossila sjöborrar och järnknyvar.

Den stora variationsrikedomen av föremål från guldgubbar till keramikskärvor kan möjligen ses mot samma bakgrund, då de kan uppträda tillsammans. Kungen, likasom völborna hade förmågan att se in i framtiden och därmed även påverka händelseutvecklingen i önskad riktning. Offrets dubbla sidor, dels som en förbindelse mellan gudar och människor, men också som ett sätt att påverka makterna i en önskad riktning gör gränserna mellan magi och religion suddiga. De boplatsoffer som utförts på de enskilda gårdarna kan kanske ses som en möjlighet att få en inblick i den privata kulten samtidigt som ritualerna är intimt sammanknippade med liknande ritualer på hövdingsäten, där guldgubbar och andra högstatusföremål förekommer tillsammans med keramik, ben och flinta. Det finns många frågetecken kring vem och i vilka sammanhang dessa former av ritualer utfördes som framtida undersökningar förhoppningsvis kan bringa klarhet i. En medvetenhet om boplatserna som rituella rum, och i vilka kontexter det kan förekomma spår efter en privat kult, anser jag vara en bra början för att utnyttja det unika och ständigt växande arkeologiska källmaterialet vid studiet av järnålderns religion.

Noter

¹ Jfr. dörrsymboliken i strofen med beskrivningen av begravningsritualen i Ibn Fadlans skildring av en vikingahövdingens begravning (Se exempelvis Steinsland & Meulengracht Sørensen 1998:88 ff.).

Referenser

- Andrén, A. 1993. Doors to other worlds: Scandinavian Death rituals in Gotlandic Perspectives. *Journal of European Archaeology* Vol. 1.
- 1997. *Mellan ting och text. En introduktion till de historiska arkeologierna*. Stockholm/Stehag.
Bergqvist, J. 1999. Spår av religion i Uppåkra under 1000 år. Hårdh, B. (red.). *Fynden i Centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra*. Uppåkrastudier

2. Acta Archaeologica Lundensia 8:30. Lund.
- Björhem, N. & Säfvestad U. 1993. *Fosie IV. Bebyggelsen under brons- och järnålder*. Malmöfynd 6.
- Burström, M. 1990. Järnframställning och gravritual. En strukturalistisk tolkning av järnslag i vikingatida gravar i Gästrikland. *Fornvännen* 85.
- Capelle, T. 1987. Eisenzeitliche Bauopfer. *Frühmittelalterliche Studien. Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster*. Band. 21.
- Carelli, P. 1997. Thunder and Lightning, Magical Miracles. On the Popular Myth of Thunderbolts and the Presence of Stone Age Artefacts in Medieval Deposits. Andersson, H. Carelli, P. & Ersgård, L. (eds.). *Visions of the past. Trends and tradition in Swedish medieval archaeology*. Lund Studies in Medieval Archaeology 19. Stockholm.
- Carlie, L. 1992. *Brogård – ett brons och järnålderskomplex i södra Halland. Dess kronologi och struktur*. Lund.
- Engdahl, K. & Kaliff, A. 1996. Förord. Engdahl, K. & Kaliff, A. (eds.). *Religion från stenålder till medeltid*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter 19. Stockholm.
- Hatt, G. 1938. Jernalderens boplatser i Himmerland. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*.
- Hed Jacobsson, A. 1999. Town, Plots, Crafts and Fertility. Traces of a Power Ideology. *Current Swedish Archaeology* Vol. 7.
- Henriksen, B. 1996. Stensamlere. *Skalk* 1996:6.
- Hjörungdal, T. 1989. Noen aspekter på tolkning av gravgods i eldre jernalder: Kan gravgods belyse kult? Larsson, L. & Wyszomirska, B. (eds.). *Arkeologi och religion*. Rapport från arkeologidagarna 16-18 januari 1989. University of Lund. Institute of Archaeology. Report Series No 34. Lund.
- Hultgård, A. 1996. Fornskandinavisk kult – finns det skriftliga källor? Engdahl, K. & Kaliff, A. (eds.). *Religion från stenålder till medeltid*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter 19. Stockholm.
- Hvass, S. 1985. *Hodde. Et vestjysk landsbysamfund fra ældre jernalder* Arkæologiske studier volume VII. Odense.
- Hårdh, B. 1999. Offerfynd på Uppåkraboplatsen? Hårdh, B. (red.). *Fynden i Centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra*. Uppåkrastudier 2. Acta Archaeologica Lundensia 8:30. Lund.
- Iregren, E. 1989. Under Frösö Kyrka – ben från en vikingatida offerlund? Larsson, L. & Wyszomirska, B. (eds.). *Arkeologi och religion*. Rapport från arkeologidagarna 16-18 januari 1989. University of Lund. Institute of Archaeology. Report Series No 34. Lund.
- Isendahl, C. 1997. Förhistorisk järnhantering i nordvästra Skåne. En studie med utgångspunkt från den vendeltida boplatzen Haglekulla. Karsten, P. (red.). *Carpe Scania. Axplock ur Skånes förflutna*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 22. Lund.
- Jacobsen, J. & Lorentzen, A. 1986. Usynlige husfæller. *Skalk* 1986:2.
- Karsten, P. 1994. Att kasta yxan i sjön. En studie över rituell tradition och förändring utifrån skånska neolitiska offerfynd. Acta Archaeologica Lundensia series in 8:23. Lund.
- Koktvedgaard Zeiten, M. 1997. Amulets and amulet use in Viking Age Denmark. Acta Archaeologica Vol. 68.
- Lundqvist, L. 1997. Slöinge om ett pågående projekt. Callmer, J. & Rosengren, E. (eds.). "...Gick Grendel att söka det höga huset..." Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Sydskandinavien under yngre järnålder. Hallands läns museers Skriftserie No 9 / GOTARC C. Arkeologiska Skrifter No 17. Halmstad.
- Nielsen, A-L. 1996. Hedniska kult- och offerhandlingar i Borg. Ett uttryck för gårdens centrala betydelse under yngre järnålder. Engdahl, K. & Kaliff, A. (eds.). *Religion från stenålder till medeltid*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter 19. Stockholm.
- Näsman, U. 1994. Liv och död. Sydskandinaviska grav- och offerriter från 200 till 1000 e.Kr. Schjødt, J. P. (ed.). *Myte og Ritual i det førkristne Norden. Et symposium*. Viborg.
- Ohlsson, T. 1976. The Löddeköpinge Investigation I. The Settlement at Vikhögsvägen. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum* 1975-1976.
- 1980. The Löddeköpinge Investigation II. The Northern Part of the Village Area. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum* 1979-1980.
- Paulsson-Holmberg, T. 1997. Iron Age building offerings. A contribution to the analysis of a diachronous phenomenon in Swedish preindustrial agrarian society. *Fornvännen* 92. Stockholm.
- Regnell, M. 1997. Växtoffer. En förbisedd fyndkategori i huslämningar. Karsten, P. (red.). *Carpe Scania. Axplock ur Skånes förflutna*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 22. Lund.
- Steinsland, G. 1994. Eros og død i norrøn kongeideologi. I (ed.). Schjødt, J. P. *Myte og Ritual i det førkristne Norden. Et symposium*. Viborg.
- Steinsland, G. & Meulengracht Sørensen, P. 1998.

- Människor och makter i vikingarnas värld*. Stockholm.
- Steinsland, G. & Vogt, K. 1981. "Aukinn ertu Uolse ok vpp vmtekinn." En religionshistorisk analys av Volsatáttir i Flateyjarbok. *Arkiv för nordisk filologi* 96. Lund.
- Stjernquist, B. 1998. On the Dynamics of the Prehistoric Settlement at Höfta, Southern Sweden. Wesse, A. (ed.). *Studien Zur Archäologie des Ostseeraumes. Von der Eisenzeit zum Mittelalter*. Festschrift für Michael Müller-Wille. Neumünster.
- Ström, F. 1985. *Nordisk hedendom. Tro och sed i förkristen tid*. Arlöv.
- Sundqvist, O. 1996. Härsken i kulten under yngre järnålder. Engdahl, K. & Kaliff, A. (eds.). *Religion från stenålder till medeltid*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter 19.
- Söderberg, B. 1994. Kungens Gårdstunga. Från Odin till Adel. *Arkeologi i Sverige* 3. Riksantikvarieämbetet.
- Watt, M. 1991. Sorte Muld. Høvdingesæde og kultcentrum fra Bornholms yngre jernalder. Mortensen, P. & Rasmussen, B.M. (eds.). *Fra Stamme til Stat i Danmark*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2. Aarhus.
- 1999. Guldgubber og patricer til guldgubber fra Uppåkra. Hårdh, B. (red.). *Fynden i Centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra*. Uppåkrastudier 2. *Acta Archaeologica Lundensia* 8:30. Lund.
- Åqvist, C. 1996. Hall och harg - det rituella rummet. Engdahl, K. & Kaliff, A. (eds.). *Religion från stenålder till medeltid*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter 19.
- Oppublicerade källor:**
- Artursson, M. 1999. Glumslöv boplat- och bebyggelse-lämningar från tidig neolitikum till yngre järnålder. Skåne, Glumslöv och Kvistofta sn, västkustbanan. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 1999:40.
- Assarsson, H. et al. 1995. Område 7, Lockarp. Öresundsförbindelsen, rapport över arkeologiska förundersökningar. *Statsantikvariska avdelningen, Malmö museer*.
- Becker, N. 1999. De vendeltida gårdslämningarna i Dagstorp. Skåne, Dagstorp sn, Dagstorp 1:2-3, 5:31, Västkustbanan SU 21. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 1999:62.
- Bergenstråhle, I. 1996. Långhus från yngre järnåldern. Skåne, Flackarps sn, Flackarp 9:6 1995 Arkeologisk slutundersökning. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 1996:76.
- Ericson-Borggren, T. 1997. Skåne, södra Vrams socken, del av ny sträckning av väg 1244. Arkeologisk slutundersökning. 1995. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 1997:7.
- Ericson-Lagerås, K. 1999. En gravgrupp från bronsåldern och boplatser från yngre bronsålder och järnålder vid Rya. Arkeologisk slutundersökning Västkustbanan. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 1999:3.
- Isendahl, C. 1996. Ett vendeltida gårdskomplex i nordvästra Skåne. Skåne, Östra Ljungby sn, Haglekulla 1:1 1995. Arkeologisk slutundersökning. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 1996:59.
- Jacobsson, B., Carlberg-Kriig, A. & Kriig, S. 1995. Skåne, Trelleborg, kvarteret Oden 26, RAÄ 19. Arkeologisk för- och slutundersökning 1983-1984. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 1995:50.
- Jeppsson, A. 1995a. Arkeologisk förundersökning. Skåne, Lilla Isie och Östra Torp socknar. VA-ledning Smygehamn - Simmermarken. RAÄ 21, Lilla Isie sn, RAÄ 24 och RAÄ 26, Östra Torp sn. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 1995:22.
- 1995b. Skåne, Trelleborg, kvarteret Katten 12, 27 och 29. RAÄ 19. Arkeologisk slutundersökning 1987 och 1988. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 1995:9.
- 1996a. Norra Möringe 13:3, Asmundtorps sn, RAÄ 22. Arkeologisk slutundersökning Sydgasprojektet, stamledning P49. Räf, E. (ed.) Skåne på längden, Sydgasundersökningarna 1983-1985. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 1996:58.
- 1996b. Skabersjö 24:12, 26:14, Skabersjö sn, RAÄ 28, 23. Arkeologisk slutundersökning. Sydgasprojektet stamledning P48. Räf, E. (ed.) Skåne på längden, Sydgasundersökningarna 1983-1985. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 1996:58.
- 1996c. St. Harrie sn, RAÄ 39. Arkeologisk slutundersökning. Sydgasprojektet grenledning Eslöv P8. Räf, E. (ed.) Skåne på längden, Sydgasundersökningarna 1983-1985. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 1996:58.
- 1996d. Karaby 3:1, 4:1, Västra Karaby sn, RAÄ 39. Arkeologisk slutundersökning. Sydgasprojektet, stamledning P36. Räf, E. (ed.) Skåne på längden, Sydgasundersökningarna 1983-1985. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 1996:58.
- Kriig, S. & Pettersson, C. 1996. En vendel-/vikingatida boplatz i Bjärrad. Skåne Flädie socken, Bjärrad 9:5, RAÄ 9 1993. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 1996:61.
- Kriig, S. & Thomasson, J. (eds.) 1999. Vikingatida och medeltida gårdslämningar i Säby. En arkeologisk slutundersökning inför byggandet av Västkustbanan. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 1999:4.
- Larsson, R. 1995. Skåne, Uppåkra sn, Hjärup 21:38

- RAÄ 26 Arkeologisk undersökning etapp I och II 1986 och 1987. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 1995:51.
- Lindell, M. 1999a. Arkeologisk undersökning. Uppåkra 98:2 fornlämning 5 Uppåkra 1:2 Uppåkra sn, Skåne. Arkeologiska institutionen, Lunds universitet.
- 1999b Uppåkra 1999:2 Arkeologisk undersökning fornlämning 5 Uppåkra sn, Skåne. Arkeologiska institutionen, Lunds universitet.
- Nagmér, R. B. 1988. Uppåkra 9:1, fornlämning 22-24 samt 174, Uppåkra sn, Skåne. *Riksantikvarieämbetet UV Syd. ATA. Rapport* dnr 4545/86 och 6080/86.
- 1990. Undersökningar av boplatsslämningar och flatmarksgravfält. Flackarp 13:1A och Trolleberg 1:1A Flackarp sn, Skåne. *Riksantikvarieämbetet UV Syd. ATA. Rapport* dnr 4247/88.
- Olsson, T. et al. 1996. Boplatsslämningar från neolitikum, bronsålder och äldre järnålder. Skåne väg 108, N. Nöbbelövs, Stångby, Vallkärra och Lackalängas socknar, Lunds och Kävlinge kommuner. 1996. Arkeologisk slutundersökning. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 1996:60.
- Pettersson, C. 1996. En boplat från yngre bronsålder. En gård från vendel-/ vikingatid. Skåne Brågarps sn, Brågarps 1:16, RAÄ 15. 1990. Arkeologisk utredning och slutundersökning. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 1996:58.
- Runcis, J. & Arcini, C. 1998. Gravar och boplat i Hjärup, äldre och yngre järnålder, med osteologisk rapport över gravarna från Hjärup. Arkeologisk slutundersökning. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 1998:1.
- Stolt, C. 1999. Vardagsliv och föreställningsvärld i skuggan av Uppåkra. En studie av religiösa spår från Skånes järnålder. Andersson, M. C., Engblom, S., Johansson, K., Nilsson, T., Stolt, C. *Uppåkra i ett större perspektiv. En studie av samhällsstrukturen runt en centralplats. C/D uppsats i arkeologi vid Lunds universitet. Lund.*
- Söderberg, B. 1993. Skåne, Vellinge socken, Kv Skolan. RAÄ 17. 1990. Arkeologisk för- och slutundersökning inom bytomt. *Riksantikvarieämbetet UV Syd. ATA Rapport* dnr 4576/90.
- 1995. Gårdstånga, Boplat och bebyggelselämningar från stenålder till nyare tid. Arkeologiska för- och slutundersökningar. Skåne, Gårdstånga socken, Gårdstånga 15:1, RAÄ 14. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 1995:7.
- 1997. Boplatser från förromersk järnålder till venedeltid. Torpartomter och gränsdiken från nyare tid. RAÄ 35:2, 85A och B samt 86 i Skabersjö socken, Skabersjö 26:1 och 26:2. 1994. Arkeologisk undersökning. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 1997:2.
- Tesch, S. 1996. Iguls torp – en tidig-/ högmedeltida "Skånegård". Skåne, Ilstorp sn, Ilstorp 24:4. Arkeologiska undersökningar 1975, 1982 och 1983. Vikingatid, medeltid och nyare tid. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 1996:82.
- Thörn, R. 1994. Rapport över arkeologisk slutundersökning, Sallerupsvägen, delen väster om Särslövsvägen. Södra Sallerups sn, Sallerup 180, 36, 73 fornlämning 32. *Statsantikvariska avdelningen, Malmö museer.*
- Uppåkra föremålsregister.
- Vifot B. M. 1935. Redogörelse till riksantikvarien över arkeologiska undersökning av järnåldersboplat i Bara Härad, Uppåkra sn. *Lunds universitets historiska museums sockenarkiv.*
- Wihlborg, A. et al. 1985. Arkeologi och naturgas i Skåne. Delresultat från utgrävningarna 1983-1984. *Riksantikvarieämbetet UV Syd skriftserie nr 6.*

Människor och samhälle under romersk järnålder belysta av sydvästska gravfynd

Kajsa Branca

Roman Age society and its people illuminated by grave finds in the south-west of Scania

In this article graves from the Roman Iron Age in the south-west of Scania are used to identify different social strata, social ideals and beliefs and also some of the region's contact patterns. Both grave construction and grave goods have been studied for the purpose. The graves can be a useful part of the process of understanding the interaction between Uppåkra and its neighbouring areas. The south-west of Scania, where Uppåkra is located, seems to have been a part of an east Danish cultural sphere, judging by similarities in the archaeological material. Small differences in the material within the region may be a result of local traditions or chronological factors.

Kajsa Branca, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, Sandgatan 1, SE-223 50 Lund.

Inledning

Fortida gravar är en ofta anlitad källa till kunskap om de samhällen som en gång avsatte dem. Åsikterna om vad det är vi ser uttryckas i gravskicket har däremot varierat åtskilligt genom arkeologins historia. Den nu dominerande tanken verkar vara att gravarna och deras innehåll inte i första hand är en direkt spegling av det levande samhället, utan snarare en indikation på tänkesätt, ideologi och religiösa föreställningar. Gravarna kan dock även innehålla mer direkt information om faktiska sociala förhållanden i det samhälle som avsatte dem, beroende på vilka faktakategorier som man väljer att studera. Här har gravförekomster från romersk järnålder (0-400 e.Kr.) i sydvästra Skåne använts som underlag för en studie av det dåtida samhällets sociala organisation och kontaktnät, både inom och utom regionen. Romersk järnålder är en expansiv period som grundläg-

ger mycket av järnålderns fortsatta samhällsutveckling, och det vore intressant att söka spår efter tankar och handlingar från denna tid. Då graven är en medveten deposition borde den därigenom kunna ge värdefulla ledtrådar om hur man tänkt och agerat. Materialet som använts är dock behäftat med stora källkritiska problem som man måste ta hänsyn till vid varje slutsats man drar av det. Jag tror ändå att man ska våga sig på vissa antaganden, bara man är medveten om eventuella felkällor och att det rör sig om mer eller mindre sakligt underbyggda tolkningar.

Materialets beskaffenhet

Genom studiet av gravar kommer fortidens människor oss mycket nära. Det är möjligt att få mycket detaljerade kunskaper om hur deras liv

och död tedde sig, men ändå är det bara brottstycken av deras historia som når oss. Vissa drag i gravskicket förblir man frågande inför, naturligt nog då deras värld inte är vår och därför svår att "översätta" till begrepp och förhållanden som vi kan förstå.

Det undersökta materialet omfattar sammanlagt 280 skelett- och brandgravar från Toma, Bara, Skytts och Oxie härader, varav en del redovisas i tabellform här. Tidsmässigt omfattar det både äldre och yngre romersk järnålder. Det är ett fragmentariskt material, få gravfält är totalutgrävda och vissa gravförekomster har rapporterats mycket bristfälligt. Den höga bruksintensiteten i området har också lett till en omfattande förstörelse av fornlämningar, i rapportmaterialet finns åtskilliga notiser om nu försvunna skelettfynd och föremål. Trots att allt tillgängligt informationsmaterial vägt in i undersökningen går det inte att bortse från att bilden av dåtiden blir skev.

Gravskickets varianter

Vid en genomgång av gravarna märks att både skelett- och brandgravskick förekommit parallellt under hela perioden, och ofta blandas de olika typerna av gravar på ett och samma gravfält. Skelettgravarnas utformning varierar från en enkel nedgrävning i marken till stora och komplicerade sten- eller jordkonstruktioner i form av stenkistor/stenramar, rösen och högar. Även brandgravarna visar upp en relativt stor variation i sätten att gravsätta benresterna. Skelettgravarna är vanligen orienterade i nord-sydlig riktning, men samtliga väderstreck finns representerade.

Något som också varierar är sätten att placera den döde i graven. Den dominerande ställningen är utsträckt ryggläge, hockerställning och sidoläge är mer sällsynt. På gravfälten i Hammarsnäs och Albäcksbacken har dessutom ett antal individer gravlagts liggande på mage (Hansen 1936; Jacobsson 1984). Det är ett ovanligt sätt att handskas med en död, och man kan spekulera i vad som avsågs med denna avvikande placering. Kan det röra sig om förbrytare som fått denna typ av begravning som ett straff? Eller är det ett utslag av gengångartro, ville man hindra den döde från att resa sig ur graven? Flera av de

gravlagda på Hammarsnäs hade även korsade lårbenen eller fotleder, eventuellt kan benen ha varit ihopbundna. Från historisk tid är detta förfaringsätt känt för att hindra avlidna från att gå igen (Bondesson 1987:51f.). Det är inte omöjligt att en liknande gengångartro funnits redan under järnåldern.

De döda tycks vanligen ha placerats direkt i jorden. I några gravar finns spår av förmodade träkistor eller bårar, men de är inte fler än fem stycken. Betydligt oftare återfinns stenar av varierande storlek och antal i nedgrävningen. Stenarna kan vara placerade under, intill eller ovanpå skeletten, eventuellt skulle även detta ha kunnat syfta till att binda den döde i graven. Gravarnas föremålsfynd skiftar i sin tur mycket i både mängd och kvalitet. Dräktspännen, söljor och textilfragment tyder på att den döde ibland gravlagts påklädd, och genom att studera placeringen av de olika spännena kan man få en god bild av hur dräkten sett ut (se t.ex. Rydbeck 1907). I de fall där dräktillbehör saknas kan någon typ av svepning ha använts istället. Med det ovan beskrivna i åtanke, så tycks det inte ha funnits någon utbredd föreställning om jämlikhet i döden. Vore gravskicket grundat på gemensamma föreställningar kring vad som utmärker olika köns- och åldersgrupper, borde gravmaterialet vara mer homogent än vad som faktiskt är fallet.

Osteologiskt material

Vad kan då gravarna berätta om människor och samhälle i sydvästra Skåne för 2000-1500 år sedan? Endast en liten del av skelettmaterialet är osteologiskt undersökt, så det finns inte så mycket konkret information att tillgå om hur levnadsförhållandena gestaltade sig för de enskilda individerna. Detta är beklagligt, då denna typ av information inte är tendentiös på samma sätt som det övriga gravmaterialet (exempelvis gravgåvor) är. Det utgörs av avsiktligt skapad information som inte okritiskt kan användas i sammanhanget (Härke 1997:34 f.). Sammanlagt 46 skelett har undersökts osteologiskt, 35 från Albäcksbackens gravfält, 4 från gravgruppen Hjärup 21:36, samt 7 från gravfältet vid Önsvala (Fig. 1). Utöver dessa undersökningar finns spridda antaganden

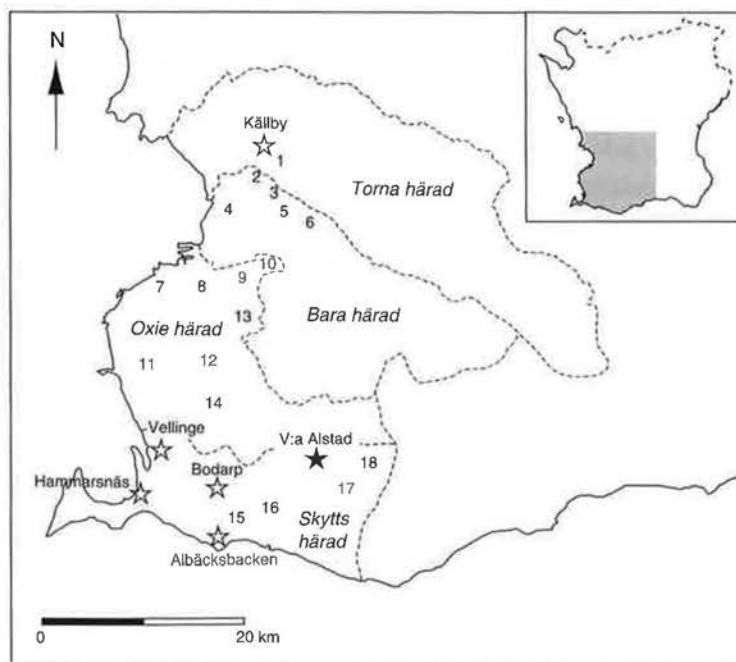

Fig. 1. Karta över undersökningsområdet. Vit stjärna = Gravfält med fler än 10 gravar. Svart stjärna = Grav med romersk import. Ensamgravar, gravgrupper och mindre gravfält: 1: St. Lars, 2: Flackarp, 3: Uppåkra, Hjärup, 4: Åkarp, 5: Kabbarp, Djurslöv, 6: Önsvala, 7: Limhamn, 8: Botildenberg, Hindby, Höja, Fridhem, 9: Kvarnby, 10: Vinninge, 11: Solnäs, 12: Käglinge, 13: Kristineberg, 14: Hötofta, 15: Albäcksborg, 16: V. Tommarp, 17: Lilla Markie, 18: Anderslöv.

om kön och ålder noterade i rapportmaterialet. Antagandena är i regel baserade på gravarnas föremålsfynd eller benstommens utseende, och innehåller en större osäkerhetsfaktor.

Övervägande delen av de gravlagda på Albäcksbacken visade sig vara män, 26 stycken. Endast fyra kvinnor fanns, medan ytterligare några individer enbart är åldersbestämda, bland dem ett spädbarn och ett ofullgånget foster (Arcini 1997:99). Vad beträffar åldersfördelningen så finns de flesta åldersgrupper representerade. De tre äldsta individerna har blivit drygt 60 år, medan den stora majoriteten återfinns någonstans i intervallet 25-40 år. Skelettmaterialet från Önsvala och Hjärup är alltför litet för att man skall kunna avgöra om gravläggningens mönstret avviker på någon punkt. De arkeologiskt könsbedömda gravarna visar i likhet med materialet från Albäcksbacken på en dominans för mansgravar, ungefär dubbelt så många som antalet förmodade kvinnogravar. Uppskatt-

ningen är osäker, framför allt på grund av det relativt stora antalet obestämbara individer som ju skulle kunna påverka fördelningen avsevärt (se Johansson 1999). Barngravar är överlag sällsynta. Undantaget är Hammarsnäsgravfältet i Skytts härad, med drygt 20 spädbarnsgravar av sammanlagt 141. Utöver Albäcksbacken och nämnda Hammarsnäs, så återfinns gravlagda barn på ytterligare fyra platser i regionen. Barnens ålder varierar från några månader upp till 14-15 år. Barngravarna är i regel fyndtomma eller utrustade med få, enkla föremål. Samtliga utom två av Hammarsnäs spädbarnsgravar var exempelvis försedda med ett enda lerkärl, placerat intill den gravlagdes kranium (Hansen 1936).

Den sneda köns- och åldersfördelningen och det relativt låga antalet gravar väcker frågan om samtliga avlidna gravlagts på gravfält. Rimligen borde andelen kvinnor och barn vara större om så varit fallet och populationerna som hel-

het borde vara större. Det är möjligt att vissa individer begravdes under andra former och på andra ställen, kanske i byns/gårdens utmarker. Långt fram i historisk tid finns exempel på att alla döda inte tillmättes samma behandling ifråga om begravningsritual och gravplats. Kyrkogårdens norra utkanter var länge förbehållna för mindre värdiga begravningar, exempelvis av odöpta barn eller ogifta mödrar. Avrättade brottslingar, mord- och självmordsoffer tilläts länge överhuvudtaget inte att vila på en kyrkogård (Bondesson 1987:82 ff., 100 ff.). I praktiken bör detta dock ha berört en mycket liten och marginaliserad del av befolkningen. Hur valet av begravningsplats motiverades under järnåldern är oklart, men eftersom det tycks ha gällt för en större del av befolkningen så kan det knappast ha varit fråga om enbart socialt utstötta.

Ett skiktat samhälle

Vad var det för typ av samhälle som en gång avsatte gravarna? Romersk järnålder var på många sätt en expansiv period som lade grunden till mycket av den kommande samhällsutvecklingen under senare delen av järnåldern. Befolkningen ökade, jordbruket intensifierades, kontakter med kontinenten etablerades och en gradvis utveckling mot ett centraliserat styre tog sin början (Hedeager 1990:140, 160 ff.). Från kontinentens germanriken och i förlängningen Romarriket skedde en import av såväl materiella som "idémässiga" ting. Ett skriftspråk i form av runalfabetet introducerades, och samhället fick en ökad social mobilitet med delvis nya sociala grupperingar. Exempelvis avspeglar sig en framväxande militärmakt i periodens många vapenfynd (Hedeager 1990:140). Till en del verkar det vara möjligt att urskilja de olika samhällsskikten i både grav- och lösfynd från perioden, då vissa föremål anses vara starkt förknippade med personer/grupper av olika rang. Främst gäller detta för guldsmycken i form av arm- och fingerringar. Såväl rangordning som symbolik och funktion hos föremålen härstammar ytterst från romerska sedvänjor (Andersson 1993:18 och där anförd litteratur). Jytte Ringtved och Per Ethelberg har utifrån jylländskt gravmaterial från romersk järnålder gjort en in-

delning i förmodade sociala grupper (1988, 1991 resp. 1993). Trots de geografiska och i viss mån tidsmässiga skillnaderna har jag valt att utgå från dessa arbeten för att göra en liknande indelning av det skånska materialet. Ringtved urskiljer i sitt material från Sejlflod-gravfältet tre olika statuskategorier, kallade *hög*, *medel* och *låg* utifrån typer och kombinationer av föremål i gravarna (Ringtved 1991:60). Högstatusgruppen karaktäriseras bl.a. av vapen, spelbrickor, praktfibulor, ädelmetall, flerradiga pärlhalsband, miniatyrkärll, importföremål och slutligen bronsbeslagna träspannar. De övriga två grupperna representeras av enklare fibulor och söljor, nålar och skärar, samt enradiga pärlhalsband. Till samtliga tre grupper räknas även keramikskär, kammar, knivar, sländtrissor, enstaka pärlor och hyskor/hakar. Denna gruppering kan inte rakt av användas på det sydvästskånska materialet, vissa här förekommande föremålskategorier har fallit utanför indelningen. I allmänhet är gravarna dessutom utrustade med betydligt färre föremål. Vad beträffar högstatusgravarna har jag därför ansett det räcka med att ett av de för dessa karaktäristiska föremålen finns representerade för att graven skall klassificeras som en sådan. Medelstatusgruppen är mer svårdefinierad. Hur klassificerar man en grav som innehåller enkla bronsföremål, t.ex. en nål? Föremålstypen förekommer i såväl medel- som lågstatusgravar, men har det någon betydelse att den i det ena fallet är tillverkad i brons och i det andra av järn? Ringtved nämner tyvärr inte mycket om vad föremålens material betytt för hennes klassificering. Jag väljer därför att kalla urvalsgruppen medel/låg, då gränsen mellan dessa båda gravtyper inte är tydligt urskiljbar. I indelningen av det skånska materialet räknar jag med ytterligare en statuskategori, bestående av fyndtomma gravar belägna på gravfält eller i mindre gravgrupper. Dessa är 112 till antalet, varav 92 är belägna på Hammarsnäsgravfältet (se figur 1). Anledningen till att de tagits med är att bara det faktum att man begravdes på byns/gårdens gravfält verkar ha inneburit att man haft en viss statusposition i samhället, detta främst med tanke på gravfältens små och snedfördelade populationer. Man bör nog genomgående vara försiktig med att klassificera

fyndfattiga eller fyndtomma gravar som automatiskt tillhörande lägre samhällsskikt. Det faktum att gravfälten tycks innehålla bara ett urval av befolkningen tyder på att gravplatsens lokalisering varit värdebeladdad. Avsaknaden av gravgods behöver egentligen inte betyda så mycket med ett sådant synsätt, istället bör samtliga gravar på en gravplats betraktas som i någon mån statusfyllda. Vid en bedömning av en gravs status bör man också i möjligaste mån väga in all tillgänglig information, exempelvis kan grav-

ens konstruktion i lika hög grad som ett påkostat gravgods ha fungerat som en yttre manifestation. Grav I, Vellinge 17 är ett sådant exempel. Gravgodset utgörs av en enda keramikskärva och en svinbete, medan gravkonstruktionen består av en stor stenkista/stenram med botten av tilltrampad lera och grus (Rydbeck 1907:134f.). Utifrån den ovan beskrivna klassificeringen av föremålen, så hamnar denna grav i kategorin lågstatusgravar, men gravkonstruktionen signalerar något annat.

Tabell I, Högstatusgravar, Bodarps socken, Skytts härad
Efter Stjernquist (1955), Hansen (1928)

Beteckning	Ädelmetall	Import	Väpen	Smycken/dräkttillbehör	Keramik	Övriga föremål	Datering
Bodarp Nr 4, grav 2	Guldfingerring	—	—	Remsölja, beslag, ringar	—	—	70-160 e.Kr.
Bodarp Nr 4, grav 3	—	—	—	Rund bronsfibula, fibula, glaspärlor	—	Textilrester	Yngre RJ
Bodarp Nr 3, grav 1	—	—	—	Bärnstenspärlor (23)	Keramikskärl	—	300-tal
Bodarp Nr 3, grav 2	—	—	—	Glas-och bärnstenspärlor (43)	Keramikskärl	Kniv	300-tal
Bodarp Nr 9, grav 1	—	—	—	—	Keramikskärva	Träspann med bronsbeslag	Yngre RJ

Tabell I:I, Medel/lågstatusgravar, Bodarps socken, Skytts härad
Efter Stjernquist (1955), Hansen (1928)

Beteckning	Smycken/dräkttillbehör	Keramik	Övriga föremål	Datering
No 4, grav 4	—	Keramikskärvor	Järnfragment	RJ
No 4, grav 5	—	Keramikskärl	Benkam	RJ
No 4, grav 6	—	Keramikskärl	—	RJ
No 4, grav 7	—	Keramikskärva	Kam	RJ
No 4, grav 8	Glaspärla	Keramikskärl (2)	—	RJ
Nr 3, grav 3	—	Keramikskärl	—	RJ
Nr 3, grav 4	Brons-föremål	Keramikskärl (2)	Kam	RJ
No 4, grav 1	Glaspärlor, bärnstenshänge	—	Benkam	RJ

Kommentarer:

Gravfältet i Bodarp är beläget i en låg grusbacke och har undersökts i omgångar från sent 1800-tal. Flera av gravarna har ett rikt fyndmaterial, till de verkliga högstatusföremålen räknas guldfingerringen och den bronsbeslagna träspannen. Flera stora pärluppsättningar av s.k. klubbformade bärnstenspärlor räknas också

hit. Pärlorna dateras till 300-talet e.Kr. (Stjernquist 1994:12 ff.). Omständigheterna kring en del av fynden tycks dock vara något oklara, i några fall är det osäkert om de kan relateras till en grav (Stjernquist 1955:170). I övrigt kan noteras att keramik och kammar av ben eller horn är vanliga gravgåvor.

Tabell II, Högstatusgravar, Vellinge socken, Skytts härad
Efter Rydbeck (1907, 1909, 1912), Hansen (1915)

Beteckning	Ädelmetall	Import	Vapen	Smycken/dräkttillbehör	Keramik	Övriga föremål	Övrigt organiskt material	Datering
Grav II	—	—	—	2 bronsfibulor, sölja, remändebeslag (brons)	Keramikkärl	Textilrester, bronssynål	—	200 e. Kr.
Grav 2	Silverfibula	—	—	Bronsfibula, järnsölja, ärg fr. ev. härmål.	2 keramikkärl, kärtöra	Kam	Djurben, ej artbestämda	200-tal e. Kr.
Grav 3 e. Kr.	Guldfingerring	—	—	Fragm. bronspärla	Keramikkärl	—	—	Trol, 70-150

Tabell II:I, Medel/lågstatusgravar, Vellinge socken, Skytts härad
Efter Rydbeck (1907, 1909, 1912), Hansen (1915)

Beteckning	Smycken/dräkttillbehör	Keramik	Övriga föremål	Övrigt organiskt material	Datering
Grav I	—	Keramikkärl	—	Svinbete	Yngre RJ
Grav IV	Glaspärla	—	Bronssynål	—	Yngre RJ
Grav V	—	Keramikkärl	Krumkniv	Ben av lupp, hartsfragm.	Yngre RJ
Grav VI	—	—	Bronssynål	—	Yngre RJ
Grav VII	—	Keramikkärl	Kam av horn	—	Yngre RJ
Grav VIII	—	—	—	Bränt ben, hartsfragm.	Yngre RJ
Grav I, 1909	—	Keramikkärl	—	—	200-300-tal
Grav I, 1912	Bronspärla	—	—	—	RJ
Grav 4	—	—	Bronssynål, järnskära	—	Yngre RJ?
Grav I, Vellinge I	11 glöspärlor	Keramikkärl	Järnkniv	—	RJ
Grav 2	Järnspänne, 67 glas- och glasflusspärlor	—	—	—	RJ
Grav 3	—	Keramikkärl	—	—	RJ

Kommentarer :

Vellingegravfältet är stort och har grävts ut i flera omgångar. Liksom i Bodarp finns här en grav med guldfingerring. Mer ädelmetall i form av en silverfibula återfinns i grav 2, en möjlig kvinnograv, då fibulorna tycks ha varit placerade som om de suttit i en dräkt av kvinnotyp (se Rydbeck 1907). Samma kan sägas om grav II:s dräkttillbehör. De har placerats i den högsta

statuskategorin eftersom det är ovanligt med en så "komplett" uppsättning av dräkttillbehör. Medel- och lågstatusgravarna i Vellinge innehåller relativt mycket keramik och några bruksföremål, här olika typer av knivar och synålar. Den senare fyndkategorin återfinns i större antal här än någon annanstans i undersökningssområdet. En lokal tradition?

Tabell III, Högstatusgravar, Maglarps socken, Skytts härad (Albäcksbacken)
Efter Hansen (1945), Jacobsson (1984), Stjernquist (1995)

Beteckning	Ädelmetall	Import	Vapen	Smycken/dräkttillbehör	Keramik	Övriga föremål	Datering
Grav 6	—	—	Spjutspets	—	—	—	0-70 e.Kr. (B1)
Grav 9, 1947	—	—	—	Korsformig bronsfibula, 6 pärlor av bärsten & glasflus	Keramikkärl	Kam, sländtrissa	Ca. 400 e.Kr.
Grav A, 1967	—	—	—	Bronsarmring	—	—	Sen YRJ?
Grav A16	—	—	Spjutspets	—	—	Järnkniv, bennål	0-160 e. Kr. (B)

Tabell III:I, Medel/lågstatusgravar, Maglarps socken, Skytts härad
Efter Hansen (1945), Hårdh (1984), Jacobsson (1984), Stjernquist (1955)

Beteckning	Smycken/dräktillbehör	Keramik	Övriga föremål	Datering
Grav 1, Albäcksborg	—	—	Krumkniv, kniv, pryl (järn)	RJ
Grav 2	—	Keramikkärl (2)	Järnskära	0-100 e.Kr.
Grav 4	—	—	Järnkniv, järn-fragment	RJ
Grav 7, Albäcksbacken	—	—	Järnskära	100-tal
Grav B, 1967	—	Keramikkärl (2)	—	Sen YRJ – tidig FVT
Grav 8	Bronsfibula	—	—	200-tal
Grav A12	—	Keramikkärl	Krumkniv, järnnål	RJ
Grav A14	—	Keramikkärl	—	0-100 e. Kr.
Grav A18	—	—	Järnknivar (2)	RJ
Grav A19	—	—	Bryne	RJ
Grav A23	—	—	Järnkniv, järnnål	RJ
Grav A26	Bärnstensknap, bronsring	—	—	RJ
Grav A27	—	—	Järnskära, järnfragment	RJ
Grav A29	—	—	Benkam	400 e. Kr.

Kommentarer:

På Albäcksbackens gravfält återfinns flera vapengravar från äldre romersk järnålder. I övrigt är gravarna ganska sparsamt utrustade, många är helt fyndtomma och därför ej redovisade i tabellform här (för kompletterande uppgifter, se Johansson 1999). Både på Albäcksbacken och det närliggande Albäcksborg är redskap i form av knivar, skärar och nålar förhållandevis vanliga gravgåvor. I anslutning till Albäcksbacken har även ett antal

urnegravar och brandgropar hittats (Hansen 1945). Föremålen i dessa avviker i princip inte alls från skelettgravarnas fynd, varken ifråga om mängd eller kvalitet, här återfinns exempelvis ännu en vapengrav. En av de föremålsrikaste gravarna utgörs också av en brandgrav, utrustad med tre bronsfibulor, tre keramik-kärl och en järnskära (Hansen 1945:55). Huvudparten av gravarna dateras till äldre romersk järnålder.

Tabell IV, Högstatusgravar från Bösarp, V:a Alstad & V:a Tommarps socknar, Skytts härad
Efter Stjernquist (1955)

Beteckning	Ädelmetall	Import	Vapen	Smycken/dräktillbehör	Keramik	Övriga föremål	Datering
L:a Markie nr 6	2 silverfibulor	—	—	Bronsfibulor (2), brons-spiral, 2 mosaikpärlor	Keramikkärl (2)	—	200-tal
V:a Alstad	Guldfingerring	Glasbägare	—	—	Keramikkärl	Träspann m. bronsbeslag	CI, 150-250 e. Kr.
V:a Tommarp, grav 3	—	—	Spjutspets	—	—	Järnkniv	Äldre RJ?

Tabell IV:I, Medel/lågstatusgravar från Bösarp, Maglarps, V:a Tommarp & Anderslövs socknar, Skytts härad. Efter Stjernquist (1955), Vifot (1935)

Beteckning	Smycken/dräktillbehör	Keramik	Övriga föremål	Datering
L:a Markie nr 5	—	Keramikkärl (2)	Ärg fr. brons- el. silverföremål	RJ
Strandvägen	—	—	Järnfragment, bronsnål	RJ?
V:a Tommarp, grav 1	2 bronsfibulor, 2 bältes-ringar (brons)	—	—	Äldre RJ
Grav 2	—	—	Hartstättning	RJ
Anderslöv	—	Keramikkärl	—	YRJ
Anderslöv	—	Keramikkärl	—	RJ

Kommentarer:

I Västra Alstads socken finns en av undersökningsområdets fåtaliga gravar med romersk import, här representerad av en glasbägare. Det övriga gravgodset utgörs av en guldfigerring och en bronsbeslagen träspann. Graven har en närmast furstlig prägel och saknar direkt motsvarighet i området. Den tycks ha anlagts för sig själv, då det inte finns uppgifter om fler gravar i anslutning till den. Enligt uppgift från Birgitta Hårdh (1984:106f.) gjordes fyndet redan

1876, graven uppgavs då vara belägen i kanten av en grusgrav. Med detta i åtanke så är det inte omöjligt att det funnits fler gravar i området, men att dessa förstörts genom grusbrytning. I Västra Tommarp finns ännu en vapengrav, föremålsfynden uppges dock vara förkomna (Stjernquist 1955:172). Medel/lågstatusgravarna har överlag en enkel prägel med lite keramik och få redskap, fränsett en nål.

Tabell V, Högstatusgravar från Tottarp & Nevishögs socknar, Bara härad
Efter Vifot (1940), Stjernquist (1955), Larsson (1982)

Beteckning	Ädelmetall	Import	Vapen	Smycken/dräktillbehör	Keramik	Övriga föremål	Datering
Kabbarp, grav 1	Silverfolierad fibula med glasinfattningar	—	—	Pärlor av glas och bärnsten (85 st), varav 30 klubbformade	—	—	300-tal
Djurslöv, grav 1	Silverfibula, silverpärlor (8)	—	—	Bronsfibulor (2), bärnstenspärlor (49)	Keramikkärl (2)	—	200-tal
Önsvala, grav 1	—	Glasbit	—	Pärlor (7)	Keramikkärl	Spikar, sländtrissa, kniv	Ca. 400 e. Kr
Grav 15	—	—	—	Pärlor av glas & bärnsten (66)	Keramikkärl	Järnfragment, flintstycke, Tidig FVT bronsnål	
Grav 14	—	—	—	Niembergerfibula, glas- och bärnstenspärlor (157), 2 bronsringar, guldfolierade pärlor (2)	Keramikkärvor	Pärilfragment	325-400

Tabell V:I, Medel/lågstatusgravar i Burlöv, Uppåkra, Flackarp, Tottarp & Nevishögs socken, Bara härad. Efter Vifot (1936, 1940), Stjernquist (1955), Larsson (1982), Nagmér (1988,1990), Runcis & Arcini (1998)

Beteckning	Vapen	Smycken/dräktillbehör	Keramik	Övriga föremål	Datering
Åkarp	—	—	Keramikkärl	Kam	RJ
Hjärup 21:36, A44	—	—	—	2 flintskrapor	—
A45	—	Bältessölja (järn)	Keramikkärl	Kam, djurben	300-tal
A151	—	32 pärlor, 1 bronsring	2 keramikkärl	Kam, kniv, djurben, flintstycke	300-tal
A195	Kniv	Bältessölja (järn), bronsnitar	2 keramikkärl	Djurben	Sen YRJ
Uppåkra, grav 1	—	—	Keramikkärl	Kam	Sen YRJ
Uppåkra, grav A21	—	Glas- och bärnstenspärlor (31), 1 bronspärla	Keramikkärl	Järnkniv	Sen YRJ-tidig FVT
Flackarp, grav A11	—	2 bronsöjlor, bronsföremål ej identifierbart	Keramikkärvor	Järnkniv	Yngre RJ
Grav A23	—	—	Keramikkärl (2)	Järnkniv	Yngre RJ
Grav A36	—	—	Keramikkärl	Järnkniv med träskäft	Tidig FVT
Grav A51	—	—	Keramikkärl	—	Yngre RJ
Kabbarp, grav 2	—	—	—	Kam	RJ
Grav 4	—	—	Keramikkärvor	—	RJ
Djurslöv, grav 2	—	—	Keramikkärl (2)	Benkam	Yngre RJ
Grav 3	—	Niembergerfibula	Keramikkärl	—	325-400
Grav 25	—	—	Keramikkärl (2)	—	Tidig FVT

Kommentarer:

Bland högstatusgravarna märks ett flertal rika kvinno- gravar med stora pärluppsättningar på uppemot 200 pärlor, samt två typer av påkostade prydnadsfibulor, båda med inläggningar av glas. Djurslövsdamens fibula är en s.k. rosettfibula av silver, medan fibulan från Kabbarp är av silverfolierad brons. Vad är det egentligen som dessa praktfulla smycken uttrycker? De behöver inte vara ett uttryck för bärarens rikedom, de skulle även kunna signalera ålder eller civilstånd. En av Önsvalakvinnorna bedömdes ha varit mellan 60 och 70 år och det är tänkbart att hennes pärluppsättning fungerat som ett uttryck av vördnad för hennes ålder och erfarenhet. Djurslövsflickan med

sin fina smyckeuppsättning blev däremot bara runt 20 år. Fick hon kanske fibulorna och pärlhalsbandet som kompensation för den sociala status hon aldrig hann skaffa sig i livet?

Bland övriga gravar märks mycket keramik, ett antal kammar och enkla knivar. Gravarna dateras nästan samtliga till sen yngre romersk järnålder – tidig folkvandringstid. Fyndmaterialets sammansättning tycks skifta något över tiden, exempelvis förekommer sländtrissor som gravfynd enbart under periodens senare del, medan redskap som skärar och krumknivar tycks tillhöra äldre romersk järnålder. Kammar är en annan artefakt som överlag ges sena dateringar.

Tabell VI, Medel/lågstatusgravar, Lunds socken, Torna härad
Efter Vifot (1939), Strömberg (1955)

Beteckning	Smycken/dräkttillbehör	Keramik	Övriga föremål	Datering
Källby, grav II	Glas- & bärnstenspärlor (11), bronsring	Keramikkärl	Fragmentarisk järnnål, hartskaka	Sen YRJ
Grav III	Glaspärla	—	—	Yngre RJ
Grav IV	Läderbälte m. 2 bronsringar & 26 bronsbeslag. Glaspärla	Keramikkärl	—	Sen YRJ
Grav V	—	Keramikkärl	Benkam	Sen YRJ
Grav VI	Bronsfibula, glas- och bärnstenspärlor (62)	Keramikkärl (2)	—	Sen YRJ
Grav VII	—	Keramikkärl (2)	—	Yngre RJ
Grav VIII	—	Keramikkärl (2)	—	Yngre RJ
Grav IX	—	Keramikkärl (2)	—	Yngre RJ
Grav I, 1954	Bronsfibula, bärnstenspärlor (4), glaspärla, 2 fragm. järnbeslag	Keramikkärl	Benkam	300-tal
Grav 2	—	Keramikkärl, keramikskärva	Benkam	300-tal
Grav 3	Järnsölja, bronslake	Keramikkärl	Kam, järnkniv	Tidig FVT
Grav A, St. Lars	Pärlor av bärnsten, glas och keramik (12)	Keramikpärlor	—	RJ

Kommentarer:

På Källbygravfältet finns även en grav (I) som räknas till högstatuskategorin, då gravgodset bl.a. består av två silverpärlor (Vifot 1939). Bland medel/lågstatusgravarna domineras gravgodset av keramik, nästan samtliga gravar är försedda med ett eller flera kärl. Horn- och benkammar är en annan fyndkategori

som förekommer i relativt stort antal, medan redskap är sällsynta. Källbygravfältet placeras i sen romersk järnålder och som tidigare nämndes skulle variationerna i gravgodsets sammansättning delvis kunna förklaras med kronologiska faktorer.

Tabell VII, Högstatusgravar från Oxie socken, Oxie härad
Efter Stjernquist (1994)

Beteckning	Ädel-metall	Import	Vapen	Smycken/dräkttillbehör	Keramik	Övriga föremål	Datering
Kristineberg, grav 2 —	—	—	—	Bronshake, 48 glas- & bärnstenspärlor (1 st klubbformad)	Keramikkärl	Kam	300-tal
Grav 4	—	Glasbit	—	Bronsfibulor (4), 256 glas- & bärnstenspärlor	—	Bronssynål, kam, järnfragment	300-tal
Grav 5	—	Glaspärla	—	Bronsfibulor (2), 137 glas- & bärnstenspärlor	Keramikkärl	Bronsnål, bronsstycke, järnfragment	300-tal

Tabell VII:I, Medel/lågstatusgravar från Glostorp, Hyllie, Husie, Hyby, V:a Klagstorp, V:a Skrävlinge, S. Åkarps socknar, samt Malmö stad, Oxie hd. Efter Stjernquist (1946, 1955), Salomonsson (1971)

Beteckning	Smycken/dräkttillbehör	Keramik	Övriga föremål	Datering
Käglinge nr 5	—	Keramikkärl	Sländtrissa	YRJ
Kvarnby nr 5	Bältesöfja av järn	Keramikkärl	—	YRJ
Vinninge nr 1-3	—	Keramikkärl av 3 kärl	—	RJ
Limhamn 1, Annetorp	—	Keramikkärl	—	RJ
Limhamn 2, stationen	—	—	Krumkniv & syl av järn	Äldre RJ?
Limhamn 3, Sibbarp	—	—	Järnkniv	RJ
Limhamn 4, Sibbarp	—	—	Järnkniv	RJ
Limhamn 5, Sibbarp	Bältesöfja av järn	—	—	RJ
Hindby, V. Skrävlinge	Bronsfibulor (2)	—	Textilrester	Äldre RJ
Botildenborg	—	Keramikkärl	—	RJ
Höjshögen	—	—	Järnskära & järnsyl m. träskäft	RJ
Solnäs, V. Klagstorp	—	Keramikkärl	—	RJ
Fridhem -Sånekulla	—	—	Krumkniv & kniv av järn	RJ
Hötofta nr 9	—	Keramikkärl	—	Sen YRJ

Kommentarer:

Högstatusgravarna i Oxie härad utmärks av stora smyckeuppsättningar av klubbformade bärnstenspärlor och återfinns samtliga i ett gravkomplex vid Kristineberg, Malmö. Övriga gravar har en sparsam utrustning, främst bestående av keramik och/eller redskap, ofta järnknivar. Fibulor förekommer bara i en grav,

pärlor finns inte alls. Dateringen är, förutom vad beträffar högstatusgravarna, relativt opreciserad. Den enda sländtrissan tillhör dock yngre romersk järnålder, och tycks bekräfta de kronologiska variationer som syns i materialet.

Som så ofta är fallet med arkeologiskt material och kanske i synnerhet gravar, så är det i regel de översta samhällsskikten som syns tydligast. Man kan anta att den rika begravningen i Västra Alstad med romerskt glas och guldfigerring, har tillhört en person med betydande regional makt, kanske utgjorde nordöstra delen av Skytts härad intresseområdet. I Naffentorp i norra delen av undersökningsområdet har en s.k. Kolben-armring hittats – ett högstatusföremål, troligen förbehållet kungliga personer (Andersson 1993:177). Fyndet skulle kunna påvisa ett lik-

nande maktcentrum här, speciellt som det inom en relativt begränsad omkrets finns fler gravar med ett högkvalitativt innehåll. Områdets övriga gravar visar upp ett varierat mönster, men innehåller i regel ganska få föremålstyper. De här observerade skillnaderna i fyndmaterialets sammansättning kan bero på kronologiska faktorer, men det kan också röra sig om olika lokala traditioner. Indelningen i olika statusgrupper säger dock inte så mycket om vilka samhällsliga instanser som fanns och vilka personer som företrädde dessa. Per Ethelberg talar mer

specifikt om möjliga samhällsskikt och deras olika funktioner. I ett sydjyllandsskt gravmaterial från äldre romersk järnålder urskiljer han fyra grupper, var och en med specifika attribut. Vissa element av denna sociala gruppering kan spåras i det här aktuella materialet, även om man i sammanhanget naturligtvis bör beakta de geografiska och i viss mån tidsmässiga skillnader som föreligger. Möjligen skulle graven i Västra Alstad tillhöra Ethelbergs högsta socialgrupp "princes", medan övriga gravar närmast bör räknas till gruppen "village leaders" och "peasants". Till den förstnämnda kategorins attribut räknas bl.a. gulfingerringar och vapen. Dessa båda föremålstyper återfinns dock aldrig i samma grav, sällan ens på samma gravfält. Ethelberg tolkar detta som att den militära och den politiskt/civila makten innehades av olika personer (Ethelberg 1993:133). Samma tendens finns även här, men huruvida denna maktuppdelning varit en realitet eller enbart en titelmässig fråga kan däremot inte besvaras tillfredsställande utifrån detta material. Det är ytterligt svårt att avgöra om det är en social realitet eller ett socialt ideal som avspeglas i gravskicket. Möjligheten finns att gravgodset kan ha använts i första hand av de efterlevande för att markera eller dölja något för sin omvärld. Det behöver inte ha mycket med den avlidnes reella livssituation att göra, snarare speglar det en tänkt idealbild av densamma. Mycket verkar ändå tyda på att det är någon form av social gruppering som uttrycks i det varierade gravskicket, antingen denna indelning ägt rum i tankevärlden eller verkliga livet.

Kontakter inom och utom regionen

Gravarna i sydvästra Skåne avviker på flera sätt från övriga Sydskandinavien gravförekomster, både i fråga om konstruktion och föremålsfynd. Berta Stjernquist pekar i sin undersökning av Simrisgravfältet (1955:162ff.) på att sydöstra Skåne med Simris som centrum visar upp liknande gravkonstruktioner – stenkistor – som återfinns på Bornholm, Öland och Gotland. Även i periodens keramik tycker sig Stjernquist se denna uppdelning, sydöstra Skåne är

orienterat mot Bornholm, sydvästra delen mot övriga Danmark (1955:163).

Påvel Niklasson har i sin studie av vapenfynd från romersk järnålder kommit till en liknande slutsats; en tudelning av södra Skåne, med den sydöstra halvan riktad mot Bornholm – Östersjöområdet och den sydvästra riktad mot Själland. Själland har i likhet med sydvästra Skåne bara ett fåtal, enkelt utrustade vapengravar från denna period, där vapenuppsättningen vanligtvis består av enbart en spjutspets (Niklasson 1997:97). Niklasson räknar med tre vapengravar av denna typ i sydvästra Skåne, samtliga tre belägna i Skytts härad. Denna undersökning gav dock ett delvis annorlunda mönster. Gravfunna spjutspetsar finns rapporterade även från Västra Tommarp och Hammarsnäs (Stjernquist 1955:172, Hansen 1936:76). Fyndet från Västra Tommarp uppges dock vara försvunnet (Stjernquist 1955:172). Samma öde drabbade en annan trolig grav vid Görslövs kyrka, där vapnet också utgjordes av en spjutspets (Bruzeliuss 1878:19). Bruzeliuss daterar fyndet till äldre järnålder, och det skulle alltså kunna vara en sjätte vapengrav av den sydvästskånska/själländska typen. Trots uppgifternas begränsade källvärde så bidrar de ändå till att stärka tesen om en speciell typ av vapengravar i området. Utbredningsmönstret blir något annorlunda än det Niklasson skisserat, men faktum kvarstår att majoriteten av vapengravarna fortfarande återfinns i Skytts härad (Fig. 2). Flera faktorer talar alltså för att kontakter funnits mellan sydvästra Skåne och Själland under den aktuella perioden. Här finns likheter i keramiken, här finns samma typ av vapengravar och sist men inte minst så rör det sig inte om några avsevärda geografiska avstånd mellan områdena. Öresund fungerade troligen som mer av en kommunikationsled än en avgränsning. Kanske är det därför mer relevant att tala om en enda östdansk kultursfär istället? Samtidigt finns det påtagliga olikheter mellan de båda områdena. Det finns till exempel ingen motsvarighet till Himlingøjes ofantligt rika gravar. En samhällslik elit har bevisligen funnits i området, men denna har inte manifesterat sin ställning med samma storslagenhet som sina själländska likar. Avsaknaden av riktigt rika gravar i sydvästra

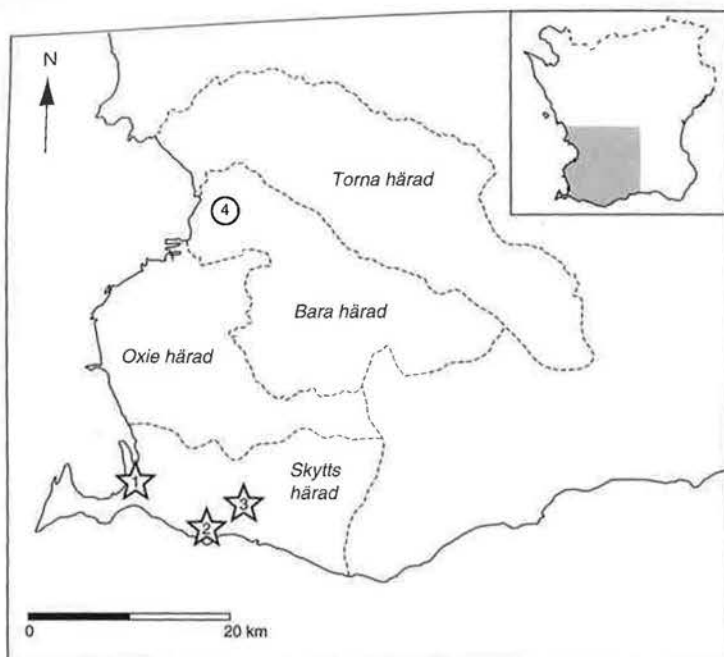

Fig. 2. Förekomst av vapengravar från äldre romersk järnålder i undersökningsområdet. 1: Hammarås, 1 grav, 2: Albäcksbacken, 3 gravar, 3: Västra Tommarp, 1 grav, 4: Görslov, möjlig vapengrav.

Skåne behöver dock inte betyda att området varit underordnat Själland. Det kan istället peka på att maktstrukturerna här var så stabila och väl etablerade att någon yttre demonstration inte ansågs nödvändig. Uppåkraboplatsen kan ha en nyckelroll i sammanhanget. Under romersk järnålder växte bosättningen i betydelse, exempelvis finns ett omfattande ben- och hornhantverk belagt från denna period (Stjernquist 1996:105). Boplatsens omfattning, speciella funktioner och långa brukningstid kan i väl så hög utsträckning som påkostade gravar ha fungerat som en yttre maktmanifestation. Här bör ha funnits en maktfaktor av inte obetydlig omfattning, även om den har lämnat få spår i det hittills funna gravmaterialet. Nya undersökningar av boplatsen kan naturligtvis revidera denna bild. I nuläget finns ett antal gravar med högkvalitativt innehåll belagda inom ett avstånd av några kilometer från Uppåkra, vilket närmast komplicerar bilden av maktfördelningen i området. Vilka bosättningar har avsett dessa gravar? Är de konkurrenter om makten eller har gravarna någon slags anknytning till Uppåkra

och dess befolkning? Varför återfinns så många av vapengravarna i söder? Kompletterande och fördjupade undersökningar av boplatser och lös-fynd är nödvändiga för att kunna svara på detta.

Sammanfattning

För en mer heltäckande – och förmodligen mer rättvis – bild av sydvästra Skånes samhällsstruktur och regionens relationer med omvärlden bör gravstudierna kompletteras med uppgifter kring boplatser och lös-fynd. Den geografiska avgränsningen är dessutom en delvis artificiellt skapad sådan, som inte med nödvändighet behöver ge en rättvis bild av jämförbarhetssamhällets motsvarande gränsdragningar. Flera olika fyndgrupper från det aktuella området visar dock upp påtagliga likheter, dels inom regionen, dels med själländskt material. Variationerna i gravskicket med avseende på gravkonstruktioner och föremålsfynd tyder på att en social hierarki existerat. Ett elitärt skikt syns bl.a. i Västra Alstadsgraven med sitt innehåll av romersk import och gulfingerring, det senare en

föremålstyp som återfinns i ytterligare två gravar. Troligen representerar dessa en civil politisk makt på olika nivåer, förslagsvis region- och bynivå. Vapengravarna visar i sin tur på förekomsten av en militär makt. Dessa båda gravtyper uppträder inte i närheten av varandra, men det behöver inte betyda att maktfaktorerna som de företräder varit åtskilda i verkliga livet. Små, sannolikt kronologiskt betingade variationer i gravarnas föremålsuppsättningar kunde observeras. Redskap av typen skärar och krumknivar tycks mest förekomma under äldre romersk järnålder, medan sländtrissor och kammar enbart återfinns från sen yngre romersk järnålder.

Med avseende på de relativt små populationerna och den sneda köns- och åldersfördelningen så tycks gravfälten bara innehålla ett urval av befolkningen. Var och hur övriga personer begravts är svårt att avgöra, men om gravfälten bara varit förbehållna för vissa, så bör samtliga gravar belägna där betraktas som i viss mån statusfyllda.

Gravskicket låter oss även ana något av den dåtida föreställningsvärlden. Seden att placera vissa avlidna på mage skulle exempelvis kunna förklaras med tron på gengångare. Gravgåvor kan upplysa om de avlidnas sociala ställning och vad som förknippades med denna, men även föreställningar knutna till olika åldrar och civil status låter sig antydas i gravskicket. Något tydligt mönster går dock inte att urskilja, även om gravarna ger många intressanta infallsvinklar och gör det möjligt att komma forntidens människor mycket nära.

Referenser

- Andersson, K. 1993. *Romartida guldsmide i Norden II. Fingerringar*. Opia 6. Uppsala.
- Arcini, C. 1997. Ståtliga var järnåldersmännen från Albäcksbacken. Karsten, P. (red.). *Axplock ur Skånes förflutna*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr. 22. Lund.
- Bondesson, L. 1987. *Seder och bruk vid livets slut*. Stockholm.
- Bruzelijs, N. G. 1878. *Arkeologisk Beskrifning öfver Bara härad*. Ingers, I. (utgivare) 1974. Lund.
- Ethelberg, P. 1993. The Chieftain's Farm of the Over Jerstal Group. *Journal of Danish Archaeology*, Vol. 11. 1992-1993. Odense.
- Hansen, F. 1915. *Undersökning av två skelettgravar, Vellinge nr 17*. Lunds universitets historiska museums rapport & sockenarkiv.
- 1928. Meddelanden från Skåne. Gravfält från järnåldern i Bodarps socken. *Fornvännen* 1928.
- 1936. *Hammarsnäs Halör*. Lund.
- 1945. Järnåldersgravar vid Albäcksåns utlopp nära Trelleborg. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1944-1945.
- Hedeager, L. 1990. *Danmarks Jernalder. Mellem Stamme og Stat*. Aarhus.
- Hårdh, B. 1984. Inventering av järnåldersmaterial i Skytts och Oxie härader. *Pugna Forensis? Arkeologiska undersökningar kring Foteviken, Skåne 1981-83*. Malmö.
- Härke, H. 1997. The Nature of Burial Data. Jensen, C. K. & Højlund Nielsen, K. (red.). *Burial & Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data*. Aarhus.
- Jacobsson, B. 1984. Albäcksbacken i Maglarp. *Fornlämning 7 och 13, Maglarp 23:1. Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 1984:32.
- Johansson, K. 1999. "...gravarnas slumrare väckas..." - Människor och samhälle under romersk järnålder belysta av sydvästska gravfynd. *Uppåkra i ett större perspektiv - En studie av samhällsstrukturen runt en centralplats*. CD-uppsats, Lund.
- Larsson, L. 1982. Gräber und Siedlungsreste der jüngeren Eisenzeit bei Önsvala in Südwestlichen Schonen, Schweden. *Acta Archaeologica* 52.
- Nagmér, R. B. 1988. Uppåkra 9:1, Fornl. 22-24 samt 174, Uppåkra sn, Skåne. *Riksantikvarieämbetet UV Syd. ATA. Rapport*, dnr 4545/86 och 6080/86.
- 1990. Undersökning av boplatslämningar och flatmarksgravfält. Flackarp 13:1A och Trolleberg 1:1A, Flackarp sn, Skåne. *Riksantikvarieämbetet UV Syd. ATA. Rapport*, dnr 4247/88.
- Nicklasson, P. 1997. *Svärdet ljuger inte. Vapenfynd från äldre järnålder på Sveriges fastland*. Acta Archaeologica Lundensia Series Prima In 4° No 22. Lund.
- Ringtved, J. 1988. Jyske gravfund fra yngre romertid og ældre germanertid. Tendenser i samfundsutviklingen. *Kuml* 1986.
- 1991. Fremmede genstande på Sejlflodgrav-pladsen, Nordjylland. Importens lokale kontekst. Fabeck, C. & Ringtved, J. (red.). *Samfundsorganisation og regional variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid. Beretning fra 1. Nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII.

1991. Aarhus.
- Runcis, J. & Arcini, C. 1998. Gravar och boplatz i Hjärup - från äldre och yngre järnålder. Osteologisk rapport. Skåne, Uppåkra socken, Hjärup 21:36, RAÄ 29. Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport 1998:1.
- Rydbeck, O. 1907. Ett gravfält i Skåne från äldre järnåldern. *Fornvännen* 1907.
- 1912. *Redogörelse för undersökning af skelettgravar från järnåldern å n:r 17 i Hvellinge*. Statens Historiska Museum 22017. Lunds sockenarkiv.
- Salomonsson, B. 1971. Malmötraktens förhistoria. *Malmö stads historia, band 1*.
- Stjernquist, B. 1946. New finds of clay vessels from the Roman Iron Age. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum* 1946.
- 1955. *Simris. On Cultural Connections of Scania in the Roman Iron Age*. Acta Archaeologica Lundensia Series Prima In 4° No 2. Lund.
- (ed.), 1994. *Archaeological and Scientific Studies of Amber from the Swedish Iron Age*. Scripta Minora. Studier utg. av Kungl. Humanistiska Vetenskaps-
- samfundet i Lund. 1994 1995:1.
- 1995. Om järnåldersgravfältet vid Albäcksån i Maglarp. *Ale* 3/1995.
- 1996. Uppåkra, a Central Place in Skåne during the Iron Age. *Lund Archaeological Review* 1995.
- Strömberg, M. 1955. Tre nyfunna gravar från senromersk järnålder vid Källby. *Skånes Hembygdsförenings årsbok* 1955.
- Vifot, B-M. 1935. *Bösarp sn, Lilla Markie no. 5*. Lunds universitets historiska museums rapport & sockenarkiv.
- 1936. Järnåldersboplatsen vid Uppåkra. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum* 1936.
- 1939. *Redogörelse för undersökning av ett gravfält från järnåldern i Källby, Lunds landsförsamling, Skåne*. LUHM 28430. Lunds universitets historiska museums rapport & sockenarkiv.
- 1940. *Redogörelse för undersökning av skelettgravar från järnåldern å Djurslöv nr 4, Tottarps sn, Bara hd, Skåne*. Lunds universitets historiska museums rapport & sockenarkiv.

En studie av gravkeramiken under romersk järnålder och folkvandringstid

Sara Engblom

A study of grave pottery during the Roman Iron Age and the Migration Period

This paper is based on my CD-paper which was published in December 1999. The starting-point lies in Uppåkra and the surrounding areas in south-western Scania. Through a comparison between the form, decoration, quantity and quality of the actual pots, the paper aims to trace religious ideas and rituals in which the pottery took part. The paper discusses the function and possible roles of grave pottery during the Roman Iron Age/Migration Period, and whether it is possible to see traces of contact between the studied areas. In this article seven of the original nine places are discussed, divided into two different regions. Region one includes five of the seven places, and since Uppåkra and Källby are those places with most varied form categories it is possible that these two places functioned as some kind of combined meeting place for new ideas. The difference between region one and two lies mainly in the decoration of the pottery but also in the pottery forms. The pottery in region one is much more decorated than the pottery in region two, which might indicate that the people in region one were more focused on individual ownership than the people in region two. The rich decoration may also indicate that the pottery was very personal and varied even within one family.

Sara Engblom, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, Sandgatan 1, SE- 22350 Lund.

Inledning

Pots are not "facts" with unproblematic, measurable variability explicable in terms of general laws. Pottery is a "construct"; a part of the creation of a cultural environment in which to live out practical pursuits and interests, which is at the same time a way of interpreting the world by representing the world (Miller 1985:13).

Vilken funktion kan gravkeramiken ha haft? Var den av estetisk eller funktionell betydelse, eller har den varit uttryck för något annat? Ett kärl kan ha haft till uppgift att förvara mat åt den döde, samtidigt kan det kärl som blivit utvalt varit den dödes personliga kärl och av den anledningen blivit placerat i graven. En funktion utesluter inte en annan. Att ett kärl innehållande föda placerades i graven behöver inte betyda att detta var dess primära syfte, att

fungera just som behållare. Det kan lika väl ha varit tvärtom, att kärlet först valdes ut och därefter placerades i graven i ett rituellt avseende, och att maten fick följa med i ett sekundärt syfte.

Utgångspunkten till denna artikel ligger i min CD-uppsats som blev färdig i december 1999. Här studeras gravkärl från nio olika gravplatser av varierande storlek, lokaliserade i främst sydvästra Skåne. Grunden ligger i Uppåkras materialet och Uppåkras förmodade funktion som centralplats. Avsikten är att försöka skapa en bild av gravkeramiken i Uppåkras omgivning. Genom en jämförelse av kärlets form, ornering, kvantitet och kvalitet inom graven, på gravplatsen och inom regionen, görs ett försök att spåra de religiösa föreställningar och

ritualer som omgav keramiken, samt de kontakter som kan beläggas av keramiken under romersk järnålder/folkvandringstid (0-550 e.Kr.). Samtidigt förs en diskussion kring vilka eventuella roller; sociala, ideologiska eller funktionella, som gravkeramiken kan ha haft. En närmare studie av gravkeramiken möjliggör ett närmande till individerna bakom kärnen, den sociala strukturen och ideologin under nämnda period, för att på så sätt återskapa en del av bilden av järnålderssamhället i sydvästra Skåne.

Materiell kultur

Gravar är en av arkeologins främsta källor till kunskap om forna samhällen. Enligt den post-processuella modellen för hur gravar bör studeras, som en samling symboler av olika slag, kan vi få information om t.ex. etnisk identitet och ideal (Højilund Nielsen 1997:103). Gravar kan således ge information om det samhälle som överlever den döde. Det är de överlevande som manifesterar sina idéer i den dödes grav, antingen det görs för det då levande samhället, eftervärlden eller för den döde. Idéer kommer till uttryck både i det yttre och det inre gravskicket, inklusive i eventuellt gravgods. De föremål vi återfinner i gravar är således en del av den materiella kulturen, vilken i sin tur kan sägas fungera som "hjälpmedel" i vilket idésystem, ideologier, objektifieras. Med hjälp av föremål, kan världen ordnas i kategorier och grupper. Människan skapar den materiella kulturen och ger föremålen dess betydelse, och konkreta föremål blir enkla att kontrollera än en oberäknelig natur och omgivning. Materiella system och materiell tradition är således av yttersta vikt för struktureringen av det mänskliga samhället och dess självuppfattning (Stilborg 1997:21). Om man utgår från att föremål är människans materialiserade idéer och att de förutom sin praktiska funktion är uttryck för något, exempelvis människors livsåskådning, kan dessa föremål berätta något om de människor som tillverkat dem och som bestämt deras innebörd.

Gravar är emellertid inte bara uttryck för materialiserade idéer utan också spår av, och en del av, rituella handlingar och således även en form av rituell kommunikation. Dessa ritualer

intar liksom ideologin en central plats i livet. Søren Diinhoff nämner födelse och död som förmodligen det viktigaste upphovet till ritualer i människors liv. De är viktiga markörer mellan en fysisk och en andlig värld och är därmed laddade med kulturellt definierade ideologiska meddelanden angående människors leverne (Diinhoff 1997:111). En källkritisk aspekt värd att nämnas och att ha i åtanke i diskussioner kring gravritualer, är att två gravar som för oss ter sig likvärdiga inte nödvändigtvis behöver betyda att respektive begravningsritual har varit densamma.

Keramiken har förmodligen haft en symbolisk betydelse vid ritualer och vid rituella platser. Över hundratals sönderslagna keramikkräslar från äldre järnålder har hittats i mossar och vid votivstenar. Ofta verkar keramiken ha blivit medvetet sönderslagen och många av de sönderslagna kärnen har innehållit djurben samt små runda stenar (Diinhoff 1997:114 f.; Carlie 1998). Att keramiken har haft en rituell roll vid sakrala platser kan innebära att keramiken även haft en rituell funktion i gravar på grund av att de är av samma material, även om den i det senare fallet mindre ofta tycks ha blivit sönderslagen (jfr Miller 1985:124ff.).

Gravgåvor – gravgods

Att de nedlagda föremålen är uttryck för speciella tankar och idéer är tydligt då de till skillnad från t.ex. boplatsmaterial är medvetet placerade i gravarna. Därmed blir en förändring av människornas ideologi tydlig i och med förändring i gravskick (Kaliff 1992:15). Frågan är hur gravgodsets karaktär bör tolkas. Oavsett om kärnen betraktas som gravgåvor, personliga ägodelar eller offer, vilket i de flesta fallen måste förbli en subjektiv tolkning, uppträder de i betydelsefulla samband i graven.

Monika Rasch (1994) menar att gravgodset kan ha markerat den döde individens civila status istället för personens ställning i samhället. Hur tolkar man då civil status? Ordet civil står för privat, utom tjänsten (Strömberg 1994). Således skulle begreppet civil status kunna beteckna den enskilde individens ställning i samhället och familjen, mer fokuserat på hennes person-

lighet och beteende. Samhällets ranking kan istället ha markerats i det material som det övriga gravgodset och det yttre gravskicket har tillverkats av. Försättningsvis kan även mängden energi lagd på transport och import för att få hem det aktuella gravgodset ha spelat en roll (Rasch 1994:190). Troligtvis bör även den arbetsmängd som lagts på att tillverka ett specifikt föremål tas i beaktning. I ett sådant fall lär inte mängden gravgods och dess karaktär ha med social status att göra utan har snarare anspelat på den enskilde individens civila status.

Keramik som gravgods

I dagens forskning tycks keramik bli tagen för given. Keramik framkommer i stora mängder vid utgrävningar, sådana mängder att det inte alltid finns möjlighet att ta vara på alla de skärvor som hittas. Det faktum att keramiken påträffas i sådana stora kvantiteter skulle kunna tyda på att den spelade flera roller under den förhistoriska perioden. Keramik är dessutom en av de föremålskategorier som människor har tillverkat längst. Redan från Ertebølleperioden, ca 5600 BP har man kunnat urskilja specifika typer och stildrag (Mithen 1994:101). Säkertligen har keramiken tillverkats efter speciella regler som t.ex. speciell magring eller uppbyggnadsteknik, för att uppfylla särskilda behov som bestämts av den rådande hantverkstraditionen och kulturen, först och främst matkulturen.

Keramik är den typ av gravgods som tycks ha varit vanligast att placera tillsammans med den döde från och med tidigneolitikum (Hårdh 1993:33). Under vissa perioder då gravgodset tycks ha minskat, har även keramiken minskat (Stilborg 1997:308f.). Trots detta har den fortfarande i många gravar (dock ej alla) till synes haft en given plats t.ex. under yngre romersk järnålder/folkvandringstid. Det ser alltså ut som om keramiken haft en speciell status/position och funktion till skillnad från övrigt gravgods och personlig utrustning. Frågan är bara vilken? Intressant är att keramiken i långa perioder i Sydskandinavien hade den rent konkreta funktionen som grav, det vill säga som behållare för brända ben.

Som ovan nämnts kan människor skapa

föremål i ett behov av att kontrollera och organisera sin omvärld. Kultur skapas i ett försök att övermanna natur, om än inte som en medveten tanke. Kanske har det då varit av vikt att keramik tillverkas av lera som människorna har kunnat kontrollera genom att forma och dekorera den som de själva behagat, och som fullbordats genom dess kontakt med en annan naturresurs, nämligen eld. Lera är dessutom en naturtillgång vilken det sällan råder brist på till skillnad från andra (t.ex. järnmalm). Genom att bearbeta leran har man kommit ett steg närmre att styra naturen och därmed få ordning på omvärlden. Kan detta vara en anledning till att keramiken tycks ha haft en *odödlig/evig status* i gravarna? Den goda tillgången på lera kan ha bidragit till att keramiken fått en självklar status i samhället. Kanske tillverkades keramik endast av estetiska och/eller funktionella skäl, men om man ser på föremål som materialiserade idéer är det troligt att keramiken tilldelats ytterligare roller utöver en estetisk och en praktisk funktion.

Ytterligare en intressant iakttagelse är att leran har haft en central betydelse i vissa skapelsemyter. I antikens Grekland försökte ett antal naturfilosofer finna förklaringen till jordens och människornas uppkomst. Denna tidiga skola startade i Miletos med filosofen Thales i spetsen (500-talet f.Kr.). Naturfilosofin utgick från att världen hade fyra grund-element; vatten, luft, jord och eld; vilka var orsaken till jordens ursprung (West 1991:108 f.). Det intressanta är att dessa fyra grundelement är de komponenter som krävs för att skapa keramik. Enligt Bibeln finner vi ännu ett exempel på lerans centrala roll; *... och Herren Gud danade människan av stoft från jorden och inblåste livsande i hennes näsa, och så blev människan en levande varelse* (1 Moseboken, kap.2:7). Det faktum att keramiken agerar i skapelsemyter kan ytterligare stärka hypotesen om keramikens speciella roll.

Material

Det genomgångna materialet utgörs av 44 gravar innehållande 57 kärl (varav tio stycken är kärlfragment) från romersk järnålder samt folkvandringstid (se tabell I). De flesta kärlen som har studerats har antingen återfunnits hela

Grav-plats / referens	Region	Totalt antal utgrävda gravar/ antal m. keramik	Typ av gravar	Kärlnr.	Fin-keramik	Grövre keramik	Övriga gravgåvor	Date-ring
Flackarp / Nagmér 1990	1	4/4 (1 helt samt skärivor från 3. Del av ett större gravfält)	Skelett-gravar	1:1 (A11) 1:2 (A23) 1:3 (A36) 1:4 (A51)	1 2 1 1		2 söljor, 1 fragment av en bronsnål och 1 järnkni 1 knivblad av järn 1 järnkni	- Yrjå Fvt Rjå
Stävie / Nagmér 1996	1	70/10 (9 hela och skärivor från 1)	Skelett-gravar	2:1 (A26) 2:2 (A9) 2:3 (A5) 2:4 (A67) 2:5 (A53) 2:6 (A89) 2:7 (A10) 2:8 (A35) 2:9 (A4) 2:10 (A21)	1 1 1 1 1 1 1 1 1	 1 1 1 1 1 1	- Beslag av järn 1 Niembergerfibula i brons, tre pärlor 1 järnkni 2 pärlor 1 förmultnad träskål m. Järnbeslag, 1 tygstycke, 1 kni, 1 sländtrissa -	Yrjå Rjå Yrjå/fvt - - - - - Sen yrjå -
Strövels-torp / Ericson-Borggren 1996	3	5/2 (vetskap om ytterligare 4 gravar)	Skelett-gravar	3:1* (A1961) 3:2 (A297)	2 1		Flinta, brända djurben, 2 fragmentariska bronsfibulor, 34 bärnstenspärlor, 1 glasfragment 1 bältessölja av järn	Yrjå Yrjå
Hjärup / Runcis & Arcini 1998	1	4/3	Skelett-gravar	4:1 (A45) 4:2* (A151) 4:3 (A195)	1 2 2		1 hornkam, 1 bältessölja av järn 1 pärluppsättning runt halsen med en bronsring upp-trädd, flintstycke, 1 hornkam 1 lång kni, obrända djurben, 1 bältessölja av järn	Yrjå/fvt Yrjå/fvt Yrjå/fvt
Källby / Vifot 1939, Strömberg 1955	1	12/15 (vetskap om ytterligare 5 gravar)	Skelett-gravar	5:1* (grav 1) 5:2 (grav2) 5:3* (grav 4) 5:4 (grav5) 5:5* (grav 6) 5:6 (grav7) 5:7 (grav8) 5:8* (grav 1a) 5:9 (grav 2a) 5:10 (grav3a)	2 1 1 1 3 1 1 2 1 1	 1 1 1 1	2 silverpärlor 1 hartsaka över kärlets mynning, nålfragment av järn, 11 st glaspärlor 1 glaspärja, 2 bronsringar m. Beslag, ca 30 timglasformade flata bronsbeslag, rester av läder - 1 bronsfibula, 37 glaspärlor, 17 bärnstenspärlor, mindre träfragment - 2 fragment av järnbeslag, 2 fragment av bärnstenspärlor samt 1 hel, 1 benkam, fragment av en grön glaspärja, 1 bronsfibula 1 benkam 1 järnkni, 1 benkam, 1 järmsölja, 1 bronsshake	Rjå/fvt Rjå/fvt Rjå/fvt Rjå/fvt Rjå/fvt Rjå/fvt Rjå/fvt Rjå/fvt Rjå/fvt

Tabell I. De aktuella gravplatserna inklusive gravar, kärln och övriga gravgåvor. * = Rikare gravar

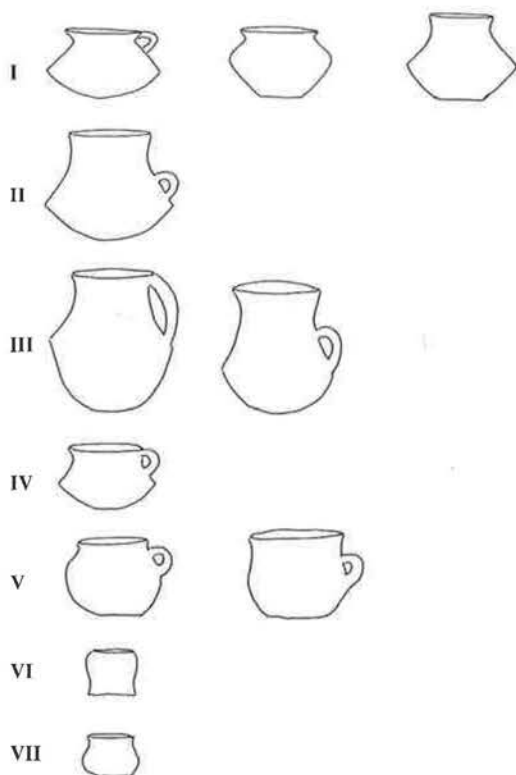

Fig. 1. Käriformer, kategori I-VII. Kärnen är ej ritade enligt skala, utan avritade efter höjd och mynningsdiameter.

järnålder (Kaliff 1992:105; Stilborg 1997:203). Det sparsamma gravgodset kan tyda på att det varit själva gravritualen som varit den väsentliga. Troligen har gravgods och gravskick styrts

av regionala variationer då det i Simris samt Himlingøje på Själland däremot har hittats en hel del rika gravar (Stjernquist 1955; Lund-Hansen 1995). Det är mycket möjligt att dessa variationer inte bara varit regionala utan även lokala då det finns rikare gravar även i sydvästra Skåne (se Johansson 1999).

För att lättast beskriva det genomgånga materialet har kärnen delats in efter form, magring, ytbehandling och ornering (se definition Engblom 1999). Utifrån form finns det sju kategorier (Fig. 1). Kriteriet för att bilda en kategori är att minst två kärn *liknar* varandra. Kategorierna baseras primärt på kärnformens komplexitet och formelementens geometriska form. Kärnens indelning efter form är baserad på kärnens olika formelement; mynning, hals, skuldra, buk och botten. Kärnens storlek varierar. Ett antal kärn har inte kunnat placeras in i någon av de ovan nämnda kategorierna och har följaktligen *blivit över* (13 stycken). Tre grupperingar har gjorts utifrån magring (fin, medium, grov) och tre stycken utifrån ytbehandling (glättad, vittrad, polerad) (Fig. 2). Kärnen har vidare delats in i olika kategorier utifrån orneringens placering på kärnen.

Generellt sett skulle kärnformerna kunna delas in i tre kategorier; mindre hankkärn, lite större vasformiga, med eller utan hank, samt mindre skålar/koppar. Vid en närmare studie har det visat sig vara svårt att så generellt kategorisera kärnen vilket resulterat i de sju ovan nämnda kategorierna.

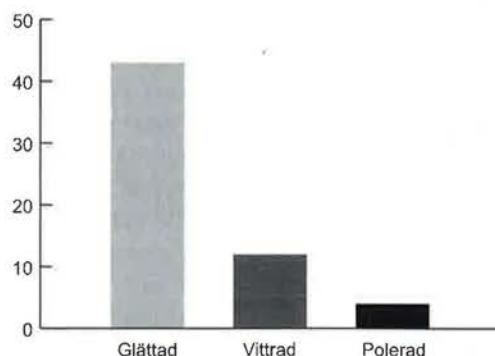
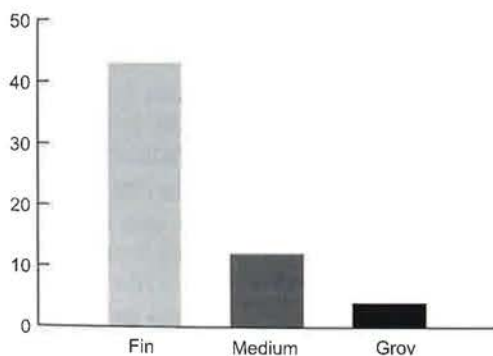

Fig. 2. Godstyper och ytbehandling.

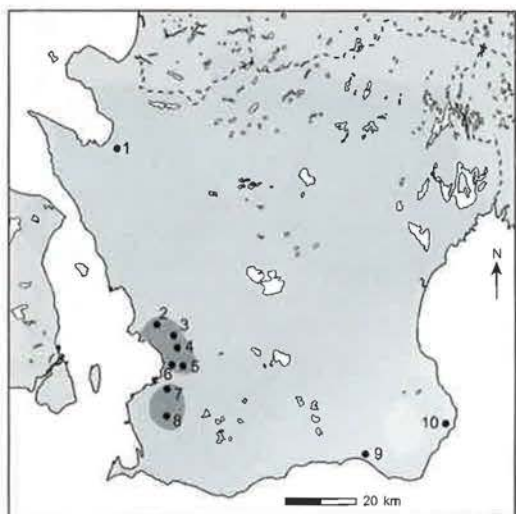

Fig. 3. Karta över de i artikeln undersökta gravplatserna samt övriga som nämns inklusive den eventuella regionindelningen. 1. Strövelstorp, 2. Stävie, 3. Källby, 4. Flackarp, 5. Uppåkra, 6. Hjärup, 7. Västergård, 8. Kristineberg, 9. St. Köpinge, 10. Simris.

Resultat

Det genomgångna materialet har studerats såväl ur ett lokalt som ur ett regionalt perspektiv, men det är främst det regionala perspektivet som är av intresse. Här blir det möjligt att dela in det aktuella området i fyra olika regioner baserat på gravkeramikens form och ornamentik. I texten som följer betonas framförallt region 1 och 2 då region 3 och 4 är representerade med ett mycket begränsat material och därmed ger ett mindre säkert resultat. Avsikten med region 3 och 4 i den ursprungliga undersökningen var att få ett stickprov från två områden på ett längre avstånd från Uppåkra (Fig. 3).

Region 1 utgörs av gravar på fyndorterna Uppåkra, Flackarp, Källby, Stävie, Hjärup. Keramikens i denna region kännetecknas av liknande former och orneringsteknik; snedställda streck, fingerfårar, bandformade vulster m.m. (Fig. 4). Här är det tydligt att man har använt samma slags orneringstekniker men varierat de olika orneringsmomenten. Även orneringens placering på kärlen är överensstämmande. Ett undantag finns i Hjärup. Två kärl från denna gravplats skiljer sig märkbart jämfört med de

övriga kärlen i region 1, både i form och ornamentik (Fig. 4, kärl 4:2b och 4:3b). Kärl 4:2b har dock paralleller till det fynska materialet både gällande form och ornamentik (jfr Albrechtson 1971:135c, T149f, T151b). Kanske är kärlet importerat eller har hantverkaren varit ingift från eller bortrest till exempelvis Danmark och där lärt sig en annorlunda stil. Till kärl 4:3b finns inga tydliga paralleller.

Region 2 utgörs av ett område som sträcker sig mellan 10-20 km söder om Uppåkra, innehållande Västergård (Burlövs socken) och Kristineberg (Oxie socken). Regionens keramik skiljer sig från region 1 såtillvida att främst ornamentiken är annorlunda (Fig. 5). Alla kärl utom ett har här en sparsam ornering. Även formerna är en aning annorlunda trots att de har inordnats i samma kategorier. Till exempel saknas i region 2 de i region 1 ofta förekommande hankkärlen. En liten ornerad skärva har också v-formade linjer mellan två horisontella linjer, ett relativt vanligt dekorationsmoment i region 1 (Fig. 5, 9:1). Detta kan alltså tyda på att kontakt har funnits, något som styrks av det relativt korta avståndet mellan regionerna.

Den homogenitet som materialet ändå visar på samt spridningen av keramiken avspeglar emellertid både en vilja att lära sig nya kunskaper och tekniker, samtidigt som en önskan att lära ut dessa verkar ha funnits. Det går även att finna formlikheter mellan det genomgångna materialet och det östskånska samt danska jämförelsematerialet (Stjernquist 1955; Albrechtson 1971; Lund-Hansen 1995). Det är inte omöjligt att kunskapen har förmedlats mellan olika grupper som känt samhörighet och trygghet, därav kärlens likhet. Denna likhet kan ha varit ett sätt att förstärka sociala kontakter och nätverk, en slags social kod på samma sätt som ett språk och en kulturell yttring. Möjligtvis har keramiken i sydvästra Skåne haft en social funktion genom vilken sociala kontakter och nätverk kan ha stärkts, den kan alltså ses med ett *inomperspektiv* (jfr Bergman 1998:26 f.). Små grupper har trots sina olikheter hållits ihop av en större gemenskap på ett regionalt plan, något som har fått sitt uttryck på olika vis, ett av dessa är genom keramiken. Genom regelbundna möten har man utbytt idéer och tankar utifrån vilka en

Fig. 4. Samlingsbild över kärl i region ett. Kärnen på bilden representerar inte hela urvalet utan är utvalda då de företräder en för regionen typisk form och dekoration. För nummerförklaring se Tabell 1. Övre raden ca 1:5, de nedre fyra kärnen ca 1:4, övriga ca 1:3.

9:5

9:6

8:1

8:2

8:3

9:1

9:3

Fig. 5. Samlingsbild över kärl i region två, hela urvalet. För nummerförklaring se Tabell 1. Kärn 8:2 och 8:3 ca 1:2, övriga ca 1:3.

Gravplats (Region)	I	II	III	IV	V	VI	VII	A.K
Uppåkra (1)	1		2	2	1		I	
Hjärup (1)				2				3
Flackarp (1)			1					
Stävie (1)	1		1			4		2
Källby (1)	1	3	4	1	3		1	2
Västergrård (2)	1							2
Kristineberg (2)	2							1
Strövelstorp (3)					2			
St. Köpinge (4)								2

Tabell II. Spridning av former I-VII, a.k = avvikande kärl.

likartad keramik har utvecklats. Samtidigt har det säkerligen funnits ett aktuellt *mode* som spelat en roll när det gäller utformning och dekor på kärlen (Engblom 1999:171f., 183). Man kan tänka sig att det har funnits ett centrum för dessa möten. Med tanke på Uppåkras förmodade centralplatsfunktion faller tankarna på Uppåkra som forum för dessa regelbundna möten, åtminstone när det gäller de i region 1 inordnade platserna. Det går emellertid inte att utifrån gravkeramiken entydigt urskilja Uppåkra som centralplats. Kanske kan vi inte härleda keramikens formgivning samt bestämning av ornamentik och dess sammansättning i det närliggande området till en specifik plats, på samma sätt som det är tydligt att Uppåkra spelat en signifikant roll tack vare de mängder fynd som gjorts på platsen. Däremot kan Uppåkra och Källby ha spelat en viss roll för keramikens utformning i region 1 med tanke på den rikare formvariationen som finns här än vid de övriga gravplatserna. I Uppåkra finns fem av de sju formkategorierna representerade och i Källbymaterialet är sex av de sju kategorierna representerade (se tabell II). I Källby finns dessutom två kärl som är så pass avvikande att de ej har kunnat inordnas i någon av de sju kategorierna. Trots att ornamentiken vid de båda platserna tycks överensstämma finns det inget kärl som är likt något annat. Det kan också varit så att man här har haft livligare internationella kontakter och att det är därför som flest formkategorier är representerade i detta område. Det är vidare tydligt att keramiken i region 1 skiljer sig i form och ornamentik från region 2, där framförallt ornamentiken är mycket mer sparsam men även formerna skiljer sig (se

Gravplats (Region)	2< H.E	2 H.E	3-5 H.E	6-9 H.E
Uppåkra (1)	3		1	3
Hjärup (1)	1	1	2	1
Flackarp (1)		1	1	1
Stävie (1)	5	1	3	
Källby (1)	4	2	7	2
Västergrård (2)	3			
Kristineberg (2)	1	1	2	
Strövelstorp (3)	1	2		
St. Köpinge (4)		1	1	

Tabell III. Kolumnerna visar antal kärl med varierande antal horisontella element (H.E). Ett horisontellt element avser dekoration som löper horisontellt runt kärlet som ett band. Ny dekoration i form av ett nytt band följer ofta under det första varav man kan säga att det är ett nytt element.

tabell III). Ett kärl i region 2 skiljer sig från de övriga så till vida att det är rikligt dekorerat, dock med en annorlunda ornering än den som förekommer i region 1 (Fig. 5, kärl 9:6).

Om man studerar keramiken utifrån ett hantverksperspektiv blir en uppdelning tydlig mellan finmagrade kärl och grövre magrade kärl. Gravplatserna i region 2 samt Stävie i region 1, har gravar med grövre magrade kärl än övriga gravplatser, och kan därför antas ha haft en annorlunda gravritual eller bara en annorlunda hantverkstradition vad det gäller gravkärlen. Det är emellertid viktigt att tänka på en del källkritiska aspekter i detta läge, exempelvis lär all keramik samt alla gravar inte ha återfunnits i området. Vidare innehåller region 1 en större mängd kärl än region 2, samt hälften av de återfunna kärlen i region 2 härstammar från urnegravar vilket kan vara en anledning, dock föga trolig, till den uppenbara skillnaden mellan regionerna (Engblom 1999). Man bör eventuellt se på dessa skillnader mellan region 1 och region 2 med ett *gränsperspektiv* istället för det i region 1 förmodade inomperspektivet. Skillnader kan bero på att olika kulturella grupper härigenom har velat markera sin särskilnad. Med hjälp av materiella symboler markerar man sin gruppstillhörighet vilket leder till att föremål, i det här fallet keramiken, fungerar som en social gränsmekanism. Ett konkret exempel på detta gränsperspektiv finner man i Lydia L. Wyckoff (1985) etnoarkeologiska studie av två

olika grupper av Hopi-indianer i USA från slutet av 70-talet. Hon belyser deras olika världsåskådning och hur den speglas i deras lokala hantverkstradition, speciellt keramikproduktionen. Wyckoff menar att den materiella kulturen inte bara kan ses som en reflektion av kulturella värden utan som en aktiv kulturell komponent. Hopiindianernas keramikdekorationer stärker inte bara subgruppernas skillnader som symboliskt identitetsuttryck, utan fungerar också som ett materiellt uttryck för deras respektive världsuppfattning. Den materiella kulturen visar således inte bara på kulturella skillnader utan fungerar även som en väsentlig förstärkare av deras världssyn (Wyckoff 1985:6, 127 ff.).

En möjlig förklaring till den rika orneringen på kärlen i region 1 jämfört med region 2 kan tänkas ligga i att kärlen i denna region varit mer individualiserade och personliga än de i region 2, de har följt med i graven i egenskap av ägodel. Kärlen i region 2 kan istället tänkas ha varit mer bestämda av individens civila status placerade i egenskap av kärl. Kan det ha varit så att människorna boende i region 1 har varit mer fokuserade på individuellt ägande än de i region 2?

Kärlen i graven

Den rika variationen av framförallt kärlens ornering (gäller främst kärlen i region 1) kan visa på att kärlen har varit högst personliga och varierat från familjemedlem till familjemedlem. Möjligtvis har gravkärlen representerat den dödes jordiska skepnad och verksamhet, det vill säga individens civila status (jfr Rasch 1994:190, se även Kaliff 1992:105). Det är möjligt att kärlet/n tillverkats av den döde individen och att det därmed fått följa henne genom livet, vilket vidare kan ha spelat en roll för livet efter detta. Kärlen kan ha varit ett resultat av lokal samhörighet och familjetradition där handlingen, det vill säga den ritual kärlet har medverkat aktivt i, har spelat större roll än resultatet, det vill säga gravgodsets mängd och karaktär.

Lars Ersgård är inne på ett liknande resonemang angående gravgodsets funktion i graven. Ersgård har studerat förändring av religion och dess föremål i övre Dalarna under övergången

vikingatid/medeltid (1993). Han menar att föremålen kunde konkretisera ägarens *kvaliteter*. De uppfattades som en del av ägaren själv samtidigt som de fungerade som symboler för vänskap eller religiös åkallan i form av gåvor och offer. På detta sätt var föremålen viktiga utöver deras rent funktionella roll som ornament, vapen eller behållare. Mot denna bakgrund kan vi enligt Ersgård lättare förstå den starka ideologiska roll föremålen spelade i gravar och på offerplatser (1993:92). Det är inte omöjligt att kärlen följde individen genom livet, från födelse till död. Att gravgodset främst består av vardagsföremål såsom knivar och kärl kan förklaras som att den döde räknades som en aktiv medlem i samhället även efter sin död och därav fick fortsätta ta del av vardagslivets föremål (Ersgård 1993:85).

Det går även att finna formlikheter mellan det genomgånga materialet och det östskånska samt danska jämförelsematerialet. Som tidigare har diskuterats kan gravritualen ses som en del av den rådande ideologin. Ideologin är i sin tur sammankopplad med samhällets ekonomiska, sociala och politiska struktur. De regionala grupperingar som blivit synliga genom gravkärlen visar således inte bara på rituella skillnader utan även samhälleliga. Genom denna regionindelning blir det alltså möjligt att skissa upp en tänkbar bild över hur samhällsstrukturen kan ha sett ut i västra Skåne. Således är det möjligt att region 1 och 2 även har varit två olika sociala/kulturella grupperingar och inte bara föremålmässigt differentierade.

Kärl från brandgravar kontra kärl från skelettgravar

Gravskicket i regionerna representeras av både brandgravar och skelettgravar, i region 1 finns brandgravar i Uppåkra och i region 2 finns de i Kristineberg. Mindre skillnader mellan kärlen i brandgravar och skelettgravar kan märkas, men om dessa skillnader beror på skilda gravskick eller det beror på att kärlen härstammar från olika regioner är en svår fråga. För att kunna svara på denna fråga bör man följaktligen studera kärl från båda gravskicken från en och samma gravplats, eller åtminstone från en gemensam region.

Fig. 6. Kär! 6:2 till vänster kommer från en urnegrav och kär! 6:4c till höger kommer från en skelettgrav. Ca 1:3.

En dylik jämförelse blir möjlig i Uppåkra-materialet, då där förekommer ett blandat gravskick. Två av Uppåkras sju kär! kommer från brandgravar men endast det ena är ornerat. Kärlets ornering skiljer sig inte från den övriga regionens, inte heller formen är speciellt annorlunda (Fig. 6). Det kan alltså konstateras att det i detta fall inte råder någon större skillnad mellan kär!en utifrån olika gravskick. Tittar man på det oornrade kärlet är dess form en aning osäker då mynning saknas men det har i denna studie ändå placerats i kategori V och har således även det paralleller till kär!en från skelettgravar. Att det inte råder någon direkt skillnad mellan skelettgravkär! och brandgravkär! stöds av det resultat Stilborg kommit fram till i sin undersökning av Lökkebjerggårdsgravfältet på Fyn. Detta gravfält innehåller både skelettgravar och brandgravar. Två nästan identiska kär! hittades i två olika gravar, det ena i en skelettgrav och det andra i en brandgrav (Stilborg 1997:50).

Som tidigare nämnts förekom skelettgravar och brandgravar parallellt under romersk järnålder. Här bortses från det faktum att kärlet i brandgraven är graven, det vill säga kärlets primära funktion jämfört med ett skelettgravskär! vars funktion är gravgods. I stället studeras kär!en i egenskap av kär!, utifrån form och ornering. Om kärlet istället är knutet till den döde

individen på ett mer personligt plan, finns det heller ingen anledning att tro att kär!en har följt olika regler för tillverkning, form och ornering baserat på gravskick. En skillnad som ter sig naturlig med tanke på brandgravkär!ens funktion, även om det inte gäller alla brandgravskär!, finner vi i kär!ens form. Två av kär!en från brandgravar har en smalare hals än det övriga materialet. Det kan tänkas att eftersom dessa kär! har haft en väsentlig funktion som benbehållare, har kär! med smal hals valts ut för att undvika att benen faller ut.

Brandgravskär!en är i regel fin- till mediummagrade med en glättad eller polerad yta. Två av kär!en med mediummagring har ingen ytbehandling. Det går här inte att skönja något specifikt mönster som skiljer ut brandgravskär!en från skelettgravskär!en. När det gäller gravgodset är materialet även här likartat. Det syns inga markanta skillnader mellan skelettgravar och brandgravar när det gäller övrigt gravgods mer än i tre fall. I brandgraven i St. Köpinge samt de två brandgravarna i Uppåkra saknas övrigt gravgods. I övrigt är karaktären på det övriga gravgodset snarlik den i skelettgravarna. Det faktum att de båda gravskicken existerar parallellt med varandra, verkar tyda på att det inte fanns några strikta regler för vilket gravskick man skulle hålla sig till. Det bör tas i beaktning att det kan

vara en kronologisk skillnad, de aktuella gravarnas dateringar sträcker sig i vissa fall över en längre period.

Funktion

Det är svårt att belysa kärkens ursprungliga funktion. Även om kärken har varit personliga kan deras primära funktion ha varit att fungera som vardagliga bruksföremål, för att sedan genom en eventuell ritual förändras till gravkärl. Troligen har de finmagrade kärken som utgör majoriteten av materialet ej använts som hushållskärl. Det faktum att de är vackert ornerade innebär att man har lagt ner mer tid och möda på tillverkningen än när det gäller brukskeramiken, något som kan tyda på att de varit ämnade för exempelvis ett rituellt syfte. Däremot kan de innan de placerades i graven ha ingått i andra ritualer som t.ex. vid födelse och bröllop. Kärken har i egenskap av att vara personliga följt med individen genom hela livet.

Angående kärkens direkt praktiska funktion som behållare har det inte gått att utröna huruvida de har innehållit något eller ej, men troligtvis kan kärken ha använts till att förvara matoffer eller eventuellt mindre föremål. Större delen av materialet utgörs av hankkärl och deras funktion har diskuterats i uppsatsen samt i tidigare verk (Stjernqvist 1955; Engblom 1999). Just hanken har bidragit till att hankkärnen har ansetts vara en imitation av romerska dryckesserviser, något som jag anser vara föga troligt med tanke på deras storlek. De aktuella hankkärnen är i regel ganska stora, lite för stora för att ha använts som dryckesbägare. Det är dock möjligt att storleken inte varit av vikt i rituella sammanhang. Själva hanken kan möjligtvis blivit ditplacerad i ett estetiskt syfte.

Avslutning

Intentionen med den här undersökningen har varit att studera keramik som placerats i gravar i sydvästra Skåne under romersk järnålder/folkvandringstid. Kärkens sociala och funktionella roller har diskuterats samt ett försök att utröna religiösa föreställningar har gjorts. Det faktum att keramiken har en tydlig roll i gravarna visar

på att de ingår i en gemensam tradition i begravningsritualen. Därefter kan det ha funnits lokala variationer gällande vilken typ av keramik som skulle placeras i graven samt i kombination med vad. Det går som synes att spekulera över kärkens funktion i oändlighet. Jag tror att kärnen har haft ett *inre budskap*, om det så har varit för de efterlevande, gravritualen eller livet efter detta.

Referenser

- Albrechtsen, E. 1971. *Fynske Jernaldergrave. Gravpladsen på Møllegaardsmarken ved Broholm*. IV. 2. Tavler. (Fynske Studier; IX). Odense.
- Bergman, I. 1998. Visar keramiken att de var samer? *Populär Arkeologi* nr 4 1998.
- Bibeln, 1989. *Gamla Testamentet, 1:a Moseboken*. Stockholm.
- Diinhoff, S. 1997. The Custom of Sacrifice in Early Iron Age Burial Tradition. Jensen, C. K. & Højilund Nielsen, K. (red.), *Burial & Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data*. Aarhus.
- Ericson Borggren, T. 1996. En mesolitisk boplat och ett romerskt järnåldersgravfält, Skåne, Strövelstorps socken, kv. Bandyklubban och Skridskon, RAÅ 45, 1995. Arkeologisk förundersökning 1994 och antikvarisk kontroll 1995. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 1996:77.
- Engblom, S. 1999. Från lera till livsåskådning. Gravkeramikens roller under romersk järnålder och folkvandringstid. *Uppåkra i ett större perspektiv. En studie av samhällsstrukturen runt en centralplats*. CD-uppsats i arkeologi, Lunds Universitet.
- Ersgård, L. 1993. The Change of Religion and its Artefacts. An Example from Upper Dalarna. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1993-1994, vol. 10.
- Hårdh, B. 1993. *Grunddragen i Nordens Förhistoria*. University of Lund. Institute of Archaeology. Report Series No 47. Lund.
- Højilund Nielsen, K. 1997. From Society to Burial and from Burial to Society? some modern analogies. Jensen, C. K. & Højilund Nielsen, K. (red.), *Burial & Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data*. Aarhus.
- Johansson, K. 1999. "...gravarnas slumrare väckas..." Människor och samhälle under romersk järnålder belysta av sydvästska gravfynd. *Uppåkra i ett större perspektiv. En studie av samhällsstrukturen*

- runt en centralplats. CD-uppsats i arkeologi, Lunds Universitet.
- Kaliff, A. 1992. *Brandgravskick och Föreställningsvärld*. Uppsala.
- Lund-Hansen, U. 1995. *Himlingøje – Seeland – Europa*. København.
- Miller, D. 1985. *Artefact as categories. A study of ceramic variability in Central India*. Cambridge.
- Mithen, S J. 1994. The Mesolithic Age. Cunliffe, B. (red.), *The Oxford Illustrated Prehistory of Europe*. Oxford.
- Nagmér, R B. 1979. Gravfält från yngre järnålder - vikingatid samt boplatser från gropkeramisk tid, bronsålder och äldre järnålder. Stävie 4:1, Stävie sn, Skåne. Arkeologisk undersökning 1973-1975, 1977, 1978. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, rapport UV 1979:47. Stockholm.
- 1988. Uppåkra 9:1, Fornl. 22-24 samt 174, Uppåkra sn, Skåne. Riksantikvarieämbetet UV Syd. ATA. Rapport dnr 4545/86 och 6080/86.
- 1990. *Undersökning av boplatzlämningar och flatmarksgravfält. Flackarp 13:1A och Trolleberg 1:1A, Flackarp sn, Skåne*. Riksantikvarieämbetet UV Syd. ATA. Rapport dnr 4247/88.
- 1996. Stävie 4:1, Stävie sn, RAÄ 5. Arkeologisk Slutundersökning. Sydgas-projektet, stamledning P30. Räf, E. (red.). Skåne på Längden. Sydgasundersökningarna 1983-1985. Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport 1996:58.
- Rasch, M. 1994. Burial Practices - Grave Furniture and - Burial Methods during the Roman Iron Age, s.181-199. Stjernqvist, B. (red.) *Prehistoric Graves as a source of Information*. Uppsala.
- Runcis, J & Arcini, C. 1998. Gravar och boplatser i Hjärup, äldre och yngre järnålder, med osteologisk rapport över gravarna från Hjärup. Arkeologisk slutundersökning. Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport 1998:1.
- Sabo, K. 1979. *Skåne, Stora Köpings socken, Lilla Köpings 10:4 och Svenstorp 8:2 RAÄ 119*.
- Stjernqvist, B. 1955. *Simris. On Cultural Connections of Scania in the Roman Iron Age*. Lund.
- Stilborg, O. 1997. *Shards of Iron Age Communications*. Lund.
- Strömberg, A. 1994. *Stora Synonymordboken*. Borås.
- Strömberg, M. 1955. Tre nyfunna gravar från senromersk järnålder vid Källby. *Skånes Hembygdsförenings årsbok*, 1955.
- Vifot, B-M. 1936. Järnåldersboplatserna vid Uppåkra. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum*. Lund.
- West, M. 1991. *Early Greek Philosophy*. Boardman, J, Griffin, J & Murray, O. (red.). *Greece and the Hellenistic World*. Oxford.
- Wyckoff, L. L. 1985. *Designs and Factions. Politics, Religion and Ceramics on the Hopi Third Mesa*. Albuquerque.

Muntliga källor

Hampus Cinthio
 Tyra Ericsson-Borggren
 Janis Runcis
 Ole Stilborg
 Catarina Ödman
 Jan Öjeberg

Om problemet att lokalisera hallar

Maud Cecilia Andersson

On the problem localizing halls

The purpose of this paper is to see if a societal hierarchy is visible in the settlement, and relate this to Uppåkra through studies of houseplans in archaeological reports. The time and place of the study is Late Iron Age in southwestern Scania. To have the possibility to identify halls, special criteria have been tested on the material, consisting of around 20 houseplans. Most of these criteria have during the study appeared difficult to use on excavated material, on account of that for example hearths tend to disappear in case of excavation. Some of the criteria can however be used in studies like this. Furthermore a discussion around goldbracteates and goldrings as possible hall-indicators are held. The paper also tries to place a possible Uppåkra-hall, which the author assumes was placed near the present church.

Maud Cecilia Andersson, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, Sandgatan 1, SE-223 50 Lund.

Inledning

Hus som maktmanifestationer. Vi ser det idag, och ett slående exempel är det omdiskuterade Scandinavian Tower, som eventuellt kommer att byggas i Hyllie utanför Malmö. Självklart har de ledande i samhället i alla tider på liknande sätt velat visa omvärlden just sin betydelse, sin roll som maktfaktor i samhället. I den isländska sagalitteraturen framhålls i detta sammanhang den så kallade hallen som den byggnad kring vilken allt kretsar (jfr. Åqvist 1995:36). Frands Herschend och Lars Lundqvist menar att dåtidens *crème de la crème* byggde hallarna för att manifesteras sin samhällsposition (Herschend 1994:51; Lundqvist 1996:22).

Under 400- och 500-talen kan en ideologisk förändring i det nordiska samhället skönjas. Detta kan också tolkas ut av berättelsen om odjuret Grendels kamp mot danakungen Hrothgar i Beowulfkvädet. Grendel sökte inte rikedom och ära i det höga huset, det vill säga Hrothgars hall Heorot, utan han ville störa den nya kungamakten genom att göra den så symboliskt viktiga hallen obrukbar (Fabech 1997:149). Stormannen

var den samlande punkten i järnålderns samhälle. Hans residens var hallen, som också fungerade som bygdens samlingspunkt. Hallen var en byggnad utan spår av vardagsfunktioner, exempelvis hushållsprodukter och djurhållning. I Beowulfkvädet framgår att fester, gästabad och gåvogivning förekom i hallen (Fabech & Ringtved 1995:18 f.; Fabech 1997:149).

Varför inte försöka leta upp dessa hus, se om de i så fall kan visa upp en inbördes hierarki vad gäller storlek, utförande och de lösfynd som funnits omkring dem. Kanske är det även möjligt att se om gårds- eller bystrukturen har haft betydelse för förekomsten av dylika hallar.

Syfte

De flesta samhällen är socialt pyramidformade, med den stora massan - gräsrotterna - i botten och de relativt få ledande i toppen. Även vårt nutida samhälle ser ut på detta sätt. Denna pyramid, eller samhällseliga hierarki, synes närmast automatiskt komma till stånd då samhället blir

mer så kallat civiliserat. Under mänsklighetens utveckling har det också framförallt varit samhällets elit som satt sina avtryck i historien i form av till exempel monument av olika slag. Syftet med denna artikel är sålunda att.

1. Se om en samhällshierarki är synlig i bebyggelsen, och försöka identifiera hallar.
2. Försöka identifiera en eventuell Uppåkrallahs position.
3. Diskutera kring möjligheten att identifiera hallar genom olika typer av lösfynd (exempelvis guldbrakteater).
4. Diskutera kring huruvida samhällshierarkin kan relateras till de kungaföljen som finns beskrivna i sagor och legender.

Analysen har gjorts utifrån huslämningarnas storlek (från ca 20 meter och uppåt) och form (se hallindikeringar nedan), fynd inuti och i dess närhet och i viss mån boplatsernas storlek. Vad gäller Uppåkrallahsmaterialet har jag tittat på specifika fyndkategoriers spridning och diskuterar kring vad den kan betyda. Att centra av Uppåkrallahs rang överhuvudtaget kunde fortleva i välmåga kan enligt Lars Jørgensen bara bero på att en mäktig elit upprätthöll sina intressen i ifrågavarande område (Jørgensen 1995:217). Andra exempel på centralplatser i Skandinavien är Lejre, Gudme och Tissø i Danmark, Gamla Uppsala, Slöinge och Vä i Sverige (Stjernquist 1951; Larsen 1994; Fabeck & Ringtved 1995; Duczek 1996; Lundqvist 1997; Jørgensen 1998).

Artikeln geografiska ram är sydvästra Skåne - området mellan Landskrona och Trelleborg - och dess tidsram begränsar sig till yngre järnålder (400-c:a 1050 e.Kr.). Under denna tid började det skandinaviska samhället att tämligen löst byggas upp kring kung, stormän och deras följn och vidare neråt på samhällsstegen för att successivt utvecklas till de riken som finns idag (se vidare Capelle 1988; Hyenstrand 1989; Näsman 1990; Callmer 1995; Fabeck & Ringtved 1995; Lindkvist 1997; Varenius 1998). Vad gäller forskningen inom arkeologin se forskningshistorik i uppsatsen *Hus som maktmanifestationer. En studie kring huslämningar och samhällelig hierarki* (Andersson 1999:20ff.).

De arkeologiska husen

Vid övergången mellan äldre och yngre järnålder sker en generell förändring i långhusens konstruktion - de blir exempelvis längre, takets vikt förskjuts mot väggarna, de blir konvexa och rumsindelningen ändras något. Under vikingatiden växer stormannagårdar - bestående av så kallade trelleborgshus¹, mindre hus och grophus - fram i Skandinavien. Huskonstruktioner, som sammanförts med den framväxande kungamakten, dyker också upp. Dessa konstruktioner har stora öppna rum utan de sedvanliga takstolpparen. Husen kallas trelleborgshus då de uppträder i ringborgarna - de så kallade trelleborgarna - och hallar då de är huvudhus på stormannagårdar (Draiby 1994:27 ff.; Larsson 1998:60).

Hallen - definitioner och metoder att identifiera den

Under sen romersk järnålder och folkvandringstid placerades det kollektiva finrummet som ett eget hus istället för i gårdens flerfunktionella huvudhus (Olausson 1998:109 f.). Hallen hade sett dagens ljus. Ser vi till de litterära källorna byggdes hallen för att öka kungens ryktbarhet såsom givmild och framstående (ex. Lönnroth 1997:33). Hallen har förmodligen fungerat som prestigeyttring under hela yngre järnåldern, och total avsaknad av hall på en boplatz kan ha tytt på socialt utanförskap (Varenius 1998:132).

Begreppet hall är mycket vitt och kan innefatta allt från en stor fristående kungahall till ett speciellt öppet rum beläget i boningshuset. Den kan ha brukats som en typ av samlingshall, vilken mestadels stod tom. Man kan tänka sig att den eventuella hallen hörde samman med boplatsens huvudgård, och den har ofta befunnits vara större och belägen i topografiskt dominerande lägen. Likaså tycks den höra rumsligt samman med kyrkor. Dessa iakttagelser är gjorda i Ystadsområdet, men även i England finns paralleller (Thomasson 1998:80). Ett ytterligare kriterium är kontinuitet och stabilitet, då hus under järnåldern normalt inte återuppbyggdes på exakt samma ställe som sina föregångare (Åqvist 1996:107).

Hans Göthberg och Frands Herschend har oberoende av varandra kommit fram till ett antal kriterier för hallar, vilka kan sammanfattas på följande sätt (Herschend 1995:8; 1998:16; Fabech 1998:153; Göthberg 1998:121).

1. Den har stora dimensioner, och framförallt det rum, i vilket eldstaden varit belägen, har varit stort, med glest placerade stolppar som i sin tur dock stått i täta par. Med andra ord har dessa stolpar sannolikt varit höga.
2. Den har hört till gårdar som haft stora ytor under tak.
3. Den har antingen varit placerad lite för sig själv på gården eller så kan den ha byggts på en terrass för att förstärka det monumentala intrycket; den har alltså varit utmärkande placeringsmässigt.
4. Förekomst av högststatusföremål, t ex glas, vapen, guldgubbar, brakteater.
5. Dess eldstad / härd har bara använts som ljuskälla.
6. Den innehåller få eller inga rena vardagsföremål.

Källkritiska aspekter

Vid forskning kring arkeologiska huslämningar föreligger en rad fallgropar, både vad gäller det ofta fragmentariska materialet och vilka frågor som ställts. Vad gäller huslämningarna är de i de flesta fall väldigt fragmentariska. De kan bestå av rena konstruktioner eller bara av konstruktionsspår - vilket är vanligast. Dessutom kan i många fall det arkeologiska huset inte direkt ses, utan det utgörs av diverse enskilda anläggningar, som bara genom sin inbördes relation kan kopplas samman till ett hus. Av vikt är att försöka utröna vilken typ av boplatser det rör sig om. Det är ofta svårt att se vilka anläggningar som hör till samma kontext eller om de hör till skilda bebyggelsefaser, och huruvida exempelvis eventuella fynd hör till huset eller inte. En risk vid boplatser med flera bebyggelsefaser är att innehållet i kulturlager och anläggningar kan ha blandats. Därtill kan det vara svårt att urskilja huruvida två parallella stolphålsrader ursprungligen varit de inre stolpraderna i ett treskeppigt hus eller helt enkelt ett

enskeppigt hus om grävningen görs på exempelvis en plöjd åker. Vidare påverkar så kallade primära aktiviteter och sekundära händelser husets bevaringsgrad (ex. Carlie 1992; Tesch 1993; Vinberg 1995).

Vad gäller spridningskartor visar de givetvis de områden som redan grävts ut och därmed också de fynd som vid tillfället gjorts. Dessutom bör man ha i tankarna att fynden under perioden mellan deponering och nutid på olika sätt kan ha flyttats runt, och också att de kan ha deponerats på annat ställe än sitt ursprungliga. Däremot kan de indikera spridningsmönster och strukturer på boplatser, som i fallet Uppåkra. Vid hög koncentration av glas på en järnåldersboplatser kan det vara indikationer på en hall eller dylikt.

Material och analys

Det genomgångna materialet består av ett fyrtiotal huslämningar från sydvästra Skåne (se tabell I och Fig. 1). Exemplet har valts ut efter storlek - d.v.s. om de varit 20 meter långa eller mer, och har därefter prövats enligt de kriterier som beskrivs ovan.

I Brågård kan hus 1 tänkas ha manifesterat makt, med tanke på dess höjdläge och relativa storlek (se tabell I). Vad som talar emot att det rör sig om en fristående hall är att rapportförfattaren Claes Pettersson antar att husets östra del har innehållit en stalldel, vilket inte stämmer med ovanstående kriterier (Pettersson 1996).

Av de hus på Fosie IV-komplexet jag tittat på är det endast hus 94 som, genom sin längd på 62,5 meter, skiljer ut sig. Tyvärr är detta hus ytterst osäkert, då det kan röra sig om upp till tre hus istället för ett långt. Vad gäller föremåls-kategorier har arkeologerna funnit några brons- och glasskärvor på området, men dessa är för fåtaliga för att kunna säga någonting. Det är ett problem att det finns så få fynd, men jag tror emellertid att det bör ha funnits en hall på en boplatser av den storleken och kontinuiteten. Sannolikt är också att många artefakter, och även anläggningar som härdar, har försvunnit vid avbaningen (Björhem & Säfstestad 1993).

Längdmässigt har även i Hjärup ett extraor-

Boplats	Husbeteckning	Storlek (m)	S I D	U P	H B S L	Högstatusföremål
Bjärred	A	18,8 x 5,4-6	-	-	-	-
	B	19,5 x 4,85-5,6	-	-	-	-
	D	28 x 6-7,5	-	-	-	-
	F	<11 x 6,8-7	-	-	-	-
	G	21 x 5,7-6,5	-	-	-	-
	H	22,5 x 5,6-6,5	-	-	-	-
	I	<11 x 5,5-6,2	-	-	-	-
	J	<17 x c:a 5	-	-	-	-
	L	19 x 5,5-6	-	-	-	-
Brågarp	I	<26 x 7,5	-	x	-	-
	3	<17,6 x 8	-	-	-	-
Fjelie	II	c:a 18 x 7	-	-	-	-
Fosie IV	36	<16,6*	-	-	-	-
	37	22*	-	-	-	-
	45	23,4*	-	-	-	-
	47	24,6*	-	-	-	-
	51	20,4*	-	-	-	-
	94	62,5 x 6,3	-	-	-	-
	97	c:a 24*	-	-	-	-
Hjärup	I	50-55 x 5-6	-	-	-	-
Ilstorp	V	c:a 28 x 5	-	-	-	-
	I	<12 x 4,5-5	-	-	-	-
	II	33 x 6	-	-	-	-
	III	20 x 5,5-6	-	-	-	-
	IV	33 x ?	-	-	-	-
Kyrkheddinge	ÖK 124	<15 x c:a 5	-	-	-	-
	ÖK 130	c:a 16 x 2-6	-	-	-	-
Kävlinge	3	c:a 20 x 5-7	-	-	-	-
	4	c:a 20 x 5-7	-	-	-	-
Skabersjö	I	<16 x 8	-	-	-	-
	II	<12 x 7	-	-	-	-
	III	18 x 8	-	-	-	-
	IV	30 x 8	x	-	-	-
Säby	5	<20 x 3-6,5	-	-	-	-
	6	<20 x 4,7-6,5	-	-	-	-
Tygelsjö	I	32-35 x 10	x	-	-	-
Västra Karaby	VII	19 x 5	-	-	-	-
	IX	<16*	-	-	-	-

Tabell I Genomgångna boplatser. S I D = stora inre dimensioner; U P = utmärkande placering; H B S L = härd bara som ljuskälla; * = bredduppgift saknas. För mer utförliga beskrivningar se Andersson 1999.

dinärt långhus grävts fram - hus I med en längd på 50-55 meter. Detta hus kan också ha haft ett invändigt öppet spann på omkring 8-9 meter, vilket dock enligt Janis Runcis är en osannolik tolkning. De många ingångarna talar för att huset haft många rum, vilket talar emot att det rör sig om en hall (Runcis & Arcini 1998). Alltså tror jag inte att hus I i Hjärup har varit en hall, utan snarare ett hus med många olika funktioner.

Vid en undersökning i Ilstorp fann man ovanligt långa hus runt en fyrkantig gårdsplan - en

tidig s.k. skånegård - som tyvärr saknade kultur-lager och innehöll få fynd. Ilstorp är beläget fem kilometer fågelvägen söder om Södra Åsum, vilket är omnämnt som kungalev i Kung Valdemars Jordebok 1231. I Ilstorp fanns ingen hall enligt ovannämnda kriterier, men däremot är det flera faktorer som talar för att det varit ett stormannafäste - som namnet Ilstorp i betydelsen Iguls nybygge, gårdens storlek, men också grophusens placering i förhållande till den förmodade äldre långhusbebyggelsen och att kyrkan ursprungligen antas ha varit en patronats-

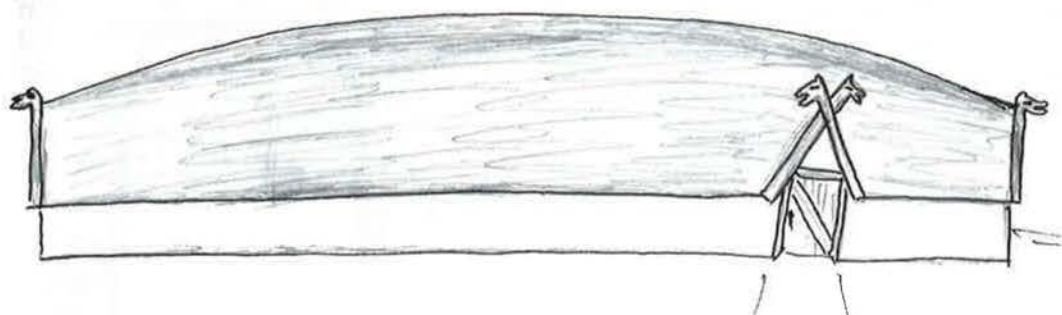

Fig. 1 Rekonstruktion av hall. Ill. Andersson

kyrka (Tesch 1996).

Under en grävning i Skabersjö 1984 påträffades fyra trelleborgshus med tillhörande gropshus från sen vikingatid och tidig medeltid. Ett av dessa (hus IV) var 30 x 8 meter, men antas ha varit längre då det fortsätter söder om schaktet. I och med detta saknas den västra gaveln. Huset var beläget i öst-västlig riktning. Långväggarna var konvexa med en yttre rad av stolphål och en inre ränna, antagligen avsedd för stående plank. I den östra gaveln fanns tydliga spår efter dörrstolpar, alltså en ingång. Här fanns också ett gavelrum. Mittrummet var stort, vilket är karaktäristiskt för trelleborgshus. Det finns likheter med danska hus, bland annat väggstolparnas lutning. Vad gäller fynd påträffades 78 keramikfragment. Liknande keramik har grävts fram i en avfallsgrop under Domkyrkans i Lund mitskepp, och den keramiken är daterad till 1000-talet. Väggrännan (A245) ¹⁴C-daterades till AD 999-1212 (Jeppsson 1996). Hus IV var troligen en hall, med tanke på dess längd och planlösning - med ett stort rum i mitten. Även det faktum att det så kallade Skabersjöspännet (Petré & Räf 1998:52) påträffats i socknen talar för förekomst av rikedom och makt, vilket i förlängningen närmast bekräftar en hall.

I Tygelsjö söder om Malmö fann man under en grävning 1984, med anledning av en planerad radhusbebyggelse invid Sommarlustvägen, en boplatz med ett hus och flera stolphål, sammanlagt 135 anläggningar, varav de flesta kunde knytas till långhuset. Även vid tidigare undersökningar i Tygelsjö har vikingatida lämningar påträffats (Kling 1992:63).

Huset (hus I), daterat till vikingatid, var ett

rektangulärt treskeppigt långhus med raka långväggar och dito västgavel - bestående av tre kraftiga plankor eller stolpar. Antagligen har östgaveln sett ut på liknande sätt. Huset har troligen fortsatt åt öster. Långväggarna bestod av två stolphålsrader. Utanför den yttersta fanns ytterligare stolphål, vilka tolkats som att dessa snedställda stolpar fungerat som stöd för de takbärande stolpparen. Dessa har varit relativt kraftiga, med en diameter på 45-50 centimeter. Antagligen har huset varit byggt av plankor. Huset omfattade cirka 32 x 10 meter, men sannolikt upp till 35 meter. Tyvärr har inte golvlagar eller någon eventuell härd bevarats. Takkonstruktionen tycks ha bestått av tre stolpar med cirka sju meter mellan varje par. Man tror dock att de takbärande stolpparen varit sex till antalet. Planeringen av huset har tolkats till en eventuell öppen hall i mitten, och två mindre gavelrum (jfr. Fyrkat, Aggersborg). Keramik och ben har framkommit i husets stolphål (Kling 1992:63 ff.; Göthberg m.fl. 1995:94). Huset var troligen liksom hus IV i Skabersjö en hall, beroende på dess storlek och planlösning (se även Skabersjö). Då fynd och golvlagar saknades kan dessa tyvärr inte stödja en sådan tolkning, men det faktum att huset verkar ha varit ett friliggande trelleborgshus talar för att så varit fallet, det var sannolikt en hallbyggnad.

Ur fyndperspektiv är de flesta utgrävda husen svåra att analysera, då fynden är få, och nästan enbart bestående av keramik. Jag har försökt att utifrån befintliga planer, och med hjälp av jämförelser med bland annat Lejrehallen (Fig. 3), se på öppna konstruktioner etc. Vad härden beträff-

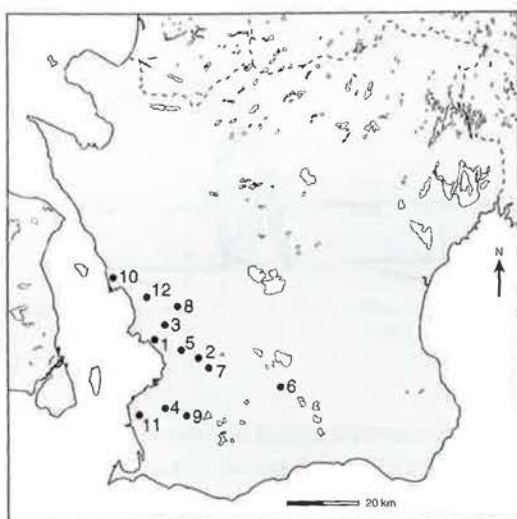

Fig. 2 Karta över berörda boplatser. 1. Bjärred, 2. Brågarp, 3. Fjellie, 4. Fosie IV, 5. Hjärup, 6. Ilstorp, 7. Kyrkheddinge, 8. Kävlinge, 9. Skabersjö, 10. Säby, 11. Tygelsjö, 12. V. Karaby.

far, är det, i de fall den överhuvudtaget finns, svårt att i rapporter se vad den använts till. Jag har under resans gång också konstaterat att min begränsning till hus från tjugo meter troligen var för vid, eftersom väldigt många hus tycks ha tangerat den längden.

Ett annat problem som uppstått vid mina försök att tolka huslämningar är avbaningsmetoden, vilken fört med sig att de fynd som eventuellt hört till huslagren, samt i många fall hård och golvlager, har schaktats bort. Detta försvårar i högsta grad mina tolkningsförsök angående husens användningsområde.

Under 1989 utförde UV Syd grävningar angående bebyggelselämningar från vendel- och vikingatid, medeltid och nyare tid inom den gamla bytomten i Gårdstånga som är betecknat som kungalev, det vill säga i kronans ägo, i *Kung Valdemars Jordebok* från 1231. Under 1800-talet togs dessutom två runstenar från 1000-talet fram ur kyrkogårdsmuren i Gårdstånga - vilka nu finns placerade i Lundagård i Lund. Dessa stenar ingår i en runstensgrupp tillhörig Lundabygden som bland annat karaktäriseras av att formuleringen "i viking" förekommer, liksom att titeln *Faelle* likställs med titeln *Dreng*. Intressant med detta är att exempelvis Klavs Randsborg menar

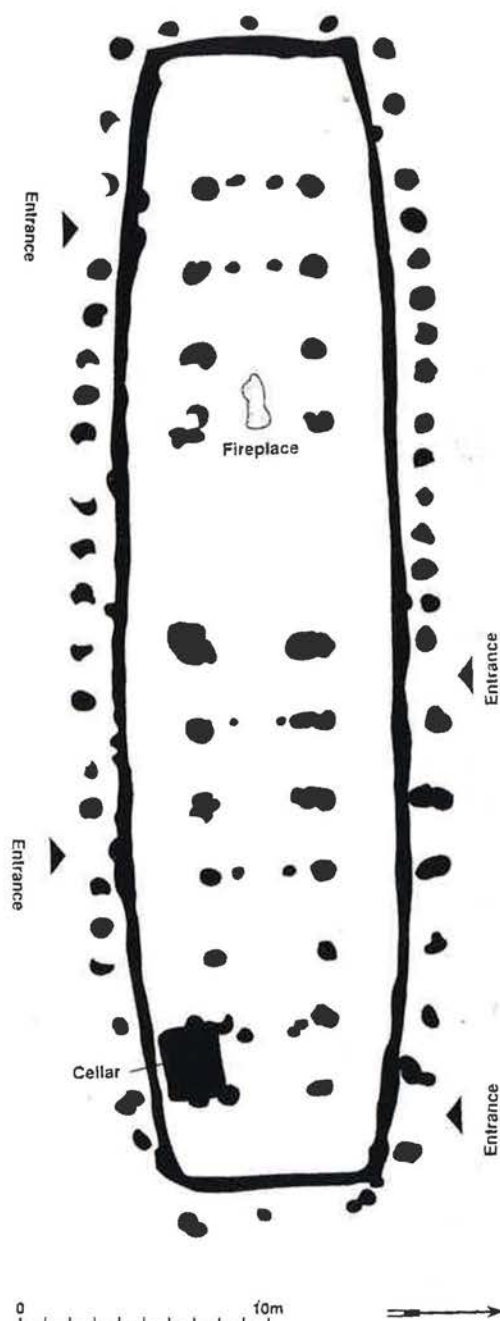

Fig. 3. Exempel på plan över hall, i det här fallet Lejre (Christensen 1991:23).

att stenarna kan vara resta över yngre män (*Faelle*, *Dreng*) som fick disponera jordagods i utbyte mot krigstjänstgöring (Söderberg 1995), alltså en slags förläning som eventuellt kan kopplas till en diskussion om följet/hirden.

Bengt Söderberg talar om att den äldre bebyggelsen hypotetiskt kan ha tillhört en stormannagård som eventuellt har annekterats av kungamakten – kanske vid något bötesförfarande. Om detta stämmer bör sålunda en hallbyggnad ha funnits på platsen (Söderberg 1995). Oxie söder om Malmö var liksom Gårdstånga kungalev vid 1200-talets början (Thörn 1988), vilket kan tala för att en hall funnits också här.

Guldbrakteater, guldringar och vad de kan säga

En anledning till att fynd av guldbrakteater kan vara en väg till hallokalisering är att de kan ha fungerat som ett slags hederstecken till kungens/stormannens följesmän, och kanske inbjudan till gästbud – vilka man kan tänka sig förlades till hallen. Dessa tankar kommer sig av Anders Andrén's artikel som behandlar guldbrakteater, där han bland annat diskuterar kring runinskriftionerna *lapu* (inbjudan), *laukaR* (lök) och *alu* (öl). Vissa tolkar dessa ord som besvärjelser på grund av brakteaternas traditionellt magiska betydelse (Andrén 1991:249 f.). T.ex. menar Morten Axboe att de avbildade på brakteaterna kan vara gudar (Axboe 1991:191 ff.). Andra forskare anser istället att man bör se till ljudutveckling (ovannämnda översättningar) och se sambandet mellan ord och funktion. Exempelvis att se till ölets betydelse vid många tillfällen under berörda period. Andrén själv diskuterar kring möjligheten att brakteaternas inskriftioner kan ha sina direkta förlagor hos romerska mynt och medaljonger – där centrala begrepp är *dominus* (härskare, härförare, husbonde, värd vid fest), *pius* (from, rätträdig) och *felix* (lyckosam, fruktbar, välsignad) – på samma sätt man traditionellt tolkat brakteaternas bilder, vilket indikerar en politisk betydelse. De förmodat religiösa bilderna på brakteaterna kan enligt Andrén innebära så kallade *kenningar* (poetiska omskrivningar) av den hyllningskultur till härskarna, vilken utövades (Andrén 1991:250 ff.) och som också kan ses i kväden från samma period, exempelvis i Egil Skallagrimssons saga (Egil Skallagrimsson... 1993:125 ff.).

Även i Uppåkra har en guldbrakteat hittats, ungefär vid gränsen mellan Stora och Lilla

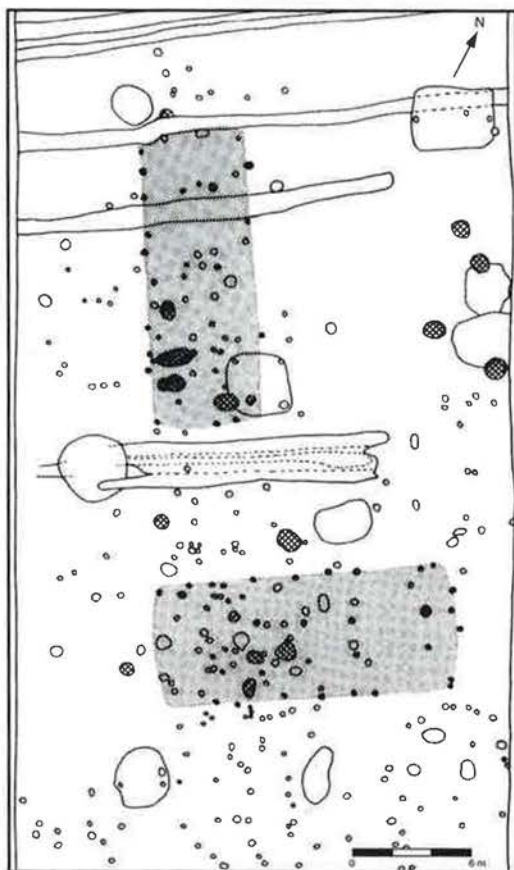

Fig. 4. Exempel på husplaner från en boplatz i Fjellesås, för att påvisa hur otydligt det kan se ut (Räf 1996:71).

Uppåkra, vilket kan tänkas vara platsen för en hall, men kring en eventuell Uppåkrahalls position diskuteras mer nedan. Dessa fynd kan med andra ord eventuellt indikera att här någonstans har en hövdingahall en gång legat (Fig. 5).

Verser som denna visar på guldringarnas starka makt-, trohets- och ärosymbolik.

*Kring min arm, där ofta
upp sig höken svingat,
härmins hövding nu vill
höra gullring klinga.
Uppå skarpa svärdets
spets jag ringen lyfte.
Ökad ära därmed
vinner ädle kungen.*

(Egil Skallagrimsson... 1993:127)

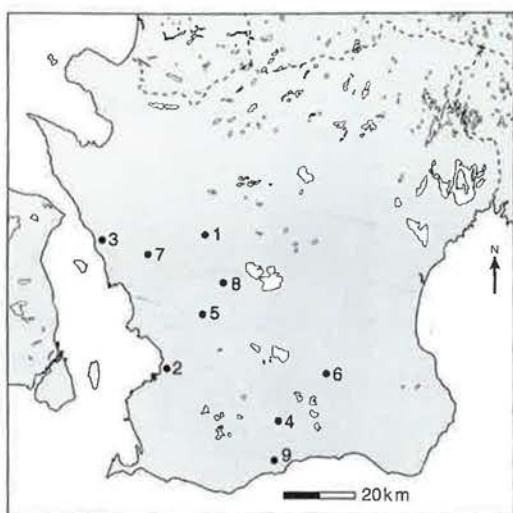

Fig. 5. Karta över brakteatfynd i sydvästra Skåne (efter Strömberg 1963). 1. Ask, 2. Burlöv, 3. Fjärestad, 4. Slimminge, 5. Stora Harrie, 6. S. Åsum, 7. Tirup, 8. Trollenäs, 9. Ö. Vemmenhög.

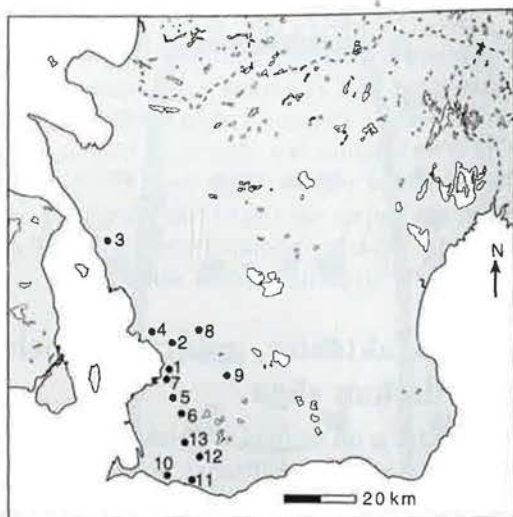

Fig. 6. Karta över guldringsfynd från yngre järnålder i sydvästra Skåne (efter Strömberg 1963). 1. Burlöv, 2. Flackarp, 3. Fjärestad, 4. Flädie, 5. Fosie, 6. Glostorp, 7. Husie, 8. Lund, 9. Lyngby, 10. Maglarp, 11. Trelleborg, 12. V. Alstad, 13. Ö. Grevie.

Detta leder till att guldringar kan tänkas vara en annan intressant fyndkategori, då sådana delades ut som hederstecken, inte osannolikt vid speciella ceremonier kanske förlagda till hallar. Dessutom tror jag att hallen var ett relativt vanligt fenomen, och att den i olika former förekom genom alla samhällslager. Kanske fick de män, som ansågs värdiga att bära dem, guldringar såsom en slags adelsmärke (jfr. senare s.k. *signet-ringar*). Dessa män kan kanske antas ha innehaft något större hallar. Därmed dristar jag mig att säga att man kanske kan använda också guldringarna som en kategori att identifiera hallar med, i så måtto att de hedrade männen bör vara begravda i närheten av hallförsedda boplatser (Fig. 6). Problemet med detta antagande är att vi idag inte vet var t.ex. Uppåkraborna begravdes.

Beskrivning av spridningskartor från Uppåkra

Av det glas som hittats i Uppåkra synes det mesta sannolikt härstamma från Rhenområdet och England, och har daterats till sen romersk järnålder och folkvandringstid. Bland Uppåkraglasen finns också två skärvor med guldinläggningar (Stjernquist 1999), vilket jag tolkar som att de

kan ha hört till en högreståndsmiljö - kanske har de använts i en hövdingahall. Enligt spridningskartorna har man funnit glas över större delen av fornlämningsområdet. I de flesta fall synes det emellertid vara fråga om enstaka fynd med relativt långt mellanrum. I området närmast söder om kyrkan tycks det dock vara fråga om en större koncentration, vilket kan vara tecken på att en eventuell hall varit belägen i nämnda område. Här finns också vissa belegg för att hantverksverksamhet ägt rum, med hjälp av fynd som exempelvis degel- och gjutformsfragment (Helgesson muntl.).

Vid jämförelse med en spridningskarta för guldgubbar finner jag intressant nog att man faktiskt hittat ett guldgubbsfragment (U4158) på ungefär samma område. Vidare har två guldgubbspatriser (U4469, U5144) och en hel guldgubbe (L5) grävts upp inom Uppåkraboplatsen. Dateringen på dessa guldgubbar har gjorts utifrån ikonografiska analogier och den har stannat vid yngre germansk järnålder till tidig vikingatid (Watt 1999:184).

Vad som kan vara intressant gällande placeringen av en eventuell Uppåkrahall är de depoterade lans- och spjutspetsarna från romersk järnålder och folkvandringstid. Förvisso är dessa äldre än den period jag behandlar, men deras

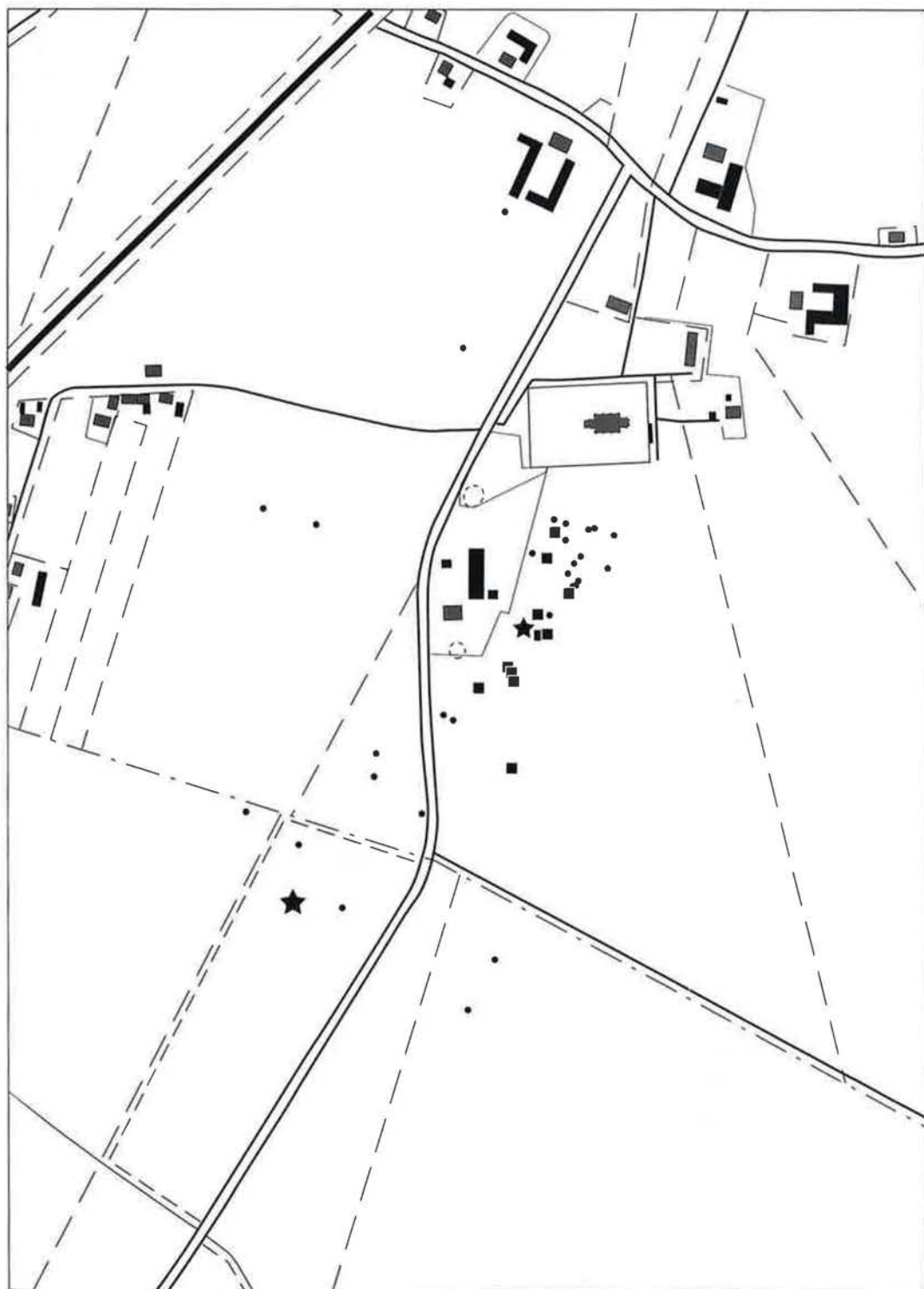

Fig. 7. Spridningskarta över glas, lansar och guldgubbar, där prickar symboliserar glasfynd, kvadrater lansar och stjärnor guldgubbar. III. Arne Sjöström.

utspridning kan ändå visa på samband. De är nämligen också till största delen funna i området närmast söder om kyrkan.

Ser man till de ovan beskrivna definitionerna för en hall, föreligger alltså både glas, guldgubbar och vapen (om än offrade) på denna i mitt tycke intressanta plats inom fornlämningsområdet. Vidare har man på samma plats funnit en hel del bitguld, tre västeuropeiska beslag, något reliefspänne, något kontinentalt granatspänne och en hel del annat. Dessutom är statyetten Helge funnen i detta område. Dessa föremålsdateringar sträcker sig från c:a 500 till mitten av 800-talet (Helgesson 1999). Materialet är tyvärr ännu inte strukturerat, men det belägger än mer tanken att en hall/-ar en gång legat på denna plats i Uppåkra. Att det trots den långa tidsrymden kan röra sig om hallförekomst på platsen kan jämföras med hallen i Tissø, som i själva verket var fyra på varandra följande hallar under 250-300 år (Helgesson muntl.).

Under den allra tidigaste kristna tiden fanns i våra trakter dels stormannakyrkor, vilka var den enskilde stormannens privata kyrka, och dels sockenkyrkor, som var till för invånarna i berörda socken. I fallet Uppåkra - vars nuvarande 1800-tals kyrka har en, eller rentav två, medeltida föregångare - talar kyrkans läge för att den ursprungligen varit en stormannakyrka, och således hört till en stormansgård. Att en sådan gård kan ha varit belägen i anslutning till kyrkan stöds av att området sydöst om kyrkan i äldre kartmaterial har namnet *Dynnegårds åkrar*. Detta namn har tolkats som (den inhägnade) gården på höjden, då *gård* sannolikt betyder just gård, och *dynne* av allt att döma är höjdbetecknande (Riddersporre 1998a:35; 1998b:173 ff.). Märk att de ovan nämnda fynden är hittade på och omkring detta område. Även Birgitta Hårdh nämner som hastigast detta samband (Hårdh 1998:116). Om det är så att en stormannagård legat på platsen invid kyrkan och med tanke på Uppåkras fyndrikedom finner jag det sannolikt att denna gård hållit sig med en hall som manifesterat makt. Kanske har denna legat just på den nutida åker där så många fynd gjorts. Ännu en intressant faktor är det relativa höjdläget i förhållande till omgivningen.

Vad gäller förhållandet att fyndplatsen för

ovannämnda guldbrakteat är en annan än den åker som här diskuteras kan påvisa förekomsten av flera hallar, kanske samtida eller förekommande en och en i skilda tider på skilda platser inom boplatssområdet. Båda förhållandena är lika sannolika med tanke på att Uppåkras storhetstid sannolikt varade i tusen år. En boplat av den storleken kan mycket väl ha haft flera hallar. Om de var samtida kanske de hyste skilda samhällsklasser. Var de från olika tider är det inte osannolikt att en ny härskare ville visa sin särart gentemot sin föregångare genom att placera sin hall på en annan plats. Även guldgubbar (guldbleck) finns på andra platser inom Uppåkraboplatserna.

Med tanke på de kriterier som nämns ovan är det förstnämnda alternativet mest troligt, och att det var huvudhallen som var belägen på ovanstående plats - just med tanke på att det är den högsta punkten i omgivningen (Fig. 7).

Slutdiskussion och resultat

I södra Sverige är hus från yngre järnålder fåtaliga, men av dem är de flesta funna i Skåne (Larsson 1995:56). Hur såg den sociala strukturen ut och går den att tolka utifrån boplatsernas fysik? Hur ska man kunna finna de stormannagårdar, som bör ha funnits, i det arkeologiska materialet. Mats Larsson menar att hus av så kallad trelleborgstyp brukar indikera stormannagårdar. Dessutom tycks det finnas en tydlig koppling mellan de tidiga kyrkorna och stormannagårdar - exempelvis i Bjäresjö i Sydskåne, där en stormannagård med trelleborgshus från tidigt 1000-tal följts av en tidig kyrka på samma plats (Larsson 1995:57f.).

Vad gäller identifierandet av hallar är de kriterier, uppställda av bland andra Herschend och Göthberg, bra men tyvärr inte speciellt tillämpbara på det arkeologiska material vi mestadels har till vårt förfogande idag. Detta grundas på de iakttagelser av huslämningar som gjorts, där det framkommit att den så kallade avbaningsmetoden avsevärt försvårar en identifiering av husens användning, vilket också diskuteras. Metoden har tyvärr medfört att väldigt mycket av fynden i anslutning till husen har försvunnit, vilket också golvlagar och härdar i många fall har gjort. Ett belysande exempel på

detta är Fosite IV, där nästan inga fynd gjorts och dateringarna i största allmänhet är mycket osäkra. Dessutom kan man diskutera om huruvida de stolphål som bevarats bara är de som varit tillräckligt djupa för att undgå tidens tand – exempelvis representerad av plogen och schaktmaskinen – och vad det medför i vår nutida tolkning av husen.

Trots dessa problem följer här en genomgång och prövning på materialet av ovannämnda kriterier att identifiera hallar.

Hus med stora dimensioner med kort bockbredd men långt bockavstånd

Hus 94 i Fosite IV intar en särställning i längd – om det är ett hus, vill säga – med sina 62,5 meter. Tolkningen av detta hus är emellertid tyvärr så osäker att det är svårt att säga så mycket om det. I Bjärred har hus D visat sig vara lite längre än övriga hus på boplaten med sina 28 meter. Emellertid var detta hus inte utmärkande vad gäller bockbredd och bockavstånd (jfr. kriterium 1 i kap. *Hallen...*). Även hus I var med sina 25 meter lite längre än genomsnittet. Bockbredden uppmättes här till 1,5-2 meter, men då bockavståndet aldrig översteg 4 meter är det osannolikt att hus I är en hall. Hus 1 i Brågarp var beläget på boplatsens högsta punkt och minst 26 meter långt. Vad gäller dimensioner måste hus I i Hjärrup nämnas, det mätte 50-55x5-6 meter. Dock var bockbredden på 2 meter relativt normal, och en uppgift med ett spann på 8,8 meter synes osannolik, mycket beroende på att lämningen i berörda del var skadad. Hus IV som grävdes fram i Skabersjö befanns mäta minst 30x8 meter. Det hade ett stort mittrum. Även hus I i Tygelsjö var stort – 32-35x10 meter. Bockavståndet har varit ungefär 7 meter och det är sannolikt att också det innehållit en stor mitt-hall.

Förekomst av högstatusföremål och få eller inga vardagsföremål

I samband med huslämningar är tyvärr inte högstatusföremål, eller föremål överhuvudtaget särskilt vanligt förekommande på grund av samma faktorer som nämnts ovan. I Fosite IV har brons och glasskärvor påträffats, dock endast i väldigt få exemplar. Här kan det emellertid ha funnits mer av denna art, men det är svårt att uttala sig

specifikt om det. I Ilstorp fann arkeologerna ett hästformat vendeltida bronsspänne på boplaten, och i Skabersjö hittades en rund sölja av brons med blomliknande dekor och en järnspjutspets, också på boplaten. I hus I hittades mer varierande keramik än övriga hus på boplaten. På boplaten vid Västra Karaby grävdes ett litet välvrt runt föremål av silver fram.

Härdar som bara använts som ljuskälla

Detta kriterium går inte att använda på materialet, då härdar nästan alltid saknas. Om de finns är de ofta alltför knapphändigt beskrivna för att visa deras användningsområde.

Kontinuitet

Till exempel hus G i Bjärred hade omsatta stolpar, vilket kan tala för en viss kontinuitet. Husets dimensioner, antagna konstruktion och fyndmaterial talar dock inte för att det varit något extraordinärt. Även på andra boplatser finns exempel på omsatta stolpar, men de säger inte tillräckligt mycket om husets kontinuitet för att kunna användas som ett hallkriterium. Kanske innebär omsättningarna bara att man hade använt för klen virke från början. Dessutom har inget av de studerade husen daterats till mer än två perioder (t.ex. vendeltid-vikingatid), och i de fallen är det fråga om övergångsfaser.

Vad kan man då dra för slutsatser av ovanstående? Både Hus IV i Skabersjö och hus I i Tygelsjö är hallar, mycket beroende på deras dimensioner och planlösning med ett stort rum/hall i mittpartiet. På Skabersjöboplaten har också vapen hittats, och dessutom har man i socknen träffat på en guldhalsring från yngre järnålder och det välkända Skabersjöspännet. Hus 94 på Fosite IV kan vara något speciellt, men samtidigt finns det inte mycket mer än längden – som i sig är osäker – som talar för att så är fallet. Å andra sidan är jag övertygad om att det funnits en hall på en boplat av den storleken och kontinuiteten. Dessutom kan högstatusföremål och dylikt ha försvunnit vid schaktningen. Alltså har sannolikt en hall funnits i Fosite IV, det kan kanske ha varit hus 94, men det kan också ha varit något annat hus. Dock sannolikt inte något av de hus som här

studerats. Fosie IV har antagligen varit rikare än det vid en första anblick ser ut. Det har alltså sannolikt funnits betydligt mer föremål där. Hus I i Brågarp kan ha varit manifesterande, på grund av dess förhållandevis stora dimensioner i förhållande till övriga hus på boplatserna, och dess höga placering, dock kanske inte nödvändigtvis en hall.

Däremot finns andra identifieringsmetoder gällande hallar, som är mycket intressanta, till exempel användandet av olika lösfyndskategorier - exempelvis guldringar, guldgubbar, guldrakteater och patriser till dylika. Om den teori Andrén (se ovan) för fram stämmer är guldrakteater en väl så god indikation på högre statusmiljöer och eventuella hallar. Det sistnämnda grundar jag på det faktum att det på vissa av de brakteater som grävts fram står *laþu*, *laukaR* och *alu*, ord som tolkats som *inbjudan*, *lök* och *öl*. Här ligger det nära till hands, att om brakteater med dessa inskriptioner används som inbjudningar till gästbud, att också brakteater i allmänhet haft detta syfte. Därmed torde lösfynd av dylika vara en god indikation på boplatser innehållande en eventuell hall. Intressant är då också det faktum att en guldrakteat faktiskt hittades i Uppåkra sommaren 1999².

Vad gäller guldgubbar omnämns de i ovan nämnda hallidentifieringskriterier, då de ofta förekommer i hallars stolphål. Detta är en av de indikationer jag använder då jag placerar en hall på åkern söder om Uppåkra kyrka. Att guldgubbar (guldbleck) även förekommer på andra ställen inom utgrävningsområdet kan indikera andra hallar, antingen samtida eller från andra perioder, eller också kan de indikera något helt annat. Tyvärr har inte guldgubbar påträffats på någon av de boplatser jag valt, vilket fört med sig att jag i dessa fall inte kunnat använda mig av det kriteriet.

I fallet guldringar finner jag det sannolikt att förekomst av sådana indikerar högre statusmiljöer, och därmed hallar. Tyvärr stämmer de lokaler innehållande guldrakteater och guldringar som finns i sydvästra Skåne inte överens med de boplatser jag studerat. De kan möjligen ändå visa på en eventuell förekomst av en hall, även om det givetvis inte går att tvärsäkert parallellisera förekomsten av ett dylikt guldföremål

med förekomst av en hall. Vad jag menar är att det kan vara värt att söka efter rika boplatser med hallar i närheten av exempelvis rika gravlokaler innehållande guld. I fallet Skabersjö kan ett sådant samband anas.

Ilstorp har karaktären av en så kallad Skånegård och ingen av de huslämningar som grävts ut stämmer överens med ovan nämnda kriterier. Dock tycks en stormannakontinuitet föreligga med tanke på bland annat storlek och placeringen av den äldre grophusbebyggelsen. Kopplat till detta kan min diskussion kring kungalev sägas vara, i och med att jag tror att de platser som blev kungalev hade stormannakaraktär redan tidigare. Detta torde dessutom innebära förekomst av hallar på dessa platser.

Huvudsyftet har varit att se om en samhällshierarki är synlig i bebyggelsen, och försöka identifiera hallar. Genom att som i denna studie på jakt efter de sistnämnda huvudsakligen studera enbart huslämningar kan man vagt se att samhället under yngre järnålder varit differentierat, i så måtto att det på en del boplatser finns större hus - som man kan tänka sig har tätt sig pampigare i omgivningens ögon. Även fyndmaterialet visar i viss mån på samma sak - att rikare bygger funnits. Problemet med detta material är, som diskuterats ovan, dess generella knapphändighet. Med detta avses med andra ord få fynd, dåligt bevarade golvlager och hårdar, och svårtolkade ofullständiga lämningar. Även det faktum att jag i mina tolkningsförsök har varit beroende av rapportförfattarna, har givetvis försvårat processen.

Uppåkra tycks dock ha fungerat som något slags nav med tanke på fyndmängden och kontinuiteten. Tecken på en eller flera stormannahallar i Uppåkra är skönjbara, framförallt i området precis invid kyrkan (se diskussion ovan). Exakt vad Uppåkra har haft för funktion kan jag inte uttala mig om utifrån mitt material, det får framtiden utvisa.

Noter

¹ Konvext långhus med öppen konstruktion som fått sitt namn efter de s.k. trelleborgarna de bl.a. förekommer i.

² Sedan manuskriptet färdigställdes har ytterligare en guldrakteat framkommit i Uppåkra.

Referenser

- Andersson, M. 1999. Hus som maktmanifestationer. En studie kring huslämningar och samhällelig hierarki. *Uppåkra i ett större perspektiv. En studie av samhällsstrukturen runt en centralplats*. CD-uppsats i arkeologi, Lunds universitet.
- Andrén, A. 1991. Guld och makt - en tolkning av de skandinaviska guldbrakteaternas funktion. Fabech, C. & Ringtved, J. (red.). *Samfundsorganisation og regional variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid. Beretning fra 1. Nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII. 1991. Gylling.
- Axboe, M. 1991. Guld og guder i folkevandringstiden. Brakteaterne som kilde til politisk / religiøse forhold. Fabech, C. & Ringtved, J. (red.). *Samfundsorganisation og regional variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid. Beretning fra 1. Nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII. 1991. Gylling.
- Björhem, N. & Säfvestad, U. 1993. *Fosie IV. Bebyggelsen under brons- och järnålder*. Malmöförynd 6. Malmö.
- Callmer, J. 1995. Hantverksproduktion, samhällsförändringar och bebyggelse. Iakttagelser från östra Sydskandinavien ca. 600-1100 e. Kr. Gjostein Resi, H. (red.). *Produksjon og samfunn. Beretning fra 2. nordiske jernaldersymposium på Granvolden 7.-10. mai 1992*. Varia 30. Universitetets Oldsaks-samling, Oslo.
- Capelle, T. 1988. *Die Wikinger. Kultur- und Kunstgeschichte in Grundzügen*. Darmstadt.
- Carlie, L. 1992. *Brogård - ett brons- och järnålderskomplex i södra Halland. Dess kronologi och struktur*. Hallands läns museers skriftserie No 6. Lund.
- Christensen, T. 1994. Lejrehallen. Larsen, A.-C. (red.). *Kongehallen fra Lejre - et rekonstruktionsprojekt. Teknisk rapport nr 1, 1994. Historisk-Arkæologisk forsøgscenter. International workshop 25.-27. november 1993 på Historisk-Arkæologisk forsøgscenter, Lejre, om rekonstruktionen af vikingehallen fra Gl. Lejre og et vikingetidsmiljø*. Lejre.
- Draiby, B. 1994. Noter til Lejrehallens konstruktion og rekonstruktion. Larsen, A.-C. (red.). *Kongehallen fra Lejre - et rekonstruktionsprojekt. Teknisk rapport nr 1, 1994. Historisk-Arkæologisk forsøgscenter. International workshop 25.-27. november 1993 på Historisk-Arkæologisk forsøgscenter, Lejre, om rekonstruktionen af vikingehallen fra Gl. Lejre og et vikingetidsmiljø*. Lejre.
- Duczko, W. 1996. Kungsgården. Duczko, W. (red.). *Arkeologi och miljögeologi i Gamla Uppsala. Studier och rapporter. Volym II. Occasional Papers in Archaeology 11*. Uppsala.
- Egil Skallagrímsson og Gunnlaug Ormstungas sagor. 1993. Fabel pocket nr 23. Översättning och förord av Hjalmar Alving. Stockholm.
- Fabech, C. 1997. Slöinge i perspektiv. Callmer, J. & Rosengren, E. (red.). "...gick Grendel att söka det höga huset..." *Arkeologiska källor till aristokratiske miljöer i Skandinavien under yngre järnålder. Rapport från ett seminarium i Falkenberg 16-17 november 1995*. Hallands Läns museers Skriftserie No 9 / GOTARC C. Arkeologiska Skrifter No 17. Halmstad.
- 1998. Kult og Samfund i yngre jernalder - Ravlunda som eksempel. Larsson, L. & Hårdh, B. (red.). *Centrala platser. Centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern. En vänbok till Berta Stjernquist*. Uppåkrastudier 1, Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 28. Lund.
- Fabech, C. & Ringtved, J. 1995. Magtens geografi i Sydskandinavien - om kulturlandskap, produktion og bebyggelsemønster. Gjostein Resi H., (red.). *Produksjon og samfunn. Beretning fra 2. nordiske jernaldersymposium på Granvolden 7.-10. mai 1992*. Varia 30. Universitetets Oldsaks-samling, Oslo.
- Göthberg, H. 1998. En översikt av bebyggelseutvecklingen i Mälardalen under brons- och järnålder. Kyhlberg, O. (red.). *Bebyggelsehistorisk tidskrift. Hus och tomt i Norden under förhistorisk tid*. Nr 33. 1997. Borås.
- Göthberg, H., Kyhlberg, O. & Vinberg, A. (red.). 1995. *Hus & gård i det förurbana samhället. Rapport från ett sektorsforskningsprojekt vid Riksantikvarieämbetet*. Katalogdel. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 14. Stockholm.
- Helgesson, B. 1999. Helge - ett spår av en tidig kristen mission i Uppåkra? Hårdh, B. (red.). *Fynden i centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 30. Lund.
- Herschend, F. 1994. Lejrehallen och dess föregångare. Larsen, A.-C. (red.). *Kongehallen fra Lejre - et rekonstruktionsprojekt. Teknisk rapport nr 1, 1994. Historisk-Arkæologisk forsøgscenter. International workshop 25.-27. november 1993 på Historisk-Arkæologisk forsøgscenter, Lejre, om rekonstruktionen af vikingehallen fra Gl. Lejre og et vikingetidsmiljø*. Lejre.
- 1998. *The Idea of the Good in Late Iron Age Society*. Opia 15. Uppsala.
- Hyenstrand, Å. 1989. *Sverige 989. Makt och herra-*

- välde I. Stockholm Archaeological Reports, nr 24, 1989. Stockholm.
- Hårdh, B. 1998. Preliminära notiser kring detektorfynden från Uppåkra. Larsson, L. & Hårdh, B. (red.). *Centrala platser. Centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern. En vänbok till Berta Stjernquist. Uppåkrastudier 1*, Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 28. Lund.
- Jeppsson, A. 1996. Boplat. Skabersjö 26:12, 26:14. Skabersjö socken. RAÄ 28, 33. Grenledning Trelleborg P4. Räf, E. (red.). Skåne på längden. Sydgasundersökningarna 1983-1985. *UV Syd rapport* 1996:58.
- Jørgensen, L. 1995. The warrior aristocracy of Gudme: the emerge of landed aristocracy in Late Iron Age Denmark. Gjøstein Resi, H. (red.). *Produksjon og samfunn. Beretning fra 2. nordiske jernaldersymposium på Granvolden 7.-10. mai 1992*. Varia 30. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- 1998. En storgård fra vikingetid ved Tissø, Sjælland - en foreløbig præsentation. Larsson, L. & Hårdh, B. (red.). *Centrala platser. Centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern. En vänbok till Berta Stjernquist. Uppåkrastudier 1*, Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 28. Lund.
- Kling, J. 1992. Ett vikingatida långhus i Tygelsjö. Ödman, C. (red.). *Arkeologi i Malmö. En presentation av ett antal undersökningar utförda under 1980-talet*. Stadsantikvariska avdelningen Malmö Museer. Rapport nr 4. Malmö.
- Larsson, M. 1995. Förhistoriska och tidigmedeltida hus i södra Sverige. Göthberg, H., Kyhlberg, O. & Vinberg, A. (red.). *Hus & Gård i det förurbana samhället. Rapport från ett sektorsforskningsprojekt vid Riksantikvarieämbetet. Artikeldel, Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 14*. Stockholm.
- 1998. Under tak. Från jägarens hydda till vikingens långhus i Sydsvetige. Kyhlberg, O. (red.). *Bebyggelsehistorisk tidskrift. Hus och tomt i Norden under förhistorisk tid*. Nr 33. 1997. Stockholm.
- Lindkvist, T. 1997. Den politiska kulturen i Östersjöområdet under yngre järnålder och vikingatid. Callmer, J. & Rosengren, E. (red.). "...gick Grendel att söka det höga huset..." *Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder. Rapport från ett seminarium i Falkenberg 16-17 november 1995*. Hallands Läns museers Skriftserie No 9 / GOTARC C. Arkeologiska Skrifter No 17. Halmstad.
- Lundqvist, L. 1996. Hövdingahallarna i Slöinge (Halländska hus med hallar för hövdingar). *Populär Arkeologi*. Årgång 14, nr 1, 1996.
- 1997. Slöinge: om ett pågående projekt. Callmer, J. & Rosengren, E. (red.). "...gick Grendel att söka det höga huset..." *Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder. Rapport från ett seminarium i Falkenberg 16-17 november 1995*. Hallands Läns museers Skriftserie No 9 / GOTARC C. Arkeologiska Skrifter No 17. Halmstad.
- Lönnroth, L. 1997. Hövdingahallen i Fornnordisk myt och saga. Callmer, J. & Rosengren, E. (red.). "...gick Grendel att söka det höga huset..." *Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder. Rapport från ett seminarium i Falkenberg 16-17 november 1995*. Hallands Läns museers Skriftserie No 9 / GOTARC C. Arkeologiska Skrifter No 17. Halmstad.
- Näsman, U. 1990. Om fjärrhandel i Sydskandinaviens yngre järnålder. Handel med glas under germansk järnålder och vikingatid. Gebauer, A. B. & Jensen, S. Handel og udveksling i Danmarks oldtid. *Hikuin* 16. København.
- Olausson, M. 1998. Hus och tomt i Uppland och Södermanland under yngre bronsålder och äldre järnålder. Kyhlberg, O. (red.). *Bebyggelsehistorisk tidskrift. Hus och tomt i Norden under förhistorisk tid*. Nr 33. 1997. Borås.
- Petré, R. & Räf, E. 1998. *Föremål från järnåldern*. Textkompendium. Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, 1998.
- Riddersporre, M. 1998a. Från centralplats till bondby. *Uppåkra. Rikedomar ur jorden*. Utställningskatalog. Lunds universitets Historiska Museum. Lund.
- 1998b. Ravlunda och Uppåkra. Två exempel på försvunna storgårdar? Larsson, L. & Hårdh, B. (red.). *Centrala platser. Centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern. En vänbok till Berta Stjernquist. Uppåkrastudier 1*, Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 28. Lund.
- Runcis, J. & Arcini, C. 1998. Gravar och boplat i Hjärup - från äldre och yngre järnålder. Osteologisk rapport. Skåne, Uppåkra socken, Hjärup 21:36, RAÄ 29. Särskild arkeologisk undersökning. *UV Syd rapport* 1998:1.
- Räf, E. 1996. Boplatser. Fjelie 19:3-19:6, 20:1. Fjelie socken. Raä 13. Stamledning P21. Räf, E. (red.). Skåne på längden. Sydgasundersökningarna 1983-1985. *UV Syd Rapport* 1996:58.
- Stjernquist, B. 1951. *Vä under järnåldern*. Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskaps-samfundet i Lund XLVII. Lund.
- 1999. Glass from Uppåkra: a preliminary study of finds and problems. Hårdh, B. (red.). *Fynden i centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra*.

- Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 30. Lund.
- Strömberg, M. 1963. *Järnåldersguld i Skåne*. Från forntid till medeltid 4. Lund.
- Söderberg, B. 1995. Gårdstånga. Boplat- och bebyggelselämningar från stenålder till nyare tid. Arkeologiska för-, slut- och forskningsundersökningar. Skåne, Gårdstånga socken, Gårdstånga 15:1, RAÄ 14. *UV Syd Rapport* 1995:7.
- Tesch, S. 1993. *Houses, Farmsteads, and Long-term Change. A Regional Study of Prehistoric Settlements in the Köpinge Area, in Scania, Southern Sweden*. Lund.
- 1996. Iguls torp - en tidig / högmedeltida "skånegård". Skåne, Ilstorps sn, Ilstorp 28:4. Arkeologiska undersökningar 1975, 1982 och 1983 vikingatid, medeltid och nyare tid. *UV Syd Rapport* 1996:82.
- Thomasson, J. 1998. Dominus terrae Scania. Om den vandrande byn och maktens territorialisering. Larsson, L. & Hårdh, B. (red.). *Centrala platser. Centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern. En vänbok till Berta Stjernquist*. Uppåkrastudier 1, Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No 28. Lund.
- Thörn, R. 1988. *Rapport över arkeologisk slutundersökning. Kv Bysten, Oxie*. Stadsantikvariska avdelningen. Malmö Museer. Oxie sn, Raä 38 och 41, M-län, Sk. MHM 7180, SO8:53.
- Varenius, B. 1998. *Han ägde bo och skeppslid. Om rumslighet och relationer i vikingatid och medeltid*. Studia Archaeologica Universitatis Umensis 10. Umeå.
- Vinberg, A. 1995. Hus som arkeologisk källa. Göthberg, H., Kyhlberg, O. & Vinberg, A. (red.). *Hus & Gård i det förurbana samhället. Rapport från ett sektorsforskningsprojekt vid Riksantikvarieämbetet*. Artikeldel. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 14. Stockholm.
- Watt, M. 1999. Guldgubber og patricier til guldgubber fra Uppåkra. Hårdh, B. (red.). *Fynden i centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra*. Acta Archaeologica Lundensia, series in 8°, No. 30. Lund.
- Åqvist, C. 1995. Sagans hall blev kvar i Sanda. *Populär Arkeologi*. Årgång 13, nr 3, 1995, Temanummer om hus och boende.
- 1996. Hall och harg. Det rituella rummet. Engdahl, K. & Kaliff, A. (red.). *Religion från stenålder till medeltid. Artiklar baserade på Religionsarkeologiska nätverksgruppens konferens på Lövsadbruk den 1-3 december 1995*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 19. Linköping.

Muntliga källor

Bertil Helgesson, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet

Kontaktmönster i Skåne under yngre järnålder

Therese Nilsson

Contact patterns in Scania during late Iron Age

This paper aims to find different types of contacts in Scania based on archaeological material. The approach is to divide the material into two groups: artefacts that come from of Scania, and locally distributed artefacts. To answer this there is also a discussion of how Iron Age society functioned and the role that Uppåkra had in this. Another important question is when mass production starts and how it evolves.

Therese Nilsson, Arkeologiska institutionen, Sandgatan 1, SE- 223 50 Lund.

Denna artikel skall behandla något av det mest grundläggande i ett samhälle nämligen kontakter. Frågan är vilka typer av kontakter som fanns under yngre järnåldern och om det är möjligt att spåra olika varianter av kontakter utifrån det arkeologiska materialet?

En utgångspunkt är att dela upp materialet i två grupper där den första handlar om de föremål som är beroende av import och den andra, som inte är lika lätt att bevisa, handlar om lokal distribution. Detta är en grund för denna artikel som skall undersöka ett skånskt kontaktnät med Uppåkra som utgångspunkt. Det har pågått utbyte/kontakter innanför landskapets gränser men en viktig del är också frågan vilka föremål som kom utifrån. Fundamentalt för att kunna ta reda på hur detta har gått till är att undersöka hur järnålderns samhälle fungerade, vilka typer av utbyten detta innebar och vilka platser Uppåkra hade kontakt med.

Samhället

Karl Polyanis tre begrepp reciprocitet, redistribution och marknadshandel är grundläggande för analys av utbyte kontra samhällssystem. Dessa

begrepp är tillika förvirrande då de i mångt och mycket är integrerade med varandra. Marie Louise Stig Sørensen talar om de formella respektive tekniska aspekterna av handel varav det är av största vikt att få med båda i diskussionen kring järnålderssamhället, detta för att få med både det sociala betraktelsesättet och det arkeologiska materialet (Polyani 1957; Stig Sørensen 1990:8 f.). En annan viktig poäng att ta upp är som Stig Sørensen påpekar att man skall se gåvor, importvaror m.m. som kontinuerligt föränderliga i förhållande till det sammanhang de befinner sig i. Gåvan eller varan får en specifik betydelse beroende på sammanhanget (Stig Sørensen 1990:11). Lotte Hedeager har liknande tankegångar när hon betonar hur viktigt det är att skilja på *modern* respektive *primitiv* ekonomi. Hon menar att den primitiva ekonomin i högre grad måste definieras i sociala termer snarare än analyseras och beskrivas i ekonomiska (Hedeager 1990:39).

Forskare är i det stora hela eniga om att järnålderssamhället var hierarkiskt (se bl.a. Hyenstrand 1974; Lund Hansen 1990; Skovgaard-Petersen 1993 m.fl.). Enligt Mathias Bäck, som diskuterar utifrån Birka, var det relationerna

mellan klanerna som utgjorde strukturen i samhället. Han menar att man utövade sin makt genom människor där en eller flera personer garanterade hjälp om tiderna blev svåra, något som det fanns behov av i jordbrukssamhället (Bäck 1997:134 ff.). Hedeager anser att i stam-samhällen, d.v.s. hövdingssamhällen, är produktion och reproduktion organiserade genom släktgrupper (Hedeager 1992:87). Om man förutsätter att samhället var hierarkiskt, är det troligt att den redistributiva formen dominerade utbytet då detta skulle kunna innebära att man utövade sin makt med hjälp av bl.a. föremål. Reciprocitet är ett ömsesidigt utbyte som finns än idag och var med säkerhet också en del av järnålderssamhället. Dessa båda begrepp kan ha fungerat jämsides och talar man om reciprok altruism är deras sammankoppling ännu tydligare.

Det sista termen, marknadshandel, är det stora problemet för vad är det som menas? Det brukar definieras som ett system där man har marknader med fasta priser. Detta för en osökt till att tänka på en fast valuta och utnyttjandet av pengar. Penningekonomins genombrott dateras till den senare hälften av 1100-talet i de danska städerna och i början av 1200-talet i de svenska (Andrén 1998:16) men frågan är då hur det utvecklades på vägen dit. Kanske det i viss mån fanns ett system där föremål hade ett visst värde - det måste ha fungerat så under byteshandel att en produkt hade ett motsvarande värde i andra föremål/produkter. Därför kan man med viss modifikation påstå att dessa tre begrepp funnits samtidigt och med all säkerhet utnyttjats under yngre järnålder (de finns än idag i olika former).

Berta Stjernquist anser att det finns tre nivåer av handel. Den första är byte av varor på lokal nivå. Nästa steg är byte av varor med andra samhällen. Detta kan ske genom långväga transporter t.ex. lyxartiklar, hudar och boskap. Den tredje nivån är byte av statusföremål på en politisk nivå. Här kan man inkludera alla möjliga lyxföremål (Stjernquist 1991:202 f.). Enligt Ulla Lund Hansen finns administrerad handel i Sverige i slutet på den romerska järnåldern. Innan dess har man främst praktiserat gävvoutbyte (Lund Hansen 1990:84).

Värdefulla kontakter och prestige knuten till sin person avgjorde om man tillhörde eliten. Under yngre järnålder sker det troligtvis en ökning i resande och det gör att de förr så viktiga kontakterna kanske tappar sitt värde och genom impulser utifrån ifrågasattes de gamla normerna. I bl.a. smyckena sker en standardisering och detta kan ses som ett symptom på det sviktande monopolet. Det kommer dessutom in vardagsprodukter i cirkulationen under yngre järnålder (Jensen 1990:119; Näsman 1990:106) som kan vara tecken på ett mer utvecklat handelssystem och som talar för samma fenomen. Detta i sin tur kan medföra att kontrollen av kommunikationsleder blir viktigare för att bibehålla makten, att behärska vägar, landningsplatser och handelsplatser är den nya tidens redskap i stället för att kanske vara av rätt släkt eller äga mest land. Det sker alltså statusväxlingar och med all säkerhet har det som varit markörer för makt skiftat, kanske från släktled till släktled även under järnåldern. Ett problem att vara uppmärksam på är att det handlar om flera generationer av människor så det går endast att generalisera. Det kan dessutom funnits lokala skillnader, men det kommer jag inte att gå närmare in på i detta sammanhanget.

Föremålen

Syftet med denna artikel är att göra ett försök att spåra olika varianter av kontakter utifrån det arkeologiska materialet. Den geografiska begränsningen är landskapet Skåne med Uppåkra som utgångspunkt. Mitt material är därför ganska mångsidigt för att kunna spegla flera utbytesvarianter. Materialet jag kommer att behandla är: gjutformar, patriser, matriser, olika smyckeformer, mynt, vikter, vågar, brynen och täljsten, detta för att få en bredd på materialet då de kan ha haft olika betydelser i samhället och eventuellt tillhöra olika typer av kontakter. En föremålsgrupp tillhör tillverkningsprocessen, vissa brukar anses vara handelsattiraljer, andra är importvaror och en grupp är utsmyckning. Föremålskategorierna är valda för att de kan förväntas visa olika aspekter av ett utbyte och för att de finns bevarade till skillnad från t.ex. hudar. Man kan även ana att de representerar

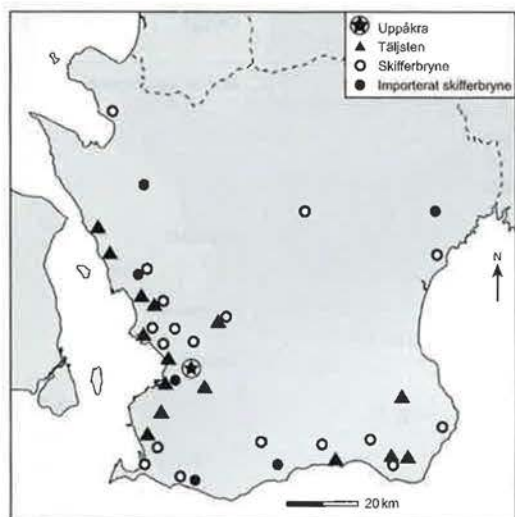

Fig. 1. Fynd av skifferbrynen och täljsten i Skåne. För vidare information se tabellerna I-II.

olika delar av ett samhälle, det vardagliga och det mer exklusiva. Täljsten och en viss typ av skifferbrynen visar på import p.g.a. att materialet inte finns tillgängliga i Skåne. Genom smyckens utbredning hoppas jag hitta mönster för utbyte innanför landskapets gränser. Kanske kan man på detta sätt se hur objekt har transporterats omkring och med vilka platser Uppåkra hade kontakt.

Mynt är även de ett importmaterial men frågan är vilken deras betydelse har varit under järnåldern. Vikter och vågar ställer liknande frågetecken. Hur skall deras roll på en boplatz tolkas? Går det att ställa likhetstecken mellan dessa föremål och handel. Detta är några exempel på de frågor som jag skall ta upp och försöka besvara när jag tar reda på bl.a. hur Uppåkras kontaktmönster i Skåne kan ha sett ut under yngre järnålder.

En reservation kan här vara på sin plats då jag är beroende av de utgrävningar som gjorts och deras olika tekniker m.m. Jag kan endast spekulera utifrån det material som finns tillgängligt. Föremålen som tas upp nedan kommer huvudsakligen från Märta Strömbergs *Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen I-II* och Bengt Jacobssons sammanställning av UV Syds utgrävningsrapporter (järnålder) 1967-1996. Vad

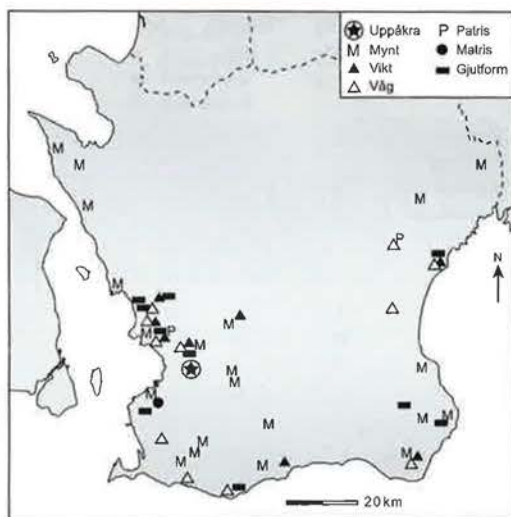

Fig. 2. Fynd av vikter, vågar, mynt och spår av tillverkning i Skåne. M=mynt präglade från 600-talet och framåt. För vidare information, t.ex. antal, se tabellerna III-V.

det gäller Uppåkras materialet har jag främst tittat på de 3000 första posterna av detektorfynden men när det gäller de vendeltida spännena har jag letat efter dem i de första 7000 posterna i Uppåkras föremålsregister. Detta har sedan kompletterats med övrig litteratur som berör mitt ämne. Jag har valt att inte ta med skattfynden från vikingatid p.g.a. att mitt material baseras på fynd från boplatser, gravar samt lösfynd. Skattfynd är en stor och speciell fyndgrupp och att ta med den skulle spränga ramen för undersökningen.

Tolkning av föremål

Ett dilemma man ställs inför är hur man tolkar föremålen. Problemet kan vara att vi glömmer att plocka av oss våra "kulturella glasögon" när vi definierar dem. Per Ramqvist har delat in föremål efter funktion och under termen *den ekonomiska basens artefakter* finner vi t.ex. halvfabrikat, råvaror och redskap. Den andra gruppen tillhör *överbyggnadens artefakter* och dit hör praktföremål, religiösa objekt och föremål av material som inte finns naturligt i omgivningarna o.s.v. Man kan även kalla dem bruksföremål respektive prestigeföremål (Ramqvist 1995:147). Detta är en farlig indelning för vi kan inte veta om ett som vi kallar bruksföremål

Socken	Skiffer (sk)	Sandsten (sa)	Annat	Ej angivet (ea)	Kontext	Övrigt
Asmundtorp	7	1		1	sa-boplat fynd, grop, sk-gravar	sk-6 är hängbrynen
Barkåkra	1				grav	
Bjällerup		2			2 grophus	
Bjäresjö	1				grav	
Björnekulla	1				grav	
Bodarp				X	grav	rombiskt
Borgeby				1	hus	
Bunkeflo				1	grav	
Burlöv	1				grav	hängbryne
Dagstorp	X	X			grophus, gropar, ugn	
Fjällkinge	2				gravar	1 hängbryne
Flackarp		1			grophus	
Flädie	3			X	grophus, stolphål	
Fosie		1			grophus	
Glumslöv		1				
Gråmanstorp		1		1	ea-under en härd, sa-grav	
Gårdstånga	32					4 är hängbrynen
Hörup		1				
Ilstorp					grophus	
Kyrköpöpinge	1				grav	
Lomma				X		
Lund	X	X	kvartsit		sk-2 fr gravar	över 120 st
Löddeköpinge	1					båtbild inristad
Löderup					hus	
Nevishög				X	boplat fynd	
N. Mellby	2	3			gravar	
Rinkaby				X	härd	
Skurup	1				grav	
Smedstorp			lokal råvara		i grophus	daterade till fvt, ve
St. Hammar	1				grav	
St. Köpöpinge	2				grophus och grav	
Stävie	2				gravar	hängbrynen
Trelleborg	3		glimmer		sk-1 i grophusfyllning, 2 fr gravar	1 gravfynd hängbryne 10-tal
Uppåkra	X			X		drygt 40 st. sammanlagt, 6 hängbrynen
Valleberga	X	X			lös fynd kulturlager	
Vellinge	1				grophus	
Vitaby				2		
Åhus	1				härd	
Ö. Broby		3			ev. boplat fynd	
Ö. Nöbbelöv	1				grav	
Östra Torp		2			2 grophus	

Tabell I. Brynen i Skåne. X = okänt antal (se Nilsson 1999:61f. och där anförd litteratur).

inte har en symbolisk betydelse. Innebörden kan ha skiftat i tid och rum.

Den första kategorin jag kommer att ta upp är s.k. importföremål och de utvalda kategorierna är täljsten, skifferbrynen och mynt. (Egentligen kunde alla mina föremålskategorier plockats in här med tanke på att många smycken, vikter och vågar bl.a. har brons som en beståndsdel).

Täljsten är en vara som i huvudsak kommer från Norge och ett bevis för handel, skifferbrynenas härkomst är svårare att fastställa. Jag har visat upp sju skifferbrynen för forskare på SGU och enligt dem kan de sju brynen som de granskade komma från Norge men även sydligare delar av Europa (muntl. Hugo Wikman och Ulf Sivhed).

Även mynten är av utländsk härkomst. Dessa

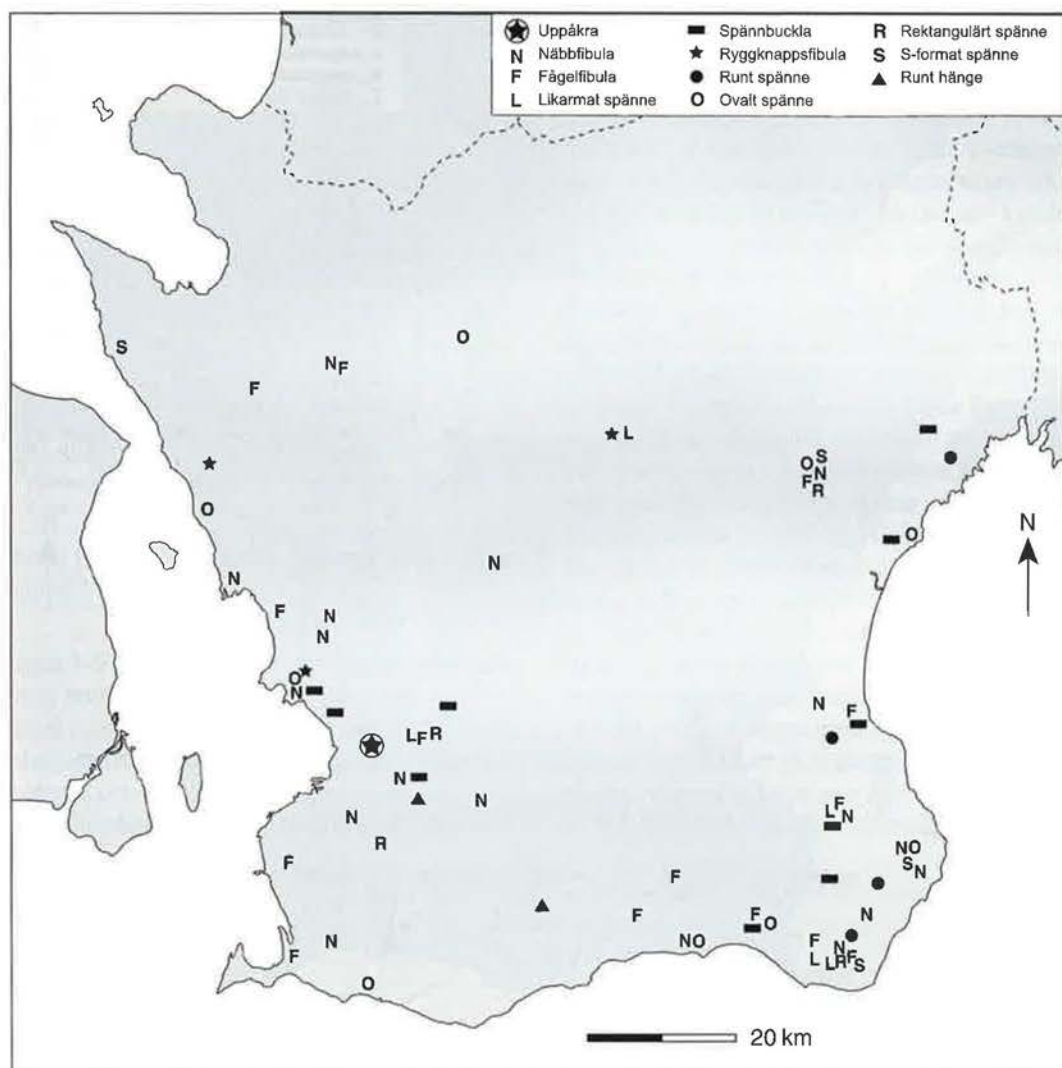

Fig. 3. Vendeltida smycken i Skåne. För vidare information, t.ex. antal, se tabellerna VI-VII.

är föremål som man gärna förknippar med handel och det kan vara av intresse att se på deras utbredning i Skåne (se Fig. 1 och 2 och tabellerna I-III). Frågan är vilken betydelse de haft. Enligt Märith Thurborg har pengar haft fyra olika funktioner; bytesmedel, betalningsmedel, värdepåre och värdepåre. Hon skiljer också på universalpengar och specialpengar där universalpengar innefattar alla de ovan nämnda funktionerna medan specialpengar inte endast handlar om ekonomi utan även har sociala, politiska och religiösa funktioner. Universalpengar är representativt för vårt moderna samhälle medan specialpengar speglar samhällen där det

inte alltid är det ekonomiska perspektivet som har den viktigaste rollen (Thurborg 1989:89). Thurborg diskuterar kring framväxandet av kungadömen under järnålder och tidig medeltid. Hon menar att det handlar om *ekonomiska system baserade på vikt*. Thurborg anser att det var vägen som slutligen avslutade ekonomiska affärer. Spår av detta finner vi i form av vågar, vikter och bitsilver (Thurborg 1989:93).

Skifferbrynen och täljstenskärl är vad vi kallar bruksföremål men samtidigt importerade föremål. Kan det vara så att skifferbrynen trots importen är ett vardags-slit-och-släng föremål till skillnad från täljsten. Det finns fler fynd av

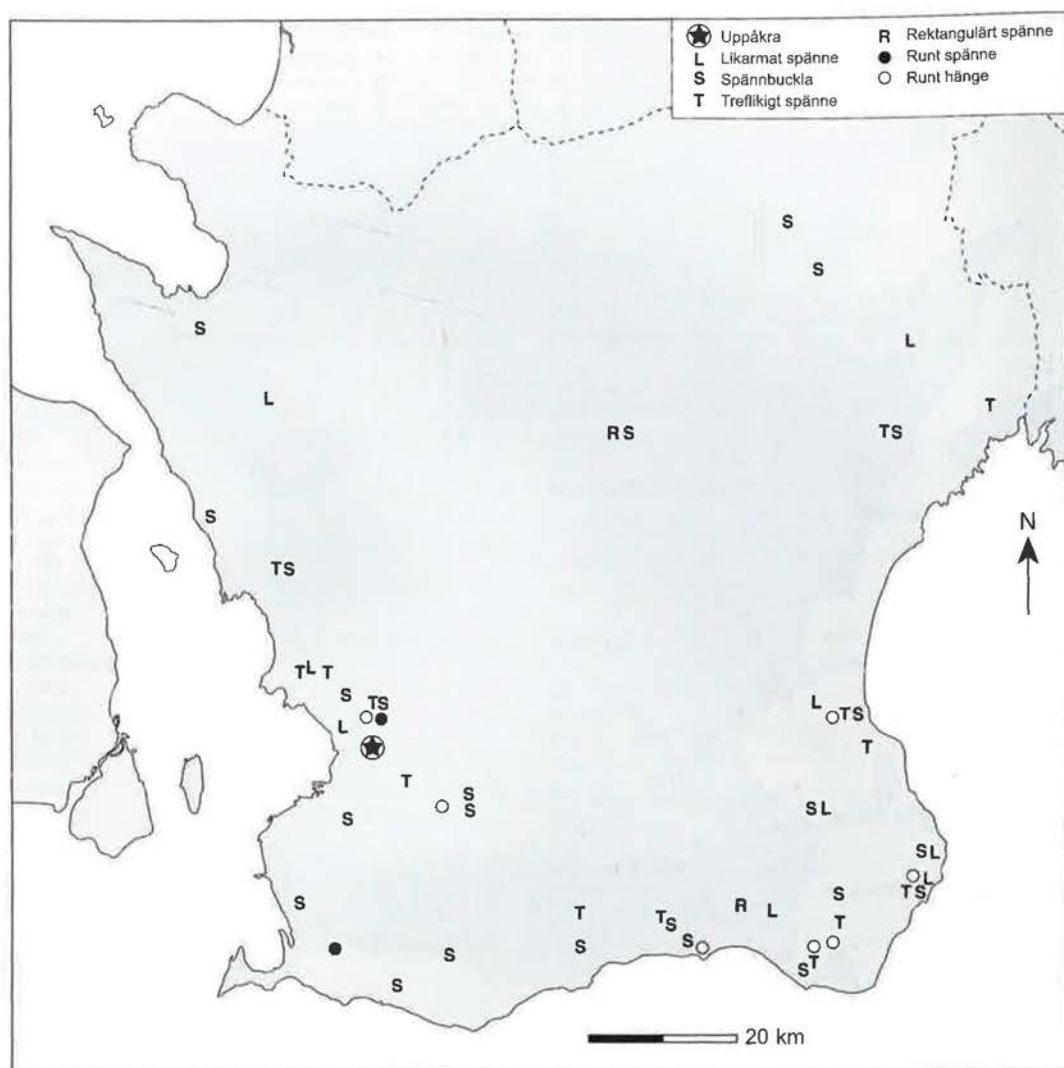

Fig. 4. Vikingatida smycken i Skåne. För vidare information, t.ex. antal, se tabell VIII.

brynen än fragment av täljsten (se Fig. 1 och tabellerna I-II). Skifferbrynen är lättare att transportera och det kanske är svaret på frågan varför det finns fler av dem men det behöver inte förringa deras värde, de finns dessutom som gravgåvor. Det finns även ett stolphålsfynd av ett bryne i Bjärred och Carolina Stolt föreslår att det kan handla om en rituellt deponering (Stolt i denna volym). Man har även funnit ett bryne i ett stolphål i Flädie. Än finns det inga kända fynd av täljsten i dessa kontexter.

Om man jämför dem med mynten så vet vi att mynten otvivelaktigt haft ett värde i sig d.v.s. metallen och de kan ha fungerat som

handelsattiraljer, som en beståndsdel vid tillverkning, en sorts livsförsäkring m.m. Den stora variationsmöjligheten kan anses öka värdet då man kan ha dem till så mycket. Täljsten och brynen kan även de återanvändas men deras möjligheter är begränsade. Man kanske kan se dem som oersättliga i just deras funktioner och det är det som ger dem deras värde. Det kan vara materialet som gör att dessa föremål faktiskt har en viss status trots att de är s.k. bruksföremål dessutom är det faktum att de importerats ett tecken på det samma. Det är av intresse att titta på var dessa föremål finns i jämförelse med bl.a. vikter och vågar p.g.a. (jfr Fig. 1 och 2, tabel-

Socken	Kontext	Föremål
Burlöv	boplats	fragment
Dagstorp		fragment
Hagestad		fragment
Fosie		fragment
Glumslöv		fragment
Gårdstånga	grophus	sländtrissa
Gässie		fragment
Lomma	grophus	grytdelar
Lund		gjutformshalva, vikt, kärlfragment, fot till oljelampa
Löddeköpinge	boplats	fragment
Nevisshög		gryta
Raus	2 grophus	grytdelar
Saxtorp	boplatsgrop	fragment
Smedstorp	boplats	slända
Uppåkra		grytdelar
Valleberga		grytor, sländtrissor
Ystad	sänka	kärl

Tabell II. Täljsten i Skåne (se Nilsson 1999:63 och där anförd litteratur)

lerna I-V) att dessa föremål brukar benämnas som indikationer på handel men man bör ha i åtanke att de även kan ha använts vid tillverkning och därför kan jämföras fynd av gjutformar, patriser och matriser.

Den sista föremålskategorin är smycken.

Socken	600-tal	700-tal	7-800-tal	800-tal	900-tal	1000-tal	y.jä.å
Bonderup		1 ar					
Dalby		1 ar			1 ar		
Fjälkestad					1 ar		
Gårdstånga						1 da	
Hammarlöv					1 ar		
Helsingborg		1 ar			1 ar		
Hög					1 ty		
Järrestad							X ar
Kattarp				1 ar	1 ar		
Landskrona		1 ar					
L. Slågarp							1
Lund						10 ty, 2 eng, 1 da	X
Löddeköpinge			1 Hedeby			X da (i gravar)	2 bys
Löderup		1 ar	1 ar	1 ar			X
Malmö		1 ar					
Näsum					1 ar		
Slimminge		1 vg					
S. Mellby						1 eng	
Uppåkra	1 ar	23 ar	11 ar	9 ar	10 ar	1 da, 1 eng	4
V. Alstad			1 ar	1 kar			
Åhus		X				X	
Ö. Herrestad							2
Ö. Vemmenhög			1 ar				

Tabell III. Myntfynd i Skåne (se Nilsson 1999:66 och där anförd litteratur). Förkortningar: ar-arabiskt, vg-västgotiskt, da-danskt, eng-engelskt, ty-tyskt, bys-bysantinskt, kar-karolingiskt. X=okänt antal.

Denna kategori kan tänkas förmedla idéer om kontakter innanför landskapets gränser. Det första att ta reda på är smyckenas betydelse och ett svar är naturligtvis utsmyckning. Vad vi tyvärr aldrig kan få reda på är om de olika formerna hade en betydelse eller om det fanns några viktiga ritualer som de ingick i och därmed kunde få en annan innebörd t.ex. i en rite de passage. Vad man kan göra är titta på utbredning och granska dem ingående. Birgitta Hårdh har gjort en gedigen genomgång av näbbfibulor från vendetid så de är en självskriven kategori och Malin Svensson har tittat närmare på runda förgyllda smycken från vikingatid (se Hårdh och Svensson i denna volym). En infallsvinkel är att sätta dem i samband med tillverkning för att på så sätt söka utröna utbredning. Detta handlar delvis om att jämföra vendetida smycken med vikingatida smycken (Fig. 3 och 4, tabellerna VI-VIII) för att se om det sker en förändring över tid. Enligt Johan Callmer är det sannolikt att det sker en övergång från *mobila producenter* till produktion på överregionala platser. Den första kategorin innehåller bl.a. gjuteriverksamhet där man har tillverkat enkla smycken och dem knyter han till *andra rangens centra* men Callmer

Socken	Vikter	Vågar	Övrigt
Borgeby	11	2	skatt och fynd på slottsgård
Dagstorp	2		
Degeberga		X	
Gårdstänga	1		från grophus
Lund	21	28	1 våg från hus
Löddeköpinge	2	1	vågen från ett hus
Löderup	2	2	vågarna fr. hus och lösfynd, vikterna fr 2 hus
Södra Åkarp		1	från grophus
Trelleborg		X	
Uppåkra	>270	1	
Vä		1	osäker datering
Västra Karaby		X	
Åhus	X	X	
Östra Torp		1	600-tal, funnen i anslutning till grophus

Tabell IV. Fynd av vikter och vågar i Skåne från yngre järnålder (se Nilsson 1999:64f. och där anförd litteratur). X = fynd av.

menar att vissa har sökt sig till *centra av högsta rang* och där tillverkat praktfulla smycken och vapendetaljer m.m. Han menar att den sistnämnda gruppen varit delvis mobila. Dessa båda grupper finns kvar under första hälften av 700-talet men sedan tillkommer specialiserade hantverkare som varit i samarbete med handelsmän och han talar om säsongsmässiga marknadsplatser utmed kusterna. En förändring är att det inte finns en beställare till varorna utan de är av mer massproducerad karaktär vilket drar ner värdet. Det pågår även tillverkning av kammar och

glasbearbetning för pärlframställning. Under andra hälften av 700-talet blir lokalerna mer permanenta men under 800-talet förefaller det som om de flesta försvinner eller byter läge. Under 800-talet blir bronsprodukter och kammar mer standardiserade och därmed knyts de till överregionala platserna. Vad som sedan händer, enligt Callmer, är att många av de äldre handelsplatsernas existens upphör eller byter läge och att massproduktion blir alltmer framträdande (Callmer 1995:65 f.). Vad som är synligt i mitt material av det som Callmer tar upp är upphörandet av de kustnära platserna med spår av tillverkning. Samtidigt har bilden av standardiserat material förändrats med hjälp av metalldetektorer på Uppåkralokalen vad det gäller vendeltida smycken. I Hårdhs artikel nämns näbbfibulans utbredning där materialet på Bornholm uppgår till 181 exemplar från 55 olika platser (Hårdh 1999:145 f.). Antalet näbbfibulor från Uppåkra är c. 175 st. (febr. 2000) och från resten av Skåne finns det drygt 40 exemplar (Hårdh i denna volym). Bilden har ändrats tack vare Uppåkra för mängden föremål som kommer därifrån har mångdubblat många smycketypers antal t.ex. vendeltida rektangulära spännen är drygt fem i övriga Skåne men på enbart Uppåkra har man 25 exemplar och vendeltida S-formiga spännen är ca. fem i övriga Skåne och på Uppåkra har hittats ca. 20 st.. Om man ser på vikingatida smycken t.ex. spännbucklor och treflikiga spännen så finns det på Uppåkralokalen fynd av drygt 60

Socken	Matris	Patris (P)	Gjutform (GJ)	Tillverkat
Borgeby		X	X	P=runda spännen
Bunkeflo			X	urnespännen
Dagstorp			X	näbbfibulor, rektangulära och likarmade
Järrestad			spännen, nålar	
Lund			X	beslag
Malmö	X		X	barrar
Saxtorp			X	spännen av silver eller guld
Smedstorp	X			
Uppåkra		X	X	P - guldgubbar, spänne, GJ - näbbfibulor
Vä		X		guldgubbe
Västra Karaby		X		
Åhus			X	prydnadsnycklar, armringar, hängsmycken, spännen (ovala),
Östra Torp			X	näbbfibulor, tackor

Tabell V. Fynd av patriser, matriser och gjutformar i Skåne (se Nilsson 1999:67 och där anförd litteratur).

Socken	Näbb (n)	Fågel (få) Fisk (fi)	Rektangel (r)	Ovala (o)	Kontext
Bjuv		1 få			
Bjällerup		2 få	1		1 få- i grophus, r- grophus
Bjäresjö		1 få			
Bodarp	3				n- 2 från gravar
Borby	1				
Brösarp	1				
Dagstorp	1				matjord ev stolphål
Glumslöv				1	
Gråmanstorp	1	1 få			gravfynd
Gödelöv	2				
Husie	2				grav
Järrestad	1			1	
Köpinge				1	
Landskrona	1				
Löddeköpinge	1			1	o- grophus
Löderup	2	5 få	3		n- gravfält, grophus, få- brandgrav, 2 fr gravfält, 2 lösfynd, r- brand- grop, husgrund, grophus 2 gravar
Nevishög	3				
Ravlanda		1 få			
Saxtorp		1 få			
Skabersjö			1		
Smedstorp	4	7 få			n- 4 olika hus, få- 7 gravar ev. grav
Stehag	1				
St. Hammar		1 få			
St. Köpinge		1 få		1	få- boplatfsynd, o- gravfynd
Sövestad		1 få			
Trelleborg				1	
Uppåkra	c. 175	c. 80	c. 25	c. 20	
Valleberga		4 få, 1 fi			1 få i grophus
Vä	2	1 få, 1 fi	1	1	n- lösfynd, kulturlager
V. Karaby	1				
V. Klagstorp		1 få			
Ystad	3			1	1 n- grophus
Åhus				X	
Ö. Nöbbelöv	2				gravar
Okänd fyndort		3 få			

Tabell VI. Näbbfibulor, fågel- och fiskfibulor, rektangulära spännen och ovala spännen från vendeltid i Skåne (se Nilsson 1999:69 och där anförd litteratur; Hårdh i denna volym).

(fragment) respektive c. 20 st. medan antalet av övriga lokaler är c. 40 och c. 15 st. Detta ger en bild av att det sker en viss standardisering redan under vendeltiden och att den ökar under vikingatiden. Detta innebär att tillverkaren inte behöver ha en speciell kund i åtanke när föremålen görs. Istället har man vissa former som man arbetar med och som sedan eventuella köpare kan välja bland. När man ser det så här verkar Callmers teori stämma om man lägger standardiseringen något tidigare. Det intressanta i de föremålsgrupper som Hårdh och Svensson gått igenom är att de hittat näst intill identiska

föremål (se Hårdh och Svensson i denna volym). Bland näbbfibulorna finns det bl.a. paralleller mellan Uppåkra och Gårdlösa (Smedstorps socken). Majoriteten av de skånska näbbfibulorna tillhör den sydöstkandinaviska hantverkstraditionen vilket innebär att tyngdpunkten finns på Bornholm och i Skåne. Hårdhs genomgång av fibulorna visar att det finns en distinkt samstämmighet mellan näbbfibulor från Bornholm, Uppåkra och övriga Skåne (Hårdh i denna volym). Det kan vara av intresse att här nämna att det finns gjutformar som använts vid tillverkning av näbbfibulor från Uppåkra, Östra

Socken	S-form (S)	R. spännen	R. hängen	Ryggkn.	Likarm. (L)	Spännb.	Kontext
Bjällerup					3		1 i grophus
Bårslöv				1			
Fjelle						1	grophus
Hyby			1				
Höganäs	1						
Ingelstorp						1	
Järrestad	1						
Kiaby						1	
Löddeköpinge				1		1	
Löderup	1				4		S- boplatfsynd, L- 1 på gravfält, 2 lös fynd 1 vid plats för järnhantering
Nevishög						1	boplatfs
N. Mellby				fragment	1		gravar, 1 i skepps sättning
Ravlunda						1	troligen från en grav
Skurup			1				
Smedstorp					1	2	L- hus, S- hus, boplatfs
St. Köpinge						1	
S. Sandby						1	boplatfsynd
Trolle Ljungby		1					
Uppåkra	c. 20			c. 10	c. 100		
Vallby		1					
Valleberga					1		grophus
Vitaby		1					
Vä	1						S- lösfynd
Åhus						1	

Tabell VII. S-formiga spännen, runda spännen och hängen, ryggknappsfibulor, likarmade spännen och spännbucklor från vendeltid i Skåne (se Nilsson 1999:70 och där anförd litteratur).

Torp och Dagstorp (Jeppsson 1995; Becker 1999).

Svenssons vikingatida runda förgyllda bronssmycken har fyra näst intill identiska exemplar som är från Fuglie, Uppåkra (2 st.) och Löddeköpinge. Svensson anser att det finns en möjlighet att dessa smycken, i terslevstil, kommer från samma gjutform (Svensson i denna volym). Annat som är spännande i Svenssons arbete är att hon även finner smycken med starka likheter till fynd hittade på Uppåkrakalalen bl.a. från Gnezdovo (Ryssland), Stentinget (nordväst om Ålborg), Skemo (Norge), Klein-Roscharden (Tyskland) och Birka (Svensson i denna volym). Det finns dock en skillnad som man bör vara medveten om och det är att dessa smycken anses tillhöra olika grupper i samhället. Hårdh anser att näbbfibulor är ett vardagsspänne medan de runda smycken som Svensson tar upp troligtvis visar att de kvinnor som bar dem tillhörde ett högre socialt skikt. Vad Svensson visar är att

de förgyllda bronssmyckena verkar vara knutna till lokaler, både produktion och förekomst, som har någon form av *centralplatskaraktär* med kopplingar till handel (Svensson i denna volym). Detta baserar hon bl.a. på analogier till Birka. Med tanke på att det dessutom finns en skillnad i tid kan det vara värt att ta upp spännbucklor som ett exempel på vardagssmycken under vikingatid och istället jämföra dessa med vendeltidens näbbfibulor. Om man jämför Fig. 3 och 4 ser man att utbredningen stämmer relativt väl överens, det är endast Skånes nordöstra hörn som skiljer lite där det finns fler inslag av spännbucklor. Återigen måste man se detta ur ett källkritiskt perspektiv då detta baseras på gjorda utgrävningar och tillgängligheten till information om dessa. Det verkar dock som om skillnaden inte är så stor mellan vendel- och vikingatid utan att i alla fall utbredningen varit tämligen permanent. Det finns några spänn-

Socken	Likarm. (L)	Spännb. (S)	Trefl. (T)	Rekt. (R)	R.spä. (RS)	R.häng	Kontext
Anderslöv		1					
Asmundtorp		1	2				alla är gravfynd
Bjäresjö		3	1				S- 2 fr grav, 1 ev. fr grav, T-grav
Bjuv	1						
Brösarp	1						
Emmislöv		2					grav
Fjelie		2					grophus
Fjälkinge		1	1				
Fuglie						1	gravfynd
Genarp		1					
Glumslöv		1					
Gässie		1					grustäkt
Gödelöv		1					
Hannas		1					
Husie		6					3 gravar
Hörup			1				
Ivetofta			1				
Kyrkoköpinge		1					ev. gravfynd
Lomma	1						grophus
Lund		1	1		8	1	RS- 1 i hus (bysantinskt), 1 i brunn
Löddeköpinge	1		1		1		RS- golvlager
Löderup					1		
N. Mellby		4		1			
Nevishög			1				boplat fynd
Oppmanna	1						ev. gravfynd
Ravlunda		1	1		1		
Simrishamn	1	1					båda ev. gravfynd
Skivarp		1					
Smedstorp	2	2					L- 1 i grav, 1 förstört av eld, S- gravar
St. Herrestad				2			
St. Köpinge	1						
Stävie			1				grophus
S. Mellby			1				
Ullstorp					1		
Uppåkra	c.5	fragment	c.20	2	8	8	
Valleberga		1	2		1		
Vällinge		1					
Ystad		1			2		ev. gravfynd
Ö. Broby		1					
Ö. Nöbbelöv	1	3	1		1		L- schaktmassor, S- 1 fr grophus, 2 ev. gravfynd, T- ev. gravfynd, RS- grophus
Örsjö			1				

Tabell VIII. Vikingatida smycken, likarmade spännen, spännbucklor, treflikiga spännen, rektangulära spännen, runda spännen och hängen (se Nilsson 1999:72f. och där anförd litteratur).

bucklor som är väldigt lika i ornamentiken. Tre av spännbucklorna från gravarna i Viretofta (Husie sn.), två från Västrabygravarna (Emmislöv sn.), fyndet från Ivösjön (Ivetofta sn.) och minst ett fynd från Uppåkra.

En annan grupp smycken kommer från sydöstra Skåne och består av fyra närbesläktade

runda spännen. De har hittats i Ystad (2 st.), Hagestad (Valleberga sn.) och Haväng (Ravlunda sn.). Det finns ytterligare ett exemplar men fyndorten är okänd. Enligt Callmer kan de med hjälp av ornamentiken dateras till 900-tal (Callmer 1995:60).

Hur skall man tolka kontaktmönster utifrån

detta? Vad kartorna visar (se Fig. 3 och 4) är att det i stort handlar om samma bosättningsområden där smyckena finns i båda perioderna. Detta passar även in på de två första kartorna (Fig. 1 och 2). Kan man tolka Uppåkra som en överregional plats eller ett centrum av högsta rang som Callmer talar om? Svenssons material tyder på långväga kontakter även om vi inte vet *var* tillverkningen skett. Dock kan de smycken som hade paralleller kanske säga mer. Om vi förutsätter att tillverkningen skedde på Uppåkra-boplaten behöver inte det betyda att det handlades där. Ett av smyckena hittades i Löddeköpinge som av vissa forskare anses vara en handelsplats - kanske såldes de där. Fuglie ligger på vägen ner till Trelleborg som haft viss betydelse vid den här tiden med bl.a. en trelleborg. En intressant detalj i detta sammanhang handlar om kommunikation där Per Edvin Sköld och Marja Erikson båda talar om en väg som förbundit Trelleborg och Uppåkra via Fuglie (Sköld 1963; Erikson 2000). Det finns en del köpingeorter runt Trelleborg som kan ha fungerat som handelsplatser om man nu inte handlade i själva borgen eller i dess närhet. Detta talar för att lokalerna haft viss kontakt med varandra men det går inte att bevisa att det handlar om direktkontakt.

Kontakter och kommunikationer

Callmer benämner vissa lokaler vid kusterna som handelsplatser, t.ex. Östra Torp och Åhus. Man kan tänka sig att dessa är av den karaktär som kallas landningsplatser av Henrik Thrane och Erland Porsmose (1996:194). De föreslår att det begreppet skall användas för vad de är intresserade av att veta är var de utländska varorna kom in i landet. Landningsplatser är ett bättre uttryck för vi vet inte om handel pågått på just de platserna eller varit det primära syftet med dem. Tanken med detta är bl.a. att se om det är möjligt att upptäcka var varorna kom in i landskapet, d.v.s. landningsplatserna, och var varorna tog vägen efter det (Thrane & Porsmose 1996:194). En annan fråga är i vilket förhållande de stod till handelsplatserna. Detta kan dras ännu längre genom frågan om det fanns

speciella handelsplatser och var dessa i så fall låg i jämförelse med boplatserna. Om man skall definiera en handelsplats så är Birgit Arrhenius två enkla krav kring lokaler med byteshandel en bra utgångspunkt. Kraven är en öppen plats och bra ljus för att kunna jämföra varorna (Arrhenius 1994:189). Många forskare talar om vikten av en sorts frizon (se t.ex. Jensen 1991; Crumlin-Pedersen 1996; Bäck 1997 m.fl.). Hur man hittar dessa handelsplatser är ett problem, för lämnar de några spår? Man kan tänka sig att för att kunna finna dessa lokaler kan det vara en god idé att utgå från kommunikationslederna. Detta innebär att man har två utgångspunkter, kommunikationen som pågick innanför landskaps gränser och varor som kom utifrån.

Om det nu är så att landningsplatserna var handelsplatser (säsongsmässiga eller permanenta) så kan man undra var man handlade sedan de upphört att existera. Var det endast på de överregionala platserna som Callmer talar om eller skedde tillverkningen där. De s.k. köpinge-orterna växer fram under vikingatiden och kan vara ett komplement till de forna landningsplatserna och det har i så fall skett en förflyttning från kusten - en bit inåt land, vid ett vattendrag. Det som slår en är frågan om man inte kunde handla på boplatserna. Skall man skilja på begreppen boplatser och handelsplatser? Det verkar vara en idé i att göra det, i alla fall under vikingatid då mycket verkar få en mer statisk karaktär, en mer kontrollerad form. Det som sker under vikingatiden kan ses som ett tydligt steg i urbaniseringsprocessen.

För att återknyta detta till samhället så är frågan om det sker några omvälvande förändringar eller om det händer gradvis. Det handlar om ett långt tidsperspektiv. En förändring som har samband med utbytet är att man börjar tillverka egna mynt, i Lund, Borgeby och Ö. Tommarp, detta kan ses som att marknads-handeln börjar få ett visst inträde men kanske endast på speciella platser. Det kan naturligtvis också vara ett sätt att propagera eller manifestera sin makt. Under vendeltid har vi troliga landningsplatser med fynd av bl.a. gjuteriverksamhet och tillverkning av kammar. Detta förändras under vikingatiden då dessa platser med tillverkning blir färre och flyttar från kus-

ten. Man kanske skall tala om vendeltida respektive vikingatida handelsplatser. Det nämndes som förslag ovan att man bl.a. började etablera makt genom att kontrollera kommunikationslederna. De förgyllda bronssmyckena kanske kan ses som spår av detta, där Trelleborg och Löddeköpinge fungerat som landningsplatser. Enligt Svensson kan man, som nämndes ovan, koppla smyckena till ett högre socialt skikt och hon drar parallellerna vidare till lokaler med centralplatskaraktär som har anknytning till handel. Detta skulle innebära att varorna sedan transporterades till Uppåkra som kan ha varit en skyddad handelsplats där man kunnat köpslå ifred och att det vi ser är spåren efter hirdens fruar (eller den kvinnliga hirden). En annan infallsvinkel är var täljstensföremålen och skifferbrynena kom in i landskapet för att sedan spridas ut i omlandet.

I Ragnar Blomqvists bok om Lunds historia finns det med en karta över de vikingatida vägarna i Skåne som bl.a. baseras på skriftliga källor från 1100-talet. Det intressanta med detta är att Blomqvist anser att det var de redan befintliga landsvägarna som var orsaken till Lunds placering (Blomqvist 1951:14 f.). Man kan därför tänka sig att de redan existerande vägarna gick till Uppåkra. Leifh Stenholm har gjort en översiktlig rekonstruktionskarta över medeltida vägar och han menar att förekomsten av runstenar kan tyda på att vägarna har ett äldre datum. Även denna karta har Lund (-området) som en knutpunkt (Stenholm 1986:39). Möjligen byggs detta system upp redan under vendeltid med platser som t.ex. Östra Torp, Tankbåten (Ystad), Åhus och Dagstorp med spår av tillverkning. Detta kan tala för Skåne då varit uppdelat i mindre regioner för att under vikingatid bli mer centraliserat. Det enda som inte stämmer är de fyra samstämmiga runda spännena som hittades i sydöstra Skåne (Ystad, Hagestad och Haväng) men det kan även handla om en slump. I sydöstra Skåne ligger bl.a. boplatserna Stockholmsgården som har spår av bronsgjuteri och kamtillverkning och Hagestadområdet där man bl.a. funnit vikter, bitar av arabiska mynt och tackor av brons men där finns även lokaler som Ravlunda som enligt Strömberg har och varit en centralort för kultövning och ur detta kan det naturligt ha växt fram handelsorganisation och

ting (Strömberg 1976:2). Enligt Charlotte Fabech finns det centralplatskomplex på båda sidor om Verkeån. Det har funnits bebyggelser, kultplatser, gravplatser och verkstäder (Strömberg 1976:81; Fabech 1998:157 ff.). Även Järrestad tolkas vara något utöver det normala bl.a. som en central boplatz med politiska och administrativa funktioner (Callmer 1995:60). En annan intressant inblick ger Fredrik Svanberg som påpekar att det finns skillnader i gravskicket i Skåne där bl.a. gravarna i sydöst skiljer sig från gravskicken i väst och nordost i frågan om gravgåvor. Sydvästra Skåne har likheter med Själland (Svanberg 1999). Det som också är anmärkningsvärt är att man präglar mynt i Ö. Tommarp under 1000-talet precis som i Lund och Borgeby. Handlar det om en egen region eller är det en släkt som på så vis demonstrerar sin tillhörighet till den? Detta kan jämföras med Stig Sørensens teori att varje samfund är del av ett större system. Det deltar i ett större kulturellt system men har ett relativt självbestämmande i det lokala området (Stig Sørensen 1990:12). Myntpräglingen i Ö. Tommarp kan ses som ett försök att kontrollera den sydöstra delen av landskapet. Callmer menar att det finns en korrelation mellan maktcentrum och handelsplats och i nordöstra Skåne skulle detta innebära att Åhus stod i relation till Vä. Vä utvecklas till stad och får vissa ekonomiska och handelsmässiga privilegier (Callmer 1998:31; Fabech 1998:160). Den här indelningen visar sig även i förekomsten av fynd av täljsten där huvudparten av fynden finns i västra Skåne med några inslag även i det sydöstra hörnet (se Fig.1). Detta är importföremål och frågan är vad det säger om troliga landningsplatser under vikingatid. Antingen har det funnits landningsplatser vid västra sidan och sedan har föremålen transporterats, via land, till sydöstra delen eller har de där haft sina egna landningsplatser. Det är troligt att dessa platser funnits på alla tre sidorna av Skåne t.ex. Löddeköpinge, Lomma, Trelleborg, Ystad, Tommarpsåns mynning och Helgeås mynning.

Slutsatser

Vad har jag då hittat för typer av kontakter och vad säger detta om samhället? Utifrån det som

visats ovan ser man att det faktiskt sker en viss samhällelig förändring mellan vendeltid och vikingatid. Det handlar om gradvisa förändringar så det är naturligtvis svårt att säga exakt när det sker. Under vendeltid har vi några tillverkningsplatser i Skåne och de flesta ligger vid kusten eller nära ett vattendrag. Dessa, som också kan ha fungerat som landningsplatser, är högst sannolikt placerade där bl.a. ur kommunikationssynpunkt. Här har man under en viss säsong kunnat utnyttja situationen som innebar att båtarna som seglade längs kusten då och då gått in för att t.ex. få färskvatten d.v.s. vid lämpliga ankarplatser. Detta är ett utmärkt sätt att träffa folk, byta varor och få förtjänst för sina egna artiklar. Det är inte troligt att det vid denna tidpunkten funnits en suveränitet som kontrollerat alla lokaler utan att Skåne varit uppdelat i mindre regioner. Uppåkras roll under denna tid verkar vara av karaktären av en samlingsplats. Detta kan naturligtvis utnyttjas och om det möttes folk på området kan det ha funnits bilaterala samförstånd från olika hövdingar som gemensamt fått inkomster genom ett redistributivt system. Samtidigt har människorna mötts, handlat, utbytt erfarenheter (tekniker m.m.) allt i största reciproka samförstånd. De vendeltida smyckena visar att en standardisering och i viss mån massproduktion redan har haft sitt intåg och man kan se kommunikation genom att föremålen är av samma form, t.ex. näbbfibulor och fågelfibulor, även om de inte är identiska. Brons har blivit en allmän egendom. Under vikingatiden ökar verksamheterna och det är av intresse att titta på de nya materialen som tillkommer; täljsten och skiffer(-brynen) d.v.s. vardagsföremål. Det är lätt att tro att de p.g.a. import skulle ha ett högre värde och som jag nämnde ovan har man hittat brynena som gravgåvor och eventuellt som spår av rituellt deponering. Det är enkelt att tolka dessa importföremål som var mans egendom precis som de vendeltida smyckena. Att brynena bl.a. har hittats i gravar kan i likhet med smyckena tyda på personlig egendom. Täljstenskärlen kanske inte hade samma personliga karaktär utan var till för familjen/släkten och finns därför inte i dessa kontexter.

Under vikingatiden ökar handeln och då krävs det naturligtvis platser för fenomenet. Jag

anser att Uppåkra fungerat som en kontrollerad handelsplats, som en bricka i det redistributiva spelet. På Uppåkraboplatsen finns en hel del sönderklippta mynt, förmodligen använda under vikingatid (muntl. Birgitta Hårdh) vilket kan tyda på både tillverkning och handel. Här har man kunnat kontrollera både tillverkning och köpslåendet. En annan viktig punkt är var det finns vikter och vågar som varit del av tillverkningsprocessen och handeln. Tyvärr är dessa föremål svåra att datera men en generalisering säger att de under vikingatid finns i några få områden t.ex. Uppåkras omgivning med bl.a. Borgeby. Varför Uppåkra plötsligt tappat sin funktion kan vara en del av urbaniseringsprocessen och att den härskande makten på detta sätt proklamerar sin överlägsenhet. Om det är Lund som tar över, vilket är troligt, handlar det inte om en flyttning som ändrar speciellt mycket geografiskt. Kommunikationen till området var redan uppbyggd. Det verkar som att Callmer har rätt i sin teori om att det sker en koncentration under vikingatiden och den läggs främst till området runt Uppåkra, där Lund och Borgeby slår mynt. Sedan finns det sydöstra hörnet där man slår mynt i Ö. Tommarp. Detta kan ses som en utpost för att även kontrollera den delen av landskapet. Intressant är också det faktum att det är i just dessa områden som man har hittat täljsten. De, av SGU konstaterade, importerade skifferbrynena har en större spridning. I nordöstra delen är spåren sviktande men förmodligen har Vä haft en funktion som påminner om Ö. Tommarp. Det man ser är spåren efter de tidigare regionerna som har behov av extra kontroll. Vilka kontakter som fanns är skiftande, precis som idag kan man tala om reciproka, redistributiva kontakter men också en begynnande marknadshandel. Uppåkra har innehaft en central roll under vendel- och vikingatid där tillverkningen från vendeltid är särskilt tydlig. Under vikingatid verkar kontrollen varit större över tillverkningsplatser och därmed blir de färre. Vilka typer av kontakter det handlar om är en hypotetisk fråga men under vendeltid handlar det i stor utsträckning om ömsesidigt utbyte, t.ex. byteshandel, och man kan ana att det redistributiva systemet ökar under vikingatid med organiserad handel, bl.a. import och kon-

trollerade handelsplatser. De runda förgyllda bronserna och smyckena från sydöstra Skåne kan ge en mer social aspekt av kontakter. De kan båda ses som en del i det kontrollerande maskineriet där de förgyllda bronserna visar ett högre skikt och närvaron av fruar till män eller kvinnor med speciella befogenheter. Den andra gruppen smycken kan ses som spår av en släkts spridning, eller återigen ett speciellt samhällsskikt, och det intressanta är bl.a. lokalerna Haväng och Hagestad som gör att man kan sätta även denna grupp i samband med handel. Dessa smycken, Svanbergs påpekanden om skillnader i gravskicket, förekomst av täljsten och myntpräglingen i Ö. Tommarp gör att man lätt kan applicera Stig Sørensens teori om ett relativt självbestämmande samfund som en del av ett större system på detta område (Stig Sørensen 1990:12; Svanberg 1999). Sydöstra Skåne skulle då varit en förhållandevis autonom region men ändå i nära samband med, kanske underordnad, centralmakten i Uppåkra.

Referenser

- Andrén, A. 1998. Från antiken till antiken. *Stadsvisioner i Skandinavien före 1700*. Stockholm.
- Arrhenius, B. 1994. Aspects on Barter Trade exemplified at Helgö and Birka. Nielsen, P.O., Randsborg, K. & Thrane, H (eds.). *The Archaeology of Gudme and Lundeborg. Papers presented at a Conference at Svendborg, October 1991*. Köpenhamn.
- Becker, N. 1999. De vendeltida gårdslämningarna i Dagstorp. Skåne. *UV Syd Rapport* 1999:62. Lund.
- Blomqvist, R. 1951. *Lunds Historia 1 Medeltiden*. Lund.
- Bäck, M. 1997. No Island is a Society. Regional and Interregional Interaction in Central Sweden during the Viking Age. Andersson, H., Carelli, P. & Ersgård, L. (eds.). *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Stockholm.
- Callmer, J. 1995. Hantverksproduktion, samhällsförändringar och bebyggelse. Iakttagelser från östra Skandinavien ca. 600-1100 e. Kr. Gjølstein Resi, H. (red.). *Produksjon og samfunn. Om erverv, spesialisering og bosetning i Norden i 1. årtusen e. Kr.* Beretning fra 2. Nordiske jernaldersymposium på Granavolden Gjæstgiveri 7.-10. Mai 1992. *Varia* 30. Oslo.
- 1998. Handelsplatser och kustplatser och deras förhållande till lokala politiska system. Ett bidrag till strukturen i den yngre järnålderns samhälle. Larsson, L. & Hårdh, B. (red.). *Centrala platser centrala frågor: samhällsstrukturer under järnålder: en vänbok till Berta Stjernquist*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, No. 28. Lund.
- Crumlin-Pedersen, O. 1996. Studiet af det maritime kulturlandskab. Crumlin-Pedersen, O., Porsmose, E. & Thrane H. (red.). *Atlas over Fyns kyst i jernalder, vikingetid og middelalder*. Odense.
- Erikson, M. 2000. En väg till Uppåkra. *Uppåkrastudier* 4. I tryck. Lund.
- Fabech, C. 1998. Kult og Samfund i yngre jernalder - Ravlunda som eksempel. Larsson, L. & Hårdh, B. (red.). *Centrala platser centrala frågor: Samhällsstrukturen under järnåldern. En vänbok till Berta Stjernquist*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, No. 28. Lund.
- Hedeager, L. 1990. *Danmarks jernalder. Mellem stamme og stat*. Esbjerg.
- 1992. *Iron-Age Societies. From Tribe to State in Northern Europe, 500 BC to AD 700*. Padstow.
- Hyenstrand, Å. 1974. *Centralbygd - Randbygd. Strukturella och administrativa huvudlinjer i mellansvensk yngre järnålder*. Malung.
- Hårdh, B. 1999. Näbbfibulan - ett vendeltida vardagsspänne. Hårdh, B. (red.). *Fynden i centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra*. Uppåkrastudier 2. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No. 30. Lund.
- 2001. Näbbfibulor i Skåne. I denna volym. Lund.
- Jensen, S. 1990. Handel med dagligvarer i vikingetiden. *Hikuin 16, Handel og udveksling i Danmarks oldtid* Højbjerg.
- 1991. *Ribes vikinger*. Ribe.
- Jeppsson, A. 1995. Arkeologisk förundersökning. Skåne, Lilla Isie och Östra Torps socknar. VA-ledning Smygehamn - Simmermarken. RAÄ 21 Lilla Isie sn, RAÄ 24 och RAÄ 26 Östra Torps sn. *Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport* 1995:22.
- Lund Hansen, U. 1990. Langdistancehandel i romersk jernalder - fra gaveudveksling til aftalehandel. *Hikuin 16, Handel og udveksling i Danmarks oldtid*. Højbjerg.
- Näsman, U. 1990. Om fjärrhandel i Sydskandinaviens yngre järnålder. Handel med glas under germansk järnålder och vikingatid. *Hikuin 16, Handel og udveksling i Danmarks oldtid*. Højbjerg.
- Polanyi, K. 1957. The Economy as Instituted Process. Polanyi, K., Arensberg, C M. & Pearson H W. (eds.). *Trade and Market In the Early Empires*.

- Economies in History and Theory*. USA.
- Skovgaard-Petersen, I. 1993. Samfundsudviklingen i perioden 800-1200. Lund, N. (red.). *Norden og Europa i vikingetid og tidlig middelalder*. Köpenhamn.
- Sköld, P E. 1963. En väg och en bygd i gammal tid. *Ale* 1963:2.
- Stenholm, L. 1986. *Ränderna går aldrig ur - en bebyggelsehistorisk studie av Blekinges dansktid*. Lund.
- Stig Sørensen, M L. 1990. Handel, udveksling og dansk arkæologi. Overvejelser omkring nye perspektiver. *Hikuin 16, Handel og udveksling i Danmarks oldtid*. Højbjerg.
- Stjernquist, B. 1991. Two Iron Age Settlements on the same Communication Route. Jennbert, K. Larsson, L. Petré, R. & Wyszomirska-Werbar, B. (eds.). *Regions and Reflections. In Honour of Märta Strömberg*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, No. 20. Lund.
- Stolt, C. 2001. Fragment av en svunnen föreställningsvärld. Möjliga boplatsoffer och kultföremål funna på järnåldersboplatser i västra Skåne. I denna volym.
- Strömberg, M. 1961. *Untersuchungen zur jüngeren eisenzeit in Schonen. Völkerwanderungszeit - Wikingerzeit. I textband*. Acta Archeologica Lundensia, Series in 4, No 4. Lund.
- 1961. *Untersuchungen zur jüngeren eisenzeit in Schonen. Völkerwanderungszeit - Wikingerzeit II Katalog und Tafeln*. Acta Archeologica Lundensia, Series in 4°, No. 4. Lund.
- 1976. *Forntid i Sydostskåne*. Föreningen för fornminnes- och hembygdsvård i sydöstra Skåne småskrifter 14. Lund.
- Svanberg, F. 1999. *I skuggan av vikingatiden. Om Skåne, Halland, Blekinge och Själland*. Lund.
- Svensson, M. 2001. Gyllene bronser – En komparativ kontextuell analys av Uppåkras vikingatida förgyllda bonssmycken. I denna volym.
- Thrane, H & Porsmose, E. 1996. Handelspladser og købstæder. Crumlin-Pedersen O. Porsmose, E. & Thrane, H. (red.). *Atlas over Fyns kyst i jernalder, vikingetid og middelalder*. Odense.
- Thurborg, M. 1989. Värde och valuta. Betalningsmedel under järnålder och tidig medeltid. *Symposier på Krappereborg 1. Medeltidens födelse*. Lund.
- Opublicerade källor**
- Nilsson, T. 1999. "...alla vägar bär till Uppåkra...". En studie av kontaktmönster i Skåne under yngre järnålder. Andersson, M. C., Engblom, S., Johansson, K., Nilsson, T., Stolt, C., Andersson, J. *Uppåkra i ett större perspektiv. En studie av samhällsstrukturen runt en centralplats*. CD-uppsatser i arkeologi, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet ht-99.
- Muntliga källor**
- Birgitta Hårdh 000211
- Hugo Wikman, SGU 991015
- Ulf Sivhed, SGU 991015

Västra Skåne en dynamisk region – Samhällsstruktur och kontinuitet under järnåldern

Maud Cecilia Andersson, Kajsa Branca, Sara Engblom, Therese Nilsson & Carolina Stolt

Western Scania a dynamic region – Social structure and continuity in the Iron Age

This article discusses Uppåkra's role in western Scania during the Iron Age. The authors deal with presumable indications of Uppåkra as a central place. Different aspects and source material have been used in the study. Indications of trade and connections in the area have been studied through different kinds of artefacts. The settlements in the region have been studied in order to see indications of differences in the social structure through long-houses. Traces of religion has also been studied. Differences in grave pottery in the region indicate local traditions. Social differences have also been studied through graves. The examples in the article are from both the early and the late Iron Age. The study has shown that Uppåkra stands out from other settlements in the region through its long continuity, thick culture layers and exceptional amounts of finds compared to the surrounding areas.

Maud Cecilia Andersson, Kajsa Branca, Sara Engblom, Therese Nilsson & Carolina Stolt, Arkeologiska Institutionen, Lunds Universitet, Sandgatan 1, SE-223 50 Lund

Inledning

Avsikten med denna artikel är att belysa problematiken kring studiet av centralplats/omland. Frågeställningen är om det i landsbygden kring Uppåkraboplatsen finns spår som visar att den har varit en centralplats för västra Skåne under järnåldern. Författarna har samtliga studerat denna problematik utifrån olika material och perioder. På grund av arbetets omfattning har endast ett urval av aspekter, platser och perioder närmare studerats. Tillsammans hoppas vi dock att dessa skall kunna bidra till att ge en bild av omlandet kring Uppåkra.

De aspekter som belyses närmare under äldre järnåldern är främst baserade på gravmaterial. Det görs försök till att se en samhällig hierarki utifrån rika respektive till synes fattigare gravar. Gravkeramiken har specialstuderats och utifrån variationer i form och

ornamentik är det möjligt att se skillnader mellan olika områden i regionen. Spår efter religion på Uppåkra och boplatserna i omlandet har även studerats. Exempelen i den studien kommer både från äldre och yngre järnålder och det har i materialet varit möjligt att se en ökning av olika religiösa uttrycksformer i boplatsskontext under yngre järnåldern, samt en koncentration av artefakter förknippade med en offentlig kult till Uppåkra. För yngre järnålderns del har handel och kommunikation specialstuderats. Utifrån olika föremålskategorier i Uppåkra och på platser i omlandet görs ett försök att kartlägga hur kontaktmönstret har sett ut i regionen. Den sociala strukturen på boplatserna runt Uppåkra har studerats genom förekomsten av större byggnader. Kanske kan dessa vara spår efter *hallbyggnader* och skulle

Arkeologiska fynd Kontinentalt framställda guldföremål Guldbrakteater Guldgubbar Svärdsbeslag av guld Hantverksfynd (ädelmetall) Bitsilverdepåer Vapen m.m.	Placering i landskapet Kommunikativ placering Gynnsam resursmässig placering (Gynnsam = varierad eller stor ensidig potential) Bebyggelse med olika funktioner spridda över en stor areal
	Ortnamn Sakrala Organisatoriska
Arkeologiska anläggningar Hallbyggnader Större samtida bebyggelse Större gravfält Anläpningsplats	Strukturell kontinuitet (vikingatid/äldre medeltid) Runstenar Silverskatter Tidiga romanska kyrkor Huvudgård Kunglig egendom Adlig egendom

Fig. 1. Det som utmärker en centralplats enligt Margrethe Watt. Efter Watt 1991:93.

i så fall kunna indikera närvaron av en aristokrati i området.

Centralplatsteorin används för att beskriva tätortens storlek, regelbundna fördelning och influensområde i ett bebyggt landskap. Teorins grundtanke är att varor kan erbjudas från ett regioncentrum ut i omlandet till en viss räckviddströskel, där nästa regioncentrum möter med sitt motsvarande omland (NE, band 4:53). Inom centralplatsteorin blir således *omlandet* ett viktigt begrepp. Omlandet är centralplatsens räckviddsområde (NE, band 14:441). Vad som utmärker järnålderns centralplatser har diskuterats livligt.

För att belysa centralplatsens funktion kan en övergripande modell vara till hjälp för att det skall bli möjligt att jämföra olika platser med varandra. Margrethe Watt är en av dem som ställt upp kriterier för de gemensamma dragen som utmärker dessa platser (se Fig. 1).

I diskussionen om Uppåkra som centralplats för västra Skåne bör det tas hänsyn till maktstrukturen under yngre järnåldern, som anses ha varit knuten till ett fåtal individer och deras ätter och således i sin politiska dimension ej är avhängig av bestämda geografiska platser (Svanberg 1999:108). Detta får konsekvensen att gränserna mellan angränsande områden ej är helt fastlagda utan mer flytande.

Tolkningar av arkeologiskt material

Vid studiet av arkeologiskt material finns en rad källkritiska parametrar som bör vägas in vid en tolkning. Det är omöjligt att helt frigöra sig från den kulturella verklighet man själv lever i, vilket påverkar tolkningen av materialet. Ingen framställning kan därför egentligen sägas vara mer *rättvis* eller *sann*, vi kan möjligen tala om "mest sannolik". Olika typer av källmaterial har alla sina speciella fallgropar, vi skall ta upp några av de tolkningsmässiga svårigheter vi stött på i våra olika studier.

Vid studiet av gravar finns det således en hel del källkritiska aspekter att tänka på. Materialet ger knappast en rättvis och heltäckande bild av den dåtida verkligheten. Till exempel motsvarar antalet nu funna gravar med stor sannolikhet inte det antal som ursprungligen anlades. Anledningarna till detta är flera. Sydvästra Skåne är en fullåkersbygd som varit under brukning mer eller mindre kontinuerligt åtminstone sedan järnåldern. Härigenom kan många gravar ha förstörts, avsiktligt eller ej. En annan faktor att ta hänsyn till är vilka typer av undersökningar som företagits vid gravfälten. Är det fråga om totalutgrävda stora ytor eller små punktinsatser? I det senare fallet är det ju

tänkbart att fler gravar finns i området.

Inom gravarkeologin är det ofta gravar med ett rikt fyndmaterial som syns mest och därför de som blir mest omskrivna. Vi har försökt förbise detta och i möjligaste mån fokuserat på samtliga gravtyper. Någon säker definition av vad som är en standardgrav finns dock inte. Vad som är en enkel grav kan vidare diskuteras. Man kan tänka sig att enbart ett urval av befolkningen överhuvudtaget begravdes. Även om graven är fyndtom så kan det inte uteslutas att den kan ha innehållit påkostade föremål av organiskt material, som av naturliga skäl sällan bevaras till eftervärlden.

Vilka metoder som använts vid olika undersökningar påverkar möjligheterna att på ett adekvat sätt jämföra olika platser med varandra. Det som är mest karaktäristiskt för yngre järnålder i Uppåkra är den exceptionella fyndrikedomen och variationen på föremål. Detta är mycket tack vare en relativt ny metod inom svensk arkeologi, nämligen systematiskt användande av metalldetektor. Informationsvärdet för detektorfunnet material begränsas, liksom material funnet genom sällning av matjord och ytinventeringar, då de saknar stratigrafiskt sammanhang. Det kompletterar dock bilden av en plats på ett väsentligt sätt genom att ge information om aktiviteter på platsen och kan bidra till tolkningen av underliggande anläggningar om det används på ett källkritiskt sätt (Paulsson 1999:45). I efterhand kan det vara svårt att jämföra resultat från utgrävningar gjorda utan den nya metoden med platser där det använts. Hur skulle t.ex. resultaten från utgrävningen vid Fosie IV teta sig om metall-detektor använts kombinerat med sällning av matjorden? Användningen av maskinell avbanning av matjorden har inneburit helt nya möjligheter att identifiera anläggningsspår, främst i form av större konstruktioner som hus och dylikt. Den så kallade avbanningsmetoden har dock inneburit vissa svårigheter för efterhandstolkningar, då golvlager, härdar och de flesta föremål som kan ha förekommit i anläggningen befunnit sig i matjordslagret. Materialet i matjorden kan givetvis härröra från skilda platser och behöver inte höra samman med underliggande konstruktioner. På grund av plöjning

och annan markpåverkan kan kulturlagren blivit omrörda. Dock kan det inte uteslutas att föremålen hör till nämnda konstruktioner och bör därför tas i beaktande. De frågeställningar som utarbetats inför utgrävningen styr i många fall den vidare urvalsprocessen och prioriteringarna vid undersökningen. Kommande undersökningar med nya frågeställningar av platsen baserade på rapportmaterialet kan begränsas av att inte artefakternas placeringar dokumenterats.

Vid tolkningen av det arkeologiska materialet finns fler källkritiska aspekter att ta hänsyn till än de som berör metodik, källvärde och rapportering. Vid studier av främst yngre järnåldern är det vanlig att arkeologer tar hjälp av närliggande discipliner och använder skriftliga källor som tolkningsunderlag. Ett källkritiskt förhållningssätt till dessa blir då ytterst viktigt. Genom att flera källkategoriers respektive potential tas till vara och används på ett källkritiskt sätt kan skillnader och likheter kontrasteras mot varandra, vilket kan bidra till att öka förståelsen för hur järnålderns samhälle var organiserat.

Uppåkras omland – en översiktsbild

Vad som gör Uppåkra så speciellt i förhållande till andra järnåldersboplatser i området är dess långa brukskontinuitet och förmodade centrala roll i regionen. Dess funktion och intensiteten i användandet har varierat, men fyndrikedomen och tjockleken på de avsatta kulturlagren saknar motstycke i omlandet. Uppåkras kommunikativa läge i regionen kan ha bidragit till medvetandegörandet av platsen. Ragnar Blomqvists har försökt att rekonstruera hur det vikingatida vägnätet kan ha sett ut i Skåne. Bilden visar en knutpunkt i Lundaområdet och han menar att de redan befintliga landvägarna kan ha varit en av orsakerna till Lunds placering (Blomqvist 1951:14 ff.). Leifh Stenholms rekonstruktion av medeltida vägar har samma knutpunkt på Lunda slätten och han anser att den stora förekomsten av runstenar längs vägarna kan tyda på att dessa fanns innan staden Lund anlades (Stenholm 1986:37 ff.). Det redan befintliga vägnätet kan

ha sin bakgrund i Uppåkras långa kontinuitet och kring platsen kan det ha formats en kommunikativ knutpunkt, vars fördelar kan ha övertagits av den framväxande medeltida staden Lund.

Genom huslämningar på järnåldersboplatser under yngre järnålder i västra Skåne kan man vagt se en samhällelig differentiering. Detta grundar sig på det faktum att det på vissa boplatser fanns större hus, som kan ha tätt sig praktfulla i omgivningens ögon, t.ex. på järnåldersboplatserna vid Skabersjö och Tygelsjö. Även på boplatserna vid Hjärup, Fosie IV, Ilstorp och Brågarp finns hus som kan vara av intresse i detta hänseende. Dock går det inte att se denna samhällsstruktur speciellt tydligt. De flesta studerade huslämningarna tycks följa ungefär samma mönster - runt 20 meter långa, treskeppiga och utan speciella fynd. Kanske kan dessa utgöra lämningar efter *vanligt folks* boende? Tyvärr har lämningarna i de flesta fall visat sig vara för fragmentariska för att göra alltför långtgående tolkningar av vad dessa hus används till och vilka som bott i dem (se Andersson i denna volym).

Ett omdiskuterat kriterium för en centralplats är att platsen skall ha haft speciella funktioner inom religionsutövning. Boplatserna som rituellt rum tycks vara påtaglig under hela järnåldern, men utgör endast en liten del av de komponenter som konstruerar det rituella landskapet. Olika former av lämningar efter kulthandlingar uppträder på boplatserna och variationsrikedomen i materialet ökar under yngre järnåldern. Kanske kan nya kategorier spegla en ökad medvetenhet om att det fanns andra religioner i samband med den framträngande kristendomen? Uppåkra skiljer sig i detta hänseende tydligt från järnåldersboplatserna i västra Skåne bland annat genom att spår efter kult av mer officiell karaktär uppträder på platsen. Den offentliga kulten kommer till uttryck genom guldbrakteater, guldgubbar, patriser till tillverkning av guldgubbar, antropomorfa framställningar av Odin och möjligen en valkyria. Till detta kommer smycken som möjligtvis medvetet förstörts och kan ha ingått i någon form av ritual samt stora mängder vapen som ligger samlade och förstörts på ett sådant sätt att det

inte är troligt att de fått de skadorna i samband med oroligheter.

Spåren av Odinskult är koncentrerad till Uppåkra. Närheten till Gullåkra mosse med möjliga offerfynd förstärker intrycket av stor-slagna ritualer som varit en angelägenhet för en vidare krets av människor. Centralt på Uppåkraboplatserna på höjdplatån strax norr om dagens kyrka finns indikationer att en hallbyggnad med betydelse för den officiella kulten kan ha funnits. Fynd av glas har gjorts i området, vilket ofta förekommer i och i anslutning till dessa byggnader. Närheten till gravhögar och det visuella läget kan ifall placeringen av hallbyggnaden är riktig, ha bidragit till att ge platsen en sakral tyngd samt att befästa den ledande ättens makt och maktkontinuitet på platsen.

På rikare boplatser i Uppåkras omland med lämningar av större hus och dylikt som Hjärup, Dagstorp och Haglekulla har smycken, slag och annat hantverksavfall deponerats i stolphål och gropar. Kanske speglar detta en önskan hos en rikare samhällsklass att öka sina materiella tillgångar. I Gårdstånga som senare blev kungalev har ett vändansiktshänge i Borrestil, möjligen föreställande Odin och snarlikt det från Uppåkra hittats. Det material som annars uppträder mest frekvent i området är lerkärl och delar av kärl som deponerats i stolphål och gropar på boplatserna. Kanske är detta uttryck för en bondebefolknings mer privata kultutövning som förknippas med gårdens och ättens lycka samt åkrar och djurs fruktbarhet (se Stolt i denna volym).

Under vendeltiden är det främst den stora mängden föremål som skiljer Uppåkra från resten av västra Skåne. Det finns dessutom en stor variation av smycketyper. Variationen fortsätter in i vikingatiden, men då tillkommer även nya grupper av föremål som dock är svår-daterade t.ex. täljstensföremål, vikter, vågar samt myntfragment. Under vendeltid och vikingatid sker en ökad koncentrerings av spår efter handel och tillverkning till allt färre platser i regionen. Bland dessa platser intar Uppåkra en särställning under vikingatid. Under vikingatid kommer det igång en import av vardagsföremål som t.ex. täljstensartefakter. Det finns

inslag av täljstensfragment längs hela Skånes västra kust med en viss koncentration kring Uppåkra. Möjligen kan denna koncentration ses som en indikation på Uppåkras roll som handelsplats, där föremålen sedan spridits till det omkringliggande området (se Nilsson i denna volym). Annat som kan tala för teorin om Uppåkra som centralplats är Malin Svenssons genomgång av runda förgyllda bronser. Hon knyter dessa till platser med centralplatsskarakteristik med kopplingar till handel och till ett högre socialt samhällsskikt. De förgyllda bronserna från Uppåkra har paralleller i bland annat Ryssland, Tyskland och på Birka, något som talar för långväga kontakter (se Svensson i denna volym).

Att definiera begreppen centralplats/omland enbart utifrån gravmaterial i västra Skåne låter sig knappast göras. När det gäller Uppåkra är långt ifrån hela boplatssytan undersökt och ingen har hittills letat aktivt efter gravar. De hittills funna gravarna i Uppåkra är samtliga från äldre järnålder och är endast sju till antalet. Utifrån gravar och gravkeramik är det svårt att se indikationer på att Uppåkra varit av speciell betydelse under lång tid, det finns t.ex. inga fynd av gravar från yngre järnålder på platsen. Det finns inget tydligt mönster med påkostade gravar på centralplatsen Uppåkra och gradvis enklare gravar i omlandet. Omlandet visar närmast upp en "decentralisering" med en relativt jämn spridning av rikare gravar.

När det gäller gravkeramiken i området är det svårt att härleda den till just Uppåkra. Till sammans med gravkeramiken från Källby-gravfältet strax nordost om Uppåkra visar dock Uppåkrakeramiken en större variation i form och ornering än de övriga gravplatserna i det närliggande området. Möjligen kan det innebära att Uppåkra och Källby har haft betydelse för keramikens utformning och ornering. Det kan också ha varit så att den rikare formvariationen beror på överregionala kontakter (se Engblom i denna volym).

Avsaknaden av gravar kan bero på att de inte har återfunnits än, men möjligheten finns att människor ej begravts vid uppåkraboplatsen under yngre järnålder. Spegla detta i så fall att platsen inte användes för permanent boende?

Eller var den urbana miljön i centralplatsen en plats man flyttade till under en del av sitt liv medan man valde att begravas på den fäderneärvda jorden någonstans i Uppåkras omland? Andra fyndkategorier än gravar visar dock på aktivitet även under yngre järnålder. Studierna av den närliggande landsbygden runt Uppåkra förstärker Uppåkras särställning i området. Boplatsen skiljer sig från de kringliggande boplatserna på ett tydligt sätt genom det rika fyndmaterialet, gravmaterialet undantaget.

Med tanke på avsaknaden av gravar samt de rika lösfynden från yngre järnålder är det möjligt att platsens funktion och status förändrats till att vara mer av en mötes- eller handelsplats under yngre järnåldern. Förändringen i utnyttjandet av platsen kan ha sin bakgrund i en förändrad syn på landskapet. Det faktum att likartad gravkeramik finns spridd i Uppåkra-Källby regionen leder tanken till att det under äldre järnålder kan ha varit ett större område runt Uppåkra som haft en speciell betydelse eller status. Denna status kan under yngre järnålder istället ha koncentrerats till Uppåkraboplatsen. De kommande årens undersökningar i Uppåkra kommer säkerligen att kasta nytt ljus över platsen och förhoppningsvis klarlägga några av frågetecknen kring bebyggelsestruktur, gravfält och användningsområden för platsen. Även om inte alla de i inledningen diskuterade centralplatsskriterierna i nuläget går att belägga på platsen, förefaller det högst sannolikt att Uppåkra fungerat som ett regioncentrum för västra Skåne.

Sammanfattning

En viktig aspekt av centralplatsproblematiken är att fråga sig vad centralplatsen är central i förhållande till. Centralplatsens räckviddsområde har på många olika plan direkt och indirekt påverkats av centrumbildningen. Det kan vara allt ifrån varuutbyte till angelägenheter inom rättsväsendet och religionen som haft betydelse för en stor del av befolkningen inom detta omland.

Tolkningen av en redan avrapporterad utgrävning kantas av en rad källkritiska fallgropar. I de prioriteringar som utförts i fält skapas

ytterligare ett led mellan källan och underlaget för tolkningen. Detta blir särskilt tydligt när man i efterhand ställer andra typer av frågor till materialet. Jämförelser mellan olika typer av utgrävningar, där en skiftande metodik används, försvåras genom att resultaten i många fall ej blir jämförbara. Det ökade användandet av matjordsarkeologi med sällning och systematisk användning av metalldetektor kompletterar tolkningen av användningsområden för en plats, då en stor del av fyndmängden genom påverkan på kulturlagren befinner sig i matjordskiktet. Studiet av förhistoriska gravar har sin speciella problematik. Vad som är en rik grav blir ofta en subjektiv bedömning som inte behöver stämma överens med järnålderns värdesystem. När man använder andra källor än arkeologiska vid tolkningen är det viktigt att även dessa används på ett källkritiskt sätt.

Uppåkras placering i landskapet är både visuellt och kommunikativt fördelaktigt. De få gravar som alla är från äldre järnålder och som lokaliserats i Uppåkra är till synes enkla. Det går inte att se något mönster av rikare gravar på centralplatsen och gradvis enklare längre ut i platsens räckviddsområde. Omlandet har snarare en jämn fördelning av rikare gravar. Gravkeramiken i Uppåkra och det närliggande gravfältet i Källby har en rikare variation av kärlformer och orneringselement än andra gravplatser i regionen.

På järnåldersboplatserna i omlandet går det att ana en samhälllig differentiering med en möjlig närvaro av en aristokrati utöver bondebefolkningen t. ex. genom manifestationer i form av större hus som möjligen kan vara lämningar efter de från sagan kända hallbyggnaderna. Spåren efter religiösa handlingar på boplatserna visar ett mönster av vardagsnära ritualer med deponeringar av organiskt material, keramik, verktyg och dylikt. De rikare boplatserna har till det materialet även deponeringar av slagg, smycken och hantverksavfall. Uppåkra bryter av mot det tämligen homogena materialet i omlandet genom spår av kult av officiell karaktär.

Under vendel- och vikingatid sker en ökad koncentration av spår efter handel och hantverk till färre platser i regionen. Koncentratio-

ner av föremålskategorier till Uppåkra kan ses som Uppåkras allt tydligare roll som handelsplats från vilken föremål sedan spritts ut i räckviddsområdet.

I denna artikel har några av de många pusselbitar som formar bilden av hur Uppåkra skiljer sig från andra järnåldersboplatser inom regionen penetrerats. Under vårt arbete har jämförelserna mellan yngre och äldre järnåldern blivit mycket svåra, då vi har studerat helt olika typer av material. Likaledes är tidsperspektivet hisnande. Att jämföra Uppåkra under romersk järnålder med det vikingatida skulle tidsmässigt kunna liknas vid att jämföra vårt eget samhälle med det vikingatida. I det långa tidsperspektivet och de dynamiska processer som under tidens gång omformat Uppåkras betydelse och funktion i västra Skåne kan även förståelsen för strukturerna och utvecklingen av omlandet ligga. För att belysa den kronologiska utvecklingen i området skulle liknande material från de olika perioderna behövas jämföras. Dessa frågor kommer förhoppningsvis framtida forskning att klargöra ytterligare. En nödvändig förlängning av en omlandsstudie är att jämföra omlandet kring Uppåkra med strukturerna kring andra centrala platser.

Referenser

- Blomqvist, R. 1951. *Lunds Historia 1. Medeltiden*. Lund.
- Nationalencyklopedin, band 4.
- Paulsson, J. 1999. Metalldetektering och Uppåkra. Att förhålla sig till ett detektormaterial. Hårdh, B. (red.). *Fynden i centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra*. Uppåkrastudier 2. Acta Archaeologica Lundensia 8:30. Lund.
- Stenholm, L. 1986 *Ränderna går aldrig ur – en bebyggelsehistorisk studie av Blekinges dansktid*. Lund.
- Svanberg, F. 1999. *I skuggan av vikingatiden. Om Skåne, Halland, Blekinge och Själland*. Lund.
- Watt, M. 1991. Sorte Muld. Høvdingesæde og kultcentrum fra Bornholms yngre jernalder. Mortensen, P. & Rasmussen, B. M. (eds.) *Fra Stamme til Stat i Danmark 2. Høvdingesamfund og kongemagt*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2 Aarhus.

Extinguished solar systems and black holes: traces of estates in the Scandinavian Late Iron Age

Johan Callmer

Extinguished solar systems and black holes: traces of estates in the Scandinavian Late Iron Age

Notwithstanding the fact that knowledge of the emergence of early estates in Western Europe generally is very defective, it is possible to point to a number of big and complex estates. These big estates played an important role for the successful development of stable power positions. The estate was probably a prerequisite for the recruitment of a retinue. Also for South Scandinavia there is historical evidence of big estates in the late Viking Age. Is it then also possible to trace older estate complexes in connection with Viking Age and pre-Viking Age centres? A number of well-known places in Denmark and South Sweden are discussed. The often unusually large central settlements were as a rule surrounded by a number of smaller settlement units of pre-Viking Age or Viking Age origin, often with names ending in -torp. A more or less concentric structure is characteristic here. They are interpreted here as smaller estates. Also smaller, early estates have left traces in later settlement. Such traces might be empty areas in central settlement regions. Results from Norway seem to indicate that minor estates are a common phenomenon in middle and late Iron Age settlement in Scandinavia.

Johan Callmer, Institut für Geschichtswissenschaften, Ur- und Frühgeschichte, Hausvogteiplatz 5-7, D-10117 Berlin.

Estate patterns and estate origins in the second half of the first millennium AD

In its simplicity the economical-geographical model of J.H. von Thunen has a special charm (von Thunen 1842-63). It was meant to stimulate thinking on the deliberate planning of largescale agriculture but it has a lot more to say about the organisation of land resources in general (Samuelson 1983). The centre of von Thunen's model was the market place. As von Thunen saw it, the market place was the heart of the region. The patterning of land use in successive zones was a function of the economical dominance of this central point. A central point is however, not just a point somewhere in the middle. It is also the seat of more or less powerful people and institu-

tions, which can influence and dominate the surrounding area. A strong central government is the optimal form of administration for von Thunen's ideal state. If we want to use von Thunen's model in a more general, theoretical way it is however, enough to conclude that an existing hierarchy is a precondition for the emergence of a spatial model with concentric zones of gradually less intensive forms of land use. This simple model we shall call the solar system model.

It is likely that von Thunen's interest in the patterning of land use on the scale of the isolated state was purely theoretical. The root and the

inspiration of his scholarly ventures was however, no doubt the running of his own estate in Mecklenburg. Ideas of rational disposition of agricultural domains had swept through north-western Europe with its beginning a generation earlier than von Thunen's. Wealthy landowners had reorganised their estates along the same principles as von Thunen's isolated state. If we simplify it a little, the model was indeed a magnified estate model. Although the thinking of the reformers of the 18th century concerning agricultural planning was innovative in several aspects, the basic ideas were not new. The superiority of the *arrondé* domain over dispersed holdings was realised already during Antiquity. The form and the structure of the domain was important as a basis for economical power. From this basis a platform for an important position in society could be attained.

In the comparative history of estates we find examples of processes of formation of fused estates and of the disintegration of estates. The development of stronger individual rights and the relative shortage of labour force in the later part of the Middle Ages, most considerably contributed to this fragmentation of holdings. There is however, a continuous coexistence of centrifugal and centripetal dynamics. When we try to go back into the early history of estates in the temperate regions of Medieval Europe, we are confronted with great difficulties. The written sources are few (Verhulst 1985). Before AD 1000, large parts of Europe were mute. From the Carolingian Period and from the 10th century, we have a few documents giving us the possibility to look into a detailed estate organisation. Rightly famous are the Carolingian polyptycs describing the property mainly of ecclesiastical institutions (Morimoto 1988). Some early charters from the continent and from England also contribute to a certain outline of the features of estates in the centuries before AD 1000. The structure of these mainly ecclesiastical estates is strongly influenced by their origin in a complex of donations. Some of these estate complexes obviously have several nuclei. The Carolingian monasteries, which form the majority of the owner institutions, certainly had high economical ambitions and tried to control the production and access to various

important resources. These ambitions may have led them to increase the diversity of their holdings through expansion into regions with specialised production (e.g. cloth producing areas of Frisia) and to places with good foreign contacts (e.g. harbour plots in Dorestad) in a way which was not typical of secular estates except on the very highest political level.

The structure of the ordinary early estate of the upper stratum of the lay population of the Merovingian and Carolingian periods on the continent and of the Middle and Late Saxon periods in England remains obscure. It is however clear that a frequent pattern was the manor with dependent or semi-dependent closely situated farms with certain obligations for the maintenance of the manor. The ideal model is no doubt the central manor, often in a village, with satellite subordinate farms or hamlets. It is a variant of the solar system model. The roots of the Early Medieval manor have been much debated both among historians and archaeologists. Was it based on the Late Roman estate and was it later as a model transferred into the Barbarian lands to the east of the Rhine or did it have its roots in rural settlements with a long tradition of the upper strata among the Barbarians themselves? It appears clear, that Late Roman villae sometimes are connected with later important settlements but there is no rule that so is the case. This is not a result of historical studies but revelations from archaeological fieldwork. The historians have however shown us that some Roman families became part of the Merovingian upper stratum and possibly kept parts of their old estates. Dominant farms have however, been identified in Barbarian settlements. The most celebrated example is the "Herrenhof" at Feddersen Wierde of the Roman Iron Age (Haarnagel 1979), but there are also other contemporary examples. An indigenous - at least partly - Barbarian origin is thus possible, although we cannot define more closely the relations between the owner of the dominant farm complex and other inhabitants. Later written sources, especially the Middle and Late Saxon laws in England indicate a variety of relationships, often of semi-dependent status. This picture of early estates is also indicated in continental Germanic laws. The fact that this

structure is apparent in some of the earliest Anglo-Saxon laws strongly suggests that it is rather connected with traditions in the social system of the Anglo-Saxons than a recent loan from somehow hibernating ideas of the Late Roman economy in England. Although the Late Roman estate structure may have been locally important in those parts of the Merovingian Realm, which were situated inside the old Roman frontier, it consequently seems more likely that the emergence during the Merovingian Period of manors and estates all over Anglo-Saxon England and throughout Merovingia to the Slavic border lands mainly must be regarded as a process starting in fact much earlier to the east of the Limes and it was perhaps brought to England in an embryonic form with the Anglian and Saxon chieftains. Unfortunately the archaeological documentation of the estates of the 6th and 7th centuries is almost non-existent. The palace at Yeavering in Northumbria is the odd exception. Archaeological investigations in England and on the continent have not been organised on a scale that would allow the reconstruction of a pattern of related settlements around a manor or a palace. Only in the case of Ingelheim on the Rhine there has been an attempt to see the "Pfalz" as a complex estate structure which in addition to the palace itself included several surrounding villages or hamlets, a landing on the Rhine and a hunting preserve (Weidemann 1975).

The stratum connected with palaces, manors and dominant farms in Anglo-Saxon England and in Merovingia was composed of highly heterogeneous groups of persons and families including Roman aristocracy, traditional regional (sometimes tribal) Barbarian leaders as well as faithful and skilled warriors and administrators raised from obscure origins by kings and chiefs. The top stratum was that of these kings and chiefs. Their power to a large extent was based on their abilities to keep together and dominate an adequate number of retainers to maintain domination over larger or smaller territories. There is general agreement that these relationships formed intricate structures of hierarchy. There was a multitude of lords on diverse levels from the top almost down to the bottom. There is less agreement on how these structures were held

together. Many scholars have stressed the importance in Merovingia and Anglo-Saxon England of the 6th to 8th centuries of successful external and internal warfare resulting in access to valuables and prisoners which could be turned into additional valuables. These valuables could be distributed among the followers in order to strengthen bonds. It has often been suggested that also prestige goods acquired through long distance trade were used in similar ways. Exactly how this could be organised remains unclear. How could trade goods enter the sphere of gifts? What was the relationship between lords and agents of trade? Anyway it is most likely that lords on different levels tried to profit from existing trade. It has often been maintained that these were the media used to make the system move especially in the 5th and 6th centuries. Already in the 6th century however written sources indicate that estates are becoming important as power bases. As already stressed on the continent these estates developed into the large estate complexes reflected in the Carolingian polyptychs. For England Domesday Book gives a certain idea of the structure of estates in the preceding centuries.

The idea that control and ownership of large tracts of land already at a rather low level in the hierarchy of lords was central for a position of power is not new. Already the historian Dannenbauer concluded that there could be no retainers without the control of considerable landed wealth (Dannenbauer 1941). This does not mean that the importance of giftgiving based on external acquisition of wealth must be played down. What we must question is the exaggerated polarisation of two complementary modes of founding a position of power and the grossly overstating of one of them. It has also been negative that an evolutionist scheme has been outlined which suggests a development from the external mode of acquisition of wealth to an internal (Lindquist 1983). The inspiration is of course Marxist with its partiality for simplified evolutionist sequences of contradictory stages. In fact the agricultural basis was always important. The beautiful gold ring and the magnificent sword were gifts which bound persons and families together but any number of retainers would like to have their daily

beer and pork chops to be content. With other words landed wealth comes first and is the basis for political dominion.

After these considerations of the character of landed estates in England and on the Continent we shall now turn to Scandinavia. For Scandinavia the earliest texts telling something about landed estates appear only in the closing 11th century. These earliest informations specify some donations of the Danish royal family to ecclesiastical institutions (Karlsson 1965). They tell little about the structure of these estates. Manors and tenant farms are not specified. Probably this is not significant. Somewhat later sources indicate that estates often comprised whole villages with numerous farms and a dominating manor (Ulsig 1968).

Is there a relationship between these manors of the 11th and 12th centuries and earlier manorial estates? Early literary sources have little weight while realia in the relevant poems and sagas may be supposed to be strongly adopted to the special frames of reference of the Medieval Icelanders (in the case of the sagas) and to profoundly Christian Late Saxons (in the case of *Beowulf*). In Scandinavian Medieval archaeology the question of a continuity backward in time for Early Medieval estates have mostly been negatively evaluated. In prehistoric archaeology a more positive assessment has become prevailing. This question was the subject of a project developed by the author some thirty years ago. It never could be funded. Some positive evidence was however collected by the author (Callmer 1992). Supporting historical-geographical studies were published by Riddersporre (1989). The arguments have been further developed i.a. by Fabech who suggests a general continuity model for landed estates consisting of villages with manors as centres of cult practices changing from heathen to Christian but on principle connected with the church of the manor and earlier with the hall of the lord (1991).

Do the Scandinavian Late Iron Age estates have a long continuity backward into the Roman Iron Age or are the estate structures a loan from the continent only in the late prehistoric phase or even a development of the transition to the Middle Ages? As we have already seen there is

much to suggest that the later alternative as a covering explanation is unlikely. In this perspective it is of great interest to consider the centres of the Scandinavian Late Iron Age with this background of comparative information from Anglo-Saxon England and from the continent. Do these centres have a complex structure of the solar system type or do they only consist of the central settlement itself? Earlier research has concentrated on these large and rich settlements. In our review of the centres our interest will be concentrated on relative location, settlement size, internal structure (very little is known), chronology and continuity into later periods. The agricultural potential of the surroundings will also be briefly considered in a few cases.

We have already been confronted with the two different basic structures of land holding: the compact estate and the dispersed holdings. Although the main development in the Medieval Period including the Reformation Period was from compact to dispersed and then back again to compact according to the results of Ulsig (1968), it is clear that large, principally dispersed estates comprising numerous different parts including compact units existed quite early. So the unfortunately little studied royal domain of the *svear*, "Uppsala öd", has been ascribed an early Viking Period or even earlier date for its core parts. The patrimonial domain of the Danish kings in Jutland and on Funen has also been given an early date whereas the official royal domain is thought to be connected with the expansion towards the east of the kingdom in the 10th century (Andrén 1983). With these examples we have, however, entered another size dimension, with which we will only be marginally concerned. What will interest us here are more the nuclei of estate organisations not necessarily the complete estate. For most forms of agricultural production it is as von Thünen so well knew the minimisation of transport especially for the labour intensive parts of it, which counts. This means that the ideal complex estate consists of a centre and surrounding secondary settlements. In a featureless and undifferentiated environment this estate form would result in a perfect solar model. This we cannot expect to find in reality but rather modified applications according to

landscape features, the goodness of the soil and, of course, the historical development of the estate. With regard to the close relationship between the late prehistoric settlement and the earliest Medieval settlement (Callmer 1986) it should be possible to find traces of these patterns in a diverse source material including early historical settlement data, archaeological prospection and excavation data and place names. It should be characteristic of these traces of estate structures that the centre after its heyday is much reduced in relative size and qualities. What could remain is above all the structure i.e. an eclipsed solar system. We may also set up the possibility of a complete reduction of the centre. This could result in a gap in the settled landscape - a black hole - but still visible. The later division of the territory of the centre would leave distinct traces in boundaries and perhaps in names. Only a reestablishment of settlement after a hiatus on the same spot and with a new name would cause serious problems.

Uppåkra

The importance and the size of the centre at Uppåkra in western Scania has been well known for a considerable time but the last years have provided the site with much of the lacking chronological evidence for the continuity of it and knowledge of specialised activities, especially production and trade and exchange has been extended much further than expected. The absolute situation of the site is very special in the very centre of a wide plain. It is relatively far removed from more considerable running water which is unusual in the South Scandinavian cultural landscape of the Late Iron Age. It is however a characteristic of a number of centres. The settlement occupies the highest point on the plain which makes it visible at great distance (30 km) (Fig. 1). The relative situation of the site is equally extraordinary. Early historical settlement with few exceptions keep to lower ground unless situated in the periphery of the plain and connected with a horst to the north and hummocky zones to the south. Entering into an analysis of relative situation of Uppåkra using the early historical settlement means that parish organisa-

tion and parish territory is not of paramount interest. Rather we have to come backward in time beyond the period of parish formation in the early 11th century (if not somewhat earlier). For this special study we have to go to the early historical villages, their exact and relative location, their size (number of farms and hideage), the phosphate content of the fields of the villages, archaeological excavations, stray finds from the village territory and last but not least village names.

Before we embark on an analysis of the relative situation of Uppåkra we have to consider the size and the population of the site itself. Both are important for the discussion of our question both as guidelines for our understanding of the disposition of the acreage around the site and for the structural relationship between Uppåkra and any surrounding settlements. Neither size nor population can be estimated with precision.

All assessments must be rough approximations. The size of the find producing zone (based on the finds ca. 350-1000 AD) can be estimated to ca. 40 ha. The internal structure of the settlement is not yet known but using well documented plot sizes from the Late Iron Age we can arrive at tentative population numbers. Unfortunately there is hardly a single excavation from Scania which has an extent and a quality allowing us to use the results concerning plot size as a measure. We have to rely on Danish results from Jutland. There are two size models from Vorbasse (central Jutland) which can be used. First there is the 8th and 9th century plot size model of 0.6 ha. The larger 10th and 11th century size model measures ca 1.5 ha. Using the early model we arrive at 67 plots and with the late model at 26. Considering results from Denmark and the continent ca. 20-30% of the settlement surface represent areas not directly forming part of the plots (roads, alleys and open places). The residence with representative, residential and economical buildings which must have existed here of course also changes the picture. This means a reduction to 50 and 20 plots respectively. For the small plots we could calculate with ca. 10 inhabitants whereas the large plots could have had a more numerous population. The numbers arrived at are of course no exact values and perhaps the exact settled surface for a given period may be a little smaller

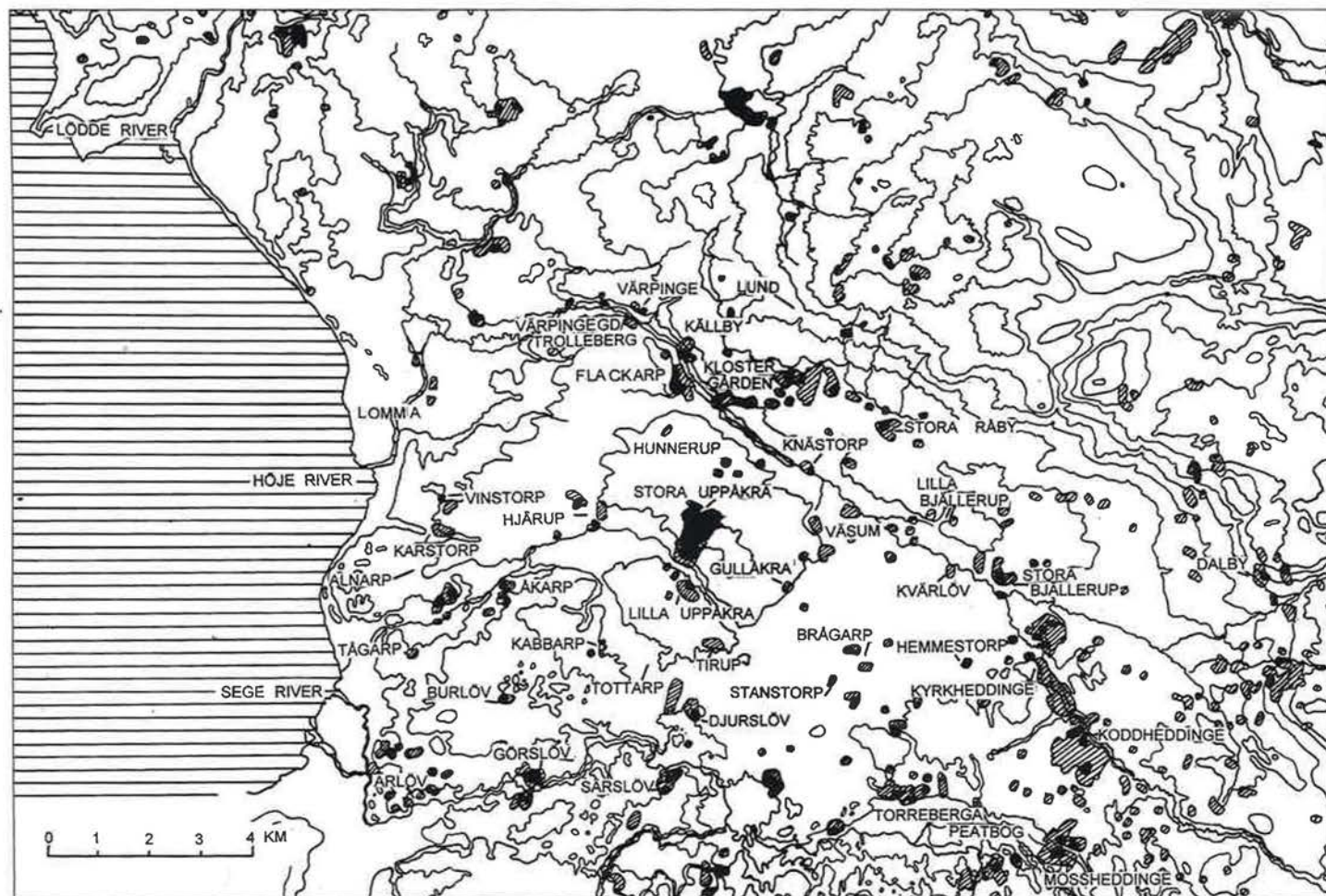

Fig. 1. The surroundings of the Uppåkra settlement with phosphate data according to Arrhenius 1934. Only values of 100 P² and more are indicated. Some minor areas are not included in the survey of Arrhenius. They are not mapped here for reasons of the readability of the map. Contours are given for 5 m, 10 m, 20 m etc a.s.l.

but the divergence cannot be great. What we can conclude is that we are confronted with an agglomerated settlement of unusual size. The question is if we have positive evidence of a comparable settlement in Southern Scandinavia in the Late Iron Age.

This exceptionally large settlement was reduced and restructured in the late 10th or early 11th century resulting in two villages: a larger one counting at the end of the Middle Ages 16 farms and a smaller one with 7 farms (the hideage 1660 is however 10.5 and 2.5 respectively). We must here add that mid 17th century farm numbers and hideage normally diverge little from figures in the late Middle Ages when we first have access to them. If we compare conditions ca. 1660 the combined hideage of these two villages of 13 hides is not exceptional for other villages in the neighbourhood (the territory mapped in fig 2). No less than fifteen villages have hideages between 10 and 18.5. Also the number of farms taken together for the Uppåkra villages is by no means exceptional. Six villages have considerably higher numbers (24 to 37 farms). This means that there is an obvious discrepancy between the ratio of hideage and number of farms of the 17th century (and probably as well for the late Middle Ages) and size relationships in the prehistoric period between Uppåkra and settlements in the neighbourhood. Uppåkra was thus not only divided but also dramatically reduced with regard to hideage and the number of farms.

At this point we must also introduce the phosphate map which covers a very considerable part of the surroundings as an important source of complementary information. A rather safe indicator for settlement sites is a value of over 100 P degrees. It is however essential to consider the natural phosphate level of an area. In the eastern part of the plain between Malmö and Lund we have a zone with unusually high natural values beginning just to the southeast of Lund in the parish of Bjällerup, widening towards the east and there joining up with another wedge-shaped area beginning at the contemporary population centre of Staffanstorps. This zone with few exceptions covers the innermost part of the plain bounded to the northeast by the horst of Romeleåsen and to the south by the hummocky

landscape of inner southern Scania. In the closer surroundings of Uppåkra (within a radius of 6.5 km) this anomaly is not disturbing the picture and the interference in the defined zone in the inner part of the plain is only moderate. The historical village sites are well visible as nuclei with elevated phosphates. Additional areas of 2 to 6 ha are often found in the immediate neighbourhood of the sites and frequently we can observe that the site nucleus extends considerably outside the historical plot boundary. The big problem when we use the phosphate map is the question of dating. In this part of Scania we can draw on a considerable number of excavations which could be compared with phosphate data. Phosphate areas in the neighbourhood of historical village sites and extensions of phosphate nuclei outside the village boundaries often must be given Late Iron Age dates (including the Viking Period; Callmer 1986). Uppåkra is surrounded by a number of often rather small phosphate nuclei sometimes with closely adjoining small phosphate areas. In details we will come back to these indications.

We must however first return to the historical settlement around Uppåkra where we can observe that the two historical Uppåkra villages are surrounded by a few small-sized, but predominantly middle-sized and even big villages both when we consider the hideage and the number of farms. Very big villages are only found at a distance i.e. to the north of the Høje River and on the northern fringe of the hummocky landscape to the south of the Torreberga peat bog. The names of the villages surrounding Uppåkra are special when we remember that we are in the centre of a South-Scandinavian plain landscape which has been densely settled since the Neolithic. The usual pattern in Eastern Jutland, on the Danish Isles and in Scania is a dominance of names ending in *-hem*, *-löv*, *-lösa*, *-stad*, *-inge* in the central plain districts. These names are on linguistic grounds thought to represent a chronological stratum generally with a pre-Viking Period date. When names with a classification as definitely younger types occur in this cultural landscape with a long continuity they can rather easily be shown to have a secondary status and the mother unit can often

be identified. Among the younger names those ending with *-torp*, *-ryd*, *-böle*, *-hult* are most important. They are generally thought to be of Late Viking Period date or even later. Villages with these names are mostly found in the periphery of the plains and river valleys, in now completely transformed ancient woodland tracts and in still existing woodland (outer colonisation) and, as already stressed, in central settlement areas as secondary settlements (inner colonisation). An intermediate group is composed of names with endings in *-by* and *-tofta*. They are generally dated to the Viking Period but were formative probably also earlier. A special problem is connected with the *torp*-names. Some scholars have maintained a longer formative period also for this ending. The remarkable condition prevails that in the wide plain between the Höje and the Sege rivers we have hardly any names of the old stratum except along the northern bank of the Sege river and at some distance to the east along the Höje river (the villages of Väsund and Kvärlov). In fact the two Uppåkra villages are surrounded by a corona of nine villages ending in *-torp*. Only to the southeast is there the village of Gullåkra with a deviating name. Furthermore there is an outer row of four *-torp* villages along the coast of the Sound. Also to the east there are an additional three villages with this ending. Along the northern bank of the Sege river and directly adjoining we find four villages with *-löv* names indicating a completely different structure of settlement. Elsewhere in this area between the Höje and Sege rivers there are no traces of an earlier settlement structure connected with the old stratum of place names. It is however unlikely that this entire territory has been restructured after the Viking Period and thus veiling another earlier and "normal" settlement structure. Consequently we can advance the hypothesis that the structure of the centre with a corona of secondary settlements is contemporary with one or more phases of the large settlement at Uppåkra.

This hypothesis can in fact be further corroborated by excavation data and stray finds. Recent excavations at Hunnerup on the southern side of the Höje river immediately to the north of Uppåkra have revealed settlement traces of Late

Iron Age date (Jacobsson 2000: 164). There is a phosphate patch close by. At Hjärup ca. 2 km to the west of Uppåkra a cluster of three small phosphate nuclei indicate the slightly changing position of a settlement going back to the 6th-7th century and by ca. AD 1000 more or less fixed at the village site (Jacobsson 2000: 199, 201). The situation is similar at Åkarp where several stray finds indicate a continuity within a small cluster from the Roman Iron Age to the historical village (Strömberg 1961). It is important to point out that the hideage in the 17th century for both these villages is considerable (7 for Hjärup and 9,5 for Åkarp) indicating real growth. At Brågård to the east of Uppåkra we have a similar picture with a small cluster of phosphate patches. An excavation at one of these yielded early Viking Period material (Jacobsson 2000: 189). The hideage 1660 for Brågård was 3 5/8 and the number of farms 5. We also have data from two of four *torp*-villages along the coast of the Sound. Excavations slightly outside the historical village site of Karstorp yielded Late Iron Age and Viking period material (Ambrosiani & Magnusson 1972). The hideage of the historical village of Karstorp was four and the number of farms eight. From Alnarp there is a stray find of an 8th century fibula immediately to the west of the park (private collection). No reliable early historical data are available for Alnarp. Also in these two cases is there a close connection between the archaeological observations and the phosphate picture. The village of Knästorp is situated ca. 1.5 km north-east of Uppåkra on the southern bank of the Höje river. From the opposite northern bank of the river there is a find of a bead of the Middle or Late Iron age (SHM Stockholm). There is a very distinct phosphate nucleus on this side of the river. It is also of interest that the northern part of the parish i.e. to the north of the river at least from the 16th century on was distinguished as a separate unit, but at that date without any farms. It is thus probable that a part or the entire settlement was situated to the north of the river in a phase preceding the early historical village (12th century parish church). All together we have to our disposal a considerable supporting archaeological material. Very important are the chronological

data, which show us that many (probably all) of these settlements around Uppåkra are of Viking Period date or even earlier.

The prereform agricultural landscape of the Reformation period and the 17th century has played an important role for our considerations concerning the structure of the late prehistoric cultural landscape. It is then very important to remember that the later village boundaries have little to tell about earlier division of territory. It is the location of the settlement which is important. The sometimes very considerable hideage and the number of farms of the discussed torp-villages indicate that some of the villages have grown very much, presumably above all in the Early Medieval Period (before the 14th century). Other settlements have remained quite small like Tirup, Tottarp and Stanstorp. From the beginning the torp-settlements have been small units of a few farms or just a single farm. They have been established not only in the Viking Period but certainly also earlier. It is however very uncertain if these settlements are of the same age. A successive development of the domain seems to be more likely. This question can however not be discussed in detail. The very short distance e.g. between the historical villages Vinstorp and Karstorp, in the row along the coast, of only ca. 250m could indicate a late split. On the other hand we may contemplate the possibility that the closest settlement to the south of Karstorp at Alnarp could be only a little more than 500m to the south (cf. above). We must also consider the possibility that other torp-settlements have been abandoned already in the prehistoric period or in the Middle Ages without leaving any traces. After all these abandoned settlements can not be numerous since they should, given an existence of a few generations, turn up on the phosphate map.

We can now specify our hypothesis somewhat further. Uppåkra was not just a centre of political, economical and religious importance, it was also the centre of a vast and complex estate extending from the coast of the Sound and covering the majority of the land between the rivers Höje and Sege to a depth of ca. 10 km. The estate certainly comprised Lomma, the closest potential harbour of Uppåkra. A more complicated question is the position of Värpinge and Trolle-

berg (earlier Värpinge gård). It is not to be excluded that Värpinge with a strong aristocratic tradition throughout the historical period should be understood as a separate domain adjoining the central estate. Another intriguing question is to what extent the estate extended to the northern side of the Höje river. An indication is already given by the special situation at Knästorp. There are at least two late prehistoric settlements on the north side of the river between Värpinge and Knästorp. At Källby graves and settlement finds indicate a continuity from the Late Roman period to the Early Middle Ages (Callmer 1986; Wilson 1955). The settlement at Klostergården/ St. Lars Hospital appears as a considerable phosphate nucleus and has yielded a 6th century inhumation grave (LUHM). It seems very likely that these two settlements directly on the river bank were included in the estate. The extension of a strip of the estate on the northern bank of the river would also solve the old problem how the village of Råby (the village at the boundary) related to a boundary. It could then be that the situation of the village on the northern boundary of the estate was the reason for the name rather than the relationship to the urban centre of Lund (late 10th century) in the west. Continuous settlement at Stora Råby goes back to the 7th-8th centuries at least (Callmer 1986). This outline of a boundary of the estate to the north of the river gives a new possibility to approach the problem of the foundation of Lund. In a situation when large parts of Scania were taken over directly by the Danish king (probably a development in the 10th century) it was natural that the estate at Uppåkra became his domain. If this king was Harald Gormsson it is likely that he was accompanied by his ambitious son Sven. It could have been interesting for Sven to build up a power basis of his own close to the traditional centre of Western Scania (the Torn-estate). Further upriver the situation is more complicated with the historical villages of Väsåm and Kvärlöv, i.e. with names indicating another structure and possibly a higher age. It is however clear that we have to reckon with considerable rearrangements of settlement here. At Kvärlöv with 6th-7th century finds (Strömberg 1961:61) we have probably a subsequent reduction, in fact to a

status as a single farm, whereas settlement on the other side of the river at Stora and Lilla Bjällerup had a strong development. Settlement at Stora Bjällerup begins in the 11th century if not earlier. The Bjällerup villages have a hideage of 11,5 and 11.25 and the number of farms is 13 and 14 respectively. This means that the pre-conditions for expansion in the Medieval Period were very favourable or that farms were relocated from Kvärlöv to the new *torp*-villages. On the east side of Uppåkra the situation is again rather clear with the hypothetical boundary of the estate running east of Brågarp and Stanstorp (today Staffanstorp which however has nothing to do with St. Stephen). Hemmestorp lies on the east side of Brågarp. It forms a kind of corridor between the estate and an intriguing block of three villages with the name * Heddinge to the southeast (cf. below the comparable Heddinge complex on Stevns, Sealand). The historical territory of Hemmestorp is however certainly partly a result of the already noted reduction of Kvärlöv. Along the southern boundary there is as pointed out above a single row of villages from Arlöv to Djurslöv which certainly were not part of the estate structure. Only Burlöv is somewhat removed from the Sege river.

Let us recall the strong concentration of population in the central settlement at Uppåkra. Any agricultural strategy to solve the problem of supporting so many people must go for differentiation. It is then very likely that the *torp*-settlements were specialised. To decide the character of specialisation is mainly a question for future research. It may however be noted that there were excellent conditions for pasture along the coast of the Sound and in the river valley of the Höje river.

There are in addition to the Uppåkra and Värpinge estates two other anomalies which probably are related to it. To the south-east of the estate a wide stretch of the fertile plain was occupied in the Late Middle Ages by three villages: Kyrkheddinge, Koddheddinge and Moss-heddinge. Since there is no distinct landscape formation which possibly could have contributed to the naming of the whole area in question the peculiar name giving must have another explanation. The reason for the uniform naming must

rather be sought in its being a special unit later divided. Under these circumstances it is tempting to interpret Heddinge as another separate or adjoining domain. The phosphate map has some very large phosphate nuclei indicating subsequent minor changes of location. In the case of the village of Kyrkheddinge excavation data suggest the establishment of settlement on the historical village site in the Viking Period but settlement nearby is earlier. An extensive phosphate nucleus stretches along the Höje river nearby. There is no place to discuss this problem further here but we must not forget to point at the similar, impressive Heddinge complex on the peninsula of Stevns (Sealand) clearly a royal estate turning real town in the 13th century or even earlier.

When we consider the historical settlement of the region at the transition from the Middle Ages to the Postreformation Period the size of Dalby in the north-eastern periphery of the plain calls for our attention. The hideage in the 17th century is 18,5, a value only reached by one other village in the area (Stora Råby). The number of farms, 37, is extremely high but probably the result of egalisation during the late Middle Ages when Dalby still in its totality was a monastery domain. The premonastery history of Dalby is very interesting since we must reckon with an early royal estate here with a manor, which was the basis for the erection of the pfalz-inspired palace and church complex by king Sven Estridsen shortly after the middle of the 11th century. The early palace complex of king Sven has recently been reconstructed by Andrén (1999:387f.). The complex consisted of the palace and the church centre, an adjoining village, possibly including a production and trade centre and a deer park. Andrén calls to our attention the Christian symbolic background for the complex. This is certainly correct but the high probability that there was some sort of predecessor suggests that there may be pre-Christian roots for an estate here at the fringe of the plain and within sight of Uppåkra. The 11th century complex of Dalby rather turns its back to the horst of Romeleåsen. This dominant formation runs 30 km to the Southeast. The importance of an early estate at Dalby may have been the

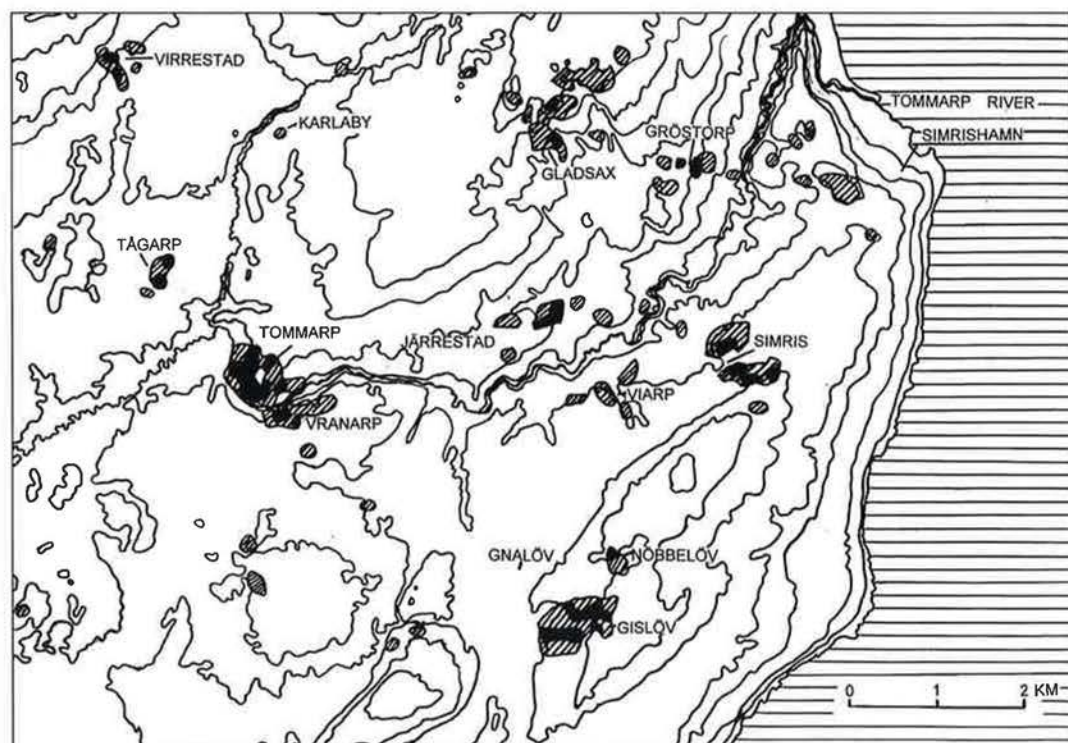

Fig. 2. The surroundings of the Järrestad settlement with phosphate data according to Arrhenius 1934. Only values of 100 P^o and more are indicated. Some minor areas are not included in the survey of Arrhenius. They are not mapped here for reasons of the readability of the map. Contours are given for 5 m, 10 m, 20 m etc a.s.l.

direct access to wide hunting grounds. The history of deer parks in Anglo-Saxon England and on the continent suggests a pre-Christian background for them. They are documented from the Merovingian and Carolingian periods on the continent (Fenske 1997). There is also an intriguing indirect argument. This is exactly the period when antler in great amount becomes available for a specialised comb production. The most likely background for the high proportion of shed antler in workshop finds from Uppåkra (5th-6th centuries; cf. Lindell this volume) Ribe, Åhus (both 8th-9th centuries) and Hedeby (9th-10th centuries) is the keeping of deer under controlled conditions when the shed antler can be easily collected. When deer roam freely in unbounded woodland the likeliness that intact antler is found in numbers is very slight. A medieval deer park at Dalby may have pre-Christian roots and may have been an important part of the royal domain in western Scania.

Järrestad

Järrestad is situated ca. 7 km upstream the Tommarp River in south-eastern Scania (Fig. 2). The river valley forms a distinct region of the historical cultural landscape set off from the surrounding regions especially towards the north, where historical settlement thins out, but also towards the south where higher ground is found. The region of Järrestad may however have included major parts of south-eastern Scania. In the late Medieval Period Järrestad was a big village (15,5/8 hides and 23 farms). It was the juridical centre of the *härads* with the same name. As already pointed out elsewhere by the present author (Callmer 1995:58) there is a number of indications that Järrestad was a regional centre for the river valley settlements and adjoining territory, especially towards the south in the Late Iron Age. Thurston has further elaborated on this question (1999). Also the early history of this small region in a very suggestive way

supports this interpretation. Already in the 11th century an urban centre is founded only ca. 3 km to the west at Tommarp. This Medieval town later fell into decay and was superseded by Simrishamn on the coast in the 13th century. The monastery at Tommarp, like the town a royal foundation, was of great importance and had very considerable landed wealth in the neighbourhood including the entire village of Järrestad. The concentration of five torp-villages around Järrestad in the central part of an core area of historical and prehistoric settlement is a striking anomaly compared with the general distribution of place names. Although there is no complete corona of torp-villages around Järrestad there is however three quarters of one. To the east and also situated to the north of the river is Gröstorp with a small cluster of phosphate nuclei. There is a find of an 8th century fibula from one of them (Callmer 1986). To the south of the river there is Viarp with a small cluster of phosphate nuclei. Vranarp lies to the southwest and the phosphates are concentrated to the historical village site and immediately to the east of it. To the west of Järrestad there is as already told Tommarp on the north side of the river and further away also Tågarp. The extension of phosphate rich soils at Tommarp is considerable. At Tågarp there is also a small cluster of phosphate cores. Apart from the Medieval find material from Tommarp there is also a find of a fibula dated ca. AD 800. Only to the north the relatively big village of Gladsax (4, 7/8 hides) reaches the territory of Järrestad. Gladsax has a history as a manor at least from the 13th century.

Recent excavations at Järrestad have confirmed the character of the site as a regional centre of the late Iron Age (excavations by Bengt Söderberg, Uppdragsverksamheten of Riksantikvarieämbetet 1999-2000). The name * Jarlastaðir probably designates the settlement as the residence of a *jarl*. The surrounding land was organised as a manor with dependant minor torp-settlements. The relationship to Gladsax remains uncertain. Further to the north, the south and the west there are big villages with old names. Only the village of Nöbbelev is an obvious intruder on the territory of Gislöv (no later than the 11th century). As in so many cases major

changes are connected with the formation of the Medieval kingdom of Denmark. In the late 10th or in the first half of the 11th century the old centre at Järrestad was reduced to a farming village. The torps around the old centre were allotted more land than before. The need for a continued administrative and economic centre in the region combined with a reluctance to accept the old location of the centre for the new initiative led to the establishment in the second half of the 11th century of an urban centre and a mint at Tommarp immediately to the west of Järrestad. The procedure is very similar to that at Uppåkra/Lund. The traditional relative centrality of the site leads to a new location near the old centre but the exact site is chosen nearby.

Vä

The successful identification and subsequent partial excavation of a succession of Late Iron Age trading sites on the lower reaches of the Holy River in north-eastern Scania motivated efforts to identify a political centre in the hinterland (Callmer 1991). The size and the importance of the sites are difficult to explain if we do not suppose some sort of local centre of power in the region. Although there is a very plausible connection between trading places and centres the possibility of the spontaneous formation of trading places cannot be ruled out completely. The Holy River flows through a wide coastal plain (the plain of Kristianstad) which from all sides is sharply set off by geographical features. On the plain the river has formed a series of lakes, the largest one - the Holy Lake - occupies the centre of the flat landscape. Vä has an unusual name being the plural of *vi* i.e. sanctuary. Vä is not situated at the lake side but in the western part of the plain where a wedge of higher and gradually more and more infertile ground (the eastern part of a horst) protrudes into the plain (Fig. 3). The settlement at Vä early attracted interest as an unusually large and rich settlement (gold bracteates and Roman coins). Excavations mainly during two campaigns in the 50s and 60s produced further evidence of the very large size of the settlement (Stjernquist 1950, Thun 1982).

The central character of Vä is also indicated

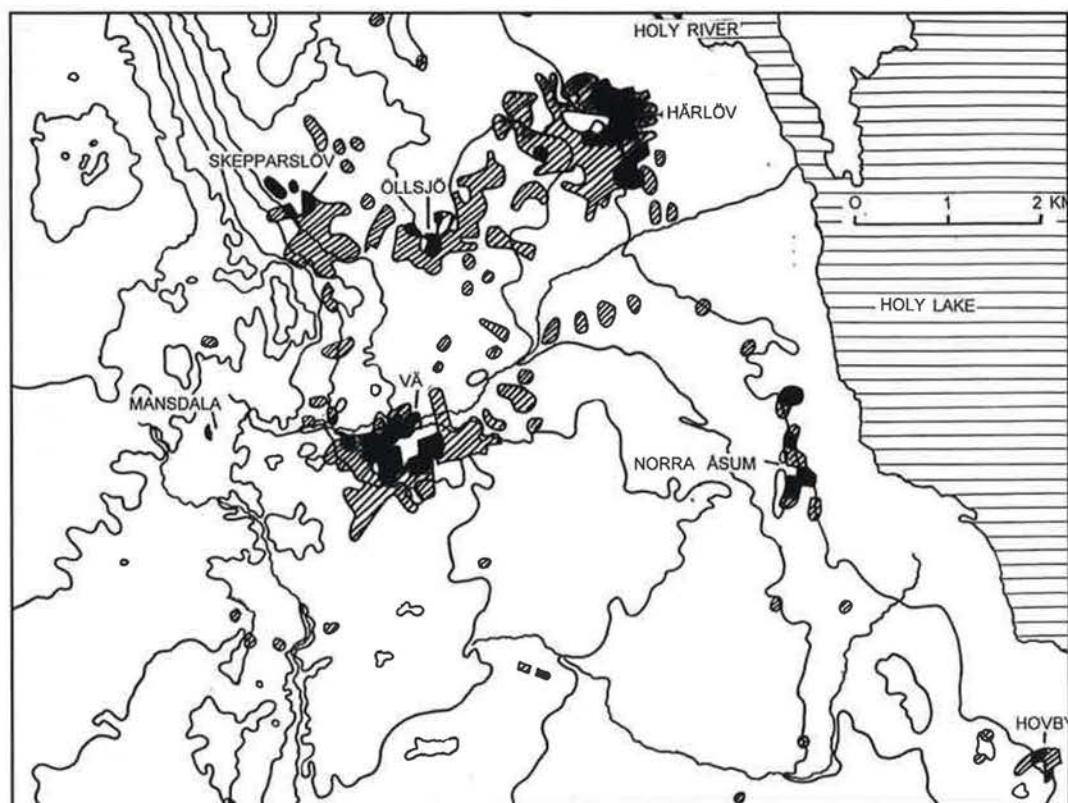

Fig. 3. The surroundings of the Vä settlement with phosphate data according to Arrhenius 1934. Only values of 100 P° and more are indicated. Some minor areas are not included in the survey of Arrhenius. They are not mapped here for reasons of the readability of the map. Contours are given for 5 m, 10 m, 20 m etc a.s.l.

by the further development of the site. In the 12th century Vä was the centre of a royal monastic foundation. The magnificent church was however conceived during a pre-monastery phase when Vä was a royal estate consisting of a royal representative complex (perhaps a small palace) including the church, a large village and possibly outlying torps or farms. The continuity of relative structures of centrality and power led to the later development of Vä in the 13th (12th?) century into a regular Medieval town.

The settlement at Vä is situated in a cultural landscape which at least from the Middle Ages was dominated by relatively few but very large villages. These villages are however grouped closer along important lines through the landscapes (most notably the water courses and the shores of the lakes). To the north of Vä we find a group of relatively large and to judge from their names old villages (Skepparslöv, Öllsjö and Här-

löv). Settlement in or closely adjoining the historical village sites dates back to the Viking Period or earlier periods. Other conditions are met with to the east and south-east of Vä. Here we can note remarkably great distances to the nearest settlements. This observation suggests that for some reason settlements are missing in this sector. The existence of some eclipsed settlements to the east, the south-east and also the south is very likely. The fact that Vä grew into a Medieval town (transferred to Kristianstad in AD 1613) could account for the reduction of settlements in the neighbourhood. The extinction of agrarian settlements in the close surroundings of Medieval towns is a familiar phenomenon in Medieval Europe. There are several likely locations below Vä along the small river flowing through the contemporary village. There are at least two phosphate nuclei at a distance of ca. 1 km from Vä. Similarly we find settlement indications

also to the south of Vå. They are however situated on less favourable soils and the size of the phosphate nuclei is smaller. In the case of these latter phosphate areas it could hardly be more than indications of two or three single farms. To the west of Vå there is the historical village of Mansdala (only 2 hides in the 16th century). Some features of the boundaries of this village which almost reach the Vå settlement suggest a close relationship. Further work is certainly necessary in order to clarify the settlement development around Vå in the Late Iron Age and in the Early Middle Ages. Another important settlement with some features of centrality is Fjälkinge 5 km to the east of the Holy Lake. So far however Fjälkinge cannot easily be compared to Vå.

Gudme

Our first example from contemporary Denmark is perhaps the best researched complex (Thrane 1987, 1999, Thomsen et al. 1993). The small settlement region of Gudme-Lundeborg is situated in the rolling moraine landscape of eastern Funen (Fig. 4). It is probably throughout the existence of Gudme as an important religious and political centre a region which is delimited from the major settled regions of Funen in the western, central (the Odense Å basin) and northern parts. The limits of the microregion of Gudme were considerable tracts of woodland. The reconstruction of the development of vegetation in the central Gudme area was based on observations from Lake Gudme in the centre of the area. Here forest was cleared already in the earliest part of the Roman Iron Age. It is likely that already by this date the region was divided into a central part and a periphery. The central settlement at Gudme covers a surface of ca. 30 ha. The topography of the settlement itself is hummocky with intermediate waterlogged depressions which gave the settlement a slightly dispersed character. This is consequently hardly a result of the special structure of the settlement but rather a consequence of the relief. It is clear that there were additional smaller settlements in the microregion surrounding Gudme itself. There is some direct evidence of settlements although much survey

Fig. 4. The surroundings of Gudme. Ancient woodland is indicated by the wavy line.

work remains to be done. Cemeteries also contribute to the reconstruction of the settlement structure. Thrane concludes that settlement in the Gudme region consisted of the central settlement at Lake Gudme with the seat of those in power, a number of surrounding smaller settlements and the trading site at Lundeborg on both sides of the mouth of the Tange river. Of the smaller settlements that at Brudager has been shown to have a long continuity. It has been shown beyond doubt that the period of pre-eminence of Gudme is the Late Roman Iron Age, the 5th and the early 6th century. The eclipse does not mean that the settlement at Gudme was abandoned. On the contrary there is evidence of a continuity in the central settlement to historical times. The structure of the region clearly displays several characteristics of the solar system model. There are however some problems how to decide which parts belong to the important period in the Iron Age and which do not. The dominating manor of the region in historical times at Broholm may have been transferred from the central settlement to a separate location closer to the coast in the 11th- 12th

century. The small, certainly often secondary, settlements of historical times have either place-names ending in *-torp* and *-tvet* or names indicating clearings or peripheral lands not ploughed. Some of these names may as we already have seen date to the late Viking Period or later but probably not all. It is an open question how many have older roots. A circuit of settlements closely related – perhaps organised as an estate – to the central settlement at Gudme itself is more likely at a shorter distance now indicated by the historical villages Galdbjerg, Gudbjerg, Albjerg and Brudager. The nameforms and their close connection in three cases of four with pre-Christian cult practices provide us with strong arguments. The off set character and the relatively small size of the settlement region makes it 1. certain that there were a number of additional settlements to the central settlement, 2. that the additional settlements were secondary in relation to the central settlement, 3. likely that the whole settled region was organised as an economical and political entity. The secondary settlements must be described as dependant and they could have supported the central settlement with labour and products. The regional structure and the apparent rising importance of woodland (beech) (Regnell 1988) in the period of prosperity of Gudme turns our attention to potential forms of exploiting woodlands like woodland grazing, swine pasturage and deer hunting. The latter two forms of exploitation are well known from early Anglo-Saxon manors.

Lejre

The traditional pre-Christian political and religious centre of Sealand was Lejre situated only ca. four km to the south of the southernmost tip of the Roskilde fiord (Fig.5) (Christensen 1993). Lejre is situated on the small Lejre river. The general situation of Lejre in the late prehistoric cultural landscape is special. Lejre lies with its back towards wide stretches of ancient woodland once separating a vast settled region between Copenhagen and Roskilde, the so called Heden, from densely settled regions in the western and central parts of Sealand. These woodlands had a breadth of often more than 15 km and there are

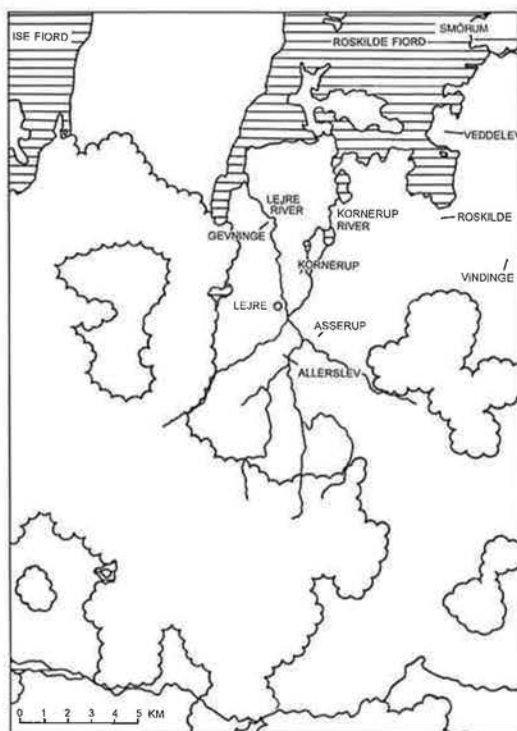

Fig. 5. The surroundings of Lejre. Ancient woodland is indicated by the wavy lines.

only a few indications of small cleared islands in this woodland sea. Lejre occupies a central position in the basin of the Kornerup river, one of the major basins in central Sealand. In the river valley below the prehistoric settlement at Lejre the river bifurcates sending the Lejre river (today completely dried up) towards the northwest while the major water course proceeds towards the northeast. The settlement structure for the immediate surroundings of Lejre in the Late Iron Age is difficult to reconstruct both with the help of archaeological data and with place names. The land to the east was certainly a settled plain with a continuity far back in time with its characteristic name forms ending with *-lev*, *-sted*, and *-inge*. Where intensive archaeological work has been carried out like at Vindinge, Veddelev and Smørum a long settlement continuity on the historical village site and in its immediate surroundings could be demonstrated.

The settlement development at Lejre itself is complicated. A reason for these problems is the later development of Early Medieval estates in

the area. As Christensen has been able to demonstrate, Lejre itself was turned into a normal rural manor, probably without connection with the royal domain as set down in the land register of king Valdemar (ca. 1230) (Christensen 1997). On the west bank of the Kornerup river, only 2 km to the northeast of Lejre another medieval manor came into existence in the village of Kornerup. It is likely that this development of two medieval manors in the area is both early and runs parallel. Kornerup with its manor became a church village in the 12th century if not earlier. The components of the place name are Korn- (a man's name) and -torp which, with regard to the situation of the village in the settled landscape, indicates a secondary status to some closely situated settlement with continuity. The most likely candidate as primary settlement is by all means Lejre. The formation of two manors quite close to one another may have brought about a radical reorganisation of agricultural lands and settlement. An earlier, Late Iron Age estate of considerable size probably comprised both the territories of the two historical villages of Lejre and Kornerup and possibly the closely situated Asserup and parts of later Allerslev and Gevninge.

The settlement size of the Late Iron Age centre at Lejre itself cannot be established with certainty because parts of the later historical village site are difficult to judge. It does however exceed ten ha (Christensen 1991:35). As the excavations have demonstrated the settlement consists of at least three different parts: 1. the representative hall and adjoining residential and economical buildings, 2. several other house complexes (farms?) and 3. a production zone and additional parts of the settlement on lower ground below the residence. This settlement at Lejre can be dated from the 7th to the 10th centuries. The settlement connected with the 6th century monumental barrow of Grydehøj (Andersen 1995) has not yet been found. Life in the historical village probably continues right through. Lejre is, as already stressed, situated in a fertile region with excellent preconditions for an agricultural economy of the late prehistoric and early medieval type. The moderate size of the historical village at Lejre (4 farms) suggests a reduction in

size and population in connection with rearrangements in the 10th and 11th centuries. The agricultural lands of Lejre were then certainly reduced and surrounding settlements of the estate increased in size. Asserup may indeed, as already suggested, be an example of this. Kornerup also grew unproportionally. This process may have led to the abandonment of other satellite settlements of the old estate. Both to the north and to the south of Lejre there is room in the landscape for settlement (especially between Lejre and Gevninge).

A reconstruction along these lines only creates an estate of comparatively small dimensions with a centre at Lejre and possibly a circuit of at most 5 to 6 dependant *torp*-settlements. This relatively small estate basis could of course be complemented by supporting estates in the Roskilde Fiord area and throughout Heden. The transfer of the royal residence from Lejre to Roskilde in the later part of the 10th century only 20 km to the north-east of Lejre suggests additional important royal holdings in the neighbourhood. As already pointed out Lejre lies with its back towards the woodlands and these woods could have been of considerable economical importance for the estate.

Jelling

Research on the royal site of Jelling has concentrated on the sepulchral, ceremonial and possibly religious complex of which the two monumental barrows and the picture-/runestones are the most striking elements. Jelling is situated in a region which by nature is well defined (Hvass 1991, Christiansen 1999). To the south the micro region is bounded by the Vejle river mostly running in a sharply set off and very wide valley which in the bottom is marshland (Fig. 6). Here the well known bridge at Ravning Enge was built in the 10th century (Ramskou 1977). To the north-west there are the wide and marshy headwaters of the Omme river (the Skagerack drainage) and in the north-east the Grejs river and a north-western tributary running in an unusually dramatic and narrow valley forming a wide bow down to Vejle by the Vejle Fiord. To the west the agricultural quality of the land deteriorates

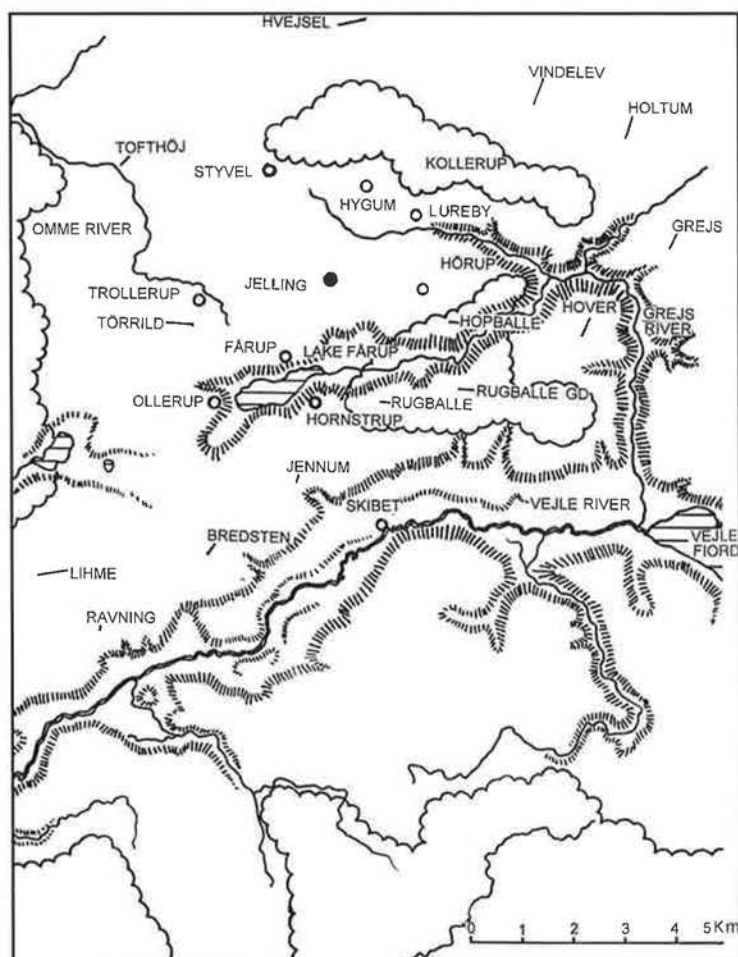

Fig. 6. The surroundings of Jelling. Ancient woodland is indicated by the wavy lines.

rapidly and the land falls and levels away. The centrality of this microregion is high and the plateaux around Jelling and Lake Fårup control the traditional north-south communication route through Jutland. Unlike Lejre, which holds a distal position the situation of Jelling is central and strategic, although rather defensive.

The landscape around Jelling itself is part of the young moraine landscape of eastern Jutland with mixed clays. The microregion defined above has a comparatively moderate relief energy and is generally characterised by a smooth profile. Right through this massive, however, runs a tunnel valley, the central, lower part of which is Lake Fårup. From the lake the Grejs river flows in a north-eastern direction into the more and more narrow valley, later to turn east and due south as already told. These qualities of the microregion

of Jelling spell out the strategic and defensive character of the location. Any aggressive force advancing from the south or landing in the inner part of Vejle Fiord is confronted with serious obstacles in the terrain always giving the defenders the advantage to charge downhill into the river valleys where it was difficult for the enemy to deploy their troops effectively. The best chances for an attack were from the north through the territories of the historical villages of Hvejsel and Vindelev. This approach could however not allow a swift surprise attack.

The historical administrative division also demonstrates this centrality of Jelling. It is the centre of the *herred* of Tørrild (14th century) and in the earlier *Jalling syssel* of the early 13th century, comprising the later *herreds* of Tørrild and Nørvang, the centrality is striking. The pre-

eminence of Jelling to other historical settlement is demonstrated by the relative size of the territory held by the village in the old *sysse*. Only the villages of Vandel in the far west and Givskud, Thyregod and Hønskov to the north hold comparable acreage. In all four cases we are however in the flat, sandy and at best only moderately fertile zone of western and central Jutland. This means that Jelling probably already in the early Middle Ages was a considerable agrarian settlement with exceptional resources, the centre of the administration of *Jallungsysse* and without doubt a royal domain belonging to the official part of the land holdings of the Danish kings. If we look at the historical administrative map of the microregion we can establish that the village territory of Jelling is surrounded by a number of torp-villages. The majority or perhaps all seem to be of considerable age. In some cases the successive historical process of detachment from mother units and the subsequent formation of new units can be traced. In general villages with torp-names here seem to be primary in relation to villages with -bølle/balle, -bøl, -bølling names. So the village of Hornstrup to the south-east of Lake Fårup was holding land in a long eastern strip on the southern side of the tunnel valley. The eastern parts were ceded and here the village of Rugballe and Rugballegård were formed. From the village of Hørup due east of Jelling certainly the village of Hopballe was ceded. To the west of Jelling there is a group of three small territories with Trollerup, the probable mother unit, in the middle. (Trollerup and Tørrild from an ecclesiastical point of view were organised in the extensive parish of Norup). To the north-east also Kollerup has been subdivided through the development of two manors. To the south of Jelling, on the northern shore of Lake Fårup was the village of Fårup, the territory of which was probably largely intact in the form of the late estate of Fårupgård. Ollerup to the west of Lake Fårup probably also belongs to this corona of torp villages surrounding Jelling to the west, south, east and north-east. Only due north and to the north-west are there no torp-villages. At least two of these historical villages, Styvel and Hygum are presumably old villages. In the case of Tofthøj the historical settlement

lies so far west that there is indeed enough land for an extinguished torp-village on the north-western boundary of Jelling itself. It can thus be maintained that in the transition period from the Viking Period to the Early Middle Age Jelling lies probably surrounded by a corona of at least five or six torp-villages and two villages to the north with deviating names. Are these settlements of even earlier date? Only the names cannot prove or disprove the question.

To the south of Jelling and the adjoining settlements just discussed there are if we discount a few settlements with -balle etc. names a chain of settlements on the northern side of the important Vejle river valley with, to judge their names, a long continuity, beginning in the west with Vandel, Lihme, Ravning, Bredsten, Jennum and Hover. Quite disparate is the situation of Skibet, once a royal domain and later transformed to an late Medieval estate (Haraldskaer). It is situated on the valley bottom ca. 6 km upstream the Vejle river from the fiord. The river is easily navigable to this point. On the northern side of the complex around Jelling is a similar line of old settlements in Nørvang *herred* as on the southern side but the intervals between them is greater. The chain runs Give, Givskud, (Bjerlev), Hvejsel, Vindelev, Holtum, Grejs. In the west there are Ast, Uve and Farre. Often very easily recognisable younger secondary settlements fill in some of the intermediate territory.

As it is so often the case in Denmark we know very little about the Viking Period settlement of the area through archaeology. From the immediate neighbourhood of Jelling we however have some very interesting observations. A considerable settlement has been known for some time at Trollerup to the west of Jelling. The exact date of the foundation of the settlement is unfortunately not known but the main dating is Viking Period. In a directly comparable situation near the village of Hørup to the east of Jelling lies another settlement datable to the Late Iron Age and the Viking Period. In both cases we have to do with something more than a single farmstead settlement. We have good reasons to consider these settlements as precursors, each to a historical village with a -torp name. The rather absurd situation with no positive evidence

of Late Iron Age and Viking Period settlement at Jelling has been got over. Late Iron Age settlement traces including houses were excavated at Skovgade in the eastern part of the small town. The complicated situation with a rather densely built modern centre makes it unlikely that a clear picture of the royal seat like at Lejre and at Gudme will ever emerge. Hopefully however additional information will be secured through target orientated excavation programs. These archaeological observations at three highly relevant locations in an important way corroborate our model of Jelling as a complex territorial structure and demonstrates its early dating. The beginnings lie definitely in the pre-Viking Period. It is consequently possible to advance the hypothesis that Jelling was an estate, the core of which consisted of Jelling itself and surrounding villages. Much more complicated is, as we have already noted above, the question if also other agrarian settlements in the neighbourhood were part of the estate. For strategic reasons it is reasonable to think that also the chain of settlements on the northern side of Vejle river were vital to control including the likely landing on the river at Skibet.

Estate organisation of certain settlements is perhaps exemplified by the excavations at Vorbasse only 30 km to the west of Jelling. There, with some reservation, the 8th century settlement lay out of the village may be interpreted as a regulated village with a village street and compact plots. Another question is however if Vorbasse was part of the royal domain. That is by no means clear and it could as well be part of some other estate organisation. The royal domain was certainly not the single estate in 8th century Jutland.

Sorte Muld

Already the excavations by Klindt-Jensen demonstrated the special character of the Late Iron Age settlement complex in the north-eastern corner of the island of Bornholm. Later intensive studies organised by M. Watt have resulted in a regional picture of singular complexity (Watt 1991). The complex is situated on a high plateau and its north-eastern slope above the town of

Svaneke (Fig. 7). In the east is the slope towards the sea and the west side is marked off by a deep ravine running southwest-northeast. The central settlement area is Sorte Muld with a surface of 50-60.000 m². This compact area is surrounded by a 300-500 m broad zone with few if any indications of settlement. Outside this zone we find a ribbon of small patches of cultural layer (each ca. 1 ha or even smaller indicating the location of a house or a farm. Only to the north-east is there a continuous surface (the Braendesgård and Dalshøj areas with altogether more than 10 ha). The topography of the plateau certainly contributed to some extent to the special lay out of this settlement complex but it cannot be maintained that the relief dictates this spatial solution. A certain reservation must also be expressed for the interpretation of all these indications as evidence of contemporary settlement. The amount of real excavation work is of course too small to claim sufficient chronological control. However, the general structure as here indicated is fairly well supported by the find material collected by archaeologists and amateurs dating from the 5th to the 9th centuries. Some persons resided in the middle at Sorte Muld and this is the place with the tiny gold foils. Other members of society, probably many of them wielding considerable wealth, were living in surrounding farms and farm groups. The lay out of the settlement almost parodically demonstrates the hierarchy of society. This is a circumstance which may suggest the fragility in reality of the social structure. The wider settled environment of the Sorte Muld complex is very incompletely known. It is however most reasonable to suggest that this concentration of settlement and population must be supported from surrounding territories to a very considerable degree. It is consequently impossible to discuss the estate structure in its totality although we may seriously suspect a solar system.

In her long time and farseeing research on Bornholm Watt has been able to point out second level centres which very well correspond to the solar model as well. Especially results in the western part of the island have demonstrated the existence of important settlements which do not reach the level of Sorte Muld surrounded by

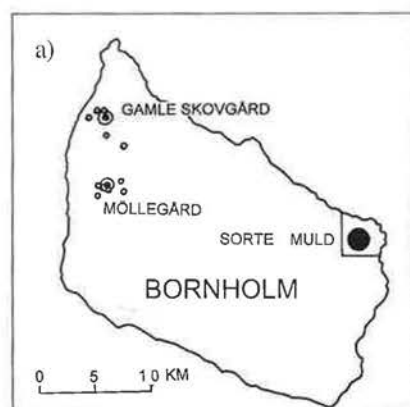

Fig 7a. The important sites at Møllegård and Gamle Skovgård with surrounding dependent minor settlements. 7b. The complex centre at Sorte Muld. Black indicates extant cultural layers.

third rank settlements. The best examples are Møllegård and Gamle Skovgård both consisting of the higher level settlement and five surrounding low level settlements.

On Bornholm we have little support for our studies from structures in the historical landscape remaining from the late prehistoric period. Also the traditional place names themselves are either lost completely or difficult to use. The settlement structure was radically changed in the 11th and 12th century resulting in a dispersed pattern consisting of single farms or small groups of farms.

Uppsala

Old Uppsala was without doubt one of the most important political centres of eastern Middle-Sweden. The large pre-Christian cemeteries, the early bishop's church and the large historical village occupy a very central position in the cultural landscape of central Uppland. In fact, it is the central point of the unusually large plain of Uppsala (Fig.8). Recent work by Duczko and others (1996) has confirmed, through excavations of parts of the Iron Age and Viking period settlements, the existence of a residence in the immediate neighbourhood of the well-known monumental barrow cemetery. As far as can be

judged by the available information, the settlement agglomeration chronologically covers the whole first millennium AD. For reasons not clear to the present author, it has been assumed that the special character of the site is discontinued in the early Viking period. With regard to the present state of knowledge and indications from the excavations under the present church, a continuity into the early Middle Ages is likely. Duczko has made remarks on the settlements but also on the high number of graves around the settlements at Old Uppsala. He estimates the original number of graves (barrows and round stone settings) to ca. 2000. This might seem to be a high number but if we count with these graves as indicators of continuous occupation of the settlements from the early Migration period onward, we get ca. 100 graves per generation (30 years). The numbers may of course have been different in reality when accounting for the shifting dynamics of the settlement but we have certainly to count with a contemporary population of very considerable size. It may have been prestigious for non-residents also to be buried at the centre but if we consider the number of still existing Iron Age graves and information about lost cemeteries in the surrounding parts of the Plain of Uppsala we have little reason to think that this was common. Duczko writes that this high number of graves is amazing at a settlement complex which has not been "a population centre like Birka" (1993:14). If we however consider the settlement complex as a residence and as a centre of a big estate it is perhaps not so surprising after all.

The relative structure of Old Uppsala village in the historical period is highly suggestive when we discuss the site as a centre and an estate. At the end of the Middle Ages the village counted no less than 20 farms. When we consider that a normal village in this part of Sweden generally counted between two and four farms the exclusivity of Old Uppsala is obvious. As Rahmqvist has shown (1986) there are no villages of comparable size in this part of Middle Sweden. The concentration of so many farms to one village is not a function of the plain landscape and the fertility of the soil but certainly highly intentional. Similar concentrations could

have been organised in adjoining parts of the Plain of Uppsala in the parishes of Vaksala and Danmark to the south or Åkerby, Bälunge and Ärentuna to the north but nothing of the sort can be documented. There are only the relatively big villages of Sätuna in Vaksala and Forkarby in Bälunge (both with 16 farms). The village of Old Uppsala was certainly organised in this way in order to emphasise the settlement as a centre and this organisation must date back to the Late Viking period if not earlier, since some time in the 12th century the relative importance is successively diminished and the organisation of the big village would be meaningless. In the Middle Ages Old Uppsala was an important part of the royal domain, the "Uppsala öd" directly tied to the office of the king. The historical settlement of the parish is, as already stated, very special with only some northern strips of the parish territory along the left bank of the Fyris River showing more usual patterns. This special status of the central part of the plain applies also to the names of the minor villages in the southern and central parts of the parish. All place names are composita with -by as the second element. In Eastern Middle Sweden these names are generally regarded as late in relation to early names ending in -stad and -inge which are found in considerable numbers already on the other side of the parish border. As an exception we can note that parts of the parish border may have some relevance for our problem. Torp-names of Early Medieval date are seldom found in this part of Sweden. The majority of these small settlements have their roots in the prehistoric period (Viking period if not earlier). To the east of Old Uppsala just across the parish boundary lies the hamlet Råby in Vaksala parish. The name could suggest that the boundary was recognised already in the pre-Christian period. The existence of a boundary corroborates our idea that a major part of Old Uppsala parish constituted an early estate. An intricate problem is the question of other dependant settlements in the neighbourhood. The discovery of the boat grave cemeteries at Ulltuna and Valsgårde (10 and 3.5 km res. from Old Uppsala) with the well-known warrior graves gives topical interest to the relationship between the centre and the upper stratum of society in

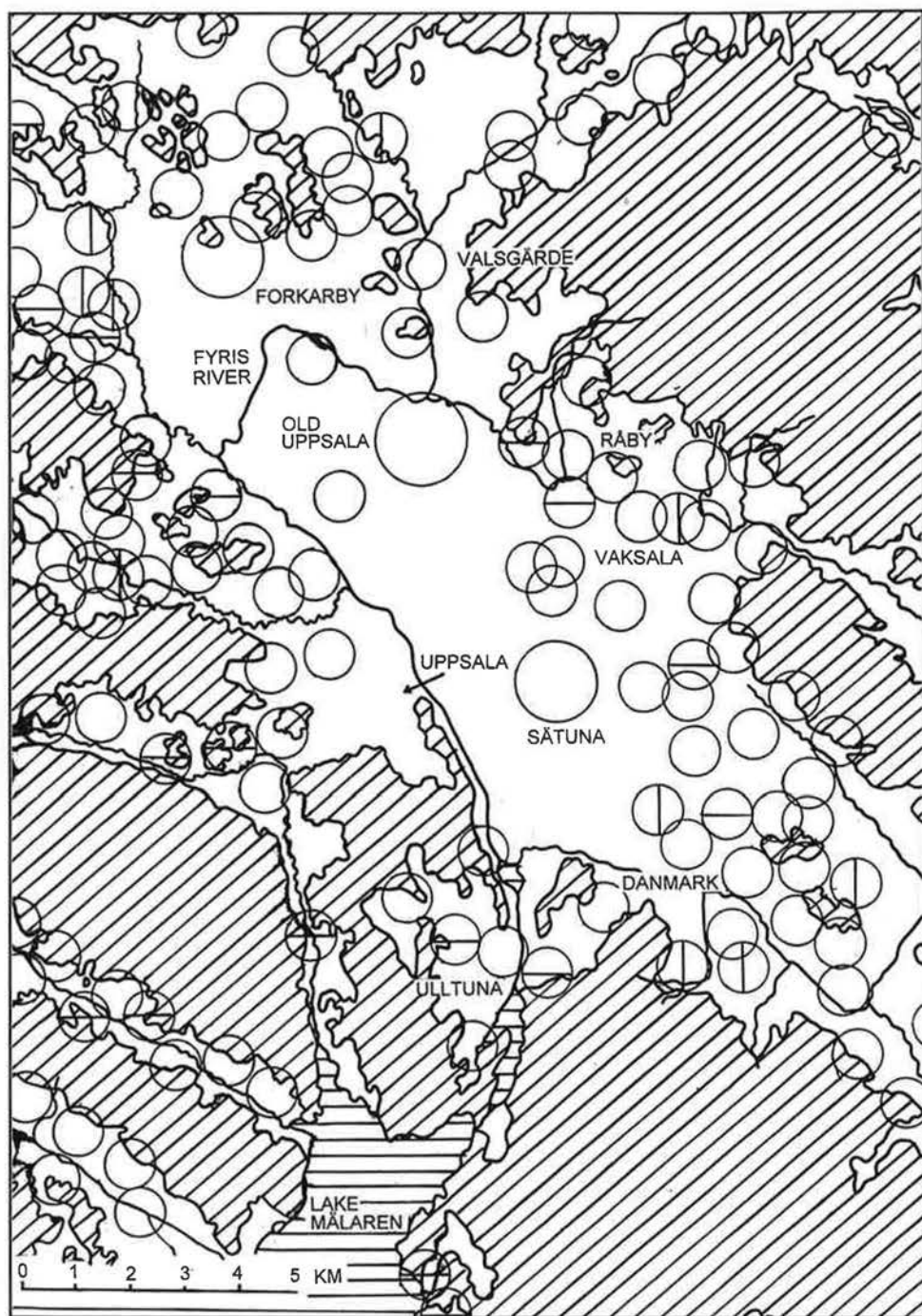

Fig. 8. The late Iron Age - Early Medieval settlement of the plain of Uppsala. The three dominating historical settlements are indicated by big circles. The small circles designate historical settlement with a long continuity and with pagan cemeteries. Small circles with a vertical dividing line are historical settlements with a long continuity lacking pagan cemeteries (probably lost). Small circles with an equator are pagan cemeteries without connections with a historical settlement with a long continuity. In these cases it is likely that settlement was reorganised in the Early Medieval Period. Hatched land is barren stony woodland.

the region. The fine workmanship combined with the relative cheapness of parts of the equipment in the graves (gilded bronzes) suggest a secondary status of the dead warriors in these cemeteries in comparison with the finds from the monumental barrow cemetery at Old Uppsala itself. The situation of Ulltuna is a vital defensive position and point of control for those interested in maintaining themselves at Old Uppsala. Ulltuna controls the important southern approach from Lake Mälaren. This was probably also the ideal place to keep a fleet of ships necessary for the domination of the Mälaren region. The name of the site also underlines its importance. Here we can point at some striking parallels with the topographical situation at Jelling with the probable location of a harbour at Skibet. Valsgårde on the other hand has no obvious military importance. An attack from the only very sparsely populated wood land to the north is unlikely. The close relationship between Old Uppsala and Valsgårde is indicated by their being in sight of each other. Another more likely explanation for the location of the boat grave cemeteries near Old Uppsala could be that they are situated close to the boundary of the original royal domain. Seen in such a perspective the large villages of Sätuna and perhaps Forkarby could also have been part of it. In fact it is to consider if not the entire central part of the plain was comprised in a complex domain structure with various subordinate settlement units. The later historical land holding pattern with total or strongly dominating crown or church ownership gives interesting support. The landed wealth of the church here must largely be connected with early donations of royal property.

The centre at Old Uppsala must have been a most considerable agglomeration of representative and economical buildings of the ruling family, housing for retainers with or without families, housing for diverse specialists on a permanent or non-permanent basis and directly supporting farms. Around this centre there were quite a number of minor supporting settlements. Adjoining the core of the royal domain at Old Uppsala were some considerable settlements possibly including secondary outlying farms and hamlets.

Slöinge

We have here concentrated on centres in Southern Scandinavia of considerable size probably dominating quite extensive regions. It is important to remember that at the periphery of these regions already there was place for centres of smaller size probably dominating much smaller territories. They may also occur in regions with unstable structures of hierarchy where several candidates compete for a central position. It is not unlikely that we have come into contact with this type of small scale centres through the excavations at Bergagården near Slöinge in the middle part of Halland (Callmer & Lundquist & Rosengren 1994; Lundquist 1998) (Fig. 9). Extensive collections of stray finds and unfortunately insufficiently funded small scale excavations have revealed a considerable settlement and a sequence of residences/halls dating from the 5th century to the 10th AD. The Late Iron Age settlement of this part of Halland is concentrated along the valley of the river Ätran and adjoining valleys, the most important of which is the valley of the Suse River coming up from the south (with separate outlet into the sea). It is however evident that there are also other important settlements in the region. There are finds indicating settlement of the same dignity as Slöinge also from Köinge in the inner part of this section of the Ätran Valley. Unfortunately the find topography at Köinge is not clarified. Recently excavations at Stafsinge revealed an imposing rural residence from the 11th-12th centuries and some stray finds from the site indicate a start already in the 7th and 8th centuries in the immediate vicinity (Nicklasson 1999). There are as well other candidates for an important position in the hierarchy of settlements. The excavations at Stafsinge show a connection between the site and the later historical village site nearby. There is in Halland often a long continuity for settlement foci in the central agricultural regions (although not a rule).

From our special perspective the Slöinge site is most interesting. As Lundquist has pointed out the location of Slöinge is a distal one in relation to the later historical settlement of the 16th and 17th centuries (1996). In the 17th century

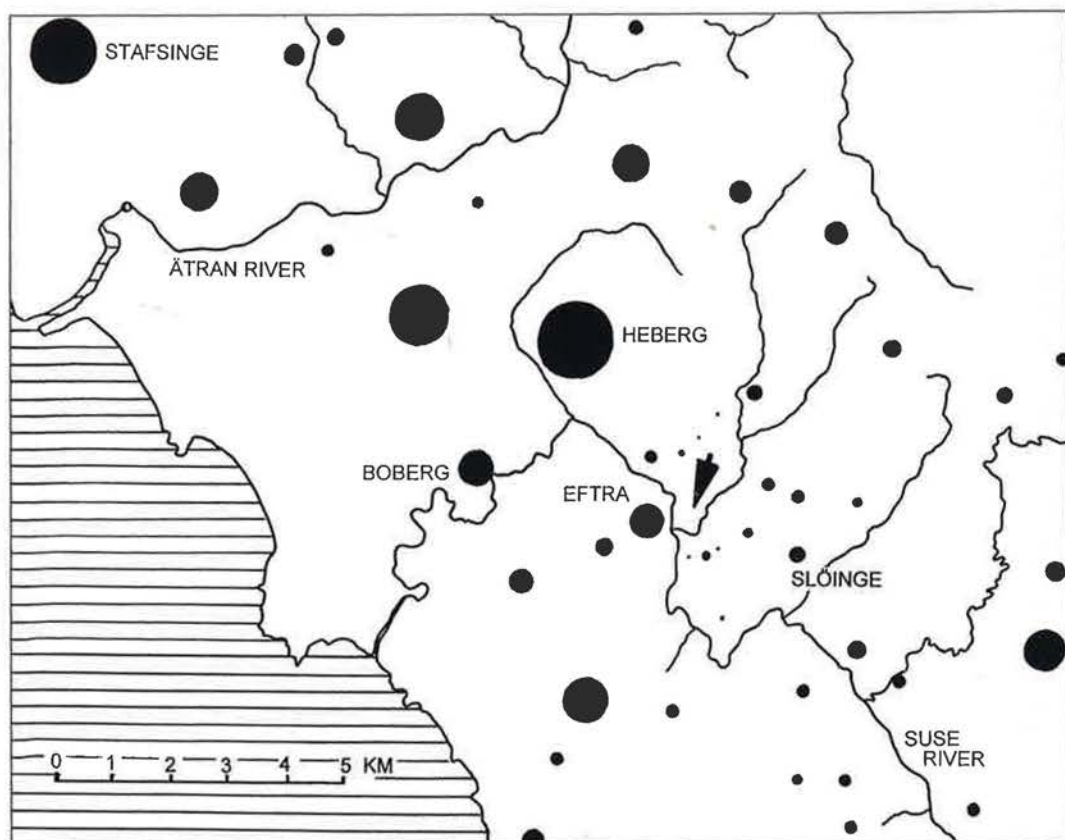

Fig. 9. The historical (17th century) settlement surrounding the site of the centre at Slöinge/Bergagården. The size of the circles gives the relative size of the settlements in the area.

the settlement is located in the outlying mixed farmlands of a number of different hamlets. The majority are, when we consider their names, certainly of a High or Late Medieval date. The location of the site in the potential settled landscape is a very central one on a minor tributary of the Suse River. It certainly looks as if there is at first after the collapse of the centre at Bergagården only an extensive use of the area, possibly for grazing. Only later the site was more intensely used but still mostly as meadow or pasture. Agricultural use was limited to a few small strip fields (possibly basically the central part of the old settlement). Lundquist suggests that the clay soils on the site were too heavy to be exploited in the Late Iron Age. It is however unlikely that the residence and adjoining farms were not based on agriculture in the neighbourhood and we may conclude that quite clayey soils of similar type

have been worked with contemporary techniques in other parts of Southern Scandinavia. Consequently the collapsed centre can be found to have left an empty hole in the cultural landscape behind. There was never a re-establishment on the site. It is reasonable to think that the development at Slöinge was not unique. Rather we must suggest that it could be rewarding to look for anomalies of this type in densely populated parts of the landscape.

Whether or not Slöinge had dependant minor settlements in the neighbourhood is a question we cannot answer yet. Considering the size of the settlement at Slöinge it is not unlikely.

South-eastern Norway

The solar system model as a general model for aristocratic land holding in the Iron Age of

Scandinavia has also been described and discussed for parts of Southern Norway. So far no unquestionable early centre has been published. There is certainly potential to develop this type of studies both in the Viken Region (Borre, Slagen) and in the Mjösa Region (Åker). In recent studies of the settlement structure in Romerike D. Skree has argued for the existence of a manorial organisation already in the Late Roman Iron Age with dominating land holders residing on big farms with dependant smaller farm units surrounding (1999). It is shown how this basic system structures settlement throughout the Iron Age and the Viking Period (Fig. 10). There is however a difference in the number of graves associated with the central farms and those associated with the peripheral settlements. There are only few graves associated with the early phase of the latter type of small settlements. Cemeteries become frequent only from the Late Merovingian Period on. It is still uncertain if there was a higher level of organisation above the level of the large farms in Romerike but as we see it, it is very likely. The second part of the name of the region may be an indication.

Skree interprets this change from few graves to more numerous as a transition from an early period with considerable numbers of slave labour to a later period with economically dependant but legally free holders of the peripheral farms. The big question is of course if these specific changes are facets of general changes in the socio-economical structure or rather more restricted changes in the grave practices. In my opinion we must reckon with considerable numbers of slaves also in the Viking Period in Scandinavia. Further research into these matters is however desirable in order to test the model in other parts of Norway. It is also urgent that this model of settlement is also tested in Sweden. Very little has been done in later years in this field of applied socio-topographical studies in Sweden. Only during the last three years the field has been treated (Larsson 1997:180f.; Arrhenius 1998; Berg 2000). Although there, of course, can be demonstrated great differences in scale and proportions and some in structure between the pattern discussed for Romerike and the solar system model of the manorial domains

of the Late Iron Age of Southern Scandinavia they are certainly related. They display the same basic approach to structuring economical and political control over landed wealth.

Discussion and Conclusion

The centres and domains discussed above are the physical expression of an important early phase in the development of a hierarchic society and of early statehood. There are both considerable parallelism and striking dissimilarities in the details. The very special sites discussed here have, generally speaking, two different kinds of location. The most frequent is the very central location of the site in a wide settled region. This type of location is found both in the case of high level centres and lower level centres. Examples of places with this type of location are certainly Gudme, Järrestad, Uppåkra, Uppsala and Slöinge. Probably also Jelling should be placed in this group, although its situation is more defensive than the others. This group of centres and their inhabitants want to say: look at us; obey us or try to oppose us if you can. A distal location at the border of settled and non-settled land is however also met with. Certainly the centre at Lejre occupies a position of this kind. Another example is Vå pulled back from the shore of the Holy Lake, which is the optimal central location. Although perhaps not realised at first glance, there are certainly advantages with this type of location. With a position well pulled back risks of surprise attack are minimised and control of a region is easy. Neither of the locations of Vå and Lejre provide a commanding view of the surrounding landscape. However there are excellent vantage points very close by. The distal location on the border between open farmland and woodland (in Southern Scandinavia mainly consisting of beech forest or mixed oak forest) is an optimal location for an economy where swine pasturing and big game hunting were important. As we have argued big game hunting (deer and elk) may have been an exclusive but very attractive pastime for the uppermost strata of society already in the late Iron Age. It should however be noted that these arguments are mainly simple functionalist arguments. The

location of Sorte Muld from some points of view is also a distal one. Topographical factors and the distribution of settlement make a location in the middle of the island unfavourable. The fact that Bornholm is an island makes comparison with other regions difficult.

The size of the central settlements involved is often remarkable although in many cases it is still very insufficiently known. The size of the domains postulated here including large and in some cases complex villages and outlying minor *torp*- or *by*-settlements is varying. In the case of Uppåkra the territory of the central domain may have reached more than 40 sq. km. Uppsala as a complex estate domain may have reached a similar size. Other domains were smaller, the majority at between 10 and 20 sq. km. In the case of domains on a lower level the size is of course further reduced like in the case of the Norwegian examples and of Slöinge.

These size relationships should however not be seen statically but dynamically. The traces we can study are in the case of the place names only a reflection of a system at the end of a long development and perhaps a system in decay. The formation of a centre and its domain was a process involving an ascending central power. In this process the political power was confronted with other and sometimes completely contrary ambitions. Was it perhaps also in this respect easier to establish a centre in a distal position like at Lejre or at Vå where expansion without much restriction was possible, rather than in the centre of a plain or where the ambitions to recreate the settlement structure were hemmed. For example, as we have seen, the establishment of the royal seat with its domain at Jelling could only directly include land to the west, south and east of the centre. To the north old structures remained without much changes. Along similar lines we may consider the structure at Vå, where there to the north is a compact group of intact settlements. When possible the centre would expand and the regularity at Uppåkra and Järrestad are only the results of a prolonged process of pressure on and conflict with locally based small scale power. Perhaps only Gudme was the result of a rather rapid process.

The temporal framework into which we have

to put the formation of these centres and domains probably encompasses a period from the Early or Late Roman Iron Age up to the tenth century. It has already been stressed that our knowledge of these centres is very incomplete to say the least and thus especially relates to the beginning and to the early phases of a centre i.e. a period when perhaps the centre had not yet developed a total spatial and qualitative superiority in relation to other settlements. Although an early start could be attributed to some domains like Gudme, Uppåkra, Vå and Sorte Muld it is likely that some other domains did not develop until the Migration Period like Slöinge and in a few cases only ca. AD 600 like Lejre.

The dates we can suggest for the eclipse of these centres with their domains give a more consistent picture. But there are exceptions like Gudme with an early eclipse in the 6th century. In most cases the old structure is changed only in the late 10th century or in the first half of the 11th. There is considerable variation in the further development of the domains. For the relatively low level centre of Slöinge there is a total collapse. Also the centre (and the domain?) of Bornholm at Sorte Muld sinks into oblivion and that perhaps even earlier. The domain at Lejre is divided and sold and the old centre turns into a rather ordinary manor. At Uppåkra the settlement is reduced and the land divided into two village territories, one of the villages however essentially occupying the old site. The land was however probably kept in the hands of the Danish king until it was bestowed as a both symbolic and substantial gift to the cathedral of Lund. Not dissimilar is the fate of the domain at Uppsala, deserted as residence both by the king and the bishop in the 12th century. Parts of the complex domain were kept as official royal property and some probably quite early given to the cathedral. At Vå the complete domain was first given away by the king to the church as a monastic foundation and then later taken back. Järrestad is also a royal property donated to a monastic foundation and a royal urban centre established nearby. At Jelling the old high level centre changed into a lower level centre within the royal administration in the 11th century. These developments albeit of course of individual

character in many cases have strong elements of exclusivity when compared with "the ordinary village".

The societal background for the development of the centra and the adjoining domains is the formation of a socio-political hierarchy of a much higher complexity than ever earlier beginning in the Late Roman Iron Age. The concentration of political and economical power was only possible through the creation of domains adjoining the residences of the emerging elites. Only a domain could provide the economical basis for the maintenance of a sufficient retinue to maintain the desired domination and, to some extent, control over people and territory. The establishment of alliances was certainly important but to be successful it was, as we have stressed, equally important to secure a domain as a power base. That meant to keep a group of warriors provided with housing and food. If these warriors were economically completely unproductive we cannot tell. The life style of warriors of the North-european Late Iron Age is probably incongruent with the role of an ordinary farmer. The warriors must have time to practise their skill with weapons and supporting each other because this core of experienced warriors was indeed the difference between success and disaster in military conflicts. Prosaically this all means that the agricultural surplus must be increased correspondingly. The ruling family could expect certain contributions from the households in the region under its dominance but these deliveries must have been limited and perhaps often irregular. Possibly the membership in the cult-community and its close connection with the dominating family was the main motivation for these contributions. We must remember that we have to do with a developing political and economical system. At the far end was a Medieval taxation system but at the other end it was something different and less structured. The presence of warriors must often also have meant the presence of their families as well. A further strain on the agricultural basis was the keeping of a sufficient number of horses of good breed when mounted combat becomes increasingly important in the Migration and Merovingian Periods. To keep this retinue going there was also need for a number of specialists. Not

only smiths but also workers of leather and wood were much needed. Some of these persons could occasionally join the agricultural work force but there were however also other persons of a strictly economically unproductive character. The concentration of people at these sites consequently tended to be considerable. Of course the lord could not keep a whole army close by himself but the ratio between his own retinue and dependants and allies with their followers together forming his host must, as stressed above, be kept at a reasonable level. A numerous and well trained retinue must have been the option of every ruler aspiring on an extended power position.

The structure of the domain was a way to solve some of these problems. The concentration of people around a leading family at one locality would soon make the running of the supporting farming economy difficult to organise. Here Iron Age reasoning may have proceeded along lines similar to those of von Thunen and his contemporaries. The necessary expansion of fields worked from the centre with its farm could only reach a certain extension before distances began to turn problematic. The same problems are connected with animal husbandry. The rational solution would be first to establish outlying farms and then satellite settlements. The preconditions for this is fertile and unclaimed grounds to expand on. This was of course not available in the plain districts already with a concentration of population. The development was only possible in some sections as we have seen. The formation of the centres and their domains is however also a period when an Early Iron Age settlement structure is changing into a Late Iron Age structure. The dynamics of this process may have facilitated the development of domains.

This optimal solution à la von Thunen of a domain organised according to the solar system model was of interest only in a period of emerging centres of political power. The domain became obsolete when political ambitions by far outgrew regions and above all when direct control of distant territories was preferred to distant allies. Although some far flung hegemonies were established already in the 6th century it is perhaps

only in the eighth century that large scale stable systems of dominance emerge which ultimately make the domains obsolete in this form. In the 10th century the leading political groups organise themselves on a supraregional level also in matters of estates and domains. The size of the territories held have increased and the need for an ambulating exertion of office has been recognised. The consolidation of legal systems also contributes to the decline of centralised holdings without regard to their being small or big. That means that dispersed holdings become a priority and some old centres can be sold or given away to followers or to the church.

Like von Thunen's and his contemporaries' ideal disposition of the landscape never or only very seldom could be realised in its complete and full grown form. Most of them are incomplete and we have suggested reasons for this but Uppåkra is a very impressive and well developed example. Also like von Thunen's ideal system the domains of the Late Iron Age certainly resulted in a special type of landscape. The high pressure on woodland resources probably leads to a complete deforestation of the surroundings of centrally located domains. In the case of domains with a distal location the pressure on the woodland was considerable (need for fuel, building material and wood pasture. In the case of Lejre it is not unlikely that the domain must be seen as the initiator of clearings in the woodlands to the west. The intensive consumption of animal and plant resources as well as the concentration of domestic animals contributed to the accumulation of cultural layers and phosphates still extant. The character of these soils has been kept to this day. It is also likely as we have suggested above, that the outlying settlements initially had an economical profile different from that of the centres.

The discussion above could be criticized for loosing the human perspective and adopting a mechanistic approach. In contemporary research it is often emphasized that the important political and economical networks did not connect places but people. This is of course a truism. What is important is to what extent archaeology can contribute directly to the study of these persons and their doings. It may be suggested that the

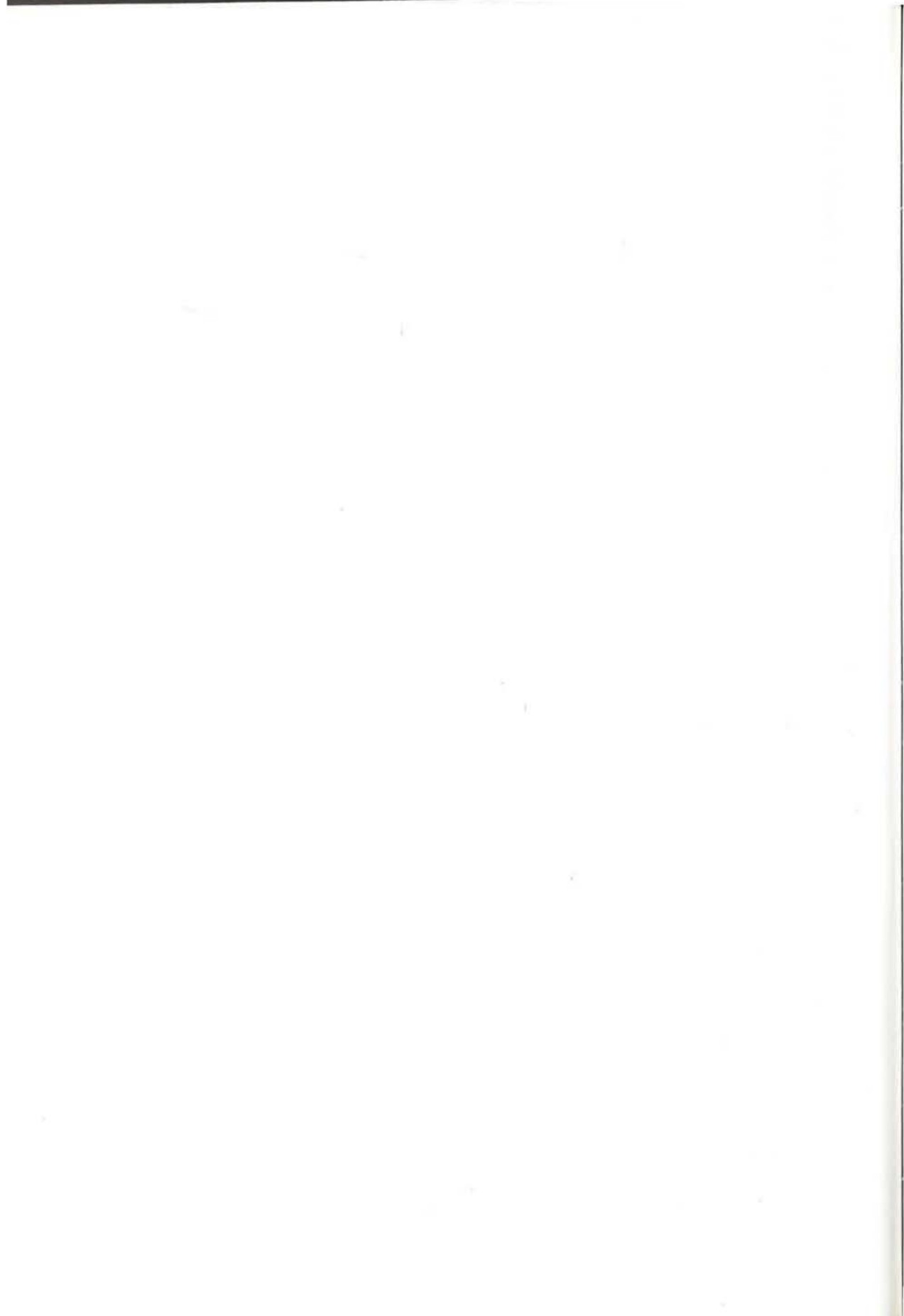
study of institutions – like estates – and their structure is as important and perhaps as rewarding. With the formation of the early domain an institution was created which often had a life much longer than human life and thus they brought a relative stability with them on the local level not known before.

A precondition for the discussion of the data above is i.a. the historical structure of place names. This chronology has been used in a very general way here without going into details and is more or less unproblematic. Only in the case of the torp-names the use of onomastics could be controversial. The argumentation given here is founded on a somewhat longer history of some of the torp-names than generally supposed. There has however been a long discussion in Scandinavian onomastic research on a differentiation – partly chronological – of the torp-names. Seen in a continental perspective a longer history for the –torp suffix seems to be acceptable.

References

- Ambrosiani, B. & Magnusson, S. 1972. Arkeologisk undersökning 1968-69. Karstorp, Lomma köping, Skåne. Riksantikvarieämbetet. Rapport 1972: B 9. Stockholm.
- Andersen, S.W. 1995. Lejre - skibsaetninger, vikingegraver, Grydehøj. *Aarbøger for Nordisk oldkyndighed og historie*, 1993. København.
- Andrén, A. 1983. Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia*, 49. Stockholm.
- 1999. Landscape and settlement as utopian space. Fabeck, C. & Ringtved, J. (eds.). *Settlement and landscape*. Aarhus.
- Arrhenius, B. 1998. Bebyggelsestrukturen i det förhistoriska Vendel och järnålderns mångmannagårdar. Larsson, L. & Hårdh, B. (eds.). *Centrala platser - centrala frågor*. Lund.
- Arrhenius, O. 1934. Fosfathalten i skånska jordar. *Sveriges geologiska undersökning. Årsbok* 28. Stockholm.
- Berg, J. 2000. Stormannamiljöer och landskap. En diskussion om maktens uttryck i den fysiska miljön - utifrån några exempel från yngre järnålder - medeltid. Olsson, M. (red.). *En bok om husbyar*. Uppsala.
- Callmer, J. 1986. To stay or to move. *Meddelanden*

- från Lunds universitets historiska museum, N.S. 6 (1985-86).
- 1991. Platser med anknytning till handel och hantverk i yngre järnålder. Exempel från södra Sverige. Mortensen, P. & Rasmussen, B. (red.). *Fra stamme til stat i Danmark 2. Høvdingesamfund og Kongemagt*. Aarhus.
 - 1992. A contribution to the prehistory and early history of the Southscandinavian manor. The Bjäresjö investigations. Larsson, L. & Stjernquist, B. & Callmer, J. (eds.). *The archaeology of the cultural landscape*. Lund.
 - 1995. Hantverksproduktion, samhällsförändringar och bebyggelse. Iakttagelser från östra Sydsandinavien ca. 600-1100 e. Kr. *Produksjon og samfunn. Beretning fra 2. nordiske jernaldersymposium på Granavolden 7.-10. maj 1992*. Varia 30. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Christensen, T. 1991. *Lejre - syn og sagn*. København.
- 1997. Gl. Lejre. *Arkeologiske undersøgelser i Danmark*, 1996. København.
- Christiansen, F. 1999. Jelling. Bebyggelse fra jernalder og vikingetid. *Kuml*, 1999.
- Dannenbauer, H. 1941. Adel, Burg und Herrschaft bei den Germanen. *Historisches Jahrbuch*, 61. Köln.
- Duczko, W. et al. (eds.) 1996. *Arkeologi och miljö- arkeologi i Gamla Uppsala*, I-II. Uppsala.
- Fabech, C. 1991. Samfundsorganisation, religiöse ceremonier og regional variation. Fabech, C. & Ringtved, J. (eds.). *Samfundsorganisation og regional variation i Norden i romersk jernalder og folkevandringstid*. Århus.
- Fenske, L. 1997. Jagd und Jäger im frühen Mittelalter. Aspekte ihres Verhältnisses. W. Rösener hrsg. *Jagd und höfische Kultur im Mittelalter*. Berlin.
- Haarnagel, W. 1979. *Die Grabung Feddersen Wierde*, Bd. II. Wiesbaden.
- Hvass, S. 1991. Jelling from Iron Age to Viking Age. Wood, I. & Lund, N. (eds.). *People and places in Northern Europe 500-1600*. Essays in honour of Peter Hayes Sawyer. London.
- Jacobsson, B. 2000. *Järnåldersundersökningar i Syd-sverige. Katalog för Skåne, Halland, Blekinge och Småland*. Stockholm.
- Karlsson, T. 1965. Roskilde domkapitel och Göinge. *Västra Göinge Hembygdförenings skriftserie*, XIII. Hässleholm.
- Larsson, M. G. 1997. *Från stormannagård till bondebý. En studie av mellansvensk bebyggelseutveckling från äldre järnålder till medeltid*. Lund.
- Lundquist, L. 1996. Slöinge - en stormansgård från järnåldern. Lundquist, L. et al. (eds.). *Slöinge och Borg. Stormansgårdar i öst och väst. Riksantikvarie- ämbetet, Arkeologiska skrifter*, nr. 18. Stockholm.
- Marimoto, Y. 1988. Etat et perspectives des recherches sur les polyptyques carolingiens. *Annales de l'Est* 40. Nancy.
- Nicklasson, P. 1999. Gudfasts gård i Stafsinge. *Meta*, 1999:4.
- Rahmqvist, S. 1986. Gamla Uppsala by - Upplands största. Från Östra Aros till Uppsala. *Uppsala stads historia* 7. Uppsala.
- Ramskou, T. 1977. Vikingebroen. *Skalk*, 1977:1.
- Regnéll, J. 1988. *Vegetation and land use during 6000 years. Paleoeecology of the cultural landscape at two lake sites in Southern Skåne, Southern Sweden*. Lund.
- Riddersporre, M. 1989. Lantmäterihandlingar, runstenar och huvudgårdar. Andersson, H. & Anglert, M. (eds.). *By, huvudgård och kyrka - studier i Ystadområdets medeltid*. Lund.
- Samuelson, P.A. 1983. Thunen at two hundred. *Journal of Economic Literature*, 1983. Cambridge/Mass.
- Skree, D. 1999. Aristocratic dominion and landownership in Norway 200 - 1100 AD. Fabech, C. & Ringtved, J. (eds.). *Settlement and landscape*. Århus.
- Stjernquist, B. 1951. *Vä under järnåldern*. Lund.
- Strömberg, M. 1961. *Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen*, II. Lund.
- 1963. Eine vordelzeitliche Fibel von Gladsax. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum*, 1962-63.
- Thomsen, P.O. et al. 1993. *Lundeborg*. Svendborg.
- Thrane, H. 1987. Das Gudme-Problem und die Gudme-Untersuchung. *Frühmittelalterliche Studien*, 21. Münster.
- 1999. Gudme. *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, Bd 13. Berlin.
- Thun, E. 1982. *Vä. Järnålder, medeltid*. Örebro.
- von Thunen, J.H. 1842-63. *Der isolierte Staat*. Rostock.
- Thurston, T. 1999. The knowable, the doable and the undiscussed: tradition, submission and the "becoming" of rural landscapes in Denmark's Iron Age. *Antiquity*, 73.
- Ulsig, E. 1968. *Danske adelsgodser i middelalderen*. Århus.
- Verhulst, A. (ed.) 1985. *Le grand domaine aux époques mérovingienne et carolingienne*. Ghent.
- Watt, M. 1991. Sorte Muld. Høvdingesæde og kult centrum fra Bornholms Yngre Jernalder. *Fra stamme til stat*, II. Århus.
- Wilson, D. 1955. An early Viking Age grave from Källby, Lund. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum*, 1955.
- Weidemann, K. 1975. Ausgrabungen in der karolingischen Pfalz Ingelheim. *Ausgrabungen in Deutschland*, 2. Mainz.

Fibulor från äldre järnålder på Uppåkraboplatsen. Preliminära studier

Bertil Helgesson & Berta Stjernquist

Fibulae from the Early Iron Age found at the Uppåkra settlement: preliminary studies

The paper deals with the fibulae from the Early Iron Age found so far at the Uppåkra settlement. The aim is to present the material and discuss the results of the preliminary type studies and the chronology. Problems concerning distribution and information value are also important because of the special find conditions of most of the brooches (detector finds).

Bertil Helgesson & Berta Stjernquist, Arkeologiska institutionen, Sandgatan 1, SE-223 50 Lund.

Inledning

Fibulorna från äldre järnålder, nu kända från Uppåkraboplatsen, består dels av spännen insamlade vid sökning med detektor dels av ett mindre antal från Vifots och senare utgrävningar. Det material som behandlas här är alltså i huvudsak detektorfynd, sammanlagt ca 92 fibulor är så välbevarade att de har kunnat bestämmas. Dessutom föreligger 8 delar av fibulor som bestämts som tillhörande romersk järnålder men som i sitt fragmentariska tillstånd inte kunnat dateras närmare. Till bearbetningen har vidare fogats de fibulor som kommer från utgrävningar inom det nu löpande projektet. Några är lös-fynd. Materialet fördelar sig över hela romersk järnålder (Fig. 1). Några tillhör övergångsskedet till folkvandringstid. Däremot finns i det nuvarande materialet inte några spännen daterbara till förromersk järnålder (jfr Völling 1994).

Målsättningen med uppsatsen är att göra en preliminär presentation samt att lägga fram resultatet av typstudier med gruppering och kronologi. Det skall tilläggas att en stor del av materialet fortfarande inte är konserverat vilket försvårat detaljakttagelser av ornamentik. Dessa

studier är inte avslutade utan kommer att föras fram mera fullständigt i annat sammanhang.

Utgångspunkter

Utgångspunkten för denna bearbetning är Almgrens kronologiska framställning (Almgren 1897, senare 1923), som bygger på Montelius kronologiska indelning från 1896. Eftersom Almgrens arbete tillkommit för så många år sedan täcker det inte hela det fibulamaterial som nu är känt. Mycket har tillkommit som har kompletterat och i viss utsträckning förändrat bilden. Det gäller inte minst de fibulor som hör hemma i 300-talet och på övergången till folkvandringstid. En förnyad heltäckande bearbetning har länge varit angelägen. Ett steg på vägen är ett almgren-kollokvium som hölls i Tyskland 1997 med en rad föredrag över aktuella problem. Eftersom detta material ännu inte är publicerat har det inte kunnat utnyttjas i detta sammanhang. Ett av föredragen (Straume 1997, manuskript) har välvilligt ställts till vårt förfogande. Det visar förändringarna i det norska

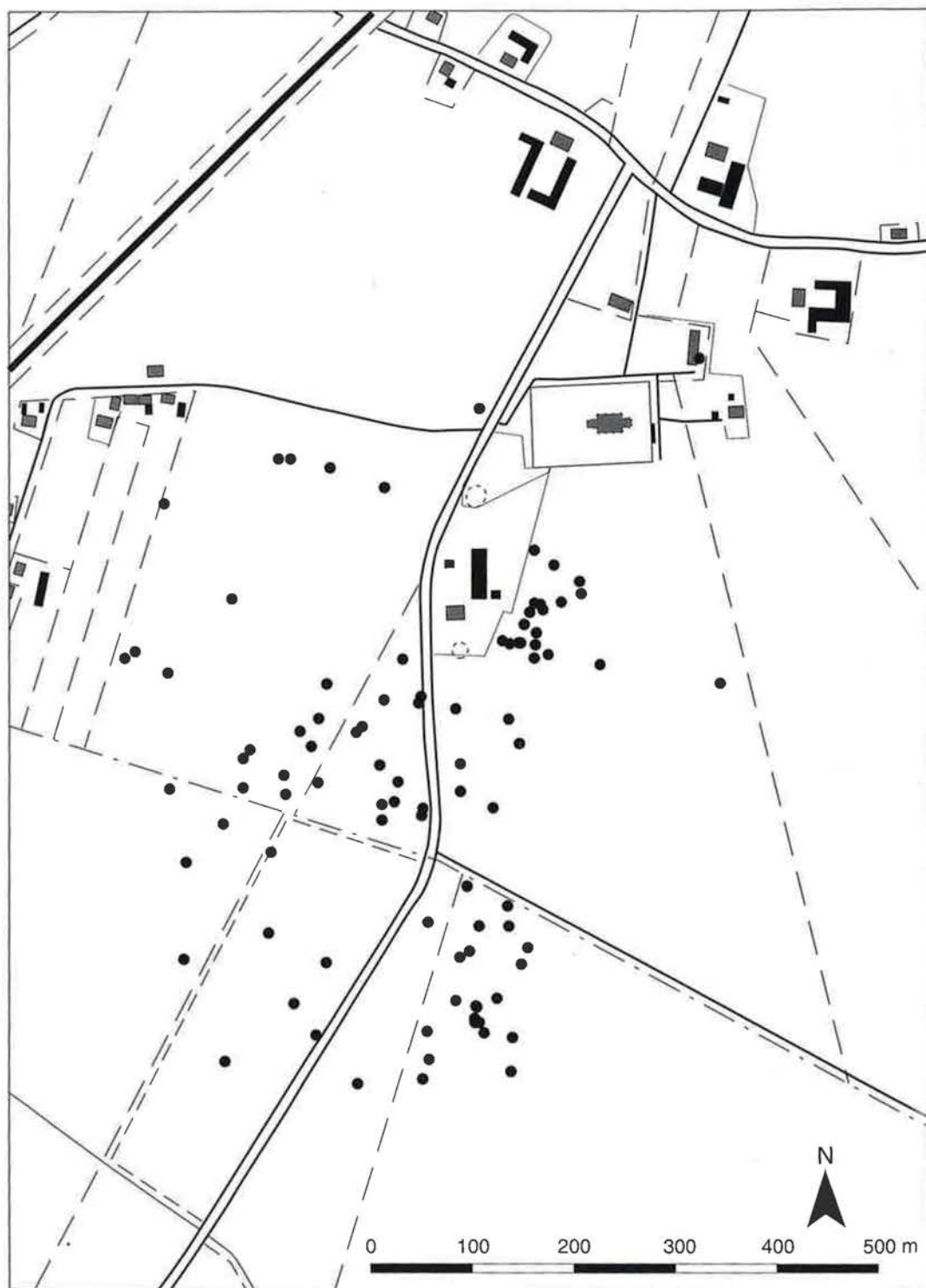

Fig.1. Utbredningen av fibulor från äldre järnålder från Uppåkra (t.o.m. sommaren 1999).

materialet sedan Almgrens arbete utkom och är av betydelse för vår undersökning då det belyser forskningsläget ur generell synpunkt.

Sedan Almgrens arbete utkom har den arkeologiska litteraturen utökats med många undersökningar om typer och kronologiska förhållanden. Betydelsefull är i detta sammanhang Eggers' kronologiska indelning från 1955 med perioderna B1-C3 vilken allmänt användes som underlag för bestämningar av material från romersk järnålder. Utmärkande för Eggers' system är att indelningen bygger på fynd där romersk import ingår eller på provinsialromerskt material. Detta har varit en stor fördel därför att det ger möjlighet till en absolut kronologi. Eftersom fibulor förekommer förhållandevis sparsamt i Eggers' system är osäkerheten stor vid en bearbetning av ett varierat material. Man måste i stor utsträckning lita till bearbetningar där Eggers' system användes.

Ett stort antal forskare har alltsedan slutet av 1800-talet lagt fram detaljerade kronologiska system. De betydelsefulla finns sammanställda i Lund Hansen 1987. Från och med 1950-talet har man använt Eggers' beteckningar för perioderna. Dessa kronologiska indelningar bygger i allmänhet på material från olika regioner där fynden varit så rikliga att en finindelning av Eggers' system varit möjlig. Det kan därför vara svårt att samordna dem eftersom utgångspunkterna är olika. En relativ god samstämmighet föreligger dock mellan Lund Hansens system för Skandinavien och Godłowskis för Europa (1970). Det sistnämnda omfattar dock endast perioder med beteckningen C. Wielowiejskis för Centraleuropa (1970) visar mindre avvikelser. I detta arbete har Lund Hansens kronologi varit av betydelse inte minst därför att det behandlar skandinaviska fynd.

Av senare bearbetningar med lokal anknytning till Skåne och därför av särskilt intresse för Uppåkras materialet kan man nämna Jørgensen 1989 för yngre romersk järnålder på Bornholm. Jørgensens kronologiska system är särskilt lämpat för analys av fibulor i Sydsverige trots att typerna inte visar full samstämmighet. Det har varit ett viktigt instrument i vårt arbete med gruppering av fibulorna från Uppåkra. Jørgensens och Godłowskis bidrag är också en viktig del av

den fibulakronologi för romersk järnålder och folkvandringstid som presenterats i artikeln *Fibel und Fibeltracht* i Hoops vol. 8, 1994. Av betydelse för överblicken över det komparativa materialet är utom de nämnda Albrechtsens publikationer för Fyn (1956, 1968) samt Ethelbergs (1986; 1990) och Ringtveds (1986) för Jylland, och för Själland Ethelbergs nyutkomna arbete om Skovgårde (2000). För bearbetningar av fibulamaterial från Skåne kan man nämna Stjernquist 1955; 1961 och 1977.

Det skall framhållas att man vid bearbetning av detektormaterial är helt och hållet hänvisad till typstudier. Detta medför svårigheter vid försök att anknyta till kronologiska indelningar. Resultatet av typstudierna kan mera sällan förankras i slutna fynd. Varken relativ eller absolut kronologi kan utläsas ur ett material av denna karaktär. De kronologiska indelningarna t.ex. Jørgensen 1989 rör sig med finindelning av perioderna med faser på ca 20 år. Man kan ifrågasätta om en sådan är användbar vid komparativ analys även om den kan förankras i ett lokalt material där man har en successiv beläggning på gravfält. Det har i varje fall inte varit möjligt att tillämpa den vid bearbetningen av detektormaterialet från Uppåkra boplaten. En annan svårighet vid försök till anknytning till typer i existerande system är att fibulamaterialet uppenbarligen visar stora regionala variationer.

Vid bearbetningen av detektormaterialet kan man alltså inte göra en finindelning. Vi kommer i stället att presentera ett försök till gruppering i enlighet med Eggers' huvudgrupper: B1, B2, C1, C2, C3.

Grupperingen av material i B1 och B2 erbjuder vissa problem. De fibulor som förts till B1 är tämligen likartade. Det föreligger inte några äldre fibulor (Völling 1994). Ögonfibulor saknas också i vårt material. Var gränsen går typologiskt mot B2 är inte helt klart särskilt som en del av spännena är slitna med svårighet att iakttaga detaljer. Osäkerheten gäller bl.a. de kraftigt profilerade. För dessa är vår gränsdragning mot B2 sannolikt alltför schematisk. Som helhet är dock B2 materialet mera varierat än B1. För B2 råder ibland osäkerhet om gränsdragningen mot C1. Detta är ett problem som iakttagits även i andra sammanhang (jfr Lund

Hansen 1987; Jørgensen 1989).

I det material som tillvaratagits finns även fibulor som är besläktade med material på provinsialromerskt område. Ett lösfynd har en jämbred båge med fläckvis guldbeläggning och med antydan till djurhuvud på foten. Denna fibula, som kan dateras till 100-talet, har anknytning till provinsialromerska former bl.a. sådana med emaljinslägning (Kovrig 1937; Böhme 1972).

Trots att en finindelning inte kan göras har det dock varit möjligt att gruppera fibulor i C1a och C1b eftersom materialet motsvarande dessa perioder är rikt. Däremot är gränsen mellan C1b och C2 oklar. Till C2 hör enligt den gängse grupperingen former med dekoration av pressbleck och glasinläggningar, en del barocka till sin karaktär. Dit kan man vidare föra former med fast nålhållare som pekar framåt mot former i C3 (Schulze 1977; jfr Schach-Dörjes 1970). I detektormaterialet saknas de flesta av dessa. Det finns inte heller sena former av fibulan med omslagen fot. Följden blir att C2 blir en mycket fyndfattig period om man bygger på det här bearbetade materialet. Eftersom gränsen mellan C1b och C2 är oklar har vi valt att föra samman materialet från dessa perioder. Fattigdomen på former i C2 torde inte helt bero på luckor i vårt material utan till viss del bero på oklarheter i fråga om dateringarna och, sannolikt, brister i systemet. Det nyligen publicerade stora materialet från Skovgårde på Själland med ett 40-tal fibulor från C1b och början av C2 framhåller dessa problem (Ethelberg 2000). Man kan tillägga att i Norge lever fibulor med hög nålhållare kvar åtminstone in i C2 och kanske in i C3, liksom barocka former av fibulor med pressbleck och glasinläggning (jfr Hansen 1972 och 1995).

C3 har i vår gruppering blivit förhållandevis enhetlig. Det har emellertid inte varit möjligt att använda Almgrens beteckningar för denna grupp då hans system inte täcker det förhållandevis rika materialet från romersk järnålders slutskede. Fibulorna får i stället namnbeteckningar som användes i litteraturen: haraldstedfibulor, nydamfibulor, trådformade och bandformade fibulor med profileringar. Ornamentiken är varierad. Karakteristiska är nydamfibulorna med sina knoppar, haraldstedfibulornas snedstrierade

fot och fibulor med profileringar på båge och fot. Även linjeornament är vanliga.

Haraldstedfibulorna som i det nordiska materialet definierats av Norling-Christensson (1957; Nordahl 1959) har en förhållandevis lång livstid ända in i folkvandringstid och visar många variationer. De är besläktade med Niembergerfibulorna på kontinenten (Werner 1951; Bemmman & Hahne 1994; Reichstein 1975; Schmidt 1999; Leube 1999; Schulze-Dörrlamm 1986). Det finns numera ett förhållandevis stort material på svenskt område vilket kan jämföras med fibulorna från Uppåkra. Variationer i ornamentiken är därvid av betydelse.

Nydamfibulorna har ingående behandlats av Bemmman 1993 som med utgångspunkt från material i nordvästra Tyskland, i första hand Schleswig Holstein, delar in dem i 6 olika varianter. De hör i hans system hemma i Eggers C3 vilket innebär 300-talet efter ca 310/320. De bildar utgångspunkt för de korsformade. C3 är enligt andra forskares uppfattning början av folkvandringstid.

Bemmans kartering och gruppering av nydamfibulorna täcker inte det svenska materialet. Nya har tillkommit och variationerna är större än vad som antagits. Det finns möjligheter att göra en ny bearbetning. Betydelsefulla fynd är därvid fyndet från Löddeköpinge (Ohlsson 1973), järnåldersgravar vid Sagaholm (Wihlborg 1972) samt gravfynden från Kristineberg (Stjernquist 1994) m.fl. I gravarna från Kristineberg är nydamfibulan kombinerad både med haraldstedfibulor och med en mycket sen fibulaform med omslagen fot. Dessa gravar ligger på gränsen till folkvandringstid (Stjernquist 1961; Reichstein 1975). För kontinentalt material med sena former av haraldstedfibulor jfr Schulze-Dörrlamm 1986.

En grupp fibulor från Uppåkra tillhör övergångsskedet till folkvandringstid och har fått den sammanfattande benämningen C3/D1. Det är former som man i nuvarande forskningsläge inte kan bestämma närmare då tillräckliga fyndkombinationer saknas. Det är sena haraldsted- och nydamfibulor och fibulor med kort eller lång nålhållare, och med kraftig profilering. Detta material kan bearbetas vidare (Slomann 1977; Stjernquist 1977 m.fl.; jfr Åberg 1956).

Datering	Typ	Inv. nr.	Kommentarer	Längd mm
B1	A IV:72	U 6141	Sliten Silverinläggning	34
B1	A IV:75	U 4744		42
B1	A IV:75	U 4745		35
B1	A IV:75	U 5705		34
B1	A IV:75	U 5739		42
B1	A IV:75	U 6831		40
B1	A IV:80 eller 92	U 6852		25
B2	A V:96	U 4518	Sliten Endast huvud Sliten Svår att inordna	41
B2s	A V:97	U 236		23
B2	A V:120	U 2999		28
B2	A V:120	U 6125		33
B2	A V:128	U 4112		29
B2	A V:128	U 4177		26
B2	A V:128	U 5873		26
B2	A V:128	U 6554		28
B2	A V:128	U 6646		
B2	A V:148	U 1448		30
B2	A V:148	U 4547		30
B2	A V:148 eller 151	U 5730		26
B2	A V:151	U 5731		33
B2	A V:151	U 6901		33
B2	A V:151	U 7100		29
B2	A V	U 6542		32
2 årh.	A:TafelXI:243	U 9798	Charnierfibula, böjd nål, orn., djurhuvud på fot, förgylld	45
C1a	A VI:181	U 1234	Fragment	36
C1a	A VI:181	U 4885		
C1a	A VI:181	U 4928		32
C1a	A VI:181	U 5747		Ca. 37
C1a	A VII:193	U 3329		28
C1a	A VII:193	U 3899		Ca. 37
C1a	A VII:193	U 5812		Ca. 36
C1a	A VII:201	U 21		Ca. 35
C1a	A VII:201	U 5888		26
C1a	A VII:201	U 7125		Ca. 32
C1a	A VII:201	U 7174		28
C1a	A VII:201-202	U 4163		26
C1a	A VII:201-202	U 5886		26
C1a	A VII:202	U 5108		24
C1b/C2	A VII:196	U 493	5 cirklar på nålhållaren Tremolierstick i zickzack Av silver. Tremolierstick på fot i zickzack 3 linjer med tremolierstick längs bågen 2 linjer på bågen	37
C1b/C2	A VII:196	U 1201		25
C1b/C2	A VII:196	U 1371		40
C1b/C2	A VII:196	U 1671		34
C1b/C2	A VII:196	U 3649		38
C1b/C2	A VII:196	U 4258		38
C1b/C2	A VII:196	U 4755		
C1b/C2	A VII:196	U 5828		38
C1b/C2	A VII:196	U 6159		47
C1b/C2	A VII:196	*		Ca. 33
C1b/C2	A VII:205	U 4139		48
C1b/C2	A VII:205	U 4849		
C1b/C2	A VII:205	U 5316		Ca. 46

Tabell I. Fibulor från romersk järnålder i Uppåkra. A=Almgren 1923, U=LUHM 31000, Id=identifikationsnummer för grävningsfynd, *=funnen i anl. 96 vid grävning 1992:2, **= funnen i grävning i schakt 1999:1. X=1,49, Y=2,00, Z=31,37.

Datering	Typ	Inv. nr.	Kommentarer	Längd mm
C3	Haraldstedfibula	U 769	Kantlinjer längs båge och fot	45
C3	Haraldstedfibula	U 827	Kantlinjer längs båge och fot zickzackmönster	45
C3	Haraldstedfibula	U 927	Fragment. Snedstrierad fot	
C3	Haraldstedfibula	U 1334		
C3	Atypisk Haraldsted	U 1404	Kantlinjer längs båge och fot. Facetter och tvärstrierad fot	40
C3	Haraldstedfibula	U 1843	Tvårlinjer på båge och snedstrierad fot	58
C3	Atypisk Haraldsted	U 2658	Kantlinjer på båge och facetter på fot	30
C3	Haraldstedfibula	U 3482	Kant- och tvårlinjer på båge och snedstrierad fot	Ca. 89
C3	Haraldstedfibula	U 3570	Snedstrierad fot	49
C3	Haraldstedfibula	U 4077	Linje-, punkt- och facettörnering på båge	55
C3	Haraldstedfibula	U 4101	Fragment	
C3	Haraldstedfibula	U 4114		35
C3	Haraldstedfibula	U 4774	Kantlinjer på båge, och facetter och tvårlinjer på fot	38
C3	Haraldstedfibula	U 4843	Tvårlinjer på båge och fot	42
C3	Haraldstedfibula	U 4926	Kantlinjer, tvårlinjer och facetter på båge, snedstrierad fot	38
C3	Haraldstedfibula	U 5035	Tvårlinjer och facetter på båge	
C3	Haraldstedfibula	U 5118	Ovala stämplat längs kanten på bågen	40
C3	Haraldstedfibula	U 5618	Tvårlinjer och facetter på båge	81
C3	Haraldstedfibula	U 5842		32
C3	Haraldstedfibula	U 6069	Punkter, tvårlinjer och facetter på båge, snedstrierad fot	Ca. 31
C3	Haraldstedfibula	U 6201	Tvårlinjer och facetter på båge, och snedstrierad fot	
C3	Haraldstedfibula	U 6656	Tvårlinjer och facetter på båge	50
C3	Haraldstedfibula	U 6658	Punkter på båge och tvårlinjer på fot	
C3	Haraldstedfibula	**	Halvmåneformade stämplat i rader på båge snedstrierad fot	61
C3	Haraldstedfibula	Id. 7494	Av järn. Fragmentarisk	
C3	Haraldstedfibula	Id. 8913	Av järn	58
C3	Haraldstedfibula	Id. 8935	Av järn	Ca. 60
C3	Haraldstedfibula			
C3	Nydamfibula	U 1243	Sliten	48
C3	Nydamfibula	U 4153		43
C3	Nydamfibula	U 7074	Fragment, spiral och knapp	
C3	Nydamfibula	Id. 9652	Streckornerad på båge och fot	74
C3	Hoops 105:10	U 4339		32
C3	Obestämbar typ	U 3287	Bandformig båge, fot saknas. Variant av Haraldstedfibula?	39
C3/D		U 67	Kort nålhållare och profilering på båge och fot	38
C3/D		U 1378	Kort nålhållare och profilering på båge och fot	35
C3/D		U 1447	Sliten. Profilering på båge och fot	40
C3/D		U 3402	Bandformig båge med spår av profilering, kort fot. Sliten	48
C3/D		U 4199	Kort nålhållare och tvårlinjer på båge och fot	35
C3/D		U 4571	Trådformig båge och kort nålhållare	45
C3/D		U 4637	Profilering på båge och fot	
Oklar		U 1895	300-tal ?	33
Oklar		U 3336	Enbart fjäder	
Oklar		U3676	Fragmentarisk, näbbformig fot	
Oklar		U 3678	Bandformig båge, sliten	
Oklar		U 5420	Spiral, yngre romersk järnålder ?	
Oklar		U 5696	Fragment av bred fot, 300-tal ?	
Oklar		U 6060	Fragment av bandformig båge, sliten	
Oklar		U 6526	Bandformig båge och kort fot, 300-tal ?	33

Tabell 1, forts. Fibulor från romersk järnålder i Uppåkra. A=Almgren 1923, U=LUHM 31000, Id=identifikationsnummer för grävningsfynd, *=funnen i anl. 96 vid grävning 1992:2, **= funnen i grävning i schakt 1999:1. X=1,49, Y=2,00, Z=31,37.

Typologisk-kronologisk gruppering

Fibulamaterialet från Uppåkra med datering till äldre järnålder presenteras här kronologiskt. Vi har valt att sortera in fibulorna i sex olika grupper, motsvarande B1, B2, C1a, C1b/C2, C3 och C3/D1 (Tabell 1). En sjunde grupp fibulor kan inte ges närmare datering än till äldre järnålder. Det skall framhållas att uppgifterna om utbredning bygger i huvudsak på Almgren 1923 med viss komplettering (Leube 1999; Schmidt 1999 m.fl.).

De fibulor som förts till B1 (Fig. 2) utgör en tämligen homogen grupp om sju fibulor. De tillhör alla Almgrens grupp A IV, dvs. typen kraftigt profilerad fibula. U 6141 är en variant av A IV:72, vilken framförallt är vanlig i Preussen (Almgren 1923:157 f.). Denna typ av fibula kan vara upp till 10 cm stor men Uppåkra-exemplaret är betydligt blygsammare i storlek. Fem fibulor kan föras till typ A IV:75 och denna typ är rikt representerad i både nordiskt och kontinentalt material (Ibid.:158 ff.). U 5739 har inläggningar av silver både på huvud, båge och fot. U 6852 är en liten fibula (25 mm), och visar

släktskap med både A IV:80 och 92. Fibulan har en trekantig skiva på bågen och fjädern innesluts av en hylsa. Genomgående för fibulorna från B1 är att det rör sig om hela exemplar, och i flera fall finns fjädermekanism och nål bevarade.

Materialet från B2 (Fig. 3) är betydligt mera varierat än i B1. Typerna A V:96 resp. A V:97 (dreisprossenfibeln) finns representerade i vardera ett exemplar. Denna typ är mest frekvent förekommande i norra Tyskland, även om enstaka exemplar finns från Polen, Bornholm, Öland och Gotland (Ibid.:50 och 166 f.). Fibula med kam på huvudet och bred avslutad fot finns i åtta exemplar från Uppåkra. Två fibulor motsvarar A V:120 och övriga sex A V:128. Dessa typer har ett stort nordeuropeiskt utbredningsområde och är kända från Tyskland, Norden, Baltikum och Polen (Ibid.:172 ff.). Till samma grupp av fibulor hör också A V:148 och A V:151. Dessa har framkommit i två resp. tre exemplar i Uppåkra. Dessutom finns en sjätte fibula som är en blandform av de båda typerna. Fibulor av A V:148 har sin huvudsakliga utbredning i Nordtyskland och Danmark, medan A V:151 framförallt är en nordtysk form (Ibid.:180 ff.). Slutligen skall U 6542 omnämnas. Denna fibula har över-

Fig. 2. Fibulor från period B1. U 4744, U 6141 och U 5739. Ca. 1:1. Foto B. Almgren.

Fig. 3. Fibulor från period B2. U 5873, U 4518 och U 4547. Ca. 1:1. Foto B. Almgren.

Fig. 4. Fibulor från period C1a. U 7125, U 5747 och U 5888. Ca. 1:1. Foto B. Almgren.

liggande fjäder, bandformig båge, relativt hög nålhållare och en fot som är femkantig och skarpt avgränsad från bågen. Fibulan bör tillföras Almgrens grupp V och visar visst släktskap med A V:150 (Ibid.:Tafel VI.). Denna typ utgör en liten nordtysk och ödansk grupp (Ibid.:185).

Fibulamaterialet från C1a fördelar sig på fibulor med omslagen fot och fibulor med hög nålhållare (Fig. 4). Till den förra gruppen kan fyra fibulor föras och dessa har alla band- eller trådformiga bågar, och trekantig fot, och visar störst släktskap med A VI:181 enligt Almgrens indelning (Ibid.:Tafel VII.). Uppåkrafibulorna har dock alla betydligt smalare båge och närmast identiska former finns bland en grupp bornholmska fibulor och skånska fibulor (Typ F2, cf. Jørgensen 1989; LUHM 3616). Fibula med hög nålhållare är den största gruppen fibulor från C1a i Uppåkra och hit kan tio exemplar föras. Tre fibulor i denna grupp är av typ A VII:193, fyra av typ A VII:201, två av typ A VII:201-202 och en av typ A VII:202. Ett stildrag hos denna grupp är att foten avslutas med en knopp eller åtminstone en spetsig fotända. Dessa typer av fibulor är kända från Österrike i sydöst till Norge i nordväst, och har en tyngdpunkt i Norra Tyskland, Danmark och Skåne.

Fibula med hög nålhållare av typ A VII:196 utgör den största gruppen under C1b/C2 med tio exemplar (Fig. 5). Alla fibulor i denna grupp är mycket snarlika i form. Tre fibulor har orna-

Fig. 5. Fibulor från period C1b/C2. U 4258, U 493 (1:1) och U 493 (detalj). Foto B. Almgren.

mentik på nålhållaren, bestående av fem cirklar i ett fall, resp. tremolierstick i zickzack i två. En fibula; U 493 har ett hakkors i tremolierstick på bågens runda avslutning vid nålhållaren. En fibula med tremolierstick på nålhållaren är av silver och hittades i slutanläggning. A VII:196 är vanligt förekommande i Tyskland och i Skandinavien (Almgren 1923:93 f.; Stjernquist 1955). Till C1b/C2 räknas också en grupp om tre fibulor utan fot, där bågen övergår direkt till fot (A VII:205). Två av dessa har ornamentik av linjer och tremolierstick. Också denna typ har sin huvudsakliga utbredning i Tyskland och Skandinavien (jfr Ethelberg 2000).

Fibulor från C3 utgör den största enskilda typgruppen under äldre järnålder i Uppåkra (Fig. 6-10). Hit har 31 fibulor räknats och den dominerande typen är haraldstedfibulor med 27 exemplar. Av dessa är 20 st ornerade. Bågen har vanligen en ornamentik av kantlinjer, tvärlinjer eller facetter och ibland punktrader, medan foten vanligen är snedstrierad eller försedd med facetter. Just den snedstrierade foten tycks vara ett kännetecken för haraldstedfibulor från Uppåkra. Tre fibulor är av järn och dessa har framkommit i samband med utgrävningar. Till C3 kan också fyra nydamfibulor föras (Fig. 7). En av dessa är ytterst fragmentarisk. En fibula med kraftig båge (U 4339) som försetts med en uppstående kam ingår också i materialet. Denna påminner i typ om en fibula Hoops 105:10.

Fig. 6. Fibulor från period C3. U 1404 och U 2658. Ca. 1:1. Foto B. Almgren.

Fig. 7. Fibula från period C3. U 4153 (1:1) med två detaljer. Foto B. Almgren.

Slutligen har vi tillfört C3 en fibula som saknar fot (U 3287). Denna har bandformig båge och visar visst släktskap med haraldstedfibulorna.

En grupp om sju fibulor kan bara ges en datering till C3/D1, dvs. övergången mellan yngre romersk järnålder och folkvandringstid. Gemensamt för de flesta fibulorna i denna grupp är en kort nålhållare och profileringar på båge

och fot. Haraldstedfibulorna under C3 har vanligen en regelrätt ornamentik, medan fibulorna under C3/D1 vanligen har profileringar på båge och fot (Fig. 11).

Åtta fibulor är för slitna eller fragmentariska för att bestämmas närmre till typ eller datering. Det rör sig dock om former som kan dateras till äldre järnålder.

Fig. 8. Fibula från period C3. U 1999:1 (1:1) med två detaljer. Foto B. Almgren.

Fig. 9. Fibula från period C3. U 6069 med detalj. Foto B. Almgren.

Fig. 10. Fibula från period C3. U 3482. Ca. 1:1. Foto B. Almgren.

Fördelningen av fibulorna. Fibulor från slutna fyndkomplex

Fibulornas fördelning

Utbredningen av det stora boplatssområdet i Uppåkra har bl.a. bestämts med hjälp av metall-detektorfyndens spridning. Under de drygt 2000 år som platsen varit kontinuerligt bebodd (ca. 200-100 f.Kr. och fram till idag) har förstås nyttjandet varierat. De spridningsmönster som olika föremålskategorier har är härvid ett redskap för att belysa hur platsen använts under olika faser. Viktigt är också att relatera metalletektorfynden till lager och konstruktioner som finns under ploggången.

De tidigaste fibulorna, från B1, är framförallt spridda till den södra delen av boplatssområdet. Mest iögonfallande är den koncentration om fyra fibulor inom ett ytterst begränsat område, längst åt söder inom boplatssområdet (Fig. 12). De bör indikera en tidig etablering inom denna del av boplatsten, möjligen en gård som haft en speciell betydelse på platsen. Kan det vara en

Fig. 11. Fibulor från period C3/D. U 67 och U 4571. 1:1. Foto B. Almgren.

produktionsplats för fibulor? Den tidiga etableringen förstärks av att de två fragment från förromerska halsringar som framkommit i Uppåkra (U 1511, U 3800), också kommer från detta område. Två fibulor från B1 framkom sydväst om den centralt belägna moderna bondgården och alldeles i närheten av det undersökningsområde som betecknas 97:2. Vid denna undersökning kom bl.a. keramik (facetterade mynningsbitar) med trolig datering till äldre romersk järnålder.

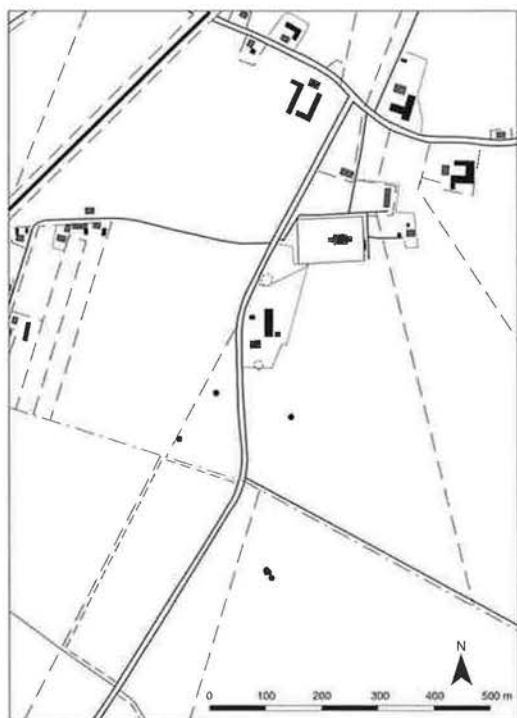

Fig. 12. Utbredningen av fibulor från period B1.

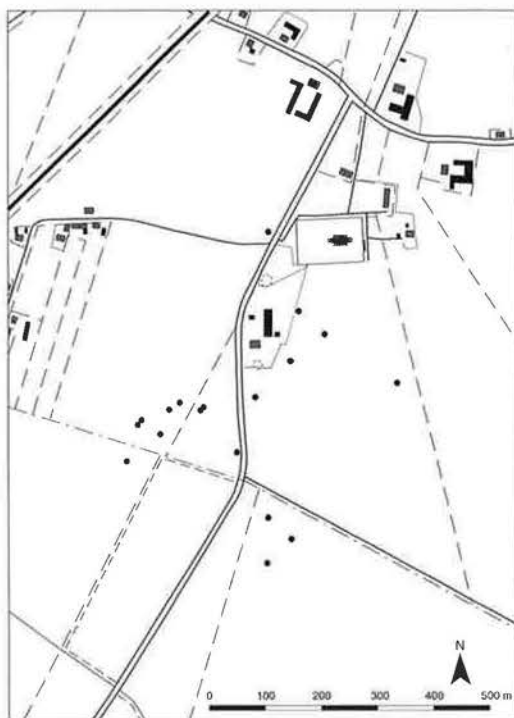

Fig. 13. Utbredningen av fibulor från period B2.

Samma tyngdpunkter i materialet som kunde påvisas under B1 lever i viss mån kvar under B2 (Fig. 13). Den södra koncentrationen framträder emellertid inte som i B1, med undantag av en fibula som möjligen hör dit. Här kan man framhålla den ovan omtalade problematiken kring gränsdragningen mellan B1 och B2. En ny koncentration blir tydlig i materialet och det är området kring undersökning 97:2. Inte mindre än sju fibulor kommer från ett område som är ca. 100 x 50 m stort och visar möjligen på en annan gård. Kanske är det gården från B1 som flyttat med sina speciella funktioner eller är det en nyetablering. Det kan också tilläggas att från detta område kommer en koncentration av romerska silverdenarer, som alla är slagna under en period som motsvarar B2 (Silvegren 1999:109). Från området öster om den centralt belägna bondgården kommer nu också ett antal fibulor. Dessa visar dock inget speciellt spridningsmönster. Den fibula som kommer längst i öster, U 9798, är en s.k. charnierfibula som troligen har provisialromerskt ursprung. Den är funnen strax utanför boplatssområdet i Uppåkra. Det är osä-

kert hur detta skall tolkas. Möjligen kommer den från en grav.

Spridningen av fibulor från C1a visar ett helt annat mönster än för tidigare perioder (Fig. 14). Ungefär hälften av fibulorna kommer från områdena söder om den centralt belägna bondgården, men ingen synlig koncentration kan påvisas. Påfallande många fibulor kommer också från utkanten av det område som givit metall-detektorfynd i Uppåkra. Detta är mest påtagligt inom de sydvästra delarna av området. Spridningen till ytterkanterna skulle kunna tolkas som att yngre material ligger som ett lock över den äldre järnåldern inom boplatssens centrala delar. Hade detta varit fallet borde koncentrationerna från B1 och B2 inte ha kunnat beläggas. I stället menar vi att spridningsbilden under C1a visar på en omläggning av bebyggelsestrukturen i Uppåkra, och möjligen också en funktionell uppdelning av boplatssområdet. Möjligen skall vi räkna med ett större antal gårdar i Uppåkra fr.o.m. denna tid. En omläggning av de agrara näringarna och en förändring i bebyggelsestrukturen möter oss vid denna tid i

Fig. 9. Fibula från period C3. U 6069 med detalj. Foto B. Almgren.

Fig. 10. Fibula från period C3. U 3482. Ca. 1:1. Foto B. Almgren.

Fördelningen av fibulorna. Fibulor från slutna fyndkomplex

Fibulornas fördelning

Utbredningen av det stora boplatsoområdet i Uppåkra har bl.a. bestämts med hjälp av metall-detektorfyndens spridning. Under de drygt 2000 år som platsen varit kontinuerligt bebodd (ca. 200-100 f.Kr. och fram till idag) har förstås nyttjandet varierat. De spridningsmönster som olika föremålskategorier har är härvid ett redskap för att belysa hur platsen använts under olika faser. Viktigt är också att relatera metall-detektorfynden till lager och konstruktioner som finns under ploggången.

De tidigaste fibulorna, från B1, är framförallt spridda till den södra delen av boplatsoområdet. Mest iögonfallande är den koncentration om fyra fibulor inom ett ytterst begränsat område, längst åt söder inom boplatsoområdet (Fig. 12). De bör indikera en tidig etablering inom denna del av boplatzen, möjligen en gård som haft en speciell betydelse på platsen. Kan det vara en

Fig. 11. Fibulor från period C3/D. U 67 och U 4571. 1:1. Foto B. Almgren.

produktionsplats för fibulor? Den tidiga etableringen förstärks av att de två fragment från förromerska halsringar som framkommit i Uppåkra (U 1511, U 3800), också kommer från detta område. Två fibulor från B1 framkom sydväst om den centralt belägna moderna bondgården och alldeles i närheten av det undersökningsområde som betecknas 97:2. Vid denna undersökning kom bl.a. keramik (facetterade mynningsbitar) med trolig datering till äldre romersk järnålder.

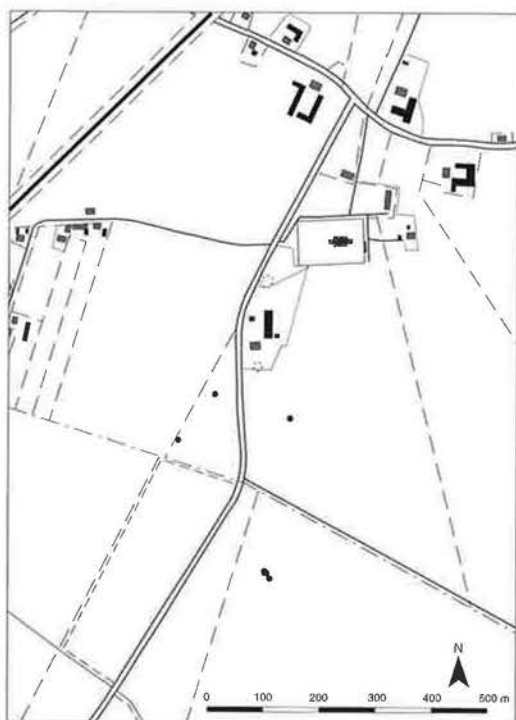

Fig. 12. Utbredningen av fibulor från period B1.

Samma tyngdpunkter i materialet som kunde påvisas under B1 lever i viss mån kvar under B2 (Fig. 13). Den södra koncentrationen framträder emellertid inte som i B1, med undantag av en fibula som möjligen hör dit. Här kan man framhålla den ovan omtalade problematiken kring gränsdragningen mellan B1 och B2. En ny koncentration blir tydlig i materialet och det är området kring undersökning 97:2. Inte mindre än sju fibulor kommer från ett område som är ca. 100 x 50 m stort och visar möjligen på en annan gård. Kanske är det gården från B1 som flyttat med sina speciella funktioner eller är det en ny etablering. Det kan också tilläggas att från detta område kommer en koncentration av romerska silverdenarer, som alla är slagna under en period som motsvarar B2 (Silvegren 1999:109). Från området öster om den centralt belägna bondgården kommer nu också ett antal fibulor. Dessa visar dock inget speciellt spridningsmönster. Den fibula som kommer längst i öster, U 9798, är en s.k. charnierfibula som troligen har provisialromerskt ursprung. Den är funnen strax utanför boplatsoområdet i Uppåkra. Det är osä-

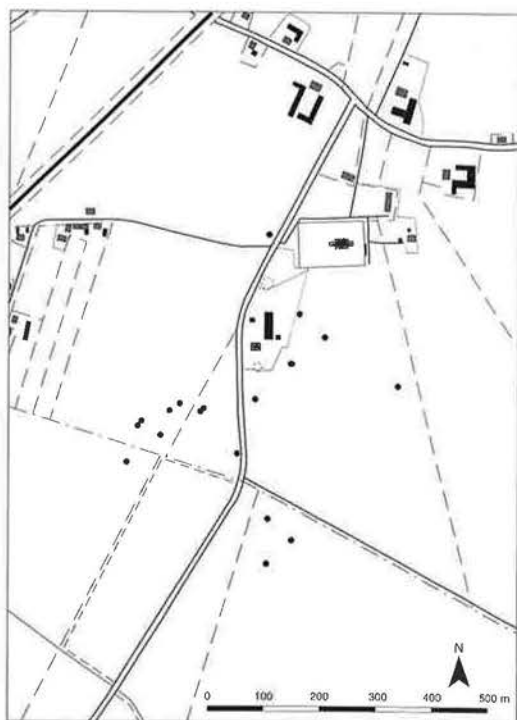

Fig. 13. Utbredningen av fibulor från period B2.

kert hur detta skall tolkas. Möjligen kommer den från en grav.

Spridningen av fibulor från C1a visar ett helt annat mönster än för tidigare perioder (Fig. 14). Ungefär hälften av fibulorna kommer från områdena söder om den centralt belägna bondgården, men ingen synlig koncentration kan påvisas. Påfallande många fibulor kommer också från utkanten av det område som givit metall-detektorfynd i Uppåkra. Detta är mest påtagligt inom de sydvästra delarna av området. Spridningen till ytterkanterna skulle kunna tolkas som att yngre material ligger som ett lock över den äldre järnåldern inom boplatstens centrala delar. Hade detta varit fallet borde koncentrationerna från B1 och B2 inte ha kunnat beläggas. I stället menar vi att spridningsbilden under C1a visar på en omläggning av bebyggelsestrukturen i Uppåkra, och möjligen också en funktionell uppdelning av boplatsoområdet. Möjligen skall vi räkna med ett större antal gårdar i Uppåkra fr.o.m. denna tid. En omläggning av de agrara näringarna och en förändring i bebyggelsestrukturen möter oss vid denna tid i

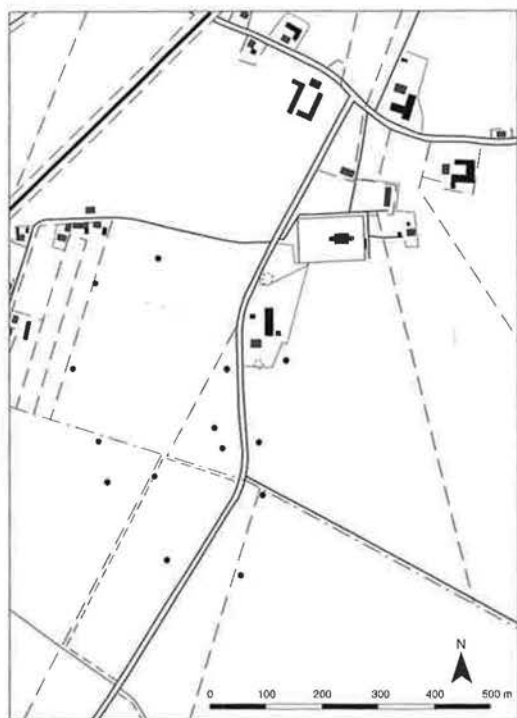

Fig. 14. Utbredningen av fibulor från period C1a.

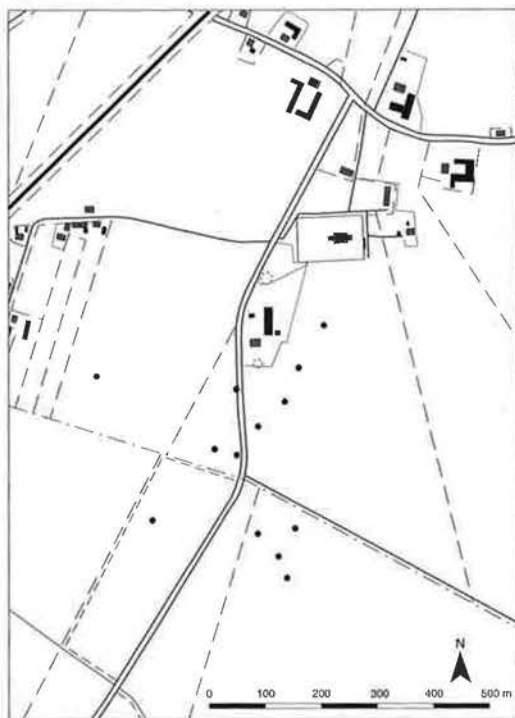

Fig. 15. Utbredningen av fibulor från period C1b/C2.

stora delar av Sydskandinavien. Också många s.k. centralplatser växer fram vid denna tid (jfr Hedeager 1990; Björhem & Säfvestad 1993; Näsman 1996).

Spridningen under C1b/C2 är snarlik den från C1a (Fig. 15). De flesta fibulorna kommer från områdena söder om den centralt belägna bondgården, och vissa fibulor dessutom från boplatsens ytterkanter. Viktigt att notera är att enstaka fibulor kommer från området öster om bondgården (se nedan). Likheten mellan spridningsmönstren under C1a och C1b/C2 kan tolkas som en kontinuitet mellan de båda faserna, både funktionellt och bebyggelsestrukturellt.

Under C3 återkommer delvis samma spridningsmönster som under de två närmast föregående perioderna (Fig. 16). Fibulor kommer från området söder om gården och enstaka fibulor kommer också från områdets ytterkanter. En gles koncentration finns också nordväst om gården. Mest iögonfallande är den stora mängden fibulor som är koncentrerade till ett område öster om gården. Inte mindre än 12 fibulor kommer från ett ca. 100 x 50 m stort område. Bland dessa

finns de tre järnfibulor som kommit fram vid arkeologiska undersökningar. Möjligen indikerar denna koncentration någon form av nyetablering under C3 och paralleller kan kanske sökas i koncentrationen sydväst om gården under B2. I anslutning till denna koncentration under C3, och framförallt området söder därom, finns omfattande lämningar från specialiserat hantverk, främst i form av tillverkning av hornkammar. Det finns också indikationer på att brons och ben har bearbetats. Hornhantverket kan dateras till yngre romersk järnålder och ett samband med fibulakoncentrationen under C3 är trolig. Från samma område som fibulorna kommer en osedvanlig koncentration av prestigeföremål som kan dateras till folkvandringstid, vendeltid och in i vikingatid. Det rör sig bl.a. om bågarglas, guldgubbar, praktfibulor, importerade fibulor och beslag, och den lilla silverstatyett som är döpt till Helge (Stjernquist 1999; Helgesson 1999; Helgesson, denna volym; Helgesson, opubl. avhandlingsmanus). Möjligen är den nyetablering som fibulorna vittnar om något som kommer att vara bestående under de påföljande

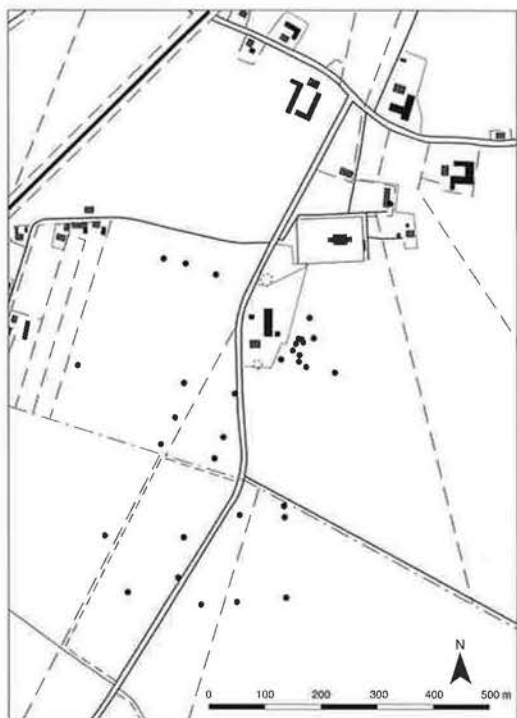

Fig. 16. Utbredningen av fibulor från period C3.

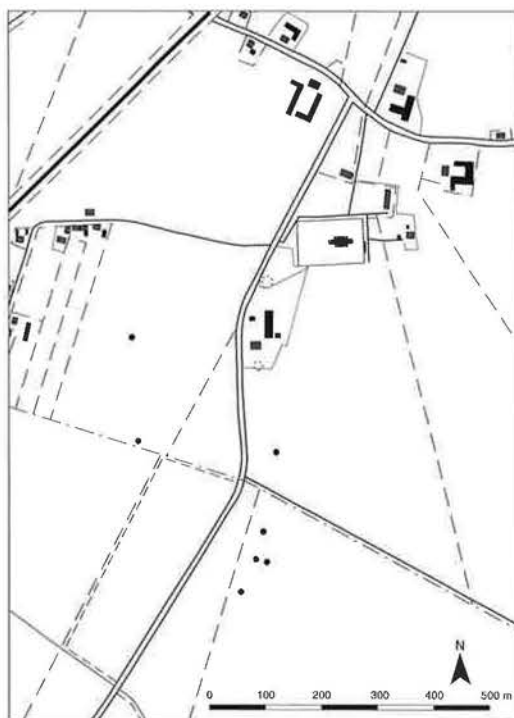

Fig. 17. Utbredningen av fibulor från period C3/D.

decennierna.

Fibulor och små spännen från C3 och folkvandringstid har aldrig varit föremål för en mera grundlig genomgång och analys. Detta gör att deras kronologi och geografiska spridning inte är klarlagd. Till övergångsskedet till folkvandringstid, C3/D1, dateras ett litet antal fibulor från Uppåkra som utgör en förhållandevis heterogen grupp. De flesta av dessa koncentrerar sig till de södra delarna av boplatsoområdet (Fig. 17). Inga finns inom den markanta koncentration som påvisades för C3. Spridningen av denna grupp är svår att tolka utan en analys av de folkvandringstida fibulorna från Uppåkra. Någon sådan har ännu ej utförts och ryms inte inom ramarna för detta arbete.

Fibulorna från äldre järnålder i Uppåkra uppvisar olika spridningsmönster kronologiskt sett. Dessa spridningsmönster är förknippade med vissa källkritiska problem. Exempelvis har arkeologiska undersökningar visat att direkt under ploggången inom området öster om bondgården finns kulturlager från yngre romersk järnålder, vilka bör ses i relation till koncentrationen av

fibulor från C3. Här är lagren metertjocka. Konstruktioner längst ner i lagerföljden har ^{14}C - och föremålsdaterats till äldre romersk järnålder (Lindell 2000). Här ligger uppenbarligen lager från yngre romersk järnålder som ett lock över äldre romersk järnålder. Liknande förhållanden gäller för ett område väster om gården som helt saknar fibulor från äldre järnålder. Vid en undersökning påträffades direkt under ploggången ugnar vilka ^{14}C -daterades till 600-tal. Från en grop inom samma område som påträffades i steril botten under ca. 1 m kulturlager finns en ^{14}C -datering till sen förromersk eller tidig romersk järnålder (Lindell 2000). Här ligger uppenbarligen också yngre lager som ett lock över de äldre. En intressant iakttagelse är den nästan totala frånvaron av fibulor inom de norra och nordvästra delarna av boplatsoområdet. Hur relationen till underliggande lager är där och inom andra delar av boplatsoområdet får framtida undersökningar utvisa.

Fibulor från slutna fyndkomplex

Under 1999 undersöktes ett mindre schakt inom de östra delarna av boplatsoområdet i Uppåkra.

Under ploggången grävdes ett homogent kulturlager i fem olika stick om vardera 10 cm (stick 1-5). Det homogena kulturlagret ger inga hållpunkter för att kronologiskt avskilja olika faser. Det gör däremot fyndmaterialet. Direkt under ploggången påträffades en svärdsknapp i järn av Petersens typ H. Denna bör dateras till tidig vikingatid. I stick 1 och den övre delen av stick 2 påträffades ett relativt stort material av gjutformar för gjutning av bl.a. näbbfibulor (Lindell 2000:4). Dateringen är fas 1 och 2 enligt Ørsnes, dvs. sent i 500-tal och 600-tal (1966:120 ff.). I stick 2 avtar gjuterimaterialet och keramikens blir ett markant inslag. Lindell menar att i stick 2 och 3 ändrar keramikens karaktär och formerna blir av äldre järnålderstyp (2000:19). Från stick 3 kommer också en haraldstedfibula (Helgesson manuskript). Från stick 4 och 5 finns en del mynningsbitar med facetterade eller kraftigt förtjockade mynningskanter, som kan dateras till äldre romersk järnålder eller förromersk järnålder. Längst ner i kulturlagret (stick 5) kommer ett större fragment av ett lerblick med trolig datering till förromersk järnålder (Lindell 2000:19). Kulturlagret inom detta område är homogent och någon klar stratigrafi är omöjlig att iakttä. Däremot finns det en klar kronologi i det framgrävda fyndmaterialet. Haraldstedfibulan är hittad i en nivå som bör vara övergången mellan äldre och yngre järnålder vilket styrker den tidsställning som vanligen tillskrivs denna fibulatyp.

En silverfibula av typ A VII:196 framkom i anläggning 96 vid 1999 års undersökningar. Fibulan hittades i en grop med bl.a. restprodukter från hornhantverk och en keramikskärva (Lindell 2000:10). Denna keramikskärva skiljer sig markant från de övriga genom att vara av ljusgult gods med en glättad yta. Den är troligen import. Gropen bör dateras till C1b med tanke på fibulan, men inga andra fynd kan styrka denna datering.

Källkritik

Det informationsvärde som man kan tillmäta fibulorna beror till stor del på tolkningen av föremålen och av deras spridning på boplatsen. En viktig fråga är då om materialet i nuvarande

skick är så fullständigt att det kan spegla bebyggelsens utbredning, befolkningens antal och ekonomiska standard samt dess kontakter med andra områden.

Då det rör sig om detektorfynd är informationsvärdet begränsat och en mängd tillfälligheter har spelat in vid insamlingen. Man vet inte hur spridningen kommit till eller i vilka anläggningar materialet funnits från början.

Det är troligt att fibulorna helt eller delvis burits av inbyggare på boplatsen men en del kan vara fynd samlade för vissa ändamål såsom för försäljning eller för hantverksändamål dvs. med avsikten att smältas ned och användas i ny tillverkning. Bedömningen beror till stor del på om fibulorna är hela och användbara, nya eller slitna, eller om en del utgöres av vad man kan kalla skrot. Den beror vidare på om variationen i materialet är sådan att det kan motsvara olika statusgrupper och representera både vardagsvara och fibulor för dräkter till gravlagda individer. Utan utgrävningar som visar förhållandena på boplatsen och gravmaterialets utseende m.m. är det inte möjligt att på detta stadium besvara de i inledningen till kapitlet ställda frågorna.

En viss belysning kan man få genom att analysera fibulornas karaktär och genom att göra jämförelser med undersökta boplatser och gravfält som visar fynden i en sådan enhet. Kvinnornas dräktillbehör framgår av sådana arbeten som Capelle 1965, Gebühr 1976 och *Fibel und Fibeltracht*. Av boplatser och gravfält från äldre järnålder i Skåne, som kan vara användbara för komparativ analys, kan man nämna Simris, Gårdlösa samt det närliggande Önsvala (Stjernquist 1955; 1993; Larsson 1982).

Fyndens karaktär

Av förteckning och beskrivningar framgår att fibulorna varierar tekniskt sett. Det finns några mycket välbevarade som ger intryck av att vara nya medan andra är mycket använda och slitna. Däremot saknas grupper av fibulor med samma detaljutförande på det sätt som man skulle vänta sig om de varit tillverkade för försäljning eller utbyte. Det finns vidare fragmentariska fibulor som kan ha varit skrot för nedsmältning vid tillverkning av nya föremål. Kvaliten på de

enskilda föremålen är också starkt varierande. Enkla former i järn finns i några exemplar medan det stora flertalet är av normalt utförande i brons med ett inslag av slitna exemplar. Det finns vidare finare fibulor såsom en i silver och några med silverinläggning. Ornamentik är vanlig: på de tidigare grupperna tremolierstick samt linjeornament och på de senare en varierad ornamentik med linjer, punkter, facetter, tvärprofilering och snedstriering. Det sistnämnda är som nämnts karakteristiskt för haraldstedfibulor som förekommer i några mycket fina exemplar.

Det förefaller sålunda som om materialet i stort sett är av den kvalitet som man kan vänta sig på en normal boplat. Däremot saknas praktfibulor av typen rosettfibulor eller liknande fina exemplar som man kunde vänta sig i gravfynd där eliten blivit gravlagd. Silverfibulorna är uppenbarligen underrepresenterade. Om man exempelvis jämför med fibulamaterialet på Simrisgravplatsen så har man där många silverfibulor. En del av elitens material saknas troligen i vårt material. Det skall emellertid framhållas att det från C3 finns mycket fina bronsfibulor av haraldstedtyp av samma utförande som de som hittats i de rika gravarna från Kristineberg vid Malmö (Stjernquist 1994). De enkla järnfibulorna är fåtaliga i Uppåkra och påträffade vid utgrävningar. Denna grupp är troligen underrepresenterad beroende på att detektorsökningen inte är inställd på järnföremål. Järnföremålen har kanske inte heller bevarats i samma utsträckning som bronsen.

Eftersom man inte påträffat gjut- eller smidesmaterial för fibulor från äldre järnålder kan man inte direkt påvisa att tillverkning skett på boplaten. Hantverksskickligheten har uppenbarligen varit hög och man kan utgå ifrån att sådan tillverkning skett både i järn och brons och sannolikt i silver. En fibula av nydamtyp är nästan i detalj likartad med en sådan från en grav i Kristineberg. Var dessa är tillverkade är med nuvarande material svårt att veta men det kan mycket väl vara i Uppåkra.

Den yngre järnålderns hantverk med aktuell litteratur diskuteras av Hårdh 1999 i en artikel om näbbfibulor från Uppåkra. Denna diskussion har giltighet även för hantverket under äldre järnålder. För äldre järnålder finns endast sporadiskt

material som visar tillverkning av fibulor. Ett fynd av betydelse är en förhållandevis nyfunnen boplat i Westfalen vilken dateras till första århundradet e.Kr. (Günther 1983). Där förekommer såväl halvfabrikat som hela fibulor i brons och järn. Materialet visar såväl råmaterial som fibuladelar från alla stadier av tillverkningen. Hantverket under järnåldern är ett stort problemområde som kräver ingående bearbetning och analys av olika fyndkomplex.

Referenser

- Albrechtsen, E. 1956. *Fynske Jernaldergrave II*. København.
- 1968. *Fynske Jernaldergrave III*. København.
- Almgren, O. 1897. *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinziäl-römischen und südrussischen Formen*. Zweite Auflage 1923. Leipzig.
- Bemmann, J. 1993. Die Nydamfibeln. Eine Fibelform der Stufe C3? *Germania* 71, 1993.
- Bemmann, J. & Hahne, G. 1994. Waffenführende Grabinventare der jüngeren römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit in Skandinavien. *Bericht der Röm.-Germ. Kommission* 75, 1994.
- Björhem, N. & Säfvestad, U. 1993. *Fosie IV, Bebyggelsen under brons- och järnålder*. Malmöfynd 6. Malmö.
- Böhme, A. 1972. Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel. *Saalburg-Jahrbuch* 29. Berlin.
- Capelle, T. 1965. Zur germanischen Fibeltracht in taciteischer Zeit. *Nachrichten aus Niedersachsens Vorgeschichte* 34. Hildesheim.
- Cosack, E. 1979. *Die Fibeln der älteren römischen Kaiserzeit in der Germania libera. Eine technologisch-archäologische Analyse I*. Neumünster.
- Ethelberg, P. 1986. *Hjemsted - en gravplads fra 4. & 5. årh. e. Kr.* Haderslev.
- 1990. *Hjemsted 2 - tre gravpladser fra 3. - 4. årh. e. Kr.* Haderslev.
- 2000. *Skovgårde. Ein Bestattungsplatz mit reichen Frauengräbern des 3. Jhs. n. Chr. auf Seeland*. København.
- Eggers, H.J. 1955. Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit im freien Germanien. *Jahrbuch des röm.-german. Zentralmuseums Mainz* 11. Mainz.
- Fibel und Fibeltracht. 1994. I Hoops. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Band 8*.
- Gebühr, M. 1976. *Der Trachtschmuck der älteren*

- römischen Kaiserzeit im Gebiet zwischen unterer Elbe und Oder und auf den westlichen dänischen Inseln. Neumünster.
- Godłowski, K. 1970. The Chronologie of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe. *Prace Archeologiczne* 11. Kraków.
- Günther, K. 1983. Eine Siedlung der älteren Römischen Kaiserzeit mit Schmiedeverkstätten bei Warburg-Daseburg, Kr. Höxter (Westfalen). *Vorbericht. Germania* 61. Mainz.
- Hansen, U. Lund. 1972. Blik- og glasornamenterade fibler af Mackeprang type IX. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1971 (1972). København.
- 1987. *Römischer Import im Norden. Warenaustausch zwischen dem Römischen Reich und dem Freien Germanien*. København.
- 1995. *Himlingøje - Seeland - Europa. Ein Gräberfeld der jüngeren römischen Kaiserzeit auf Seeland, seine Bedeutung und internationalen Beziehungen*. Nordiske Fortidsminder, Serie B, Bd. 13. København.
- Hedeager, L. 1990. *Danmarks Jernalder. Mellem stamme og stat*. Århus.
- Helgesson, B. 1999. Helge - ett spår av en tidig kristen mission i Uppåkra? Hårdh, B. (red.). *Fynden i Centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra*. Acta Archaeologica Lundensia series altera in 8° N° 30. Lund.
- 2001. Flera spår av en tidig kristen mission i Uppåkra. Denna volym.
- Opublicerat avhandlingsmanus.
- Hårdh, B. 1999. Näbbfibulan - ett vendeltida vardags-smycke. Hårdh, B. (red.). *Fynden i Centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra*. Acta Archaeologica Lundensia series altera in 8° N° 30. Lund.
- Jensen, S. 1978. Overgangen fra romersk til germansk jernalder. *Hikuin* 4. Viborg.
- Jørgensen, L. 1989. En kronologi for yngre romersk og ældre germansk jernalder på Bornholm. Jørgensen, L. (ed.). *Simblegård - Trelleborg. Danske gravfund fra førromersk jernalder til vikingetid*. Arkeologiske skrifter 3 (1990). København.
- Kovrig, I. 1937. *Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien*. Leipzig.
- Larsson, L. 1982. Gräber und Siedlungsreste der Jüngeren Eisenzeit bei Önsvala im südwestlichen Schonen. *Acta Archaeologica* 52. København.
- Leube, A. 1999. Zur Fibel mit hohem Nadelhalter im nördlichen Elbegebiet. *Studien zur Sachsenforschung* 13. Oldenburg.
- Lindell, M. 2000. *Uppåkra 1999:2*. Arkeologisk undersökning. Fornlämning 5, Uppåkra socken, Skåne. Lund.
- Nordahl, E. 1959. Svenska fibulor av haraldstedform. *Tor* 5. Uppsala.
- Norling-Christensen, H. 1957. Haraldstedgravpladsen og Ældre Germansk Jernalder i Danmark. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1956 (1957). København.
- Näsman, U. 1996. Från Region till Rike - Från Stam till Stat. Om danernas etnogenes och om den danska riksbildningen. Krøger J.F. (red.) *Rikssamlingen. Høvdningmakt og kongemakt*. Stavanger.
- Ohlsson, T. 1973. A Cruciform Brooch from Löddeköpinge. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1971-1972* (1973). Lund.
- Reichstein, J. 1975. *Die kreuzförmige Fibel. Zur Chronologie der späten römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit, in Skandinavien, auf dem Kontinent und in England*. Neumünster.
- Ringtved, J. 1986. Jyske gravfund fra yngre romertid og ældre germanertid. *Kuml* 1986. Århus 1988.
- Schach-Döriges, H. 1970. *Die Bodenfunde des 3. bis 6. Jahrhunderts nach Chr. zwischen unteren Elbe und Oder*. Offa-Bücher 23. Neumünster.
- Schmidt, B. 1999. Hermunduren - Angeln - Thüringer - Franken - Sachsen. *Studien zur Sachsenforschung* 13. Oldenburg.
- Schulze, M. 1977. *Die spätkaiserzeitlichen Armbrustfibeln mit festen Nadelhalter*. Antiquitas 3:19. Bonn.
- Schulze-Dörlamm. 1986. Romanish oder germanisch? Untersuchungen zu den Armbrust- und Bügelknopffibeln des 5. und 6. Jahrhunderts n. Chr. aus den Gebieten westlich des Rheins und südlich der Donau. *Jahrbuch des röm.-german. Zentralmuseums Mainz* 33, 1986.
- Silvegren, U. W. 1999. Mynten från Uppåkra. Hårdh, B. (red.). *Fynden i Centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra*. Acta Archaeologica Lundensia series altera in 8° N° 30. Lund.
- Slomann, W. 1977. Der Übergang zwischen der späten Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit in Norwegen. *Archäologische Beiträge zur Chronologie der Völkerwanderungszeit*. Antiquitas 3:20. Bonn.
- Stjernquist, B. 1955. *Simris. On Cultural Connections of Scania in the Roman Iron Age*. Lund.
- 1961. Über die Kulturbeziehungen der Völkerwanderungszeit. *Die Kunde*. N. F. 12. 1961. Hildesheim.
- 1977. Chronologische Probleme der Völkerwanderungszeit in Südschweden. *Chronologie der Völkerwanderungszeit. Archäologische Beiträge der Chronologie der Völkerwanderungszeit*. Antiquitas 3:20. Bonn.
- 1993. *Gårdlösa. An Iron Age Community in its*

- Natural and Social Setting II. The Archaeological Fieldwork, the Features and the Finds. Acta Regiae Societatis Humaniorum Litterarum Lundensis LXXX. Lund.*
- 1994. Amber in Iron Age Finds in Sweden. Analyses and Discussions. Stjernquist, B., Beck, C.W. & Bergström, J. *Archaeological and Scientific Studies of Amber from the Swedish Iron Age*. Lund.
 - 1999. Glass from Uppåkra: A Preliminary Study of Finds and Problems. Hårdh, B. (red.). *Fynden i Centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra*. Acta Archaeologica Lundensia series altera in 8° N° 30. Lund.
 - Straume, E. 1997. *Fibeln der römischen Kaiserzeit aus Norwegen - der Stand der Forschung*. Manuskrift under tryckning.
 - Sörling, E. 1945. Ett nyfunnet bågspänne från Gamla Uppsala socken. *Fornvännen* 40. Stockholm.
 - Werner, J. 1951. Das Grab von München-Ramersdorf und die Zeitstellung der Niemberger Fibeln. *Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte* 35, 1951. Halle/Saale.
 - Wielowiejski, J. 1970. *Kontakty Noricum i Pannonii z Ludami Polnocnymi (Beziehungen Noricums und Pannoniens zu den nördlichen Völkern)*. Warszawa.
 - Wihlborg, A. 1972. Hällristningar och järnåldersgravar. *Meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund (Småländska kulturbilder)*. Värnamo.
 - Völling, T. 1994. Studien zu Fibelformen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und ältesten römischen Kaiserzeit. *Bericht der Röm.-Germ. Kommission* 75, 1994.
 - Åberg, N. 1923. *Kalmar läns förhistoria*. Uppsala.
 - 1956. *Den historiska relationen mellan senromersk tid och nordisk folkvandringstid*. Stockholm.
 - Ørsnes, M. 1966. *Form og stil i sydkandinaviens yngre germanske jernalder*. København.

Förkortningar

LUHM = Lunds Universitets Historiska Museum
U = LUHM 31000

Kammakeri från äldre järnåldern på Uppåkraboplatsen

Maria Lindell

Comb-making from the early Iron Age at the Uppåkra site

Artefacts made of bone and antler are common at settlements from the early Iron Age, but workshops and waste from handicraft appear very seldom. So far we have found handicraft from this period at only a few places, such as the Hørup site on Sjælland and the trade and handicraft site of Lundeborg on Fyn. This paper aims to describe one of the most common objects made of bone and antler and its craft: comb-making. In 1997 a very large amount of waste from comb-making was discovered at the Uppåkra site. The result of the investigation shows that the finds are unique because of the dating to the Roman Iron Age, because waste appeared from other kinds of crafts, indicating a variety of activities, and especially because of the unusually large amount of waste, which may be the largest in the South Scandinavian from the early Iron Age. This study reveals specialized craft, a structural division of settlement activities and the presence of a socially stratified population.

Maria Lindell, Arkeologiska institutionen, Sandgatan 1, SE-223 50 Lund.

Inledning

Vid vidsträckta ytinventeringar och detektor-sökningar samt ett flertal utgrävningar utförda på järnåldersboplatsen i Uppåkra har en mycket intressant fyndbild konstaterats. I jämförelse med andra järnåldersboplatser uppvisar fynden en stor rikedom, mångfald och en anmärkningsvärt lång bosättningskontinuitet. Fyndens unika karaktär och datering från förromersk järnålder fram till vikingatid indikerar att platsen har haft en religiöst, ekonomiskt och politiskt betydelsefull roll och har tillhört en av sydskanaviens s k *centralplatser*. Boplatsens första bebyggelsefas från förromersk järnålder visar i jämförelse med andra centralplatser på ett mycket tidigt etablerande. Denna tidiga bosättning har säkerligen präglats av äldre järnålders förändringar i bebyggelsestrukturen och funktionella uppdelningar av boplatsområden (Hedeager 1990).

En av de mest angelägna frågorna vad gäller fornlämningen berör nyttjandet av boplatssytan

under den ca tusen år långa bosättningen. Den här uppsatsen kommer att belysa detta genom att beskriva den mycket rikliga mängd hantverksavfall som framkom vid ett utgrävningstillfälle 1997 (Lindell 1998). Avfallsmaterialet, som påträffades inom en två kvadratmeter stor yta, indikerar att det på Uppåkraboplatsen fanns kammakeri redan under romersk järnålder. Den imponerande mängden avfall belägger troligtvis förekomsten av ett specialiserat hantverk, och en möjlig funktionsuppdelning av boplatssytan under ett tidigt bosättningsskede.

Tre faktorer framstår som specifika för kammakeriavfallet från Uppåkraboplatsen:

- avfallets mycket omfattande mängd
- avfallets datering till romersk järnålder
- det bland kammakeriavfallet förekommande metallhantverksavfallet och föremålen från ett hushåll med hög status

Dessa faktorer får fyndmaterialet att framstå som unikt i jämförelse med de hantverksavfall som vanligen framkommer på järnåldersboplatser. Med utgångspunkt i de tre punkterna, vill jag nedan försöka lyfta fram fyndmaterialet och dess betydelse.

Kamhantverk från äldre järnålder

Kammen som färdigtillverkat bruksföremål är ett relativt vanligt förekommande fynd i boplatshemmet från äldre järnålder, men trots detta uppträder kammakeriets karaktäristiska avfall mycket sällan i samma material. Boplatser från denna period uppvisar vanligen inget omfattande hantverksavfall, varken från ben- och hornhantverk eller metallhantverk, och idag finns endast ett fåtal platser dokumenterade där man påträffat spår av kammakerier. Till dessa hör *Hörupboplatsen* på Nordsjälland och handels- och hantverksplatsen i *Lundeborg* på Fyn (Sørensen 1997, Thomsen 1987, 1990 & 1993).

Hörupboplatsen uppstod under äldre romersk järnålder, d v s något århundrade efter boplatshemmet i Uppåkra. *Hörupboplatsen* med sin svarta mull vars tjocklek ibland uppgår till en meter, sitt rikliga boplatshemmet samt fynd av exempelvis järn- och bronsfibulor, romerska denarer, viktlo och guldhänge påminner om Uppåkraboplatshemmet under äldre järnålder. På *Hörupboplatsen* har man, liksom på Uppåkraboplatshemmet, påträffat avfall som järnsmeder, bronsgjutare samt kammakare har lämnat efter sig. Den i *Hörup* hemmahörande kammakaren har tillverkat sammansatta enkelkammar av horn från kronhjort och kor samt möjligen även en mindre mängd nålar av ben. Trots att rikliga mängder hantverksavfall av olika slag framkommit koncentrerat, påträffades inte några rester av verkstäder. Däremot framkom spåren av en hägnad i närheten av det område där produktionsintensiteten tycks ha varit högst. Det är ovisst hur hägnaden sett ut, men den tycktes åtminstone ha avgränsat verkstadsområdet åt norr. Vilken har då avsikten varit med att avgränsa det område, inom vilket produktionsintensiteten kanske varit den högsta på hela boplatshemmet, från den övriga boplatshemmet? Eftersom endast denna häg-

nad har framkommit vid undersökningarna av boplatshemmet har den förmodligen haft en speciell funktion. Boplatshemmet kan ha varit funktionsuppdelad, vilket har markerats med hjälp av en hägnad, eller har verkstadsområdet ingått i en stor, inhägnad gårdsenhet med administrativt och ekonomiskt ansvar (Sørensen 1997).

Vad gjorde då *Hörupboplatsen* till en något ovanlig boplatshemmet från äldre järnåldern? Fynden av hantverksavfall samt vikterna och mynten uppvisar att boplatshemmet redan under äldre järnåldern har präglats av handel och hantverk. Anledningen till att man valt just denna boplatshemmet för varuproduktion och distribution av varor är förmodligen den lokala tillgången till myrmalm. En stor mängd myrmalm har påträffats i boplatshemmet och detta är ett tydligt tecken på att man har utvunnit järn på platsen. *Hörupboplatsen* har förmodligen etablerats som hantverks- och handelsplats i och med järnutvinningens startande (Sørensen 1997).

Sørensen kan i sin redogörelse för *Hörupboplatsen* endast likna boplatshemmet vid en annan plats – handels- och hantverksplatsen i *Lundeborg* på Sydöstyfyn. Handels- och hantverksplatsen, som uppstod under yngre romersk järnålder, kan beskrivas som den i Danmark första föregångaren till landets vikingatida köpstäder. Platsen utpekas som unik med anledning av att den tillhör ett av de viktigaste bosättningskomplexen i Danmark – *Gudmebygden*, det bebyggelseföretaget och fyndrika området kring centralplatsen i Gudme. Verksamheterna på platsen förmodas ha kontrollerats och skyddats av centralplatsen. Handels- och hantverksplatsen i *Lundeborg* har troligtvis endast varit bebodd under sommarhalvåret då hantverkarna förmodas ha hållit till i små hyddor i kvartersliknande områden. Dessa har påträffats längs med stranden vilket förmodligen kan tyda på en närbelägen hamn där köpmän och köpare gärna samlades för att idka handel.

Lundeborg har konstaterats vara den plats där hantverksanslutningen var störst under yngre romersk järnålder i Sydskandinavien. Kulturlagrets tjocklek och fyndbestånd uppvisade till en början en med *Hörupboplatsen* relativt överensstämmande fyndbild. Efter vidare utgrävningar av forn lämningen kunde man kon-

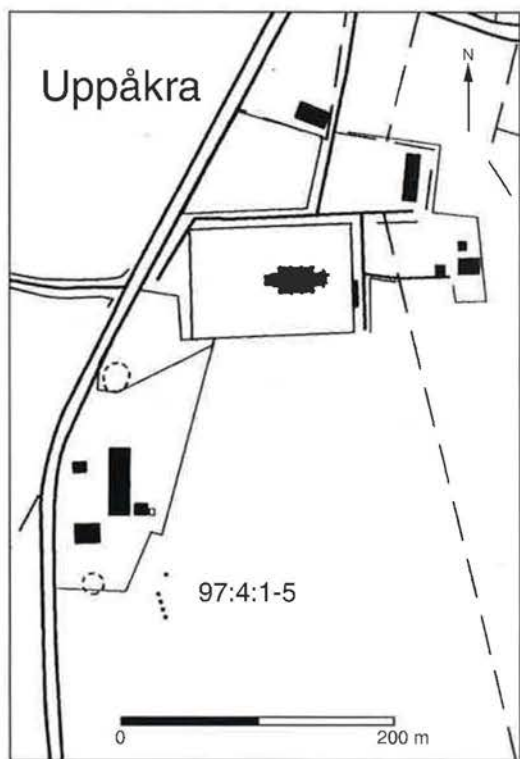

Fig. 1. Schaktplan, schakt 1-5. Undersökning 1997:4 (LUHM 30954).

statera att lämningarna inte utgjorde resterna av en ordinär bosättning från yngre romersk järnålder, utan av mycket omfattande hanverksverksamheter från samma period, bedrivna av bland annat skeppsbyggare, guld- och silvermeder, bronsgjutare och kammakare. Spår av kamverkstäder saknas på platsen, men specialiserade verktyg, avfall från kamtillverkning samt ett i anslutning till kammakeriavfallet beläget råvarulager bestående av kronhjortsben lagrade i en grop, har utgjort indikationer på en platsbunden produktion av kammar (Thomsen 1987, 1990 & 1993).

I de två följande kapitlen har jag i avsikt att beskriva den mycket rikliga mängd kammakeriavfall som påträffats på Uppåkraboplatsen. Att döma av avfallet från kamproduktion som påträffats på Uppåkraboplatsen, tycks resurserna för det specialiserade hantverket som fanns i Hörup och Lundeborg även ha funnits i Uppåkra under äldre järnålder.

Kammakeriet i Uppåkra

Kammakeriavfallet från Uppåkraboplatsen påträffades inom ett undersökningsområde som betecknas 1997:4¹ (Lindell 1998). Undersökningsområdet var förlagt till en sydsluttning ca 200 meter sydväst om Uppåkra kyrka med anledning av en vapendepå som framkommit här vid en av de ytinventeringar som utförts av en amatörarkeolog som är väl bekant med fornlämningen (Fig. 1). Vapendepån, som förmodligen utgjorde ett krigsoffer, bestod av ett tiotal avsiktligt deformerade lans- och spjutspetsar. Samtliga lans- och spjutspetsar dateras till C1b/C2, d v s 200-300-talet (Hårdh 1999:127). Fyndet av de deponerade vapnen resulterade i upptäckten av kammakeriavfallet.

Undersökningsområdet 1997:4 omfattade fem schakt om 2 x 2 meter, vilka numrerades från 1-5² (Fig. 1). Då schakten ansågs uppta en alltför stor yta för att belysa eventuella stratigrafiska avvikelser som endast kunde skönjas i fyndsammansättning och -frekvens, delades de i fyra kvadratmeterrutor. Inledningsvis placerades schakt 1 strax norr om läget för vapendepån och därefter placerades schakt 2-4 i nordlig riktning (Fig. 1). Schakt 1-4 placerades på fyra meters avstånd från varandra. Det femte schaktet kom att placeras tio meter norr och åtta meter öster om schakt 4:s nordöstra hörn. Schakt 5 togs upp och påbörjades strax före det att utgrävningen upphörde. Schaktets storlek överensstämde till en början med de övriga och avsikten var att inom utsatt tid fullfölja undersökningen av alla fyra rutor i schakt 5. Eftersom fyndmängden i det sist upptagna schaktet redan i ploglagret visade sig vara synnerligen ansevärd, avstannade undersökningen av schaktets två östra rutor då man nått ner i lager 2.

Fyndens struktur och frekvens i schakt 1-4 var relativt olik den som uppvisades i schakt 5. I det senare schaktet uppgick kulturlagrets tjocklek till knappt 0,8 meter, vilket var mer än det dubbla jämfört med de övriga schakten. Medan de relativt homogena kulturlagren i schakt 1-4 fick grävas i tiocentimetersstick, kunde kulturlagret i schakt 5 lagergrävas. Då man valde läget för schakt 5 visste man inte att man skulle hamna inuti en mycket kraftig koncentration av boplats-

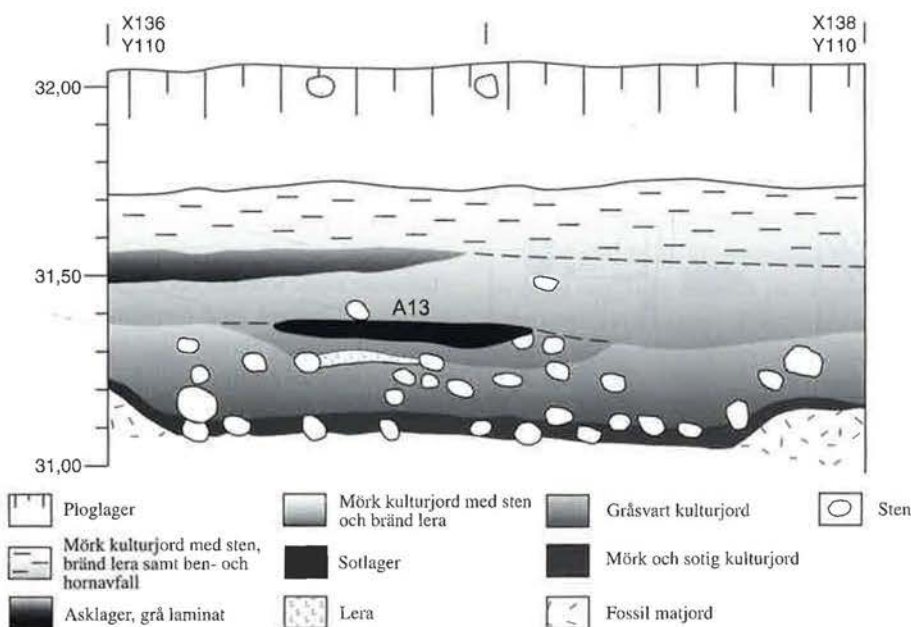

Fig. 2. Schakt 5. Profil mot öster (LUHM 30954).

men huvudsakligen hantverksavfall. Den undersökta ytan kunde med anledning av den mycket rikliga fyndmassan och en ojämn fragmenteringsgrad i de skilda lagren rimligtvis utgöra en avfallsyta. Det är ovissst inom hur stor yta man har avsatt avfall eftersom ytans avgränsning aldrig fastställdes vid utgrävningen.

Stratigrafien i jorden var ibland otydlig, men däremot visade fynden tydligt på olika lager. Totalt kunde nio olika lager skönjas (Fig. 2). Lager 2-5, vars sammanlagda tjocklek uppgick till ca 0,4 meter, tycktes bestå av avfallsmassor som avsatts vid ett flertal olika tidpunkter. Lagerindelningen är relativt grovt gjord, vilket innebär att fyndmaterialet i lager 2-5 i själva verket kan ha hamnat på avfallshögen vid fler än fyra olika tillfällen. De i lagrena förekommande skiftningarna såsom sot-, kol- och askinblandning antyder detta. Redan i ploglageret (lager 1) i schakt 5 framkom en omfattande mängd avfall från ben- och hornhantverk till en vikt av ca 800 g³. Detta bestod i första hand av restprodukter från kamtillverkning, kvarlämnade eller defekta halvfabrikat till kammar samt fragment av färdiga kammar. Förutom kammakeriavfallet framkom även halvfabrikat till bennålar och fragment av bennålar, vilket kan tyda på att kammakaren har ägnat sig

åt en bredare verksamhet. I lager 1 påträffades även en, i jämförelse med det bearbetade ben- och hornmaterialet, liten mängd fyndmaterial i form av degelfragment, slagg, några få stycken rågranater och tenn samt fragment av brons och järn, som indikerar metallhantverk. Ytterligare en rad fynd framkom såsom fragment av en bronsfibula och -nål, en pincett av järn, pärlor samt finkeramik⁴. Förekomsten av råmaterial och bearbetat ben/horn fortsatte i påföljande lager 2-4, till och med lager 5. Såväl mängden kammakeriavfall (drygt 2 kg⁵) som finkeramik var störst i lager 2, och dessa två fyndkategorier dominerade i detta lager. Därtill framkom en romersk silverdenar, bronsnålar samt lämningar från metallhantverk. Den totala fyndmängden, liksom andelen finkeramik och avfall från ben- och hornhantverk (knappt 1 kg), avtog succesivt med början i lager 3 ner till lager 5 för att därefter upphöra helt. I lager 3 började skärvor av grövre keramik att uppträda bland finkeramiken, och keramikmaterialet uppvisade en högre fragmenteringsgrad (Dahlström 1999:7f.).

Varför utnyttjades just detta område för avfallsdeponering? Valet av läge har förmodligen sitt ursprung i att man en gång fyllt igen en i området belägen hårdgrop med hushålls- och

metallhantverksavfall. På botten av lager 4 påträffades schaktets enda anläggning⁶ i form av en 0,25 m djup nedgrävning (Fig. 2). Gropens primära funktion var som hårdgrop, men den har i ett senare skede fått fungera som avfallsgrop. Efter det att gropen fyllts igen tycks man ha fortsatt att avsätta avfall i området. När började man då egentligen att avsätta hantverksavfallet? När uppfördes hårdgropen och när fylldes den igen? Vid utgrävningen tillvaratogs träkol från hårdgropens stenpackning och enligt ¹⁴C-dateringen kan hårdgropen dateras till förromersk/äldre romersk järnålder⁷. I gropens övre lager syntes en tydlig kol- och sothorisont, lager 5, från vilken ytterligare ett träkolsprov hämtades (Fig. 2). Det var dock utifrån detta provs datering⁸ svårt att fastställa om gropen fyllts igen en mycket kort tid efter användandet, om den har fungerat som hård under en lång tid eller om den har fyllts igen långt efter nyttjandet. Från kulturlagrets övre del, d v s lager 2-4, tillvaratogs inga träkolprover, utan dateringen fick göras utifrån fynden. Som dateringshjälpmedel användes keramiken och den romerska denaren⁹. Keramikmaterialets ålder spänner över en flera hundra år lång period. Medan de äldre lagren innehåller keramikskärvor från äldre romersk järnålder, finner man i de yngre lagren skärvor av senromerska kärl (Dahlström 99:5f.). Denaren från lager 2, och i synnerhet de deponerade lans- och spjutspetsarna, kan uppvisa att den aktuella ytan förmodligen inte utnyttjats för bebyggelse under yngre järnålder. Av ¹⁴C- och föremålsdateringen framgår att hantverksmaterialet förmodligen kan dateras till romersk järnålder.

I schakt 5 framkom alltså en mycket riklig mängd hantverksavfall huvudsakligen bestående av avfall från kamhantverk. I det intilliggande schakt 4 påträffades en betydligt mindre mängd bearbetat ben och horn, medan schakt 1-3 saknade denna typ av fynd. Fyndmiljön i schakt 4 var en helt annan än den i schakt 5. Medan fyndmaterialet i schakt 5 främst utgjordes av en avfallsdepå, i vilken materialet var mycket tätt packat, påträffades fynden i schakt 4, huvudsakligen bestående av vanligt boplatismaterial, glest i schaktet. De bearbetade ben- och hornstyckena framkom här i lager 1-2¹⁰. I denna fyndbild saknades förekomsten av finkeramik och avfall från metallhantverk.

Liksom i schakt 5 kunde man inte knyta några konstruktioner till den nivå där det bearbetade ben- och hornmaterialet kom. Först under lager 3 kunde resterna av ett eventuellt golvlager konstateras. I schakt 1-3 påträffades lämningar i form av stolphål och ett eventuellt golvlager. Eftersom de fem schakten inte bildade en sammanhängande yta, är det svårt att fastställa om det finns ett samband mellan avfallet från schakt 5, de enstaka ben- och hornstyckena från schakt 4 och huslämningarna i schakt 1-3. Kan det möjligtvis vara så att verkstadslokalen legat i söder (schakt 1-3) och avfallshögen varit belägen norr härom. Det är troligt att hantverksavfall spritts i området mellan tillverknings- och avfallsplatsen.

Uppåkrakammen – en sammansatt enkelkam

Konstruktioner som kan karaktäriseras som verkstäder och lagerlokaler påträffades inte i anslutning till avfallet från kamhantverket i Uppåkra, men utsikterna att upptäcka dylika var också mycket begränsade med tanke på undersökningsytans ringa storlek. Inte heller specialdesignade verktyg i form av exempelvis såg, fil och syl påträffades bland fynden. Att verktyg inte fanns bland avfallet anser jag emellertid ej vara förvånande. Jag menar att det är troligt att man tillvaratagit de obrukbara verktygen för att på så sätt kunna återanvända de befintliga metallresurserna – man har helt enkelt låtit smida om föremålen. Tillverkningsresurserna för hantverket kännetecknas av verktyg och konstruktioner relaterade till framställningen, men i synnerhet av det för produktionen erforderliga råämnet, halvfabrikaten – förarbeten och restprodukterna. På Uppåkraboplatsen är det varken verkstadslokaler eller verktyg, utan förekomsten av avfallsamlingen i form av råmaterial och avfall som påvisar en platsbunden produktion.

I Callmers schema (Callmer 1995:fig.7) över huvudmomenten i kammakeriproduktionen, illustreras framställningen av en sammansatt enkelkam, d v s den typ av kam som har tillverkats på Uppåkraboplatsen. Den sammansatta enkelkammen är konstruerad på så sätt att ett skiftande antal tandplattor placeras mellan två stödskenor som nitas ihop med järn- eller

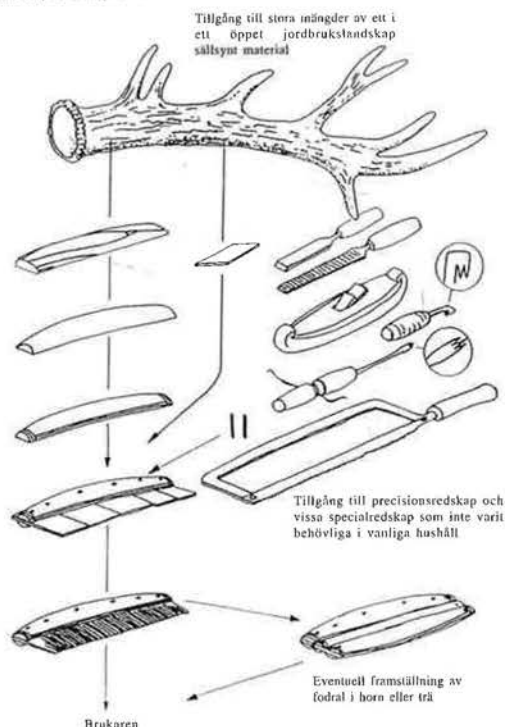

Fig. 3. Huvudmomenten i produktionen av sammansatta enkelkammar (Callmer 1995:fig.7).

bronsnitar. Med schemat som utgångspunkt menar jag att man efter en preliminär inventering av avfallet kan konstatera spår av hela tillverkningsförloppet av sammansatta enkelkammar (Fig. 3). Avfallet utgörs huvudsakligen av råämne och restprodukter som avlägsnats i olika skeden av kammens utformande. Råmaterialet för kamtillverkningen var i allmänhet snarare horn än ben, eftersom hornet ger en bättre bevaringsförmåga och därmed en mer hållbar produkt. Horn från ko, får/get och kronhjort har påträffats spritt över Uppåkraboplatsen, vilket tyder på att det fanns en god tillgång till detta material. Enligt avfallsmaterialet verkar dock endast kronhjort använts vid kamtillverkningen (muntl. Nilsson).

Vilka var då beståndsdelarna i det avfallsmaterial som påträffades i Uppåkra? Genom att beskriva tillverkningsprocessen tydliggörs också de olika formerna av avfall. I tillverkningsprocessens första fas bearbetades råämnet och de obrukbara delarna separerades från de an-

Fig. 4. Restprodukter från bl.a. kamhantverk. Foto B. Almgren. Skala 1:2.

vändbara. I avfallet uppträder här avsågade eller avskurna rosenkransar, taggar samt delar av kronan som är så förvridda att de förmodligen betraktats som oanvändbara för vidare bearbetning men även icke förbrukat råämne (Fig. 4). Horn från både unga och fullvuxna djur har använts, då både taggar med ungjurets släta yta och det vuxna djurets skrovliga yta förekommer i materialet. Avfallet visar att ytan har skurits, sågats eller huggits bort, men inte avlägsnats genom att man använt hyvel, vilket Callmers schema visar (Fig. 3). Restprodukterna utgörs av en riklig mängd spån i varierande storlek. Spånen är 5-15 mm breda och långa, men överstiger sällan en bredd av 25 mm och längd av 40 mm. Efter det att hornets yttre delar avlägsnades sågades delarna till de sammansatta kammarna – stödskenorna och tandplattorna – till. Bland avfallet från denna del i tillverkningen påträffades även halvfabrikat, d v s stödskenor och tandplattor som blivit över eller blivit misslyckade. Tandplattorna är 20-50 mm breda och tjockleken varierar mellan 1,5 mm och 2,5 mm. De saknar, liksom stödskenorna, hål för nitar och tandplattorna saknar även utsågade tänder. Efter att halvfabrikaten bearbetats fram kunde kammarna sättas samman. Tandplattorna nitades fast mellan stödskenorna och därefter anpassades plattorna efter stödskenornas form. Tandplattorna var säkerligen ibland för långa och sköt då ut ovanför stödskenans ryggås. Plattorna kapades därför och kvar lämnas restprodukter i form av små avsågade eller avskurna plattor. Styckenas form beror på hur stor del av tandplattorna som avlägsnades.

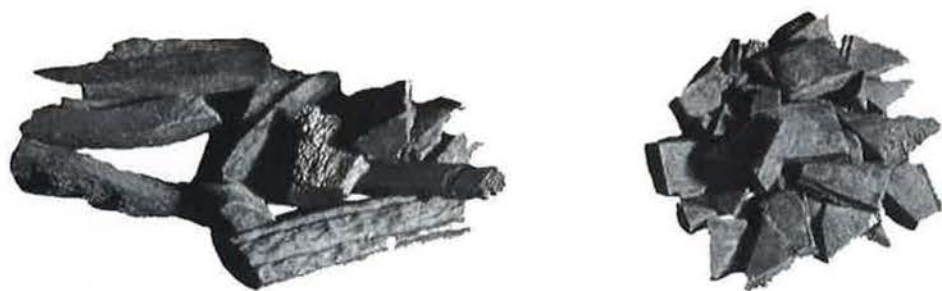

Fig. 5. Restprodukter från kamhantverk. Foto B. Almgren. Skala 1:2.

Då stödskenorna var halvcirkelformade kom de att bli trekantiga, trapetsformade eller rombiska (Fig. 5).

De fragment av färdiggjorda kammar som finns bland avfallet utgörs huvudsakligen av tandplattor av horn. Att tandplattorna härstammar från färdigställda kammar, visar deras borrhål för nitar och ditsågade tänder. Fragmentet av en stödskena påträffades bland hantverksavfallet. Fyndet hade hål för nitar och i ett av hålen fanns rester av en järnnit. Skenan var ornerad med tre linjer och centralt placerade punktcirklar, och på dess undre kant syntes märken efter tillsågningen av tänderna. Trots att stödskenan påträffades i ett skick där stora delar av ryggåsen saknas, syns antydning till att överstycket varit halvcirkelformat.

Kammens datering

Under romersk järnålder förekommer huvudsakligen två kamtyper i Norden, den helskurna kammens och den sammansatta enkelkammen¹¹. Den helskurna kammens, som fastställts som den äldsta kamtypen, uppträder från förromersk/äldre romersk järnålder med fortsättning under yngre järnålder. Kammen var i begynnelsen enkel med halvcirkelformat oornerat eller enkelt ornerat överstycke. Under romersk järnålder och vid övergången till yngre järnålder förfinades den helskurna kammens genom en mer detaljrik och avancerad ornamentik och utformning, såsom förtjockad rygg dekorerad med fåror och åsar. Ett par exempel på denna kamtyp har framkommit vid ytinventering på Uppåkraboplatsen. Det ena fyndet har en kraftigt förtjockad ryggås med dubbla skåror (fynd 131)¹² och sidor ornerade

med centralt placerade korsformiga figurer samt linjer och vinkelband ristade ovanför tänderna (Fig. 6). Den andra kammens har en lätt förtjockad ryggås och är ornerad med tre längsgående fint ristade linjer (fynd 130)¹³. Trots att den ena sidan är kraftigt skadad tycks kammens båda sidor vara enhetligt ornerade. Dekoren är rikare här än på den första kammens och betydligt mer komplex med karvsnittsornamentik och avancerade figurer (Fig. 7).

Förändringen av den helskurna kammens sammanfaller möjligen med att den sammansatta enkelkammen gjorde sitt intåg i Norden under 200-talet e.Kr (Stjernquist 1951:92f.). De båda kamtyperna fortsatte att existera parallellt under folkvandringstid. Den sammansatta enkelkammens från romersk järnålder karaktäriseras av sina halvcirkelformade stödskenor och ornamentiken bestående av linjer och punktcirklar. Det finns ett fint exemplar av en sammansatt enkelkam från undersökning 1999:2 (LUHM 31125:9423, Lindell 2000). Här påträffades en fragmenterad kam vars skenor var närmast halvcirkelformade och längs med ryggåsen ornerade med punktcirklar (Fig. 8).

Sedermera kom de skandinaviska kammarna att förändras. Under folkvandringstid och venedtid övergår de till att bli betydligt mer standardiserade och är alltid av en sammansatt typ. Kammarna förlängdes och den halvcirkelformade ryggen blev nu endast lätt välvd. Ett exempel på en sådan kam är fyndet av en skadad stödskena till en sammansatt enkelkam (fynd 132)¹⁴. Den långa och lätt välvda stödskenan är ornerad med linjer parallellt med kanterna samt en centralt placerad flätornamentik (Fig. 9).

Från vilken period härrör då de kammar som tillverkats i Uppåkra? Enligt det tillvägagångs-

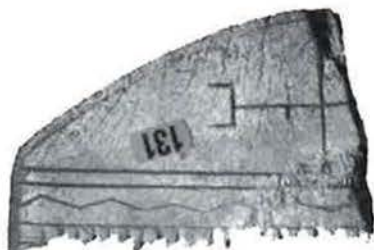
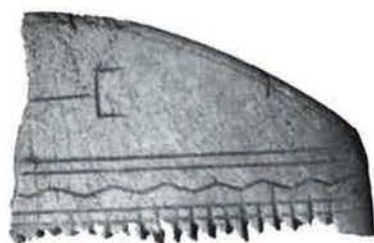

Fig. 6. Fynd 131 (lösfynd funnet av G. Ingelberg). Foto B. Almgren. Skala 1:1.

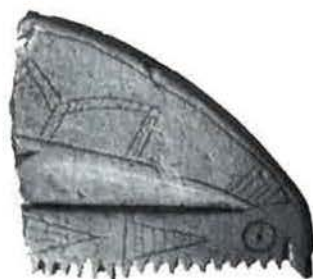

Fig. 7. Fynd 130 (lösfynd funnet av G. Ingelberg). Foto B. Almgren. Skala 1:1.

sätt som kammakeriavfallet förevisar synes den på Uppåkraboplatsen hemmahörande kamtillverkningen ha varit ägnad åt sammansatta enkelkammar. Halvfabrikaten i form av tandplattor liksom stödskenor visar att kammarna varit sammansatta. Formen på de ofärdiga såväl som färdiga stödskenorna ger en indikation på att kammen varit enkel och haft ett halvcirkel- eller intill halvcirkelformat överstycke. Ytterligare belegg för att kammens överstycke varit halvcirkelformat ger restprodukterna i form av trekantiga, trapets- och rombiskt formade stycken. Delarna som avlägsnas under den slutliga formgivningen anser jag kunna framstå som den typ av avfall som bildas vid formandet av stödskenornas avrundade kanter. Dessa fakta pekar på att kamproduktionen ägt rum under 200-400-talet e.Kr.

Stormansgård från äldre järnålder?

Jag har här haft i avsikt att presentera kammakeriavfallet från Uppåkraboplatsen. Detta har jag gjort genom att beskriva avfallsmaterialets omfattning och den kontext som avfallet upp-

trädde i samt att fastställa fyndets datering. Sammanfattningsvis kan vi fastställa att det under romersk järnålder fanns en lokal kamproduktion på Uppåkraboplatsen. Det som nu återstår i denna första materialstudie är att utifrån fyndbilden försöka belysa kammakeriets omfattning och betydelsen av det område inom vilket avfallet avsattes. Diskussionen kan lämpligen föras med utgångspunkt i de för kammakeriavfallet tre karaktäristiska faktorerna: *den omfattande mängden, dateringen till romersk järnålder samt det bland kammakeriavfallet förekommande metallhantverksavfallet och föremålen från ett hushåll med hög status.*

För vem och av vem tillverkades kammarna på Uppåkraboplatsen? Genom kvantitativa analyser av restprodukterna från kamtillverkningen finns det möjlighet att fastställa den ungefärliga produktionsintensiteten inom undersökningsytan (Christoffersen 1980, Ulbricht 1978). Det finns under nuvarande omständigheter dock inga skäl att genomföra denna typ av studier av avfallsmängden, eftersom man ännu inte kunnat avgränsa avfallets totala mängd. Den på Uppåkraboplatsen hittills funna mängden kam-

Fig. 8. Fynd 31125:9423. Foto B. Almgren. Skala 1:1.

makeriavfall är, trots att produktionsintensiteten ännu inte kunnat fastställas, alltför omfattande för att enbart representera en nyttoproduktion för hushållsbruk. Kamtillverkningen var antagligen en varuproduktion utförd av en/flera professionell(a) hantverkare som haft tillgång till en permanent hantverkslokal. Hantverkarna har tillgodosett mer än en gård och troligtvis försett såväl lokalbefolkningen som människor inom ett större geografiskt område med kammar och andra föremål tillverkade av ben och horn.

Bland ben- och hornavfallet påträffades vid sidan om avfallet från kamhantverk också fragment av bennålar och halvfabrikat till bennålar. Andelen nålar var dock ganska blygsam. Förmodligen har kammakaren tillverkat andra ben- och hornprodukter än bara kammar. Det blandade hantverksavfallet som förutom råmaterial och avfall från ben och horn bestod av exempelvis degelfragment, slagg och fragment av brons och järn, kan tyda på en mångsidighet hos hantverkaren (Callmer 1995:55f.). Mer troligt är dock att avfallsmaterialet är en indikation på att det har bedrivits flera skilda hantverk i området.

Avfallet har kanske inte placerats i direkt anslutning till hantverkslokalerna för järnsmeden, bronsgjutaren och kammakaren, utan på en gemensam avfallsyta. Vad föranleder då den gemensamt utnyttjade avfallsytan?

Den till synes kollektivt utnyttjade avfallsytan kan vittna om att det också existerat gemensamma arbetsytor. Under yngre romersk järnålder sker förändringar i den sydsandinaviska bebyggelsestrukturen, vilket kunde medföra att gårdarna växte och antalet boende per gårdsenhet ökade. Även verkstäder för de allt mer specialiserade hantverken kom att utgöra en del av gårdsenheten. Gårdarna tycks numera även kunna utgöra specialiserade produktionsenheter (Hedeager 1990:174f.). Möjligtvis har vi hamnat inom ett område av Uppåkraboplatsen som redan under äldre, och med övergång till yngre romersk järnålder, utnyttjats av olika specialiserade hantverkare som alla tillhört och kanske stått i ett beroendeförhållande till en särskild gårdsenhet och dess ekonomiska samhörighet. Boplatsen kan under denna period ha varit funktionsmässigt uppdelad, men det är dock för tidigt att avgöra om vi har att göra med en motsvarighet till den typ av hantverkskvarter som vi finner på Lundeborgsplatsen (Thomsen 1987:8). Vem var då den ansvarige för hantverksverksamheterna? Avfallsmaterialet kan möjligen utpeka platsen för en tidig stormansgård där hantverkare kan ha tjänstgjort på heltid hos stormannen (Lund 1988:147). Fyndbilden talar för att ytan där vi hamnat åtminstone tangerar området för en gårdsenhet av stor betydelse. Dahlström menar att en grupp specialiserade hantverkare kan ha arbetat i närheten av sina hem, vilka har legat i anslutning till en stormansgård (Dahlström 99:10f.). Förekomsten av den romerska finkeramiken tyder på en gårdsenhet med socialt

Fig. 9. Fynd 132 (lösfynd funnet av G. Ingelberg). Foto B. Almgren. Skala 1:1.

hög status¹⁵ och hantverksmaterialet indikerar tillhörande produktioner och därmed en kontroll över flera näringar (Dahlström 99:5f.).

Avfallsdeponeringen på Uppåkrabplatsen har kommit till under äldre järnålder och tillhör därmed ett av boplatsens äldre bosättningsskeden. Vi kan därmed belägga förekomsten av, vad som åtminstone kan förmodas vara, ett funktionsspecialiserat område som tillkommit strax efter Uppåkrabplatsens etablerande. Fynd av förromerska och romerska föremål kan påvisa olika bosättningsskeden av det vi idag kan belägga som boplatsoområde. Helgesson och Stjernquist har kartlagt fibulor från äldre järnålder och konstaterat såväl en spridning av föremålen över hela boplaten som större koncentrationer av fibulor. Studien har resulterat i uppfattandet av en förskjutning av koncentrationerna i tid och rum med början under förromersk järnålder inom boplatsens södra del. Då ett större antal fibulor har påträffats samlade kan detta möjligen utgöra en indikation på en produktionsplats eller en gård med för boplaten speciella funktioner. Ansamlingarna av fibulor kan antingen uppvisa en produktionsplats eller gård som har förflyttats eller också nyetablerats. I anslutning till platsen för vårt kammakeriavfall har den mest uppseendeväckande samlingen, bestående av ett tiotal fibulor, framkommit inom ett 100 x 50 m stort område (Helgesson & Stjernquist, i denna volym).

Ett flertal centralplatser börjar uppträda i Sydskandinavien under yngre romersk järnålder (Callmer 1995:42, Näsman 1991:169). Då den på Uppåkrabplatsen stora koncentrationen av romerska fibulor, det stora hantverksmaterialet och förekomsten av romersk finkeramik sammanfaller ytmässigt är detta förmodligen inte en indikation på en gård vars ekonomi baserats på agrar stor-drift, utan på en stormansgård från 200-300 talen till vilken flera omfattande verksamheter varit knutna. Det är emellertid ännu ovisst vilken roll boplaten haft vid etablerandet under äldre järnåldern. Det aktuella området berättigar oss åtminstone att placera Uppåkrabplatsen bland platser som Hörupboplaten och handel- och hantverksplatsen i Lundeborg. Det är till och med möjligt att inga andra hittills kända boplatmaterial från Sydskandinavien kan uppvisa en motsvarande mängd kammakeriavfall från äldre järnålder.

Noter

¹ LUHM 30 954

² Koordinaterna för de sydvästra hörnen i schakt 1-5 är följande:

Schakt 1	x 70605,77	y 75711,56
Schakt 2	x 70611,49	y 75709,76
Schakt 3	x 70617,21	y 75707,95
Schakt 4	x 70622,94	y 75706,15
Schakt 5	x 70637,39	y 75712,09

³ Ploglagret undersöktes över en fyra kvadratmeter stor yta.

⁴ Den keramik som omnämns *finkeramik* under järnåldern karaktäriseras av svartreducerad, tunnväggig, fint eller naturligt magrad keramik vars yta är blankpolerad och ofta mycket dekorativt ornerad (Stilborg 1998).

⁵ Endast den övre delen av lager 2 undersöktes i alla fyra meter²-rutor, den undre delen undersöktes endast i de två västra rutorna.

⁶ Anläggning 13

⁷ 1980 ± 85 BP

⁸ 1870 ± 85 BP

⁹ Denaren är präglad under Faustinas tid, 154-156/157 (muntl. Silvegren).

¹⁰ Lager 1 utgörs av ploglagret.

¹¹ Jag redogör för de två kamtyper som är vanligen förekommande under romersk järnålder i Skandinavien. Det finns en tredje i detta sammanhang hittills onämnd kamtyp som troligtvis existerat parallellt med den mer ordinära sammansatta kammen. Typen tillhör en mer sällsynt art som påträffats på boplaten, men som förmodligen saknar en lokalt bunden produktion. De kamfragment som påträffats består av kamstycken där det har borrats hål i delens ena kortsida. Kammen har tillverkats genom att två eller flera stycken hopfogats av (trä)pluggar som skjuts in i hålen placerade på kortsidorna.

¹² Fyndnumret ingår i ett separat fyndregister som skapats av G. Ingelberg, amatörarkeolog.

¹³ Se not 12.

¹⁴ Se not 12.

¹⁵ Keramiken kan avspegla de sociala och ideologiska funktionerna betydligt mer än de praktiska.

Referenser

- Callmer, J. 1995. Hantverksproduktion, samhällsförändringar och bebyggelse. Iakttagelser från östra Sydskandinavien ca 600-1100 e. Kr. *Produksjon og samfunn. Varia* 30. Oslo.
- Christophersen, A. 1980. Rawmaterial, resources and production capacity in early medieval comb-manufacture in Lund. *Meddelanden från Lunds uni-*

- versitets historiska museum. *New Series vol 3 1979-1980*. Lund.
- Dahlström, H. 1999. Skärvor från Uppåkra. En analys av ett keramikmaterial. Hårdh, B. (red.). *Fynden i centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra. Uppåkrastudier 2*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° No. 30. Lund.
- Hedeager, L. 1990. *Danmarks jernalder. Mellem stamme og stat*. Århus.
- Helgesson, B. & Stjernquist, B. 2001. Fibulor från äldre järnålder på Uppåkraboplatsen. Preliminära studier. Uppåkrastudier 3. Denna vol.
- Hårdh, B. 1999. Näbbfibulan - ett vendeltida vardags-spänne. Hårdh, B. (red.). *Fynden i centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra. Uppåkrastudier 2*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° No. 30. Lund.
- Lund, J. 1988. Jernalderens bebyggelse i Jylland.
- Lund, J. & Näsman, U. (red.). *Folkevandrings-tiden i Norden. En krisetid mellem ælder og yngre jernalder*. Århus.
- Näsman, U. 1991. Det syvende århundredet mørkt tidsrum i ny belysning. Mortensen, P. & Rasmus-sen, B. (red.). *Hövdingesamfund og Kongemagt. Fra stamme til stat i Danmark*. Århus.
- Stilborg, O. 1998. Hverdagens keramik. Et debatinlæg i diskussionen om centralpladser i Jernalderen. Hårdh, B. & Larsson, L. (red.). *Centrala platser- Centrala frågor. Samhällsstrukturen under Järnåldern. Uppåkrastudier 1*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° No. 28. Lund.
- Stjernquist, B. 1951. *Vä under järnåldern*. Lund.
- Sørensen, S. A. 1997. *Hvad handen former*. Skalk 1997:1.
- Thomsen, P. O. 1987. *Havn og handelsplads*. Skalk 1987:5.
- 1990. *Guldets billedverden*. Skalk 1990:1.
- 1993. *Lundeborg - en handelsplads fra jernalderen*. Skrifter fra Svendborg & Omegns museum. Bind 32.
- Ulbricht, I. 1978. *Die Geweihverarbeitung in Haithabu. Die Ausgrabung i Haithabu*. Neumünster.

Oppublicerade skriftlig källor

- Lindell, M. 1998. *Rapport Uppåkra 1997:4. Fornl. 5. Uppåkra sn, Skåne*.
- Lindell, M. 2000. *Rapport Uppåkra 1999:2. Fornl. 5. Uppåkra sn, Skåne*.

Muntliga källor

- Lena Nilsson, osteolog vid Arkeologiska institutio-nen, Lunds Universitet.
- Ulla Silvegren, numismatiker på Lunds Universitets Historiska Museum.

En C-brakteat fra Uppåkra

Morten Axboe

A C-bracteate from Uppåkra

In 1999, a C-bracteate with loose rim and loop missing (figs. 1-2) was found in the south-eastern part of the Uppåkra settlement area. Its motif variant belongs to a group of closely related bracteates (cf. figs. 3-4) known from five more finds in Scania and three in other areas. These bracteates were most likely produced during the early decades of the 6th century AD.

Morten Axboe. Bredevej 87, DK-2830 Virum, Danmark.

Fund af guldbrakteater er et af de elementer man har brugt til at karakterisere jernalderens "centralpladser" (f.eks. Fabech & Ringtved 1995) og i forsøg på at indkredse pladser eller områder med "centrale" funktioner (f.eks. Hauck 1992:252-263). Et fremragende eksempel er naturligvis Gudme hvor en stor rigdom på guld - ikke kun i form af brakteater, men også hals- og armringe, dele til pragtssværd, guldgubber og andet - er kombineret med importfund, en udstrakt, tæt og langvarig bebyggelse med et fremtrædende halanlæg og med stednavne, der peger på kultiske funktioner. En tilsvarende koncentration af centralplads-karakteristika finder vi på Sorte Muld hvor dog blandt andet kult-indicerende stednavne synes at mangle. I Østskåne udmærker Vä sig med sit stednavn, et vigtigt brakteatfund, en "guldgubbe" af bronze og en langvarig bebyggelse med kulturlag mens Ravlunda først og fremmest gør sig gældende ved guldfund (halsring, brakteater, guldgubber), selvom der også er spor efter bebyggelse. Andre mulige centralpladser eller centrale områder i Skåne er indtil videre mere u håndgribelige i folkevandringstid, for eksempel Södra Åsum som indtil videre kun træder frem ved sit stednavn og en enkelt brak-

teat - til gengæld den største kendte, der også har spor efter en usædvanligt pragtfuld øsken (Mackeprang 1952:163 pl. 11,2; IK 11; Gebühr *et al.* 1992:94f.).

Uppåkra opfylder i forvejen mange af forudsætningerne for at blive betegnet som en centralplads, og det er derfor meget tilfredsstillende at der nu også er fundet en brakteat på stedet.¹

Beskrivelse

Brakteaten blev fundet april 1999 med metal-detektor på den sydøstlige del af bopladsområdet². Selve brakteatpladen er noget bulet og revnet gennem mandshovedets nakkekrølle. Dens største diameter er 26,1 mm, og den vejer 1,55 g. Den mangler nu både randtråd og øsken; randtråden fandtes tæt ved, men øsken savnes stadig (Fig. 1). Der er dog bevaret en ca. 3 mm lang rest af loddemetal på bagsiden som viser, at der har siddet en øsken over mandshovedets isse (Fig. 2), og svagere loddspor tyder på at den har været lidt længere, i alt måske 5 mm eller lidt mere. Pladens ydre rand er let udvidet til en tykkelse på 0,3 mm og lige afskåret, og der er tydelige spor efter at randtråden har været

Fig. 1. C-brakteat fra Uppåkra (U 6823): Forside og randtråd. Foto B. Almgren. 2:1.

loddet fast til pladens yderkant.

Uppåkra-brakteaten viser det klassiske C-brakteatmotiv med et mandshoved over et firbenet dyr. Desuden rummer billedfeltet en fugl under dyrets ben, et nærmest T-formet bitegn ved dyrets hals og forben samt 4 sæt koncentriske cirkler. Mandshovedets kindparti og de indre dele af dyrets og fuglens kroppe er drevet op i et højt, næsten karvsnit-agtigt relief. Relieffets opstående dele er let slidt, men ellers virker brakteaten ikke slidt.

Mandshovedet har en højt hvælvet isse med lodrette streger som markering af håret. Under frisuren løber et perlefylt, båndformet diadem der fortsætter som en opbøjet krølle i nakken, hvor det afsluttes med en spids. Øjet er ovalt med markeret pupil og indrammes nedad af en bue. Næsen er lang og ligesom munden trykket mod dyrets hals.

Dyrets hoved er ovalt med markering af øje og mund og prydet med et flot, bagudbøjet hageskæg. Man kan diskutere om dyret har ører eller horn: Det forreste "øre" er trekantet mens det bageste er tegnet med en enkelt streg, som man ofte ser det ved brakteatdyrenes horn. Men begge må skulle forstås som ører idet de mødes i en spids vinkel og ikke i en bue, som det er normalt for horn. Forbenene har hver deres tydeligt markerede skulder. Det ene ben peger

fremad mens det andet er bøjet unaturligt bagud. Hvert forben har en fod med to næsten lige lange tæer, og det forreste har desuden en dobbelt "fod-ring" over foden. På bagkroppen ser man kun det nærmeste lår. Det tilhørende ben er tegnet med en enkelt streg, har "fod-ring" og afsluttes med en fod af nogenlunde samme form som forbenenes. Det andet bagben består derimod af to konturlinier omkring et lille reliefparti, og det afsluttes med en kommaformet fod som slet ikke ligner de andre fødder.

Under dyrets ben ses en fugl der er vist med det runde hoved mod venstre, ryggen nedad og et kort ben med to tæer. Under dens ryg ses to sæt koncentriske cirkler. Tilsvarende cirkler ses foran mandshovedets pande og over dyrets forreste fod. Endelig er der et bitegn af form nærmest som et T sammensat med et skarpvinklet J placeret i feltet mellem dyrets forben, bryst og skæg. Trods dets bogstav-agtige karakter kan det næppe afledes hverken af latinske bogstaver eller af runer.

Billedfeltet omgives af en bortzone. Den er præget sammen med det centrale motiv og består af to omløbende linier omkring en række punkter.

Ser man nøjere efter, er brakteaten let dobbeltpræget: En del af motivets konturlinier er uklare med flere parallelle kanter. Det gør sig

Fig. 2. C-brakteat fra Uppåkra, bagside. Foto B. Almgren. 2:1.

især gældende ved diademets perler, i håret og i mandshovedets næse samt i dyrets hale og i mindre grad i fuglen og de koncentriske cirkler.

Man kan også finde eksempler på skitseagtig eller sjusket tegning. Det gælder den linie som dyrets ører sidder på: Den ligger lidt udenfor den egentlige hals/nakkekant, og her kan der ikke være tale om dobbeltprægning fordi linierne ikke er parallelle. Man kan også ane en meget tynd forlængelse af den bageste konturlinie på dyrets skæg som fortsætter tværs gennem bitemnet til den venstre kugle på dets øvre tværstreg. Og endelig kan man spørge om det er med vilje, at fuglens hale er forbundet med det nærmeste sæt af koncentriske cirkler.

På nogle brakteater kan man finde detaljer der gentages i så identisk form, at de må være lavet i matricen med et særligt redskab, sikkert en punsel (Axboe 1982:13 ff.). På Uppåkra-brakteaten gælder det de koncentriske cirkler der 4 gange optræder som bitemn. Og ikke nok med det: Også fuglens cirkelrunde hoved med det runde øje ser ud til at være lavet i matricen med denne dobbeltcirkel-punsel.

På bagsiden af brakteaten ser man motivet i negativt relief (Fig. 2). Men desuden er alle de plane dele af bagsiden dækket af aftryk fra den bløde pakning af tekstil som skulle presse guldpladen ind i matricens fordybninger, da

brakteaten blev præget (Axboe 1982:23 ff.; Axboe & Arrhenius 1982:315 ff.). Det er lidt usædvanligt i Skåne hvor sådanne tekstilafttryk kun er registreret på 23% af alle brakteater mod for eksempel 60% af brakteaterne fra Sjælland (Axboe 1982, fig. 29).

Randtråden, der er 1,1 mm tyk og vejer 0,89 g, er en perlet guldtråd. Den er fuldstændigt bevaret og virker let slidt. Også her er der tydelige spor efter fastlodningen til pladen. Begge trådens ender er fladtrykt på de yderste ca. 2,5 mm, og den ene ende har rester af lodmetal på den udvendige flade. En løselig opmåling viser at randtråden er lidt længere end brakteatpladens omkreds, og enderne må have lappet over hinanden inde i øsknen sådan som det også kendes fra andre brakteater.

Tilsammen vejer brakteat-pladen og den fundne randtråd 2,44 g. Hertil skal lægges vægten af den manglende øske som - afhængigt af udførelsen - vel har vejlet 0,5-1 g. Med en samlet vægt på 3-4 g har Uppåkra-brakteaten passet fint ind blandt de skandinaviske brakteater hvoraf næsten 60% vejer mellem 2,0 og 4,0 g (Axboe & Hauck 1985:101). Også den oprindelige samlede diameter på ca. 28,3 mm er næsten så gennemsnitlig som den kan være, at dømme efter Malmers opgørelse af medianværdierne for diameteren på brakteater med bort

(Malmer 1963, Tab. 10). Randtrådens udformning som en perlet tråd der har været fastloddet på pladens yderkant, er den altdominerende i Sydskandinavien - det havde ellers været spændende at finde et eksempel på den særlige skånske "imiterede randtråd" i form af en tværstreget fortykkelse eller pålagt liste netop her på Uppåkra (se Axboe 1982:38 ff.). Brakteaten viser ingen spor af have haft en særlig pragtfuld øsken eller en udsmykning med perler eller pålagt tråd under øskenen. Der er altså ikke noget i brakteatens størrelse eller udstyr der hæver den over gennemsnittet.

Paralleller

Hvis man skal finde paralleller til Uppåkra-brakteaten, er det nærliggende at begynde med at se på dyret med den specielle benstilling og den kommaformede fod, for mandshovedet i sig selv er ikke særlig karakteristisk. Vi behøver kun at bevæge os få kilometer mod vest fra Uppåkra, nemlig til Åkarp. Der fandt man i 1855 to C-brakteater hvoraf den ene (Fig. 3) er nært beslægtet med Uppåkra-brakteaten, omend man må indrømme at Åkarp-præget er sikrere og mere elegant tegnet (Mackeprang 1952:163; Axboe 1982:71 pl. VII; IK 4). Men grundtrækkene er de samme: Dyrets forben peger i hver deres retning, og det bagudvendte virker lidt forkrøblet; bagbenene er parallelle, og kun det ene er konturtegnet og forsynet med den kommaformede fod der her næsten har form som et spørgsmålstegn. Fælles er også dyrets ovale hoved med skæg og på Åkarp-brakteaten indiskutable horn, reliefudfyldningen af krop og lår, og de slanke skulderpartier. Igen er Åkarp-brakteaten bedst udført: Her ser man hvordan den ene skulder går foran bugens konturlinie, mens den anden er tegnet som bagvedliggende; det er ikke lykkedes på Uppåkra-brakteaten. Også mandshovederne er nært beslægtede med mund og næse trykket tæt til dyrets hals og et lavtsiddende diadem som danner frisurens nakkekrølle, men Åkarp-brakteaten er elegantere i strengen, og buen under øjet er her perlefyldt ligesom diademmet.

Åkarp-brakteaten hører til en lille gruppe C-brakteater som alle viser et dyr med komma-

Fig. 3. C-brakteat fra Åkarp, Skåne (IK 4). Foto: Morten Axboe. 2:1.

formet fod på det ene bagben, og som også i øvrigt varierer de detaljer som vi finder på brakteaterne fra Uppåkra og Åkarp. De stammer fra 8 forskellige fundsteder hvoraf hele 5 - foruden Uppåkra - ligger i Skåne. Det gælder depotfundet fra Gantofta/Fjärestad sydøst for Hälsingborg med to stempelidentiske brakteater (Mackeprang 1952:164 pl. 9,6; IK 53) og en enkeltfunden brakteat fra Ven (Mackeprang 1952:165 pl. 9,8; IK 379), der i modsætning til Åkarp alle tre har bitegn: Et hagekors foran mandshovedet og et sæt koncentriske cirkler ved nakkehåret. En brakteat fra Dybäck ved Ö. Vemmenhög i Sydskåne (Mackeprang 1952:166 pl. 9,7; IK 235) har et ligearmet kors med punktformede ender i stedet for hagekorset og et sæt koncentriske cirkler under dyrets forben (Fig. 4), mens en brakteat fra Hermanstorp nord for Lund (Mackeprang 1952:164 pl. 9,9; IK 272) mangler bitegn. Udenfor Skåne omfatter gruppen 7 stempelidentiske brakteater fra Bolbrodepotet ved Odense (Mackeprang 1952:119 pl. 9,5; IK 30) der er næsten - men ikke helt - magen til Åkarp-brakteaten; en brakteat der i 1870 blev erhvervet som fundet "i Slesvig" - sikkert det daværende hertugdømme, der nu er delt i den tyske landsdel Schleswig og det danske Sønderjylland (Mackeprang 1952:136 pl. 9,4; IK 325); og endelig må nævnes 5 stempelidentiske brakteater med en fugl som bitegn foran mandshovedet som blev fundet sammen

Fig. 4. C-brakteat fra Dybäck, Skåne (IK 235), nu i Staatl. Münzsamml. München. I nyere tid er dyrets skulderparti blevet repareret og derved ændret. Foto: Morten Axboe. 2:1.

Fig. 5. C-brakteat fundet nær Hålsingborg (IK 68). Foto: Morten Axboe. 2:1.

med andre guldsager ved Korlino/Körlin i det nordlige Polen (Mackeprang 1952:182 pl. 9,14; IK 100). En nu forsvunden brakteat uden fundoplysninger (Mackeprang 1952:194 pl. 9,12; IK 366) mangler bagbenet med den kommaformede fod, men viser ellers samme udformning som resten af gruppen.

Alle disse brakteater er nært beslægtet, og som sagt er en væsentlig del af dem fundet i Skåne, endda i de sydvestlige dele af landskabet. Uppåkra-brakteaten er ikke den kunstnerisk mest vellykkede af gruppen. Til gengæld har den et usædvanligt udvalg af bitemp, og det må have givet motivet et ekstra mættet betydningsindhold.

Ser vi nærmere på bitempene, optræder cirkler i forskellige variationer på mange brakteatpræg, men Uppåkra-brakteatens koncentriske cirkelpar kan kun genfindes på brakteaterne fra Gantofta, Ven og Dybäck (Fig. 4). Det kantede tegn over Uppåkra-dyrets forben er det endnu vanskeligere at finde paralleller til (jævnfør Behr 1991 fig. 1-13). Nærmest kommer måske et T-formet tegn med kugleformede ender som ses foran dyrets hoved på en C-brakteat fundet ved Tirup øst for Landskrona (Mackeprang 1952 pl. 15,29; IK 352), og et Y-formet tegn, ligeledes med punkter som afslutning på to af grenene, mellem dyrets ben på

et C-præg kendt fra flere fundsteder i Sydsåne (Mackeprang pl. 7,2; IK 96,1 Kläggeröd, 96,2 Dybäck, 96,3 "Skåne" og 96,4 Slimminge). Man kan også nævne et mærkeligt, nærmest ankerformet bitemp bag mandshovedet på en C-brakteat fra Sankt Ibs Vej i Roskilde (Christensen 1997; Stoklund 1998:262 fig. 3).

Fugle optræder på talrige C-brakteater hvor de næsten altid er placeret i feltet foran mandshovedet. På Uppåkra-brakteaten ligger fuglen med ryggen nedad og hovedet vendt mod dyrets ben, inklusive det "forkrøblede" bagudvendte forben og bagbenet med den kommaformede fod. På en C-brakteat fra Fjällbackaegnen i Bohuslän (Mackeprang 1952:170 pl. 9,28; IK 52) ser man hele 3 fugle hvoraf den ene har samme plads mellem dyrebene, mens de to andre er anbragt henholdsvis foran og bagved mandshovedet. På en C-brakteat fra Darum i Sydvestjylland har en stor fugl sit hoved vendt mod dyrets overdimensionerede forben (Mackeprang 1952:132 pl. 6:26; IK 43), og samme situation finder vi på en C-brakteat fra Helsingborg-egnen (Fig. 5. Mackeprang 1952:161 pl. 15,15; IK 68). Disse fugle tolkes af Hauck som Odins hjælpeånder der inspicerer dyrets sårede ben som hjælp til dets mirakuløse helbredelse (Hauck 1993:416 ff.).

Datering

Brakteaterne blev produceret og brugt fra midten af 400-tallet til engang i anden trediedel af 500-tallet. Indenfor dette tidsrum kan A-C-brakteaterne deles i de 4 grupper H1-H4 ved hjælp af analyser af detaljer i de store mandshoveder (korte fremstillinger Axboe 1999a-b; udførlig i IK bind 4). Ser man på Uppåkra-brakteatens detaljer, peger perleladiet med konturlinier, placeret under frisuren, den ekstra bue-kontur under øjet og det høje relief i mandens kind som genfindes i dyrets krop, sammenfattende mod en placering i gruppe H3 hvor også alle de tidligere nævnte nærtbeslægtede stykker hører hjemme. I absolutte årstal kan brakteaten være fremstillet i de første årtier af 500-tallet.

Slutning

Uppåkra-brakteaten hører til en lille gruppe motivisk nært beslægtede C-brakteater hvoraf de fleste fund stammer fra Sydvestskåne. Den er måske ikke den kunstnerisk mest overlegne i gruppen, men til gengæld tyder de mange bitegn - især den usædvanlige placering af fuglen - på at man har ofret megen omtanke på betydningsindholdet i billedet, da motivet blev udformet.

Noter

1. Sedan manuskriptet færdigstilledes har ytterligere en guldbrakteat, U 10881, framkommit (red. anm.).
2. Brakteaten har inventarnummer U 6823. I for-tegnelsen over nyfund til "Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit" (IK) har den katalognummer IK 587.

Referenser

- Axboe, M. 1982. The Scandinavian Gold Bracteates. Studies in their manufacture and regional variations, with a supplement to the catalogue of Mogens B. Mackeprang. *Acta Archaeologica* 52, 1981 (udkommet 1982), 1-100.
- 1999a. The chronology of the Scandinavian gold bracteates. Hines, J., Højlund Nielsen, K. &

- Siegmund, F. (eds.). *The Pace of Change. Studies in Early-Medieval Chronology*, 126-147. Oxford.
- 1999b. Die Chronologie der Goldbrakteaten - regional und überregional. v. Freeden, U., Koch, U. & Wieczorek, A. (eds.). *Völker an Nord- und Ostsee und die Franken*, 61-73. Bonn.
- Axboe, M. & Arrhenius, B. 1982. On the Manufacture of the Gold Bracteates - Zur Herstellung von Goldbrakteaten. *Frühmittelalterliche Studien* 16, 1982, 302-318.
- Axboe, M. & Hauck, K. 1985. Hohenmemmingen-B, ein Schlüsselstück der Brakteatenikonographie. *Frühmittelalterliche Studien* 19, 98-130.
- Behr, C. 1991. *Die Beizeichen auf den völkerwanderungszeitlichen Goldbrakteaten*. Europäische Hochschulschriften, Reihe XXXVII Bd. 38, Frankfurt am Main.
- Christensen, T. 1997. Kejseren og guden. Birkebæk, F. (ed.). *Tidernes Samling. Fra Roskilde Museum*, 32-33. Roskilde.
- Fabech, C. & Ringtved, J. 1995. Magtens geografi i Sydsandinavien - om kulturlandskab, produktion og bebyggelsesmønster. Gjostein Resi, H. (ed.), *Produksjon og samfunn. Om erverv, spesialisering og bosetning i Norden i 1. årtusen e.Kr.* Varia 30, 11-37. Oslo.
- Gebühr, M., Axboe, M. & Hauck, K. 1992. Ein neuer A-Brakteat aus Schleswig-Holstein. *Frühmittelalterliche Studien* 26, 82-105.
- Hauck, K. 1992. Der religions- und sozialgeschichtliche Quellenwert der völkerwanderungszeitlichen Goldbrakteaten. Beck, H., Ellmers, D. & Schier, K. (eds.). *Germanische Religionsgeschichte. Quellen und Quellenprobleme*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 5, 229-269. Berlin/New York.
- 1993. Das Aufkommen des erfolgreichsten Motivs der völkerwanderungszeitlichen Brakteaten. *Sources and Resources. Studies in Honour of Birgit Arrhenius*. PACT 38, 403-434. Rixensart.
- IK: Axboe, M., Düwel, K., Hauck, K. & v. Padberg, L. *Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit*. Münstersche Mittelalter-Schriften 24, bind 1,1-3 1985, bind 2,1-2 1986, bind 3,1-2 1989, bind 4 under udgivelse. München.
- Mackeprang, M.B. 1952. *De nordiske Guldbrakteater*. Jysk arkæologisk Selskabs Skrifter II. Århus.
- Malmer, M.P. 1963. *Metodproblem inom järnålderns konsthistoria*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, N° 3. Bonn/Lund.
- Stoklund, M. 1998. *Runer 1997. Arkæologiske udgravninger i Danmark 1997* (udkommet 1998). København.

Relieffspenner fra Uppåkra og andre funnsteder i Skåne

Bente Magnus

Relief brooches from Uppåkra and other sites in Scania

Like a giant cornucopia, the site of Uppåkra pours forth new and exciting metal finds every year, and often types of objects that have seldom or never turned up in graves or in more ordinary settlements. Most finds are the result of meticulous metal detecting by professionals, while a few trial trenches dug in the cultural layer have revealed special finds of a possible sacrificial character. Among these finds is a square-headed relief brooch of gilded bronze decorated in Nydam style of a type already well known in Scania. One fragment of a large equal-armed relief brooch of bronze and a number of fragmented small relief brooches of bronze and silver confirms the results of earlier investigations at Uppåkra that the locality was well settled in the Migration Period. This article presents the small and large relief brooches found at Uppåkra in addition to the relief brooches already known from Scania. Chronologically the material seems to fall into an early and a late group while the middle part is less well represented.

Bente Magnus, Saltmätargatan 6, SE-111 60 Stockholm.

Fjorårets undersøkelser med metaldetektor på Uppåkra og utgravninger i kulturlaget ga mange uventete og tildels spektakulære funn. Blant disse er en relieffspenne av forgylt bronse (Fig.1). Folkevandringstidens praktspenner, relieffspennene, er sjeldne funn i forbindelse med arkeologisk feltarbeid. Branngravskikken har ført til at de få som forekommer er sterkt fragmenterte, og i flere tilfeller er det klart at bare en del av relieffspennen fikk representere helheten i graven. De fleste velbevarte relieffspenner funnet i Sverige stammer fra markofferfunn. Men i 1990-årene er det kommet tre fullstendige relieffspenner som et resultat av utgravninger: Et gravfunn fra Karleby i Östertälje, Södermanland (Waller 1996:61, fig.30) inneholdt bl.a. en liten, enkel relieffspenne (takfotspenne) av bronse og fire store knapper av K. Lamms variant III (1972:88). I 1998 fant man en praktspenne av forgylt sølv under utgravninger for E 18 ved Abbetorp, Väder-

stad sn. i Östergötland (Magnus i trykk), og i 1999 kom den fine relieffspennen fra Uppåkra. Detektorfunnene fra Uppåkra består bl.a. av ett fragment av en likearmet relieffspenne, fragmenter av flere små relieffspenner samt et stort antall fragmenter av folkevandringstidens små likearmete og andre typer enkle draktspenner. Hittil er det ikke funnet støpeformer til folkevandringstids drakttilbehør på Uppåkra. På Helgö i Mälaren, en annen sentralplass viser fragmentene av støpeformer at man har produsert mer enn 200 relieffspenner (Holmqvist 1972:20), et ukjent antall agraffer og prydknapper, nåler og sverdknapper. Likevel er det ikke mange av de 80 relieffspennene som hittil er funnet i Sverige, som med sikkerhet kan sies å ha vært produsert i verkstedene på Helgö. Særlig gjelder dette relieffspenner med ornamentikk i Nydamstil som Uppåkra-spennen eller i tidlig Stil I. I det følgende vil relieffspennene fra Uppåkra bli beskrevet og satt i sammenheng

Fig. 1. Relieffspenne fra Uppåkra, l. 10,2 cm, br. 4,3 cm over platen, br. 1,4 cm over bøylen og br. 4,3 cm over foten.

med tidligere funn av relieffspenner fra Skåne.

Relieffspennen fra kulturlaget er en smekker liten takfotspenne av bronse med forgylt forside og baksiden dekket av hvitmetall (Fig.1). Dekoren består hovedsakelig av spiralornamentikk utført i karveskurd, en teknikk som opprinnelig hører hjemme i treskjærerkunsten og er karakteristisk for tidlig folkevandrings-tid. Spennens hodeplate er inndelt i tre billed-felter omgitt av en felles ramme med spor etter en siksakbård i sølv og niello. En ytre ramme dannes av et gjennombrutt ornament som består av tettstilte likebente trekanten kronet med en rundel. Dette ornamentet finnes på en rekke tidlige relieffspenner og synes å høre sammen med Nydamstilen og den tidlige stil I. På norske spennformete leirkar med sine rike stempelornamentikk synes ornamentet å høre hjemme i den midtre del av folkevandringstiden (cf. Bøe 1931, fig. 299). Ornamentet er velkjent og ble tidligere ansett

Fig. 2. Relieffspenne av forgylt sølv fra Grönby, Vemmenhög sn, Skåne. L. 11,8 cm.

som gotisk fordi det finnes som en stor bård rundt goterkongen Teoderiks (d. 526) mausoleum i Ravenna. Ettersom det er det eneste ornament som finnes hugget inn i mausoleets yttervegger, er det mulig at det har hatt et symbolsk innhold knyttet til Teoderiks germanske identitet. Salin mener forøvrig at ornamentet er av klassisk opphav og er en germansk omdannelse av et arkitektonisk ornament, et kymation fra Lesbos (Salin 1935:159-160).

I de to ytre billedfeltene på Uppåkra-spennen finnes enkel spiralornamentikk i karveskurd der spiralkrøllene er arrangert på begge sider av en midtlinje og således gir et vegetativt inntrykk. I midtfeltet finnes et hestehode en face i relieff. Snur man spennen slik at foten vender opp, blir hestehodet til et annet helt zoomorft hode. En

3a

3b

Fig. 3a & b. Relieffspennene fra Uppåkra og Grönby sett fra siden.

liknende oppdeling av hodeplaten finnes på den store relieffspennen fra Gummersmark på Sjælland og den fra Ymseborg, Bäcks sn. i Västergötland (Sjøvold 1994, Pl.2, S 10 og Pl.12, D 7).

Spennens bøyler er svakt utsvingt, sterkt vinklet og høy og virker nesten overdimensjonert i forhold til resten av spennen. Foten har en bred midtlist med siksakmønster i sølv og niello som aksentuerer den bratte takformen. De bitende dyrehodene øverst har ett sirkelrundt øye og åpen kjeft med opprullet over- og underkjeve. Flikene og foten avsluttes med rundler med et dyptliggende spiralmotiv, en triskele, omgitt av en høy list. En liten tapp stikker ut på siden av hver rundel. Fotens avsluttende rundel har et spiralhjul omgitt av en striert bård. Billedfeltene på hver side av rygglisten er fylt med spiralkrøller tilsynelatende uten orden. Det finnes 21 spiralkrøller på venstre side og 22 på høyre side. Baksiden av spennen har ingen dekor, men rester av én opprettstående tapp til feste for nålen. Etter rustsporene å dømme har den vært av jern. Nåleholderen mangler også. Spennen oppviser slitasje på alle høye lister og langs høyre ytterkant.

Uppåkra-spennen hører med til en tidlig gruppe relieffspenner fra Skåne dekorert i Nydamstil og med sterke bånd til Danmark: LUHM 3653 og 3654+3655 fra Grönby, Vemmenhög sn, SHM 2110 fra Björnekulla sn, LUHM XXX fra Gårdlösa og SHM 4442 fra ukjent sted i Skåne. Blant disse er det takfotspenner fra Grönby (Fig.2) som både form-

og dekormessig ligger nærmest Uppåkra-spennen (Åberg 1924, fig. 49; Salin 1904, fig. 495; Nissen Meyer 1934: 11-12; Alenstam 1949; Strömberg, M. 1961, Taf. 56, 3a), men de er neppe produsert i samme verksted. Materialet i Grönby-spennen er dessuten forgylt sølv (vekt 304 gr.), og selve håndverket er av en annen kvalitet både når det gjelder utførelse, selve behandlingen av motivet og den elegante bruken av niello. Mens Uppåkra-spennens fot i hovedsak er fylt av enkel spiralornamentikk, er spiralornamentikken på spennen fra Grönby underordnet de figurale motivene, nemlig et mannshode i profil i flikens rundler og en langstrakt dyremaske rett under bøylen. De trekantete feltene på hver side av fotens midtrygg er understreket med kontur og prydet med hver sin knopp, og fotens rundel er prydet med spiralstjerne. Grönby-spennens løse knopper på platen har sin motvekt i Uppåkra-spennens Teoderikbård, og begge har en dyremaske som er plassert midt i spiralornamentikken. Ser man de to spennene i profil, er likheten likevel påtagelig (Fig. 3 a & b).

Hvor Uppåkra-spennen med sin litt tørre Nydamstil er blitt til, er usikkert, men det er ikke utenkelig at den er støpt lokalt. I det følgende presenteres de øvrige tre spennene i Nydamstil fra Skåne.

Av Björnekulla-spennen foreligger kun platen og bøylen av forgylt sølv (Fig. 4). Platen er halvrund og høy i forhold til bredden, og dekoren er ordnet i en ytre billedfrise adskilt med en list fra et

Fig. 4. Del av en relieffspenne SHM 2110 fra Björnekulla sn., Skåne. L. 5,9 cm, br. 3,8 cm.

indre billedfelt. Frisen forestiller to dyrefigurer vandrende etter hverandre på hver side av en anthropomorf maske en face. De fremste dyrefigurene sperrer opp gapet som for å sluke masken (Haseloff 1981:139 ff., Abb. 85). Billedfeltet innenfor er fylt av spiralvoluter i karveskurd. Bøylen er høy og tredelt med bred og høy midtlist. Mellom listene finnes tre voluter i karveskurd. Baksiden er glatt med to opprettstående tapper til feste for nålens spiralakse. Den ytre frisen viser nært slektskap med motiver fra provinsialromerske belteutstyr, og de nesten plastiske dyrefigurene uten ytre kontur antyder en datering til tidlig 400-tall. Desverre er funnomstendighetene ikke kjent. I katalogen står å lese: "Dessa föremål inlämnades i skilda omgångar av amanuensen vid Historiska museet av hans med understöd av Akademien åren 1852 och 1853 företagne antikvariska forskningsresor i Skåne". (Åberg 1924, fig. 52; Strömberg 1961:96, Taf. 56: 4; Sjøvold 1993, Pl. 30, S 4).

Relieffspennen fra ukjent sted, trolig Skåne (Fig. 5) har halvrund hodeplate med en indre ramme. På denne "kryper" to dyrefigurer med glatt, opprullet bakkropp og hode med et sirkelrundt øye og åpen kjeft. Dyrene (hippokamper) biter over en gruppe bestående av tre små rundler. En liknende gruppe rundler finnes bak hvert dyr og avslutter også spennens fot. Rundlene er plassert slik i forhold til hverandre at de ser ut som masker med kjempestore,

Fig. 5. Relieffspenne (planfotspenne) SHM 4442a av forgylt sølv fra ukjent sted, Skåne. L. 10,9 cm, br. 5,3 cm over platen, br. 1,3 cm over bøylen.

trillrunde øyne. Slike "masker" finnes også på tre fragmenter av mindre relieffspenner fra Uppåkra (se nedenfor). Bøylen er delt ved en midtrygg med spiralornamentikk på hver side. De bitende dyrehodene på hver side har åpen kjeft med tydelige tenner. Hele spennen innenfor listene er dekket av spiralornamenter i karveskurd. På hver side av fotens nedre del "kryper" en dyrefigur med glatt, opprullet bakkropp og store, sirkelrunde øyne. På spennenes bakside finnes to opprettstående tapper til en nålespiral, og nåleholderen på foten er bevart. Spennen ble i sin tid kjøpt hos gullsmed Lycksdorf i Malmö og er trolig fra Skåne (Salin 1904, fig. 117; Åberg 1924, fig. 51, katalognr. 33; Strömberg 1961, s. 96, Taf 56; Sjøvold 1994, Pl. 30, S5).

Et halvrundt overstykket av en liten relieffspenne av sølv med spiralornamentikk og knopper ble funnet på Gårdlösa (Stjernquist

Fig. 6. Relieffspenne (planfotspenne) LUHM 3653 av forgyllt sølv med innlagte almandiner fra Grönby, Vemmenhög sn. L. 11 cm, br. på platen (uten ovolo) 4,2 cm, br. over bøylen 1,5 cm, vekt 277 gr.

1993, fig. 10.

Spennen er en svak etterlikning av en praktspenne fra Skerne, Falster, Danmark (Salin 1904, fig. 116; Sjøvold 1993, Pl. 30 D 10), og forholdet mellom dem med hensyn til håndverksmessig kvalitet og behandling av motivet er omtrent som mellom Uppåkra-spennen og takfotspennen fra Grönby.

Den andre av Grönby-spennene (Fig. 6) er et helt unikt smykke av høy kunstnerisk kvalitet (Salin 1904, fig. 495; Åberg 1924, fig. 63, katalognr. 49, Alenstam 1949:185; Strömberg 1961:96, Taf. 56; Haseloff 1970, Taf. 5-7; Sjøvold 1994, Pl. 32 (S2)). Her finnes en rekke klassiske dekor-elementer slik som eggstavsbården (ovolo) omkring hodeplaten og spiralrankene på platen og bøylen. I hvert hjørne av platens spiralranke finnes et mannshode i profil med tydelig øye, kinn,

en bred munn og hake kronet av en hjelm med nesebeskytter. I den innerste rammen på platen finnes to runde almandiner innfattet i gull og omgitt av enkle filigransornamenter. De bitende dyrehodene har åpen kjeft med opprullet over- og underleppe samt tenner og lang tunge. Spennens fot har tresidig form med et langsmalt trekantet, innrammet midtfelt prydet med filigran og to almandiner, en trekantet og en rombisk. Fotens avsluttende maske har øyne, kinner og nesebor, og på hver side av den ligger et menneskeben. Forgylningen er velbevart på platen og bøylen bortsett fra de høye listene men sterkt avslitt på foten. Nielloen er avslitt på platens ytterramme, bøylen rygg og på fotens dekor. Spennen oppviser slitasje som har tæret på metallet på nederste del av foten og særlig langs spennens ytterkant, men slitasjen er tydeligere på høyre enn på venstre side. På begge sider av trekanten på foten finnes et gjennombrutt mønster som forestiller en mann med kort hår som kjemper mot et uhyre med slangeaktig, tverrstriert kropp og åpen kjeft som biter om mannens hake. Motivet henspiller på en myte som også er kjent fra fremstillinger på gullbrakteater av B og D type, der guden Odin slukes av et monster. Motivet er i følge K. Hauck en germansk omvandling av den kristne myten om Jonas i hvalfiskens buk (Hauck 1977).

Begge Grönby-spennene tilhørte prof. Sven Nilssons arkeologiske samlinger som ble erhvervet for LUHM i 1851 (Alenstam, 1949:183-227). (De to inventarienumrene på takfotspennen skyldes at hodeplatens ramme med knappene kom inn først, slik at man trodde det dreide seg om to spenner.)

I følge Nilssons katalog kom spennene for dagen rett under markoverflaten ved grøftegraving av husmannen Anders Hansson. Nilsson betraktet dem som et sluttet funn. Alenstam argumenterer for at de er et markofferfunn (Hortfund) og påpeker at begge er bevisst gjort ubrukelige ved at knappene på den ene spennens hodeplate samt deler av ovoloen på den andre er brukket av, og på takfotspennens fot er det brudd.

De fleste relieffspenner som anses som markofferfunn er som oftest skadet ved at en del av hodeplaten eller foten er brukket av. Nål og nåleholder mangler gjennomgående, og dette er også tilfellet med Uppåkra-spennen. Dessuten

viser relieffspennene av sølv sterk slitasje langs høyre sidekant (når vi ser dem rett forfra med platen opp), rundt fotens avsluttende ornament og på bøylen listverk. Det tyder på at de har vært i bruk over lang tid og at de har vært festet skrått på drakten slik at slitasjen ble ujevn. "Gullgummor" fra Sorte Muld, Bornholm (Watt 1991: fig. 9 a & c) og enkelte av kvinnene på gullgubbenes parfremstillinger bl.a. fra Helgö viser at store ryggknappspenner ble båret høyt oppe i halsregionen (Magnus 1999: fig. 7). Birgit Arrhenius har argumentert for at de store ryggknappspennene fra vendetid og tidlig vikingtid symboliserer gudinnen Frøyas berømte smykke Brisingamenet (Arrhenius 1962:79 f.). Kanskje kan denne tolkningen også strekkes til å omfatte folkevandringstidens store relieffspenner og gi en antydning om hvordan slitasjen på relieff-

spennene har oppstått.

Uppåkra-spennen og de øvrige relieffspennene som er vist til ovenfor tyder på en helt naturlig kontakt mellom Skåne og Danmark i tidlig folkevandringstid der Nydamstilen og den tidligste Stil I stod sterkt. Nydamstilen fikk stor spredning på relativt kort tid i Syd-Skandinavia, og den er vanskelig å avgrense mot tidlig Stil I (Haseloff 1981:16 f., 172, 706). Men det er ingen av de hittil omtalte relieffspennene som har noen god funnsammenheng. Grønby-spennene anses for å være et markofferfunn, og de øvrige er av ukjent eller nærmest ukjent proveniens. Derfor er den siste av de skånske relieffspennene som skal omtales her dessto viktigere.

Relieffspennen fra Önsvala i Nevishög sn. (Fig. 7) er et gravfunn. Ornamentikken på spennen er utført i kraftig relieff. Platen har en smal ramme omkring et motiv bestående av to båndformete, motstilte dyrefigurer symmetrisk om en tenkt midtlinje. Dyrenes båndformete kropp er stripet ved hjelp av 3 smale rygger, og det hele gir inntrykk av at Stil II ikke er langt borte. Bøylen har en fast knapp med et båndformet ornament i likhet med fotens avsluttende rundel. Flikenes rundler har en valknute av samme tredelte bånd. Alle tre rundlene på foten avsluttes med tungeformet "utvekt". Platen ramme såvel som alle andre rygger og lister har et spor med punktvisse fordypninger som om der skulle ha ligget en tynn tråd av et annet metall. Spennen kom for dagen på et gravfelt i Önsvala, 5-6 km SV for Uppåkra med graver fra sen romertid til sen vikingtid (Larsson, L. 1982:129 ff.). Ikke langt fra gravfeltet finnes en boplass med hus og gjerder som dateres til førromersk jernalder (Larsson, M. 1995:52). Graven med relieffspennen bestod av en trekiste nedgravd i bakken og med skelettet av en kvinne liggende i hockerstilling. Hun var utstyrt med et sortglittet leirkar, og til drakten hørte i tillegg til relieffspennen et kjede av glassperler, bronseringer og gullringer, to Husbyfibler og en beltering. Relieffspennen lå oppe i halsregionen (Larsson 1982:141). Th. Sjøvold har beskrevet rekken av sene relieffspenner av denne typen som i alt vesentlig hører hjemme i kyst-Norge og i Nord-Sverige (1988). At en slik spenne er funnet i Skåne kan f.eks.tolkes dithen at kvinnen og/eller hennes nærmeste kom nordfra.

Fig. 7. Relieffspenne (planfotspenne) av forgylt bronse med firsidig plate, "ryggknapp" og hvitmetall på baksiden LUMH 30597 A:98 fra Önsvala, Nevishög sn., L. 9,8 cm, br. 4,8 cm over platen, br. 4,7 cm på foten, diam. på "knappen" 1,7 cm, vekt 295 gr.

Fig. 8. Relieffspenne (planfotspenne) av forgylt bronse fra Gjemmestad, Gloppen, Sogn & Fjordane, Norge.

Som både Larsson og Sjøvold har påpekt står Önsvala-spennen både i form og dekor nærmest en relieffspenne fra gården Gjemmestad, Gloppen i Sogn og Fjordane (Fig. 8), - en rik jernalders jordbruksbygd rundt Gloppefjorden med mange betydelige funn fra yngre romertid til tidlig merovingertid som viser til vidstrakte kontakter (Magnus 1978:143 f.). Relieffspenner av denne typen kan dessuten ha vært produsert på Gene-gården i Ångermanland (Lindqvist & Ramqvist 1993:105 ff.) men åpenbart ikke på Helgö å dømme etter støpeformsmaterialet. Omfanget av det nordsvenske metallhåndverket er ukjent. Hittil er det ikke funnet spor etter bronsestøping fra folkevandringstid eller merovingertid (vendeltid) i Norge. I motsetning til relieffspennene i Nydamstil og tidlig Stil I som er individuelle

håndverksprodukter, viser Önsvala-spennen til nye tider med serieproduksjon av relieffspenner av bronse. Verkstedene på Helgö har hittil vist seg å ha hatt den mest omfattende serieproduksjon av prydgjenstander i folkevandringstidens Skandinavia.

Et interessant trekk ved spennene fra Önsvala og Gjemmestad er hodeplatens dekor som oppviser slektskap med ornamentikken på sverdskjedemunnblikkene av gull. De fleste av de 15 munnblikkene har et motiv som består av to sterkt stiliserte, båndformete dyrekropper som slynger seg rundt seg selv. Ornamentene er utført i filigran og granulasjon (Hougen 1967, nr.58 - 64; Haseloff 1981:246 f.). På fire munnblikk, - ett fra Etne i Hordaland, Norge; Oure, Fyn, Danmark; Åmdal, Lista, Vest-Agder, Norge og Tureholm, Västerlång, Södermanland vender dyrene hodene mot hverandre og danner en menneskemaske (Haseloff 1981:246 f., Abb. 165, 168). Tross den sterke stiliseringen er det tydelig at figurene forestiller hester der øre, tunge og hale er klart fremhevet. På relieffspennene fra Önsvala og Gjemmestad er dyrefigurene vendt fra hverandre. De eneste delene som krysser hverandre er halene som utgår fra en S-formet kropp der den bakre delen stikker i været. Det er mulig at vi også her har et parmotiv med hester og at motivet i så fall kan henspille på en myte om de guddommelige dioskurene med sine hester. De germanske tvillingene, som var Odins følgesvenner og muligens hans sønner fungerte som heltene hjelper i kamp og menneskers hjelper i stor nød (Hauck 1980). Dioskurene som hjelper i kamp og som våpendansere er fremstilt på prakt-hjelmene fra Valsgårde grav 6, 7 og 8, fra kongegraven i Sutton Hoo og på et hjelmfragment fra Gamle Uppsulas östhög (Hauck 1983, 1984). De finnes dessuten fremstilt på noen av de tidlige gotlandske billedsteinene og på mange av folkevandringstidens relieffspenner. De hjelmkledte mannshodene på takfotspennen fra Grönby er et eksempel (Magnus in press).

Detektorfunnene av relieffspenner fra Uppåkra

Det er funnet fragmenter av syv relieffspenner på Uppåkra hvorav seks tilhører gruppen små

Fig. 9. U 6581 Uppåkra: Fragment av en stor likearmet relieffspenne av bronse. St. br. 4,2 cm og st. l. 2,3 cm.

relieffspenner og étt gruppen store, likearmete relieffspenner. Fragmentet av den store likearmete relieffspennen (U 6581) er av bronse (Fig. 9). Spennen har trolig vært forgylt, og omtrent midt på fragmentet finnes en innfattet rød glass- eller almandinskive. På baksiden finnes rester av en opprettstående tapp til feste for nålen. Spennen har vært av samme type som en fra øya Tytärsaari i Finskebukten (Erä-Esko 1965, plate X) og et eksemplar fra Lia, Högs sn., Hälsingland (Åberg 1953, fig. 87). To spenner fra Hade, Hedesunda, Gästrikland har en beslektet ornamentikk bestående av dyrefigurer i sen Stil I (Magnus 1997:84 f., 1999b:115 ff.). Et karakteristisk trekk ved denne typen likearmete relieffspenner er nettopp knoppen midt i billedfeltet og en Stil I ornamentikk med rovfuglmotiver. Uppåkra-fragmentet har tydelige figurtegninger. Spesielt tydelige er de to figurene som "smyger seg" mellom ytterlisten og listene som innrammer det indre billedfeltet. Den venstre er en tydelig fugleliknende figur, mens den høyre inneholder minst to profilsette dyrehoder. Det indre billedfeltet er et virvar av kropper og løse lemmer der man på høyre side av knoppen kan ane en dyrefigur med menneskehode.

Med dette fragmentet fra Uppåkra er antallet likearmete relieffspenner økt til 17 (Magnus 1999a:164 ff.). Disse store spennene, 10–20 cm lange og opp til 225 gr tunge, er støpt i sølv eller bronse. Forsiden som er "fylt" med ornamenter i Stil I, er som regel forgylt, og det er stor variasjon i kvaliteten både med hensyn til form og dekor. De likearmete relieffspennene har en utpreget

østlig utbredelse i Sverige; i Finland kjennes de fra Österbotten og Tytärsaari i Finskebukten. Dessuten er ett eksemplar funnet i en gepidisk kvinnegrav på et rekkegravfelt i Szentcs Nagyhegy i Ungarn (Csallany 1961 58 ff.). Fragmenter av støpeformer viser at det ble produsert likearmete relieffspenner av flere typer på Helgö (Lundström, A. 1972). Spennetyper er hittil ikke kjent hverken i Norge eller i Danmark, og Th. Sjøvold som sist publiserte en gjennomgang av folkevandringstidens relieffspenner i Norden (1993), tok dem ikke med. Uppåkra-fragmentet er det sørligste eksemplaret av en likearmet relieffspenne som er kjent til nå.

Små relieffspenner

Fra Uppåkra er det hittil kommet seks fragmentariske små spenner som i form og/eller dekor er relatert til folkevandringstidens store relieffspenner (Fig. 10 a-e).

U 242 & U 6035: To fragmenter av liten likearmet (?) relieffspenne av sølv med rester av forgylling på forsiden (Fig. 10a). Det ene fragmentet (U 242) er 3,7 cm langt, 2,2 cm bredt og 0,9 cm over bøylen. Dekoren består av spiraler i karveskurd og grupper à tre runder av samme type som på Nydam-spenner fra ukjent funnsted i Skåne (Fig. 5). På baksiden av fragment U 6035 finnes et nålefeste. Spennens begge fragmenter viser spor av sterk slitasje.

U 3950: Foten av liten relieffspenne (planfotspenne) av bronse med rester av forgylling på forsiden og belegning av hvitmetall på baksiden

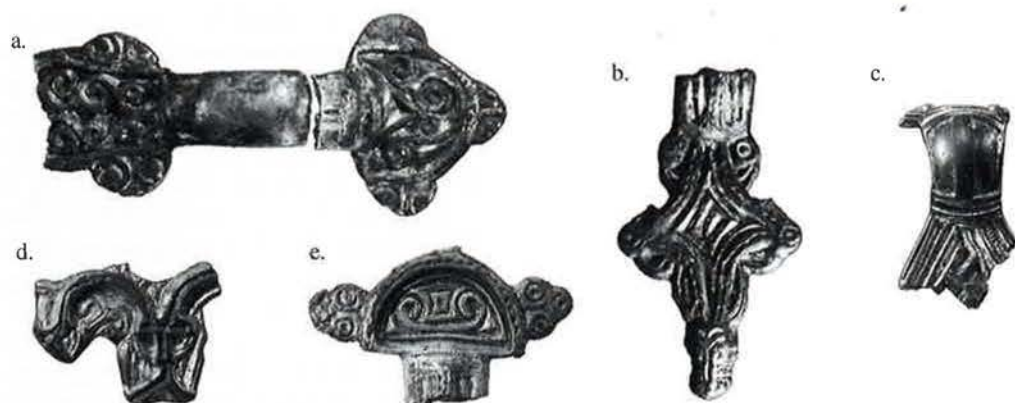

Fig. 10 a-e: Fragmenter av små relieffspenner fra Uppåkra. Skala 1:1.

(fig. 10b). Største lengde er 4,4 cm, største bredde 2,2 cm, bredden over bøylen 1,0 cm. Dekoren består av et ytre listverk innlagt i siksakmønster i sølv og niello som rammer inn et ruterformet felt med ytterligere lister i karveskurd. De bitende dyrehodene har stort sirkelrunt øye og smalt halvåpent nebb. Flikene avsluttes med liknende rovfuglaktige hoder med nakketofs, mens fotens avsluttende dyrehode har skrå øyne og øyenbryn som går over i en smal neserygg. På baksiden av fragmentet finnes en velbevart nåleholder.

U 4985: Fragment av liten relieffspenne av sølv med forgylt forside. Platen og størstedelen av foten er brutt av (Fig. 10c). Største lengde er 2,7 cm, bredden over bøylen 1,3 cm. Bøylen har en bred midtrygg med enkle spiraler på hver side. Den viser sterk slitasje og ornamentene er utydelige. På fragmentet av foten finnes rester av en geometrisk karveskurd i relieff. På baksiden finnes det rester av innriset strekdekor.

U 542: Fragment av en liten planfotspenne av bronse med forgylt forside (Fig. 10d). Fragmentet består av den ene flik med en maske og et av de bitende dyrehodene med opprullede kjefter. Masken har mest til felles med tilsvarende på noen norske spenner, f. eks. en fra Nornes, Sogndal (Sjøvold 1993, Pl. 25, N56).

U 792: Fragment av en liten relieffspenne muligens av sølv med forgylt forside (Fig. 10e) bestående av en buet hodeplate 3,5 cm bred og øvre del av bøylen. På baksiden finnes en tapp med rester av en nålespiral av jern. På hodeplaten finnes en spiralvolut i karveskurd omkring et firsidig felt, og den buete formen på platen

aksentueres av en bred ytterlist. På denne finnes to grupper á tre rundler og spor etter en tredje. Det er i prinsipp det samme ornamentet som på spennen U 242 + U 6035 (Fig. 10a) og relieffspennen Fig. 5 og tyder på at fragmentet U 792 har hatt en dekor i Nydamstil. Fra England nær Canterbury stammer en liten relieffspenne av sølv som Bakka regnet for å være sydiskandinavisk (1958:8). Den har den samme buete hodeplaten

Fig. 11. Relieffspenne i Nydamstil fra nærheten av Canterbury, England. (Etter Bakka 1958).

Fig. 12. Fragment av liten relieffspenne av forgylt bronse SHM 2549 fra ukjent funnsted Skåne. L. 4,2 cm, st. br. 2,3 cm.

med grupper av rundler (Fig. 11), og fragmentet U 792 stammer trolig fra en liknende spenne.

Sammen med disse små relieffspennene fra Uppåkra kan vi også regne et fragment av en liten relieffspenne (planfotspenne) av forgylt bronse fra ukjent funnsted i Skåne (Fig. 12). Selve relieffet i ornamentikken er grunt, og det finnes ingen klare figurer. Flikene og foten avsluttes med en rundel. På baksiden finnes spor etter nåleholderen.

Fra folkevandringstiden kjenner man til en rekke små spenner av ulik form som har mer eller mindre utpreget relieffdekor i Nydamstil eller Stil I. Slike er funnet i kvinnegraver med relieffspenner både i Norge og England, men også som parspenner alene. I Norge finnes f.eks. en geografisk vel avgrenset gruppe av små relieffspenner med spadeformet fot fra sen folkevandringstid (Nissen Meyer 1934:45; Sjøvold 1994, Pl.32; Kristoffersen 2000:78ff.). Hines påpeker at det i tillegg til de store angelsaksiske relieffspennene finnes et materiale av enklere og mindre relieffspenner som han anser for å være et viktig og lite påaktet materiale (1997:4). En gjennomgang av billeddelen av Sjøvold 1993 viser at små relieffspenner oppviser stor variasjon, noe som er blitt ytterligere bekreftet med materialet fra Uppåkra. De mange fragmentene fra pløyelaget stammer mest sannsynlig fra metallforråd som har tilhørt smeder som var aktive på boplassen i sen folkevandringstid eller vendetid. Til slike forråd kan man også regne det store antallet fragmenter av enkle, likearmete spenner av bronse fra folkevandringstiden som er fremkommet ved detektor-

søkingene i pløyelaget.

Uppåkra-boplassen har vist seg å være som et overflodighetshorn der de mest utrolige "godbiter" kommer for dagen og hvorfra man har lov til å vente seg mange overraskelser i de nærmeste årene. Når det gjelder antallet store og små relieffspenner fra folkevandringstiden fra pløyelaget kommer det sikkert til å øke og oppvise ennå større variasjon i form såvel som dekor. At det synes å finnes andre typer blant disse enn de som hittil er kjent fra grav- og boplassfunn stemmer med den gjengse erfaring fra detektorsøking. Den velbevarte relieffspennen fra kulturlaget gir nok et bidrag til de sydiskandinaviske kontaktene i tidlig folkevandringstid, og det er å håpe at dens funnsammenheng blir tydeligere når utgravningene tar til. Spennematerialet fra sen folkevandringstid tyder på at kontakter med Midt- og Nord-Skandinavia var tettere ved midten av 500-tallet enn tidligere, foreløpig synes den midtre delen av folkevandringstiden med sin rike Stil I-ornamentikk og korsformete spenner å ha en svakere plass i funnmaterialet. Dette stemmer med gravfunn og bygningsrester fra utgravningene på Uppåkra i 1934 som også viser at den tidlige og den sene folkevandringstiden er best representert (Stjernqvist 1995:89 ff.). Sett i forhold til Mälaramrådets sentralplass, Helgö som hadde sin blomstringstid i folkevandringstiden, blir det spennende å følge de videre undersøkelser på Uppåkra.

Noter

Fig. 1-7, 9-11: foto Gabriel Hildebrand, RAÄ. Stockholm.

Fig. 8: foto Ann-Mari Olsen, Bergen Museum, Bergen.

Fig. 10 a-e: foto Bengt Almgren, LUHM.

Referenser

- Alenstam, B. 1949. Zwei Reliefsplatten aus Grönby, Skåne. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum*.
- Arrhenius, B. 1962. Det flammande smycket. *Fornvännen*.
- Bakka, E. 1958. On the beginning of Salin's Style I in England. *Universitetet i Bergen Årbok. Historisk-antikvarisk rekke* Nr. 3.
- Bøe, Johs. 1931. *Jernalderens keramikk i Norge*.

- Bergens Museums Skrifter nr. 14. Bergen.
- Csallany, D. 1961. *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454 – 568 u.Z.)*. Archaeologica Hungarica Dissertationes Archaeologicae Musei Nationalis Hungarici. Series Nova 38. Budapest.
- Erä-Esko, A. 1965. *Germanic animal art of Salin's Style I in Finland*. Finska Fornminnesföreningens tidskrift 63. Helsinki.
- Hines, J. 1997. *A new corpus of Anglo-Saxon great square-headed brooches*. (Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London, no. 51).
- Haseloff, G. 1981. *Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit. Studien zu Salin's Stil I. Band I–III*. Walter de Gruyter. Berlin. New York.
- Hauck, K. 1977. Schlüsselstücke zur Entzifferung der Ikonographie der Goldbrakteaten: die Nordversion des Jonasmotivs und ihre geschichtliche Bedeutung. (Zur Ikonologie der Goldbrakteaten XIII). *Studien zur Sachsenforschung* 1. Hildesheim.
- 1983. Dioskuren in Bildzeugnissen des Nordens, von 5. bis 7. Jahrhundert. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*. 32.
- 1984. Dioskurendarstellungen des Nordens seit den Goldhörnern von Gallehus. J. Hoops. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Band 5. Berlin - New York.
- Holmqvist, W. et al. (red.). 1972. *The metal workshops on Helgö*. Excavations at Helgö IV. Stockholm.
- Kristoffersen, S. 2000. *Sverd og spenne. Dyreornamentikk og sosial kontekst*. Studia Humanitatis Bergensia nr. 13. Høyskoleforlaget. Bergen.
- Lamm, K. 1972. Clasp Buttons. *The metal workshops on Helgö*. Excavations at Helgö IV. Stockholm.
- Larsson, L. 1982. Gräber und Siedlungsreste der jüngeren Eisenzeit bei Önsvala im südwestlichen Schonen, Schweden. *Acta Archaeologica*, vol. 52 - 1981.
- Larsson, M. 1995. Förhistoriska och tidigmedeltida hus i södra Sverige. Göthberg, H. et al (red.). *Hus och gård i det förurbana samhället*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar. Skrifter nr. 14. Stockholm.
- Lindqvist, K. & Ramqvist, P. 1993. *Gene. En stormansgård från äldre järnålder i Mellannorrland*. HB Prehistorica. Umeå.
- Lundström, A. 1972. The Relief brooches. *The metal workshops on Helgö*. Excavations at Helgö IV. Stockholm.
- Magnus, B. 1978. De eldste tider i Gloppen og Breim. *Soga om Gloppen og Breim*. Sandane.
- 1999. The assemblage from Hade, Gästrikland and its relevance for the chronology of the late Migration period in eastern Scandinavia. Hines, J. et al. (eds.). *The pace of change. Studies in Early-Medieval Chronology*. Cardiff studies in archaeology. Oxbow books.
- 1999. Monsters and birds of prey. Some reflections on form and style in the Migration Period. Dickinson, T. & Griffiths, D. *The Making of Kingdoms*. Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History. 10. Oxford.
- (in press). Krigerens insignier. Snartemo-symposiet. *Oldsaksamlingens Skrifter*.
- Nissen Meyer, E. 1935. Relieffspenner i Norden. *Bergens Museums Årbok 1934*. Historisk-Antikvarisk rekke, Nr. 4.
- Salin, B. 1935 (gjenoptrykk fra 1904). *Die altgermanische Tierornamentik*. Stockholm.
- Sjøvold, Th. 1988. The northernmost Migration Period Relief Brooch in the World and its Family Connections. *Trade and Exchange in Prehistory*. Studies in Honour of Berta Stjernquist. Lund.
- 1993. *The Scandinavian relief brooches of the Migration Period*. Norske Oldfunn XV. Oslo.
- Stjernquist, B. 1993. *Gårdlösa. An Iron Age community in its natural setting*. III. Skrifter utgivna av Kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Lund. LXXXI. Lund.
- 1995. Uppåkra, a central Place in Skåne during the Iron Age. *Lund Archaeological Review*, 89–133.
- Strömberg, M. 1961. *Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen*. Textband, Katalog und Tafeln. Acta Archaeologica Lundensia Series in 4°. N°4. Lund.
- Waller, J. 1996. *Dräknålar och dräktskick i östra Mälardalen*. AUN 23. Uppsala.
- Watt, M. 1991. Sorte Muld. Høvdingesæde og kultcentrum fra Bornholms yngre jernalder. Mortensen, P. & Rasmussen, B.M. (red.). *Høvdingesamfund og Kongemagt. Fra Stamme til Stat i Danmark*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2. Århus.
- Åberg, N. 1924. *Den nordiska folkvandringstidens kronologi*. Stockholm.
- 1953. *Den historiska relationen mellan folkvandringstid och vendeltid*. KVHAA Handlingar, Del 82. Stockholm.

Produktion och spridning. Näbbfibulor i Skåne

Birgitta Hårdh

Production and Distribution. Beak-shaped brooches in Skåne

In this article beak-shaped brooches from Uppåkra are compared with brooches of the same type from the rest of the province of Scania. The purpose is to discuss the conditions for their production. Finds of moulds indicate that brooches were made at smaller settlements as well. The majority of the brooches from Uppåkra, as from the rest of Scania, are made in a south-west Scandinavian tradition. However, it is also possible to discern locally limited groups. Details of the brooches also allow us to discuss possible imports from neighbouring areas such as Zealand or Bornholm.

Birgitta Hårdh, Arkeologiska institutionen, Lunds Universitet, Sandgatan 1, SE-223 50 Lund.

Inledning

I Uppåkrastudier 2 finns en artikel där 132 näbbfibulor från Uppåkra sätts in i ett sammanhang med fibulor från olika delar av nuvarande Danmark. Eftersom näbbfibulan är en sydskandinavisk form var det angeläget att jämföra uppåkramaterialet med fibulor från olika delar av hela det sydskandinaviska området. Det konstaterades att näbbfibulor tekniskt sett konstruerats utifrån två traditioner, en med tyngdpunkt i Nordjylland/Fyn och en med tyngdpunkt på Bornholm och i Skåne. Uppåkrasfibulorna ingår i den sydöstskandinaviska traditionen men det är också möjligt att peka på skillnader mellan dessa och bornholmsfibulorna. Näbbfibulan är den allra vanligaste av de vendeltida fibulorna. Den kan betecknas som en vardagsfibula, som sannolikt en stor del av dåtidens kvinnor var i besittning av (Hårdh 1999).

I sitt stora översiktsverk över sydskandinaviskt material från germansk järnålder klassificerar Ørsnes näbbfibulorna i typerna G1, G2 och G3. G1 kännetecknas av genombruten spiralplatta, G2 och G3 har inte genombruten spiralplatta, G2 är stämplad över hela ytan medan G3

enbart är ornerad med lister (Ørsnes 1966:120). Ørsnes menar att serien har kronologisk signifikans, vilket också till en del verifierats genom senare sammanställningar men de olika typerna har uppenbarligen i viss utsträckning förekommit parallellt.

På grund av att fibulan förekommer så frekvent är den mycket lämplig som utgångspunkt för diskussioner kring kontaktnät och hantverk i vendeltid. Antalet näbbfibulor i Uppåkra uppgår för närvarande (hösten 1999) till ca. 175 ex. Det finns inte någon boplatz som kan uppvisa tillnärmelsevis lika många näbbfibulor, varken i Skåne eller i Danmark. Från Skåne utanför Uppåkra är drygt 40 näbbfibulor kända. Föreliggande artikel avser att granska dessa i detalj för att undersöka hur väl de stämmer överens med uppåkrasfibulorna. Ytterst handlar det också här om att se Uppåkraboplatsen i sitt sammanhang. Har vi en centralplats, som också utgjort ett hantverksmässigt centrum varifrån produkter spritts ut över hela landskapet eller har platsen haft en begränsad räckvidd i detta avseende eller visar fibulornas utformning på andra mönster?

De skånska näbbfibulorna

I denna studie analyseras 41 näbbfibulor funna i Skåne utom Uppåkra. Det är det bestånd som för närvarande är bekant. Beståndet har alltså fördubblats sedan Strömbergs sammanställning (1961:121 f.).

I sin studie över folkvandringstida korsformiga fibulor framhåller Mortimer vikten av att studera tekniska detaljer. Detta ska inte ses bara som ett komplement till typologiska studier utan kan ge insikter i hur hantverket varit organiserat och om sambandet mellan stilistiska och tekniska framsteg (Mortimer 1999:83). Dessa påpekanden gäller i hög grad också för studiet av näbbfibulor och bildar en utgångspunkt för denna studie.

Fibulornas längd

I den ovan nämnda studien där Uppåkras fibulor jämfördes med fibulor från olika delar av nuvarande Danmark framgick det tydligt att längden på fibulorna varierar geografiskt. I den västra delen av undersökningsområdet, Jylland och Fyn är fibulorna korta, under 60 mm. Också Bornholm har förhållandevis korta fibulor medan materialen från Själland och Uppåkra innehåller längre fibulor, upp till över 80 mm. Här utmärker sig särskilt Själland med större andel längre fibulor än i något annat område (Hårdh 1999:149 f.). Dessa resultat avviker något från de iakttagelser Ørsnes presenterar

(1966:125), vilket kan bero på att materialet nu är betydligt större med förskjutningar som följd. En annan möjlighet är att studien från 1999 baseras på detektorfunna fibulor från boplatser medan Ørsnes varit hänvisad till material från gravar. Om detta verkligen har någon betydelse kommer att diskuteras i det följande.

Den kortaste fibulan bland de skånska utanför Uppåkra är en fibula från Önsvala, Nevishög (Larsson 1982, Fig. 5c), som mäter 33 mm medan den längsta, som kommer från Gårdlösa, Smedstorp (Stjernquist 1993, Pl. XXI:1; Fig. 3) numera mäter 86 mm. Foten är starkt korroderad och fibulan bör ha varit något längre ursprungligen. Den är till konturen i övrigt närmast identisk med Uppåkra, U 966 (Fig. 3), som mäter 89 mm. Gårdlösafibulan bör ha varit ungefär lika lång. De fragmentariska fibulorna från Brösarp och Löddeköpinge (Strömberg 1961 II, Taf 61:1, 9) måste ha mätt minst 6 cm.

I Fig. 1 presenteras längden hos Uppåkras fibulor i jämförelse med längden hos skånska fibulor utanför Uppåkra. Huvuddelen av fibulorna från Uppåkra är kortare än 50 mm medan huvuddelen av fibulorna från Skåne i övrigt i genomsnitt tycks vara något längre med en stor andel på 50-60 mm. Diagrammet visar alltså en tendens till att uppåkrasfibulorna är något kortare genomsnittligt än fibulorna från övriga Skåne. Men eftersom fibulorna utanför Uppåkra är relativt få kan tillfälligheter naturligtvis spela in och nya fynd kan snabbt förändra bilden.

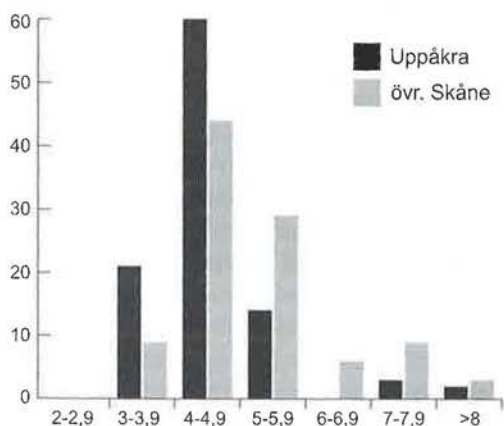

Fig. 1. Näbbfibulornas längd i Uppåkra och i övriga Skåne. Procentuell fördelning.

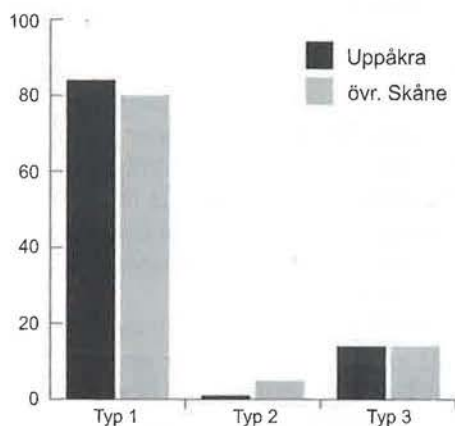

Fig. 2. De olika nålfästernas fördelning i Uppåkra och övriga Skåne. Procentuell fördelning.

Fig. 3. Fibulor med maskornament, Bodarp, Gårdlösa och Uppåkra. Foto B. Almgren, LUHM 1:1.

Nålfästekonstruktion

Min undersökning (1999) syftade till att placera in det stora materialet av näbbfibulor från Uppåkra i ett sydiskandinaviskt sammanhang genom jämförelser med fibulor från nuvarande Danmark. Den tydligaste geografiska variationen visade sig i nålfästets utformning. Det finns tre olika sätt att fästa nålen på näbbfibulor. I den östra delen av undersökningsområdet är s.k. tunnelkonstruktion vanligast, vilket innebär att spiralplattans övre del på baksidan har två avlånga, ihåliga tunnlar genom vilka en järntråd löpt. På denna har nålen med spiralkonstruktion varit fästad. Denna konstruktion har sitt ursprung i konstruktionen med lösa spiralplattor. På danska öarna, och särskilt på Jylland har nålen fästs vid en perforerad tapp. Två perforerade tappar, mellan vilka en tråd löpt på vilken järnnålen med sin spiral varit fästad, tycks ha särskilt stark förekomst på Själland. Genom nålfästets utformning har det alltså varit möjligt att indela näbbfibulorna i en östlig och en västlig tradition där uppåkrasfibulorna ansluter sig till de bornholmska och alltså ingår i en östlig

tradition medan fibulor från västra Danmark, främst Jylland, tillverkats i en annan tradition. På öarna blandas traditionerna även om det också är möjligt att urskilja lokala särdrag (Hårdh 1999:150 f.).

Det är knappast förvånande att också övriga skånska fibulor tekniskt sett ansluter sig till den bornholmsk-skånska traditionen. Av 34 fibulor har 28 tunnelkonstruktion. Av uppåkrasfibulorna har över 80% denna konstruktion liksom fibulorna på Bornholm, där den är ännu mer dominant (Fig. 2; jmf. Hårdh 1999, Fig. 6).¹

Två fibulor, en från Bodarp nr 3, Bodarp och en från Gislöv, Östra Nöbbelöv, har nålfäste av två tappar. Detta är, som nämnts, ett drag som är särskilt förknippat med Själland, där fibulorna dessutom tenderar att vara långa. Bodarpfibulan mäter 68 mm och Gislövfibulan 56 och dessa fibulor är därmed relativt långa. Fyra fibulor har nålfäste med en fästetapp. Detta är den gängse formen för nålfäste i den västra delen av näbbfibulans utbredningsområde, särskilt på Jylland där den dominerar totalt. De skånska fibulorna med enkel fästetapp är små, 33 - 46 mm.

Fig. 4. Den granatbesatta och djurornerade fibulan från Nebble, Boeslunde. Foto Nationalmuseet, Köpenhamn, 1:1.

Gjutformar till näbbfibulor har i Skåne framkommit i Uppåkra, Dagstorp och Östra Torp. Från Uppåkra och Dagstorp finns fragment som visar baksidan av fibulans huvudparti. I samtliga fall är det tydligt att det är fibulor med tunnelkonstruktion som gjutits.

Ornering

Näbbfibulorna är vanligtvis stereotyp ornerade med lister och stämpelornamentik. I vissa fall finns ett ödleliknande ansikte, sett uppifrån med två ögon, som avslutning på fibulans ena eller båda ändar. Detta ornament uppfattas av Ørsnes närmast som ett skånskt fenomen. Denna undersökning visar att 4 skånska fibulor har maskornament på den ena eller båda ändarna, Gårdlösa, Smedstorp; Bodarp nr 9, Bodarp; Brösarp, Brösarp och Uppåkra (Fig. 3). Ørsnes uppger 5 skånska fibulor med maskornament och en bornholmsk (Ørsnes 1966: 125). Efter som Gårdlösa- och Uppåkrasfibulorna hittas efter Ørsnes genomgång bör han ha sett tre andra skånska fibulor, som jag inte lyckats identifiera. (Strömberg anger 2 ex. 1961:121). En relativt nyfunnen näbbfibula från Nebble, Boeslunde, Själland har också maskornament (C 34126, Fig. 4). Detta är en stor fibula med nålfäste av

två tappar, som alltså väl passar in i ett själländskt sammanhang. Speciellt för denna fibula är att den är ornerad med djurornamentik över hela ytan och dessutom är tätt besatt med granater. Förutom denna fibula tycks maskornament, i det material jag undersökt, vara koncentrerade till Skåne. Tydligt är också att de främst förekommer på långa fibulor, Bodarp och Uppåkra mäter 77 och 89 mm respektive, de fragmentariska Brösarp och Gårdlösa mäter i nuvarande tillstånd 57 respektive 86 mm. Också nebblefibulan är ett ovanligt stort exemplar, ursprungligen ca. 80 mm.

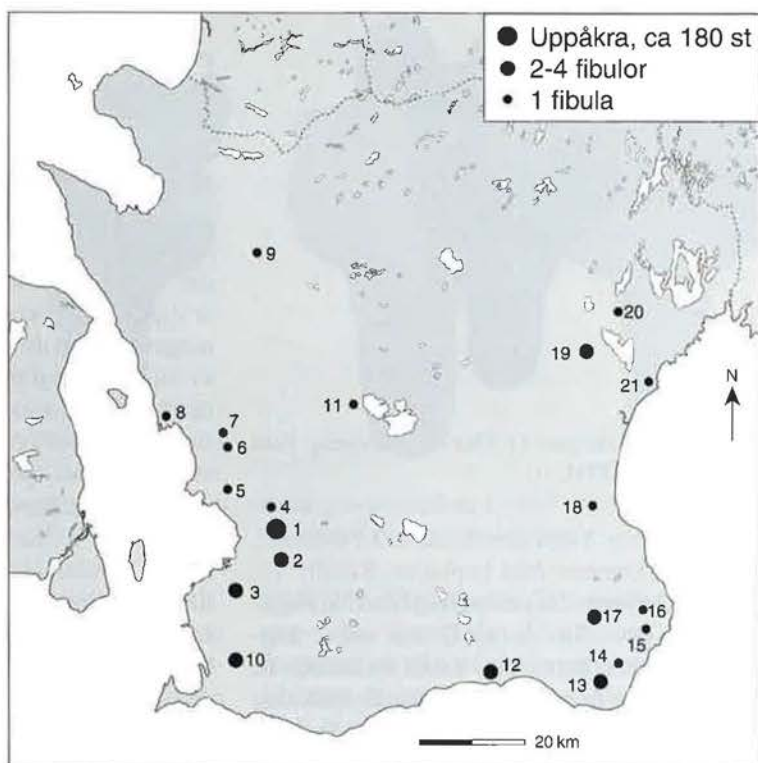
Stämplarna är i regel universella. Samma typer, trianglar, punkter och cirklar förekommer på näbbfibulor över hela deras utbredningsområde. Halvmånar och S-formade figurer, oftast med upphöjda punkter, tycks vara särskilt väl företrädade i Skåne, medan koncentriska cirklar har en stark förekomst på Bornholm (jmf. Hårdh 1999:153).

Enstaka näbbfibulor är förgyllda. Med tanke på det stora beståndet är de förgyllda fibulorna mycket få särskilt i jämförelse med t.ex. fågel-fibulor, som i mycket högre grad är belagda med ädelmetall (Branca 1999:170). I det skånska materialet finns fem förgyllda näbbfibulor, en fibula från Gårdlösa, tre från Önsvala och en från Uppåkra.

Skånska näbbfibulor – generella drag

Jämfört med fibulorna från Uppåkra är fibulorna från det övriga Skåne i genomsnitt längre. Huvuddelen av dem mäter över 50 mm medan den övervägande delen fibulor från Uppåkra, liksom från Bornholm är kortare än 50 mm. Ørsnes menade att jylländsk-själländska fibulor är betydligt längre än de skånska och bornholmska. I min förra undersökning konstaterades att de själländska fibulorna är längre än genomsnittet medan de jylländska är små. Skillnaderna i resultat beror delvis på att Ørsnes trots allt behandlar relativt små material men kanske också på att han huvudsakligen arbetat med fibulor från gravar medan min undersökning från 1999 behandlar detektorfunnet material, huvudsakligen från boplatser. Det är inte orimligt att tänka sig att grav- och boplatismaterial skiljer sig något åt, att fibulor från gravar representerar ett utvalt material. Intressant i detta sammanhang

Fig. 5. Näbbfibulor i Skåne.
1. Uppåkra, 2. Nevishög, 3. Husie, 4. Lund, 5. Löddeköpinge, 6. Västra Karaby, 7. Dagstorp, 8. Landskrona, 9. Gråmantorp, 10. Bodarp, 11. Stehag, 12. Ystad, 13. Hagestad, 14. Borrbj, 15. Östra Nöbbelöv, 16. Järrestad, 17. Smedstorp, 18. Brösarp, 19. Vä, 20. Nosaby, 21. Åhus.

är den undersökning av fågelfibulor som Branca genomfört. Han påvisar att fågelfibulor från Uppåkra genomsnittligt är kortare än fågelfibulor från resten av Skåne (Branca 1999:170 f.). Likaså påpekar Arrhenius att de vendeltida likarmade fibulorna från Uppåkra är ovanligt små (Arrhenius 1999:142).

Beträffande nålfästekonstruktionen visar fibulorna från övriga Skåne stark samhörighet med fibulorna från såväl Bornholm som Uppåkra. Konstruktionen med tunnlar är totalt dominerande. En mindre grupp har konstruktionen med fästetapp/ar. Två fibulor, Gislöv, Östra Nöbbelöv och Bodarp nr 3, Bodarp har fäste av två tappar medan de två små fibulorna från Önsvala, Nevishög, grav 2, en av fibulorna från Gårdlösa, Smedstorp samt en fibula med okänd fyndort har fästekonstruktion med en tapp. Då både Gislöv och Bodarpfibulan är långa passar de mycket bra in i ett själländskt sammanhang och kan mycket väl vara tillverkade av en själländsk hantverkare. De fyra fibulorna med enkel fästetapp är alla kortare. Detta stämmer väl överens med fibulor från Fyn/Jylland och de kan möjli-

gen vara införda därifrån eller tillverkade av någon som arbetat i den västliga traditionen.

Den förgyllda fibulan från Gårdlösa (Stjernquist 1993, Pl. LXIV:1) har en karakteristisk kontur där foten är påtagligt smalare än huvudet vilket är ett drag som är vanligt på Bornholm. Då den dessutom är ornerad med instämplade koncentriske cirklar, vilket också är rikligt förekommande på Bornholm men sällsynt i Skåne, är det inte osannolikt att den införts från Bornholm. Ytterligare en fibula, från Hagestad nr 19, tycks ha mycket smal fot, särskilt i förhållande till huvudet. Så långa fibulor, 66 mm är emellertid ovanliga på Bornholm. Denna fibula har jag tyvärr bara kunnat analysera från foto (Strömberg 1973, Fig. 5a).

Gravfynd – boplatssfynd

16 av fibulorna kommer från gravar, Bodarp 3, Bodarp; Bodarp 9, Bodarp; Bjärsgård, Gråmantorp; Hagestad 19, Hagestad; Husie 12, Husie, 2 st; Önsvala, Nevishög, 4 st; Gårdlösa, Smedstorp; Björkeröd, Stehag, 2 st; Almhög, Ystad;

Fig. 6. Fibula från grav 11, Önsvala, Nevishög. Foto B. Almgren, LUHM. 1:1.

Kv. Tankbåten, Ystad samt Gislöv, Ö. Nöbbelöv. 8 stycken kommer från boplatser, Sandby 15, Borby; Dagstorp, Dagstorp; Hagestad 38, Hagestad; Gårdlösa, Smedstorp, 3 hela och 1 fragment; samt Kv. Tankbåten, Ystad. En hel och en halv fibula har framkommit vid detektorsökning i Vä respektive Nosaby. Dessa är sannolikt boplatssfynd. Hur resten deponerats vet vi tyvärr inte. (Fig. 5).

Uppåkräfibulorna stammar ju samtliga från ploglagret och saknar därmed kontext i strikt mening. Bland det dryga 40-tal fibulor som här behandlas har däremot många känd kontext och flera har kommit fram genom arkeologiska undersökningar. Dessa är särskilt värdefulla för att belysa hur och i vilka sammanhang fibulorna använts.

Önsvala, Nevishög är ett gravfält med gravar från olika delar av järnåldern. Grav 2 innehöll tre näbbfibulor (Larsson 1982, Fig. 5). Det var en skelettgrav med begravning i utsträckt ryggläge under en låg hög. Den gravlagda kvinnan har varit i 70-årsåldern. Fibulorna låg på bröstpartiet. Vid den mittersta fanns 12 pärlor som bildat en pärlkedja. Vid axelpartiet fanns två dräknålar. Graven innehöll också en järnkniv. Vid näbbfibulornas järnnålar finns fastrostade textilrester, som visar att nålarna stuckits igenom två skikt av tyg (Pettersson 1970: 47 f.; Larsson 1982:132 ff.). De tre fibulorna är av olika storlekar men alla är helstämplade G2-fibulor, enligt Ørsnes terminologi. Samtliga har spår av förgyllning. Den största fibulan har starkt

svängd kontur och är stämplad med två olika stämplor, triangelmönster och cirklar. Listerna är kraftiga och räfflade. Den är påtagligt onött och ger ett närmast nytt intryck. De andra två fibulorna är betydligt mindre. De är som nämnts helstämplade med små punkter som bildar linjer respektive små trianglar och romber. Den ena är nött så att stämplarna i stort sett är borta på det höga mittpartiet, medan stämpelintrycken är tydliga över hela ytan på den andra. Anmärkningsvärt är att de två små fibulorna har nålfäste av en perforerad tapp medan den stora fibulan har tunnelkonstruktion. Den större fibulan har flera paralleller i västra Skåne (se vidare nedan) medan de små, som nämnts, snarare anger ett sydvästskandinaviskt samband.

Grav 11 i Önsvala innehöll likaså en näbbfibula (Larsson 1982, Fig. 8). Det är en originell fibula eftersom den har genombruten spiralplatta som en G1-fibula medan den i storlek och kontur närmast liknar en G3-fibula (Fig. 6). Till detta kommer 2 ringspännen, 18 pärlor, en sländtrissa och ett fragmentariskt knivblad av järn. I denna grav fanns spår av en kista. Den döda låg i hockerställning med ett ringspänne vid var överarm och näbbfibulan tillsammans med pärlorna vid ett av nyckelbenen (Larsson 1982:137).

Två näbbfibulor hittades i en grav i Husie nr 12, Husie (Strömberg 1961 II, Taf. 32:2). Graven innehöll ett skelett i ryggläge. Fibulorna låg en vid varje överarm. Förutom fibulorna framkom 6 pärlor av glas och karneol, en järnkniv och en nit. På fibulorna finns fastrostade textilrester (Strömberg 1961 II:52). Fibulorna är sins emellan olika och skiljer sig dessutom något åt i storlek. De är emellertid båda helstämplade G2-fibulor och båda har nålfäste av typ 1. Den större liknar flera fibulor i Uppåkra (se vidare nedan och Fig. 8). Den mindre har ovanligt liten spiralplatta, som jag inte sett någon direkt motsvarighet till.

Två fibulor kommer från en trolig grav i Björkeröd, Stehag. Tillsammans med fibulorna hittades en bronsring (Strömberg 1961 II: 51). Båda fibulorna är något skadade. De tillhör samma typ, G3. Den ena är 59 mm lång, den andra har sannolikt varit något kortare. Båda har korroderad yta. Den större har kraftigt svängd spiral-

Fig. 7. Fyra fibulor från Björkeröd, Stehag, Önsvala, Nevishög och Uppåkra, U 2867 och U 4973. Foto B. Almgren, LUHM. 1:1.

platta och utmärks vidare av ovanligt tjockt gods. Den utgör en nära motsvarighet till den största fibulan i grav 2 Önsvala, som har samma kraftfulla utförande (Fig. 7). Den andra fibulan från Stehag ansluter till gruppen men är tunnare och smalare än sin partner. De två fibulorna bildar visserligen ett par men de är inte identiska.

Fibulan från Bodarp nr 3, Bodarp kommer från en förstörd skelettgrav. Två lerkärl, en kam och en bronssölja rapporteras utan att föremålens samband kunnat bestyrkas. Näbbfibulan uppges vara hittad "på gravfältet" (Strömberg 1961 II:57, Taf. 61:3). Denna fibula är relativt lång och har ett nålfäste av två tappar, vilket tyder på ett själländskt samband.

Bodarp nr 9, Bodarp är likaså en förstörd skelettgrav. Det kunde emellertid konstateras att den döda låg på sidan i hopkrupet läge. Näbbfibulan är ovanligt lång och är ornerad med ett stiliserat ödlehuvud i var ände. Förutom näbbfibulan innehöll graven en bronsarmring med djurhuvudändar, järnkniv samt 3 pärlor av brons och glas. Alla föremålen hittades i sekundärt läge (Stjernquist 1948:42 ff.; Strömberg 1961 II:57, Taf. 33:1).

I Bjärsgård, Gråmanstorp grävdes en samling gravar 1957. Näbbfibulan hittades i en stensättning tillsammans med brandrester och bl. a. en fågelfibula, brons- och järnfragment samt keramik (Strömberg 1961 II:47 f. Taf. 46:1). Ett troligt gravfynd kommer från Gislöv, Östra

Nöbbelev. Näbbfibulan låg i en stenkista från sten- eller bronsålder tillsammans med benfragment, en sländtrissa, en pärla av glas och ett bärnstensfragment, troligen en pärla (Strömberg 1961 II:42., Taf. 33:4). Grav 107 i Gårdlösa var en stenpackning med brandrester. Fibulan, av vilken endast mittpartiet är bevarat, hittades tillsammans med glaspärlor och brända ben (Stjernquist 1993 II:62, Pl. XCIX:5). Fibulan från Almehög, Ystad (Strömberg 1961 II, Taf. 61:5) framkom på ett förstört gravfält. Den uppges vara hittad 30 cm ned i marken. På ett närliggande gravfält i Kv. Tankbåten framkom ytterligare en näbbfibula. Den har refflade lister och är stämpelornerad med små romber. Nålfästet består av en enkel tapp, typ 3 (Strömberg 1978:90 f., Fig. 41). En fibula kommer slutligen från ett gravfält på Hagestad nr 19 (Strömberg 1973:233). Det är en stor G3-fibula med ovanligt smal fot, något som kan tyda på ett bornholmskt samband (jmf. Hårdh 1999:155). Närmare fyndomständigheter är okända.

I Västra Karaby grävdes 1969-70 en samling på 30 grophus från vendeltid med rikligt material i fyllningen, keramik, djurben och järnredskap. Till detta kom några bronser, bland dem en näbbfibula (Ohlsson 1971:32 ff.). Fibulan är medelstor och stämpelornerad med rader av små punkter. På mittpartiet är stämpelorneringen bortnött.

Fyra näbbfibulor från Gårdlösa, Smedstorp

framkom i husen, nr XVI, XXI, XXX och LIV. Det rör sig i samtliga fall om relativt små anläggningar där fibulorna hittades tillsammans med boplatmaterial som keramik, slagg, ben, kvarnsten mm. men också bl. a. pärlor (Stjernquist 1993 II:17 ff.). Fibulan från hus XVI är en liten fibula med enkel nålfästetapp (Stjernquist 1993 II, Pl. LXI:5). Detta gör att den står nära sydvästkandinaviska fibulor tekniskt sett. Kontur och storlek har emellertid också paralleller i såväl Uppåkra som på Bornholm. Fibulan från hus XXI är ett stort exemplar (Stjernquist 1993 II, Pl. LXIII:1). Den är något fragmentarisk men bör ha mätt nära 90 mm i helt skick. Den har i storlek och kontur en mycket nära motsvarighet i Uppåkra, U 966. Fibulan från hus XXX är förgylld på framsidan och försilvrad på baksidan. Den är stämpelornerad med koncentriska cirklar (Stjernquist 1993 II, Pl. LXIV:1). Som ovan nämnts visar den i olika detaljer överensstämmelser med bornholmska fibulor och kan mycket väl vara införd därifrån. Fibulan från hus LIV är ett fragment, bara foten och kraftigt nött (Stjernquist 1993 II, Pl. LXXI:13).

En fibula framkom i ett grophus på Hagestad nr 38 (Strömberg 1973:233, Fig. 5b). Det är en tämligen lång fibula, 56 mm. Närmare fyndomständigheter är okända. Fibulan från Sandby nr 15, Borrbj är ett lösfynd på ett fält där ett grophus från yngre järnålder undersökts (Strömberg 1973:234, Fig. 5c). Detta är ett 70 mm långt exemplar, välbevarat och av hög kvalitet. Den är stämpelornerad med korta linjer av små punkter, snett placerade mellan vulsterna längs mittaxeln och sidovulsterna.

I Kv. Tankbåten, Ystad framkom en fragmentarisk näbbfibula av typ G1. Den hittades i ett av grophusen. Värt att påpeka är att de två gravfälten med näbbfibulor, som nämnts ovan ligger i anslutning till boplaten (Strömberg 1978:53, Fig. 22; 89, Fig. 40). Strömberg tolkar den vendtida bosättningen i Kv. Tankbåten som en tämligen liten enhet med ett fåtal hus, bebodda av ett par familjer, bönder, med boskapsskötsel och husbehovsfiske som bas för sin tillvaro (Strömberg 1978:97).

En näbbfibula från Vä framkom i en grop tillsammans med keramik mm. (Stjernquist 1951:29, 136, Fig. 42:5).

Näbbfibulorna uppges ofta ingå i en fibulauppsättning i gravarna. Så anger Ørsnes att i 19 bornholmska gravfynd ingår 2-3 näbbfibulor tillsammans. Jørgensen & Jørgensen anger att näbbfibulan på Bornholm ofta ingår i par med någon annan fibula och på så sätt indikerar någon form av hängselkjol. På en näbbfibula i en bornholmsk grav hängde ett toiletset och en kniv (Jørgensen & Jørgensen 1997:39f.). Hedegaard anger att gravar ofta innehåller likadana fibulor men detta kan inte bekräftas genom det skånska gravmaterialet. Önsvalagraven har tre, Husie och Stehag 2 fibulor vardera. Man kan konstatera att fibulorna i en och samma grav vanligtvis är av samma typ, enligt Ørsnes klassificering, även om de i övrigt kan vara mycket olika, G2-fibulor i Önsvala och Husie och G3-fibulor i Stehag. Endast i Stehaggraven tycks man, med mindre framgång, ha strävat efter att få ett fibulapar.

Det är påtagligt att de fibulor som kommer från Skåne utom Uppåkra till övervägande delen är hela. Skadade eller starkt korroderade exemplar förekommer men regelräta fragment har bara tillvaratagits i Gårdlösa, där ett fragment kommer från ett hus och ett från en brandgrav. Den detektorfunna fibulan från Nosaby är också ett fragment. Detta anger säkerligen att materialet i stor utsträckning stammar från gravar och inte från boplatser. Fibulor från detektorplatser, dvs. boplatser, är i betydligt högre grad fragmenterade. Detta är särskilt tydligt i det bornholmska materialet där detektorsökningar har en långvarig tradition och där boplatser avsökts under lång tid. Kanske kan fragmentet från Gårdlösa huset vara tecken på lokal bronsgjutning? Några deglar framkom vid undersökningen av boplaten (Stjernquist 1993 III:119). Fibulorna från Uppåkra är också i stor utsträckning fragmenterade. I studien av Uppåkras näbbfibulor framhöll jag att ca 1/3 av fibulorna utgjordes av fragment (Hårdh 1999:155). Med det nytilkomna materialet har andelen fragment stigit till 47 % (hösten 1999). Orsaken är tydligen att vid detektorsökning hittas de första åren stora (hela) föremål men allt eftersom ploglagret töms kommer alltmer fragment fram. Sannolikt är de fragmentariska fibulorna delade i forntiden. Undersökning av några delade fibulor

från Uppåkra har visat att de delats efter upphettning (muntlig uppgift E. Hjærtner-Holder). Detta stärker uppfattningen att de fragmenterade fibulorna är råmaterial för metallhantverket (jmf. Hårdh 1999:159 f.).

Ovan ställdes frågan om fibulor från gravar tenderar att vara längre än fibulor hittade på boplatser och om gravmaterialet alltså är ett urval. De här redovisade fibulorna, som hittats i kontext är få och anger inte en sådan skillnad. Såväl gravar som boplatser har långa fibulor, med en övervikt för fibulor över 50 mm. Uppåkrafibulorna skiljer sig alltså från materialet från övriga Skåne dels genom att de genomsnittligt är mindre, dels genom att de har en mycket hög fragmenteringsgrad. Till en del beror detta säkert på olikartade undersökningsmetoder men med största sannolikhet anger skillnaderna också Uppåkras särställning.

Uppåkrafibulor och fibulor från andra platser

En central avsikt med denna artikel är att undersöka om och i så fall i vilken grad fibulor från platser ute i det skånska landskapet har nära paralleller på uppåkraboplatser. Därför har alla tillgängliga fibulor granskats och jämförelser i detalj har företagits. Resultatet är att det går att spåra samband mellan också tämligen avlägsna delar av Skåne. Av fynden av gjutformer att döma har näbbfibulor gjutits i tvådelade formar av lera, som formats kring en modell, som kan ha givit upphov till flera formar och därtill flera fibulor av samma format och välvning. Fibulornas ornamentik kan varieras individuellt eftersom var och en gjuts i sin egen form (jmf. Hårdh 1999; Hedegaard 1990; 1991). Bland fibulorna från Skåne finns flera exempel på fibulor som kan ha en gemensam modermodell som utgångspunkt.

På Gårdlösa boplatser, i hus XXI har en ovanligt stor fibula framkommit (Stjernquist 1993 II, Pl. LXIII:1; Fig. 3). Den är något skadad i foten och mäter i nuvarande tillstånd 86 mm. Den har en nära parallell i Uppåkra, U 966. Uppåkrafibulan är 89 mm lång. Konturer och välvning är närmast identiska hos de två spännena. Båda tillhör G3-typen enligt Ørsnes klassificering. Gårdlösa fibulan har kraftiga, plastiskt beto-

nade lister medan uppåkrafibulans lister är tunna och låga. Uppåkrafibulan har tvärgående lister, som avskiljer huvud- och fotparti, vilket inte gårdlösaexemplaret har. Båda är ornerade med små instämplade punkter i rader (tydligare på uppåkraexemplaret). Båda har också mönster i form av ett djurhuvud på fibulahuvudet. Det som påtagligt skiljer de två fibulorna åt är nålfästet. Gårdlösa fibulan har tunnelkonstruktion vilket också avspeglar sig i de kraftiga knopparna på spiralplattan. Uppåkrafibulans nålfäste är borttaget men har uppenbarligen bestått av en tapp. De två fibulorna kan mycket väl ha en gemensam modermodell men gårdlösa fibulan är tillverkad enligt tekniska traditioner som hör hemma i östra delen av Sydskandinavien medan uppåkrafibulan, genom sitt nålfäste avslöjar ett samband med västliga traditioner. Formen förekommer emellertid inte bland de danska fibulor som jag granskat och storleken anger snarast ett skånsk/själländskt samband.

Fyra fibulor, från Björkeröd, Stehag; Önsvala, Nevishög och Uppåkra, U 2867 och U 4973 är varandra mycket lika till kontur, välvning och storlek (Fig. 7). Alla har dessutom samma slags nålfäste, tunnelkonstruktion. Önsvala fibulan och U 2867 är G2-fibulor medan Stehag och U 4973 båda är G3-fibulor utan stämpelornering. Trots likheterna är alla fyra individer. De stämplade, U 2867 och Önsvala är stämplade med olika stämplor. Stehag fibulan utmärker sig genom att godset är ovanligt tjockt, dessutom är den kraftigt korroderad i ytan, vilket kan tyda på sämre legering. Kan detta vara "bysmedens" verk? Likheten mellan de fyra fibulorna är annars påtaglig. De utgör en tydlig västskånsk grupp. Det är sannolikt att de går tillbaka på någon gemensam modell och är säkerligen tillverkade i något slags samband även om det är sannolikt att det inte är samma person som tillverkat Stehag fibulan som de andra. En fibula från Ystad?, SHM 3414, ansluter till gruppen (Strömberg 1961II: Taf 61:10). Denna fibula har jag emellertid bara studerat på bild. Också i detta fallet var det av intresse att fastslå om likartade fibulor förekommer utanför Skåne. I det stora material som jag granskat från Bornholm finns ingen enda fibula som till formen överensstämmer med denna skånska grupp. Från

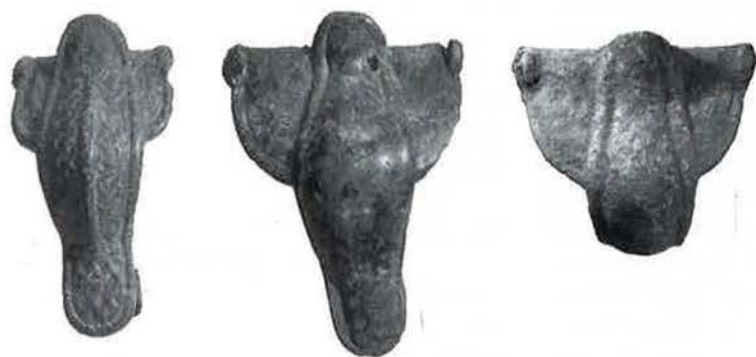

Fig. 8. Två fibulor från Husie och Uppåkra U 5375. Foto B. Almgren, LUHM. 1:1.

Själland, Nebble, Boeslunde, C 31205, kommer en fragmentarisk fibula som sannolikt haft liknade dimensioner och som också visar samma tydligt svängda kontur.

Fibulan från Järrestad (Strömberg 1961 II, Taf. 61:6) ingår på samma sätt i en liten grupp av tre tillsammans med U 1387 och U 3835. Järrestadfibulan är något större än U 1387 och något bredare än 3835. Dessa tre är knappast gjutna i samma form men, eftersom skillnaderna i storlek är små, kan de mycket väl gå tillbaka på en gemensam moderform. Storleksvariationen kan bero på att formar krympt då leran torkat.

Från okänd skånsk fyndort (SHM 1518, Strömberg 1991 II, Taf. 61:2) kommer en stor och kraftig fibula. Samma form och kontur uppvisar också en fibula från Uppåkra, U 2948, men eftersom denna är illa medfaren och tillplattad är exakta jämförelser svåra att göra.

En annan fibula med okänd fyndort (SHM 3765) har nålfäste med tunnelkonstruktion där järnbalken avslutats med lösa knoppar, som fallit av så att en avsats bildats överst på spiralplattan. Detta är en typ som är exklusiv för Skåne och Bornholm (Hårdh 1999:152 f.). Till konturen överensstämmer den nära med den fragmentariska uppåkrafibulan U 952 som dock har fasta knoppar. U 952 är förgylld. Båda fibulorna är stämplade med kvadratiske stämpelar med gallermönster.

En grav i Husie innehöll två fibulor av vilka den ena, den större, har paralleller i Uppåkra. Det är en stämpelornerad fibula med tunnelkonstruktion. Stämplarna har formen av små halvmånar och järntenen som spiralen suttit på avslutas med små lösa knoppar. Såväl de lösa

knopparna som stämpelornamentiken har flera paralleller i Uppåkra (Fig. 8). Den fragmentariska fibulan U 5375 har samma kontur på det bevarade huvudpartiet som Husiefibulan. Flera uppåkrafibulor har samma kontur men är mindre, U 212, U 1632, U 5448. Gruppen har också paralleller på Bornholm. Här rör det sig alltså mer om formmässiga likheter än om direkta tekniska samband.

Näbbfibulan i grav 11, Önsvala är som ovan nämnts egenartad eftersom den i allt liknar en G3-fibula men har runda perforeringar i spiralplattan och alltså borde klassas som en G1-fibula (Fig. 6). Gravgåvorna i övrigt ger inga kronologiska hållpunkter (Larsson 1982:163). Önsvalafibulan liknar G3-fibulan U 2189, som dock är något större.

Fibulan från Gråmanstorp är en slank G3-fibula med vissa likheter med en grupp små slanka fibulor i Uppåkra, U 160 m.fl. men är något större och bredare än de. Här är det alltså bara formmässiga likheter, inte tekniska

Näbbfibulan från Bodarp nr 9, Bodarp är en mycket lång och slank fibula, sannolikt med tunnelkonstruktion, nålfästet är täckt av fastrostade textilier. I fibulans båda ändar finns stiliserade djurhuvuden. Den har mycket gemensamt med de två långa fibulorna från Gårdlösa och U 966 utan att man kan tala om ett direkt samband i tekniskt avseende (Fig. 3). Ödleansiktena är emellertid mycket likartat utformade. Också den fragmentariska fibulan från Brösarp har huvudänden utsmyckad med ett stiliserat ödleansikte. Denna fibula är emellertid bredare och grövre utförd än den eleganta Bodarpfibulan (Stjernquist 1948:49 ff.) Från

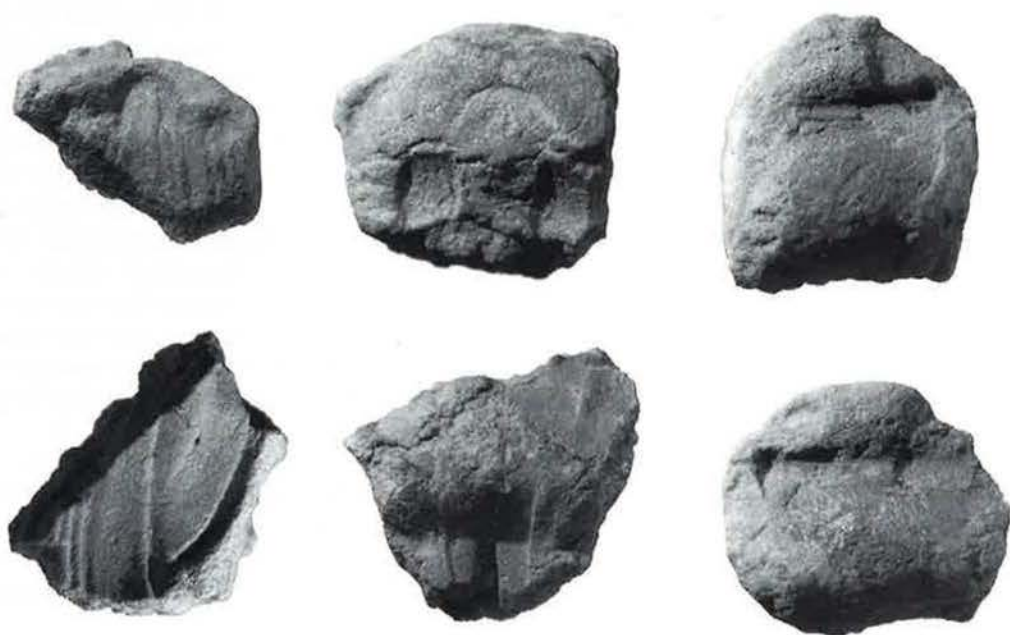

Fig. 9. Gjutformsfragment från Uppåkra, funna 1999. Foto B. Almgren, LUHM. 1:1.

Borrby nr 15 kommer en ovanligt stor fibula, 7x3 cm. Den påminner om Uppåkra 966 främst genom sin ornamentik av snedställda rader av små instämplade intryck (Strömberg 1973:233, Fig. 5). Den ovan nämnda fibulan från Nebble, Boeslunde med djurornamentik och inlagda granater (Fig. 4) har också ett stiliserat ödlehuvud av samma typ som på gårdlösa- och uppåkrafibulorna. Liksom de skånska fibulorna är också den själländska ett ovanligt stort exemplar (se ovan).

Flera fibulor i Skåne kan alltså fogas in i ett sammanhang med varandra och med fibulor från Uppåkra. Detta anger ett samband i produktionen mellan olika delar av landskapet.

Några fibulor har sina närmaste paralleller på Själland eller Bornholm. Från Bodarp nr 3, Bodarp och Gislöv, Ö. Nöbbelöv kommer långa fibulor, 68 respektive 56 mm långa, och med nålfäste av dubbla fästetappar som kan vara införda från Själland medan en förgylld fibula från Gårdlösa kan ha bornholmskt ursprung. Denna fibula har påtagligt smalare fot än huvud och är stämplad med koncentriska cirklar, båda dessa drag förekommer frekvent på Bornholm.

Den har en god parallell t.ex. i Klemensker 1235x20. Fibulan från Hagestad 19 har också en ovanligt smal fot och kan möjligen vara en import från Bornholm.

Tillverkning av näbbfibulor – tillverkningsplatser

De olika elementen hos näbbfibulan ger olika slag av information. Nålfästets utformning har knappast något intresse för kunden, utom att det ska fungera tillfredsställande. Det är en teknisk detalj, som främst ger information om den hantverkstradition hantverkaren skolats in i. Stämplarnas utformning kan bero på vilken uppsättning av stämplat som funnits tillgängligt i en verkstad men kan också visa på regionala moden eller traditioner. Fibulans kontur kan bero på vad slags modeller i form av t.ex. blymodeller eller färdiga fibulor, som funnits till hands att bygga formen kring. Fibulans storlek beror också på detta men också på vad köparen velat investera i metall. Detsamma gäller naturligtvis också beläggning med ädelmetaller.

Vid utgrävningar 1999 i Uppåkra kom, på

en begränsad yta, ett stort antal gjutformsfragment fram (Fig. 9). Sju fragment visar avtryck av näbbfibulor, tre av dessa visar huvudets undersida, en visar huvudets ovansida, två visar ovansidan av bågen med del av spiralplattan och en visar undersidan av foten med nålhållare. Ytterligare ett avtryck kan vara en del av bågen, men detta är mer osäkert. De tre fragmenten som visar huvudets undersida kommer alla från formar för gjutning av fibulor med tunnelkonstruktion. Det är alltid vanskligt att jämföra fibulor med de små fragmenten av gjutformar. För att säkert kunna förknippa en viss gjutform med en bestämd fibula skulle man behöva en form som visar hela fibulan. Med dessa små fragment kan man bara peka på allmänna överensstämmelser. Två fragment stammar båda från en, som det tycks, medelstor fibula med bredd över spiralplattan. U 4891 svarar ganska bra mot fördjupningarna i båda formarna. Avtrycken av tunnarna på den ena gjutformen är något längre än tunnarna på U 4891 medan den andra gjutformen har tunnelavtryck något kortare än tunnarna på U 4891. Det tredje fragmentet med avtryck från huvudpartiets baksida, visar troligen avtryck av en fibula med "avsats". Avtrycket motsvaras bra av U 512. Denna typ har sin starkaste förekomst på Uppåkra, ett exemplar finns från det övriga Skåne och en variant av typen finns på Bornholm (Hårdh 1999, Fig. 8). Härmed kan det alltså beläggas att denna fibulatype, med sin tydliga koncentration till Uppåkra, också tillverkats på platsen.

Ett gjutformsfragment visar huvudet och del av spiralplattan av framsidan till en medelstor fibula. Spiralplattans kraftigt utformade övre del anger tunnelkonstruktion. Längs bågens och spiralplattans konturer löper parallella fåror. Fragmentet motsvarar i stort sett formen på U 4458. Fragmenten som visar avtryck av fibulornas mittparti är svåra att jämföra med några bestämda fibulor. De ger en alltför allmän bild. Intressant är avtrycket av foten, som visar att nålhållaren gjutits som en rak platta, som sedan böjts.

Sammantaget visar gjutformarna att näbbfibulor gjutits på Uppåkraboplatsen i tvådelade lerformar. Avtrycken i formarna stämmer väl överens med de fibulor som hittats på platsen men

formarnas fragmentariska tillstånd gör det omöjligt att göra exakta jämförelser med fibulamaterialet. I övrigt visar avtrycken att nålfästen gjutits i tunnelkonstruktion, vilket är den absolut dominerande konstruktionen i Skåne och på Bornholm. Gjutformarna bekräftar alltså bilden som en analys av fibulamaterialet redan givit. Gjutformarna framkom i ett utkastlager och är tydligen sekundärt deponerade efter användningen. Några meter västerut från koncentrationen av gjutformar har en koncentration av näbbfibulor framkommit. De är samtliga fragmenterade och kan ha utgjort råmaterial till gjutning (Hårdh 1999, Fig. 13).

I det stora materialet av gjuteriavfall från Dagstorp finns några fragment av gjutformar med avtryck som kan identifieras. Tre fragment kommer från näbbfibulor, två avtryck av foten, ovansidan, och ett av huvudpartiet, undersidan (Becker 1999).

Det ena fotavtrycket visar foten till en mycket smal näbbfibula. Naturligtvis är det omöjligt att säga något bestämt om hur fibulan sett ut utifrån avtrycket av enbart foten men avtrycket passar bra till en liten serie av 4 närmast identiska fibulor från Uppåkra U 160, 1014, 2025, 3970, jmf. Hårdh 1999, Fig. 10). Dessa fibulor är inte nötta, de ligger spridda på olika platser på uppåkraboplatsen och är alltså inte några parfibulor från gravar. De har sannolikt tillverkats på boplatsen men den spridda förekomsten gör att de inte heller kan uppfattas som ett varulager.

Det andra fotavtrycket visar betydligt mindre av den färdiga fibulan. Fotavtrycket är bredare och har en mer avrundad kontur än den föregående. Bland uppåkräfibulorna finns många exemplar som kan ha gjutits i en form av detta slag, men eftersom avtrycket visar en så liten del av fibulan är identifieringen osäker.

Avtrycket av huvudpartiet visar baksidan med nålfäste av s.k. tunnelkonstruktion alltså det drag som tydligt utmärker näbbfibulor i den östra delen av deras utbredningsområde.

Bland gjutformarna från Dagstorp har i övrigt identifierats formen till ett rektangulärt spänne och några nålar. Det rektangulära avtrycket har paralleller i Uppåkra i de rektangulära spännena U 2199 och U 3885. Av-

tryck av ett runt, slätt föremål är möjligen baksidan till ett runt spänne.

Materialet av gjutformar från Dagstorp visar, där avtrycken kunnat identifieras, på former typiska för vendeltid. Formerna förekommer i smyckematerialet bl.a. från Uppåkra och anger en produktion av samma slag som den man kan vänta sig på Uppåkraboplatsen utifrån det detektorfunna smyckematerialet och gjutformsfragmenten. Det är rimligt att tänka sig att samma hantverkare, eller hantverkare i nära kontakt med varandra, arbetat i såväl Uppåkra som Dagstorp. I Dagstorp hade resterna från gjutningen, deglar, formar, smältor mm samlats och deponerats i en grop invid gaveln till ett långhus.

1985 undersöktes en boplatz med grophus i Östra Torp. I ett av dessa fanns två fragment av gjutformar för tillverkning av näbbfibulor. Båda fragmenten visar ovansidan av fibulans fot. Båda har dubbla lister längs fotens konturer samt början till en dubbel mittlist. Eftersom det rör sig om avtryck enbart av foten är det svårt att närmare uttala sig om typen av fibulor, som gjutits. Fotavtrycken passar bra in i en allmän grupp av medelstora fibulor, representerade bl.a. på Uppåkra. Båda fragmenten har också ingjöt från fotänden. Gjutformarna är mycket hårt brända, nästan sintrade. I huset fanns en rektangulär lerkonstruktion i två lager med ett sotlager emellan, kanske arbetsplatsen. Lerplattan var också mycket hårt bränd, vilket kan ange att formarnas hårda bränning är sekundär. I grop-huset fanns också rester av en balansvåg. (Jeppson 1995; Callmer 1995:51 ff., Fig. 14).

Bland gjutformsfragmenten från Uppåkra, Dagstorp och Östra Torp finns alltså gjutformar till näbbfibulor. Dessa anger att näbbfibulor gjutits i tvådelade lerformar. Förfarandet stämmer väl med de antaganden som Hedegaard gjort angående tillverkningen av näbbfibulor (1990; 1991). Hittills har det inte varit möjligt att otvetydigt knyta någon gjutform direkt till någon bestämd fibula även om goda överensstämmelser finns mellan formar och fibulor. Detta beror framför allt på att gjutformarna är mycket fragmentariska. Formarna överensstämmer emellertid väl med de vanligaste fibulaformerna i Skåne. Fem fragment med nålfäste har hittills framkommit. De är alla av typ 1, tunnelkonstruktion,

alltså den konstruktion som den absoluta majoriteten av de skånska och bornholmska fibulorna uppvisar.

Det står också klart att produktionen i Uppåkra och Dagstorp varit nära besläktade. Det är inte orimligt att samma hantverkare varit verksamma på båda platserna. Östra Torp-materialet är för litet för att man klart ska våga uttala sig men ingenting motsäger att hantverkaren här också arbetat i samma tradition som materialen från Uppåkra och Dagstorp anger.

Fibulorna själva kan också ge en del antydningar om hantverkets villkor. Kvalitetskillnaderna är ofta påtagliga. Vissa fibulor är elegant utformade och har en ornamentik som visar på ett säkert och väl tränat handlag medan andra är mer valhant framställda. Vissa fibulor har, trots sin långa vistelse i jord, en slät och blank yta, som sannolikt anger en god legering. Andra fibulor utmärks t.ex. av mycket tjockt gods ibland förknippat med starkt korroderad yta, så att man kan misstänka en sämre legering.

De två fibulorna från Stehag är informativa i detta sammanhang. Det ser ut som om man eftersträvat att tillverka ett par med likartat utseende men inte lyckats riktigt. De två fibulorna liknar varandra men är inte identiska. Den ena är något större och har konturer som nära överensstämmer med den stora fibulan från Önsvala. Här kan man tänka sig en gemensam modell eller att Stehagfibulan kopierats från en annan fibula. Det tjocka godset och möjligen en sämre legering avslöjar att hantverkaren inte varit rutinerad. Den andra fibulan är tunnare och något mindre. Den har samma kraftigt korroderade yta. Kan den vara en kopia av den första fibulan, där man försökt att spara på material?

Näbbfibulor i Skåne – införsel och produktion

Genomgången av de skånska näbbfibulorna ut-
anför Uppåkra har visat att det övervägande flertalet tillverkats enligt traditioner som kan förknippas med östra Sydsandinavien. De visar nära samhörighet med framför allt fibulor från Uppåkra och Bornholm men en del drag hos fibulamaterialet är också specifikt för Skåne samtidigt som vissa drag som utmärker Själland

också kan iakttas i det skånska beståndet. Det är rimligt att tänka sig att de flesta av de fibulor som hittats i nuvarande Skåne också tillverkats där. Några fibulor kan emellertid, genom att de uppvisar flera drag som är utmärkande för ett annat område, vara införda till Skåne. Två fibulor, Bodarp nr 3, Bodarp och Gislöv, Östra Nöbbelöv kan mycket väl vara import från Själland medan de små fibulorna med enkel nålfästetapp från Gårdlösa, Smedstorp; Önsvala, Nevishög och Skåne u. f. (SHM 1899) kan häröra från ännu västligare områden, Fyn eller Jylland. Två fibulor, från Gårdlösa och Hagestad i sydvästra Skåne kan vara import från Bornholm. Problemet är, som alltid, att det inte går att avgöra om föremålet eller den som tillverkat det flyttat på sig. Fibulorna från Bodarp, Gislöv, Hagestad och Önsvala kommer från gravar och det är frestande att spekulera huruvida de gravlagda kvinnorna varit inflyttade. Önsvala grav 2 innehöll tre näbbfibulor. Den gravlagda kvinnan uppges ha varit ca. 70 år gammal (Larsson 1982:164). Vad som är förbryllande är att de två små fibulorna har sina närmaste motsvarigheter i västra Sydsandinavien, t.ex. på Jylland medan den stora fibulan ingår i en liten västskånsk grupp, som mycket väl kan vara tillverkad på Uppåkra. Har hon haft med sig de två små fibulorna från Jylland och skaffat sig den tredje i Skåne? En av de små fibulorna är kraftigt nött medan den stora har mycket tydliga stämpelinttryck och ser "ny" ut. Alla är fibulorna stämpelornerade och klassificerade som G2 enligt Ørnsnes. Alla tre visar spår av förgyllning, vilket också gäller en bronsnål med polyedriskt huvud i samma grav.

På Önsvala gravfältet finns också en grav från folkvandringstid med bl.a. en relieffibula. Intressant är att samtliga föremål i denna rika grav har goda paralleller i Mellansverige och ett rimligt antagande är att kvinnan i graven, kanske i samband med giftermål flyttat till Skåne (Larsson 1982:188). Kan en liknande förklaring gälla denna något yngre grav? I så fall skulle damen vara inflyttad från Fyn eller Jylland och medfört de två små fibulorna. Den stora skulle hon sedan fått i Skåne. Att just den stora fibula är påfallande stämpelfrisk kan tala för detta antagande. Hennes smycken var förgyllda

oavsett typer och former. Möjligen tyder detta på att hela hennes smyckeuppsättning vid något tillfälle förgyllts.

De två fibulorna, som möjligen är införda från Bornholm, kommer båda från sydöstra Skåne. Ingen fibula med den smala foten har hittats i Uppåkra. Däremot har fibulor, som kan vara införda från väster en förekomst i såväl östra som västra Skåne.

Gjutformer från Uppåkra och andra boplatser visar att tillverkningen av bronssmycken, särskilt näbbfibulor, varit decentraliserad. Huvuddelen av fibulorna från Skåne kan associeras med fibulor från Uppåkra antingen nära, så att någon form av produktionssamband föreläggat eller också kan man se att de visar på samma såväl stilmässiga som tekniska tradition. Här kan man gruppera fibulorna i olika grader av likhet:

Grupp 1 omfattar fibulor som kan ha kommit ur samma form eller som har en gemensam modermodell, med inga eller små justeringar, t.ex. reffling av lister eller stämpelornering. Exempel på detta är de ovan nämnda fyra små fibulorna från Uppåkra (Hårdh 1999, Fig. 10).

Grupp 2 omfattar fibulor där kontur och välvning tyder på ett gemensamt ursprung antingen i en gemensam modermodell eller att en färdig fibula har använts som utgångspunkt för tillverkning av nya fibulor. Här finns ett tekniskt samband men hantverkarna kan ha varit olika personer. Exempel på detta är den ovan nämnda gruppen av fyra fibulor från olika västskånska platser. Gruppen är geografiskt sammanhållen men detaljer i fibulornas tillverkning anger att de sannolikt tillverkats i olika sammanhang. Två fibulor från Uppåkra respektive Gårdlösa har med stor sannolikhet ett gemensamt ursprung i en modell men nålfästena är tillverkade i olika traditioner vilket troligen anger olika hantverkare. Uppåkras fibulan kanske rentav är införd från Själland och kan ha blivit utgångspunkt för vidare tillverkning i Skåne. Två uppåkras fibulor och en från Järrestad kan också ha ett gemensamt ursprung men är inte gjutna i samma form. Den ena uppåkras fibulan, U 3835, skiljer sig också från de övriga genom ett mycket tjockt gods, vilket kan ange att olika hantverkare varit verksamma.

Grupp 3 är ett steg lösligare sammansatt. Den består av fibulor med tydliga överensstämmelser i detaljer av teknisk eller ornamentell art. Hit hör t.ex. en typ av fibulor, som förekommer i Skåne och på Bornholm, där balken, som nålspiralen sitter på avslutats med lösa knoppar. Dessa har vanligtvis fallit av och resultatet blir en indragning, en sorts avsats överst på spiralplattan. Dessa fibulor är av olika storlekar och visar sådana variationer i konturer att de inte kan ha samband i modermodeller eller liknande (Hårdh 1999, Fig. 8). På Bornholm tillhör denna anordning Ørsnes G1 medan de skånska fibulorna tillhör G2. De skånska exemplaren kommer samtliga utom SHM 3765, okänd fyndort, från Uppåkra. Gjutformar visar också, som ovan nämnts, att formen tillverkats i Uppåkra. Också i stämplornamentiken finns geografiska skillnader. Uppåkrafibulorna av denna specialtyp är alla stämplade med halvmånformade figurer med upphöjda punkter, de bornholmska fibulorna är stämplade med koncentriska cirklar, små fyrkanter eller s-formade figurer. Bland de skånska fibulorna skiljer den med okänd fyndort ut sig då den är stämplad med fyrkanter, liksom flera bornholmska exemplar (Hårdh 1999:153; Strömberg 1961, Taf. 61:11).

Till grupp 4 slutligen kan vi föra storskaliga regionala traditioner främst uttryckta i tekniska element, t.ex. nålfästets utformning, eller i storleksvariationer, t.ex. fibulor tillverkade i den skånsk-bornholmska hantverkstraditionen.

Diskussion

Den inledningsvis nämnda studien av korsformiga spännen i England och på Kontinenten visade tydligt på hur tekniska aspekter kan ange grupperingar eller samband mellan spännen och på så sätt ange tidsmässiga och geografiska mönster (Mortimer 1999:89). Studien av näbbfibulorna har visat att sådana mönster också kan spåras i sydsandinavisk vendeltid. Nu gäller frågan om vi utifrån sammanställningarna ovan kan dra några slutsatser om hantverkets organisation i Sydsandinavien i vendeltid?

Claude, som diskuterat hantverkets organisation i merovingeriket refererar den omfattande diskussionen kring fast boende eller vandrande

hantverkare. Hans egen sammanställning bygger på historiska källor. De skrivna källorna tillåter varken belägg för eller avvisande av teorin om vandrande hantverkare. Däremot nämns flerfaldiga gånger hantverkare som tillryggalagt avsevärda sträckor för att anta ett arbete. Om dessa resor var engångsföreteelser eller om en och samma hantverkare upprepade gånger flyttade sin verksamhet, kan inte avgöras. Det är därför, enligt Claude, lämpligt att tala om, inte vandrande hantverkare utan om mobila hantverkare. "Mit diesem Begriff (mobilen Handwerker) bezeichnen wir einen Handwerker, der berufsbedingt seinen Arbeitsort wechselt, wobei die Häufigkeit der Reisen für die Definition ohne Belang ist" (Claude 1981:243).

Man kan förutsätta att det var de högt specialiserade hantverkarna som bytte arbetsort (Claude 1981:246). Hur specialiserad var bronsgjutaren som tillverkade näbbfibulor i Skåne?

Ett ständigt diskussionsämne är hantverkarens ställning, fri eller ofri. Något entydigt svar går inte att få fram genom skrivna källor. Claude visar på att källorna ofta nämner ofria *artifices* men att fria hantverkare likaså förekommer (Claude 1981:248 f.).

Steuer sammanfattar hantverksproduktionen i sydvästra Tyskland under 3-400-talen så, att hantverksproduktionen var förlagd till elitens storgårdar. Råvaror för metallhantverket utvanns huvudsakligen genom plundring av romerska ruiner. De politiskt och ekonomiskt självständiga stormännen försåg sina respektive territorier med vapen och smycken. Romerska glas- och vapenverkstäder överflyttades från de krympande städerna till storgårdarna/höjdboplatserna.

Vid uppkomsten av det merovingiska kungadömet ändrar sig denna struktur återigen. I Frankeriket blev hantverksproduktionen på ett helt annat sätt monopoliserad. Kungsgårdar, biskopssäten samt adelsbosättningar kom att överta, i koncentrerad form, den roll som tidigare bosättningar innehaft, något som ger embryot till den senare stadsutvecklingen (Steuer 1993:140 f.).

Ett märkligt förhållande är att konsthantverket inte uppskattades. Praktfulla guldsmedsarbeten blev ofta nedsmälta. Materialet var det som räknades, inte det nedlagda arbetet. Värde-

föremål kunde uppskattas efter vikt inte efter sin konstskicklighet, ett synsätt som t.o.m. en bildad man som Gregorius av Tour tycks ha delat (Claude 1981:255). Man utgick uppenbarligen från att man från materialet när som helst kunde få nya ädelmetallföremål utan alltför stora kostnader, ett synsätt som uppenbarligen varit vanligt också i skandinavisk vikingatid (jmf. hacksilverfynden). I helgonbiografin över den helige Eligius, 700-talet, nämns hans verksamhet som guldsmed som en själlös bisak (Roth 1986:41).

Det är naturligtvis vanskligt att överföra exempel som dessa på Sydskandinavien och det är ännu för tidigt att diskutera hantverkets organisation i Skåne i vendeltid. Uppåkraboplatsens karaktär måste bli klarare belyst. På nuvarande tidpunkt kan vi fastslå att det är fråga om en boplats och en produktionsplats. Resultat från det senaste årets utgrävningar (1999) har visat att metallhantverket har en lång historia på platsen med belägg från förromersk järnålder, vendeltid och vikingatid. Den vendeltida produktionen har sannolikt varit omfattande. Uppåkraboplatsen har den största samling vendeltida spännen som överhuvud taget är känd från någon boplats. Gjutformar och mängden fragmenterade spännen tyder på tillverkning av näbbfibulor i stor skala. Den stora andelen fragmenterade fibulor kan tyda på en inställning till konsthantverksprodukter liknande den i de ovan refererade exemplen. Ännu är emellertid karaktären av den vendeltida bosättningen på Uppåkra okänd. Bosättingens utformning har naturligtvis en avgörande betydelse när det gäller att förstå hantverkets utformning och villkor. Var bosättningen en samling gårdar med produktion som bisyssla? Fanns det en central person/familj som knutit hantverkare till sig? Ansamlingen av metallföremål på Uppåkra kan tyda på något slags monopol på råvaror länkat till rollen som central plats (Hårdh 1999). Hur centraliserad var tillverkningen? Enligt ovan nämnda exempel kan man på Kontinenten möjligen se en utveckling där produktionen förläggs till storgårdar för att efterhand bli koncentrerad till några platser av central karaktär. Förhållandena i Sydskandinavien kan naturligtvis inte jämföras

direkt med exemplen från merovingiskt/karolingiskt område. De historiska omständigheterna är alltför olika. Emellertid har bronshantverket i Skandinavien uppenbarligen genomgått en liknade utveckling mot koncentration under loppet av yngre järnålder (Callmer 1995). Fynden av gjutformar på olika platser i Skåne visar på ett mått av decentralisering av tillverkningen av näbbfibulor. Detta säger emellertid ingenting om organiseringen av produktionen. I vilken grad produktionen på platser som Dagstorp och Östra Torp var knuten till något centrum eller självständig är en fråga som måste lämnas öppen tills vidare.

Detsamma gäller naturligtvis också hantverkarnas ställning. Var de beroende av en enda uppdragsgivare eller kunde de ta tillfälliga uppdrag? Fyndet av gjuteriavfallet i Dagstorp är viktigt i detta sammanhang. Produktionen överensstämmer med materialet från Uppåkra. Den tilltäckta gropan kan tolkas så, att en hantverkare under en begränsad tid uppehållit sig vid gården och tillverkat en uppsättning spännen. När uppdraget var genomfört deponerades allt avfall i en grop innan han gav sig av. Det kan ha varit en specialist från Uppåkra på kortfristig besök. De klumpigt tillverkade fibulorna från Stehag visar möjligen en annan situation. Här är det kanske istället ett hemmahantverk, utfört av någon mindre förfaren hantverkare om man nu vågar anta att en mobil hantverkare också åtminstone i någon grad var en specialist.

Det stora materialet av näbbfibulor är naturligtvis en utmärkt utgångspunkt om man vill diskutera t.ex. verkstadskretsar. Det har visat sig att tydliga, storskaligt regionala traditioner kan påvisas, däremot inga skarpa gränser, snarare flytande övergångar mellan olika hantverks-traditioner. De skånska näbbfibulorna tillhör samma övergripande tradition som de bornholmska men västliga impulser, särskilt från Själland finns också. Här kan Uppåkraboplatsen ha fungerat som en förmedlande länk genom spridning av främmande former till olika delar av landskapet. Detta mönster visar sannolikt en flexibel tillverkning, stimulerad av importfibulor och modeller samt folk som rört sig, såväl producenter som konsumenter.

Noter

1. Fibulor med fastrostade textilrester, som täckt nålfästet från Gårdlösa och Önsvala, har röntgenfotograferats genom B. Gerlachs försorg för vilket jag tackar varmt.
2. Två fibulor, Vä och Nosaby, är nya detektorfynd som tagits fram inom ett projekt som leds av prof. Johan Callmer. Jag framför härmed mitt tack för att jag fått tillgång till dessa.

Referenser

- Arrhenius, B. 1999. De likarmade spännena från Vendeltid funna på uppåkraboplatsen. *Fynden i Centrum. Keramik, glas, metall. Uppåkrastudier 2*. Lund.
- Becker, N. 1999. De vendeltida gårdslämningarna i Dagstorp. Skåne. *UV Syd Rapport 1999:62*. Lund.
- Branca, A. 1999. Fågelfibulor - en exklusiv grupp. *Fynden i Centrum. Keramik, glas, metall. Uppåkrastudier 2*. Lund.
- Callmer, J. 1995. Hantverksproduktion, samhällsförändringar och bebyggelse. *Produktion og samfunn. Varia 30, Universitetets Oldsaksamling*.
- Claude, D. 1981. Die Handwerker der Merowingerzeit nach den erzählenden und urkundlichen Quellen. *Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*.
- Jankuhn, H. (Hrsg.). Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Dritte Folge, Bd. 122. Göttingen.
- Hedegaard, K. R. 1990. *Støbning af yngre germanertids bronzefibler*. Manuskript.
- 1991. *Støbt? Eksperimentel bronzestøbning af fibulatyper fra yngre germanertid og tidligste vikingetid i Sydskandinavien*. Hovedfagspeciale. København.
- Hårdh, B. 1999. Näbbfibulan - ett vendeltida vardagsspänne. *Fynden i Centrum. Keramik, glas, metall. Uppåkrastudier 2*. Lund.
- Jeppson, A. 1995. Skåne, Lilla Isie och Östra Torps socknar. *UV Syd Rapport 1995:22*. Lund.
- Jørgensen, L. & Nørgård Jørgensen, A. 1997. *Nørre Sandegård Vest. A Cemetery from the 6th - 8th Centuries on Bornholm*. København.
- Larsson, L. 1982. Gräber und Siedlungsreste der jüngeren Eisenzeit bei Önsvala im südwestlichen Schonen, Schweden. *Acta Archaeologica* Vol. 52, 1981.
- Mortimer, C. 1999. Technical analysis of the cruciform brooch. *Völker an Nord- und Ostsee und die Franken*. Bonn.
- Ohlsson, T. 1971. Rapport från Västra Karaby. *Ale 1971:2*.
- Pettersson, J. 1970. Rapport från Önsvala. *Ale 1970:1*.
- Roth, H. 1986. *Kunst und Kunsthandwerk im frühen Mittelalter. Archäologische Zeugnisse von Childerich I bis zu Karl dem Grosse*. Stuttgart.
- Steuer, H. 1993. Handwerk auf spätantiken Höhensiedlungen des 4./5. Jahrhunderts in Südwestdeutschland. *The Archaeology of Gudme and Lundeberg*. København.
- Stjernquist, B. 1948. A Scanian Grave Find from the Vendel Time. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum*.
- 1951. *Vä under järnåldern*. Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund. Lund.
- 1993. *Gårdlösa. An Iron Age Community in its Natural and Social Setting*, II-III. Lund.
- Strömberg, M. 1961. *Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen*, I-II. Lund.
- 1973. Nya fynd av vendeltidsfibulor i Skåne. *Honos Ella Kivikoski. FFT 75*. Helsingfors.
- 1978. En kustby i Ystad - före stadens tillkomst. *Ystadiana XXII 1978*.
- Ørsnes, M. 1966. *Form og stil*. København.

Muntlig uppgift

Eva Hjartner-Holder, Riksantikvarieämbetet, Geoarkologiskt laboratorium, Uppsala

Katalog

- Bodarp nr 3*, Bodarp LUHM 28113. Gravfynd. G2, 68x30 mm, nålfäste typ 2.
- Bodarp nr 9*, Bodarp LUHM 28540. Gravfynd. G3, 77x48 mm, nålfäste typ 1.
- Sandby nr 15*, Borrbj. LUHM. G2, 7x3 cm, nålfäste typ 1 (Strömberg 1973).
- Brösarp*, Brösarp SHM 9822: 816. Fragment, (L. 5,7 cm), nålfäste typ 1.
- Björsgård*, Gråmantorp LUHM 29122. G2, 47x23, nålfäste typ 1 (Strömberg 1961 II:48, Taf. 46:1).
- Dagstorp*, Dagstorp, UV Syd. Boplatssfynd. G2, 55x31, nålfäste typ 1.
- Hagestad 19*, Hagestad. Gravfynd. G3, 65x30, nålfäste typ 1.
- Hagestad 38*, Hagestad. Boplatssfynd. G3, 56x26, nålfäste typ 1.
- Husie nr 12*, Husie SHM 17704. Gravfynd. G2, 46x33, nålfäste typ 1; G2, 43x22, nålfäste typ 1.

- Järrestad*, Järrestad SHM 9822: 815. G3, 45x24, nålfäste typ 1.
- Kasernen*, Landskrona. I privat ägo. G3?, 5,9 cm lång (Strömberg 1961 II:43).
- Lund*, LUHM 12654. G1 med lös spiralplatta, 36x21.
- Löddeköpinge, Löddeköpinge SHM 2110. Korroderad och skadad, nålfäste typ 1.
- Önsvåla*, Nevishög. Gravfynd. Grav 2, G2, 58x32, nålfäste typ 1; G2, 40x23, nålfäste typ 3; G2, 33x19, nålfäste typ 3. Spår av förgyllning på samtliga. Grav 11, G1, 49x32, nålfäste typ 1.
- Nosaby*. Detektorfynd. G3, fragment, nålfäste typ 1.
- Gårdlösa*, Smedstorp. Boplat fynd. G3, (86)x39, nålfäste typ 1; G2, 42x22, förgylld, nålfäste typ 1; G3?, 40x16, nålfäste typ 3; fragment med nålfäste typ 1, fragment fot.
- Björkeröd*, Stehag SHM 6761. Gravfynd? G3, 59x(30), nålfäste typ 1; G3?, (53)x28, nålfäste typ 1.
- Vä*, Detektorfynd 1998. G2, 45x25 mm, nålfäste typ 1.
- Vä*, LUHM Stjernquist 1951, Fig. 42:5, G2, nålfäste typ 1, ca 55 mm
- Vä*, privat ägo. Stjernquist 1951, Fig. 42:4, G2, nålfäste typ 1, ca 4 cm
- Vä*, Detektorfynd. G2, 46x25 mm, nålfäste typ 1.
- Västra Karaby nr 24*, Västra Karaby. Boplat fynd, G2, 48x25, nålfäste typ 1.
- Almehög*, Ystad LUHM 24895. G3, 34x16 mm, nålfäste typ 1.
- Kv. Tankbåten*, Ystad. Ystad Museum. Boplat fynd. G1, (Strömberg 1978:53, Fig. 22).
- Kv. Tankbåten*, Ystad. Ystad Museum. Gravfynd. G2, 4,7x2. nålfäste typ 3? (Strömberg 1978:90 ff., Fig. 41).
- Ystad?* SHM 3414. G3, L 5,7 cm, nålfäste typ 1 (Strömberg 1961 II: 87, Taf. 61:10). Åhus.
- Gislöv nr 23*, Östra Nöbbelöv LUHM 29071. Gravfynd, G3, 56x22, nålfäste typ 2.
- Skåne* u.f. SHM 1518. G2, 71x32, nålfäste typ 1.
- Skåne* u.f. SHM 1899. G2, 46x24, nålfäste typ 3.
- Skåne* u.f. SHM 3765. G2, 45x28, nålfäste typ 1.
- Skåne* u.f. SHM 18667:17, G3, L. 5,8, nålfäste typ 1. (Strömberg 1961 II:90, Taf. 61:8).

Flera spår av en tidig kristen mission i Uppåkra.

Bertil Helgesson

More traces of an early Christian mission in Uppåkra

This paper deals with six objects found at the large iron age settlement at Uppåkra, Scania, Sweden. They are a mount for a shrine, a hinge for a shrine, three enamelled mounts, and a, previously published, animal-shaped statuette. Four of the objects were produced on Ireland and the other two unspecified in western Europe in the late 7th or early 9th century A.D. It is suggested that the objects came to Uppåkra in connection with an early Christian mission, perhaps in the 8th or 9th centuries A.D. Four of the objects are found close together in an area where many prestigious objects have been found. This might be the place of an residential building in Uppåkra, perhaps a large "hall".

Bertil Helgesson, Arkeologiska institutionen, Sandgatan 1, SE-223 50 LUND.

Inledning

I en tidigare uppsats med titeln "HELGE-ett spår av en tidig kristen mission i Uppåkra?" presenterade författaren en statyett som föreställer ett fyrfotadjur i kamp med två ormar. Statyetten är rikt ornerad i bl.a. stil F och är förmodligen tillverkad i Västeuropa. Dateringen bör ligga sent i 700-tal eller tidigt i 800-tal. Föremålets ikonografi kan sökas i den kristna föreställningsvärlden och det är möjligt att det kommit till Uppåkra i samband med den tidiga kristna missionen under 800-talet. Det är också möjligt att statyetten spelat en aktiv kristen roll i Uppåkra (Helgesson 1999).

Missionen i Danmark och Sverige har sammanställts av Staecker, och dess tidiga stadier skall här bara beskrivas i korthet. En första missionsresa gjordes ca. 700 med påvlig fullmakt av en anglosaxare vid namn Willibrord. Han nådde Jylland där han träffade kung Angantyr. På hemvägen medförde han trettio danska ynglingar som han lät döpa till sjöss. Nästa kända missionsresa företogs 823 av biskop Ebo av Reims till Danmark, där han uppehöll sig hos kung Harald Klak. Kungen blev dock inte om-

vänd till kristendomen då utan först tre år senare. Ett kloster grundades i Itzehoe ca. 70 km söder om Hedeby och många döptes. En delegation från svearna 829 hos kejsar Ludwig den fromme anhöll om en missionär i landet, och Ansgar påbörjade sin första missionsresa. Han åkte sjövägen till Birka men blev överfallen, varvid gåvor och liturgiska föremål bortrövades. Han fortsatte resan och nådde svearnas land. Där mottogs han av kung Björn och fick lov att predika i staden. Flera invånare omvändes och ett kapell restes. Ansgars arbete med att sprida kristendomen fortsatte och 849 tog han initiativet till ett kyrkobygge i *Sliaswich* (Schleswig eller Hedeby), och att en präst skulle tjänstgöra där ständigt. År 854 begav sig Ansgar återigen till Birka för att finna att alla vedermöder från den första resan varit förgäves. Han fick åter tillåtelse till missionsarbete och erbjöds en tomt i Birka för att resa ett kapell. Han fick också löfte om att kyrkor fick byggas och att präster skulle få verka i landet. Någon gång efter 852 stängde kung Hårik I kyrkan i Schleswig och gudtjänster förbjöds. Före 860 öppnades kyrkan igen och

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 1-3. Skrinbeslag, U 5980. Fig. 2 och 3 skala 1:1. Foto B. Almgren.

Ansgar tilldelades dessutom en tomt i Ribe för att bygga ytterligare en kyrka. Ansgar dog 865 och eventuellt fortsattes hans missionsarbete av Rimbert. Adam av Bremen nämner en resa som Rimbert skall ha företagit till Birka. Det sena 800-talet innebar troligen att det danska riket förföll och makten fördelades på flera olika händer. Denna situation är också en realitet i början av 900-talet. Härmed finns också få uppgifter om missionsarbetet från denna tid (Staecker 1999:346 ff.).

Den ovan beskrivna statyetten av ett fyrfotadjur från Uppåkra skulle kunna uppfattas som ett byte från ett vikingatåg eller liknande, och därmed inte ha en kristen innebörd i Uppåkra. Samtidigt finns det ytterligare ett antal föremål från Uppåkra som det finns anledning att diskutera i detta sammanhang.

Material

1. Beslag (nock) till relikskrin (U 5980)? Beslaget är 67 mm långt, 12 mm brett och 11 mm högt. Det är takformat och har sidobrätten som ornerats med tvärställda streck längs kanterna. På beslaget finns två cylinderformade utbuktningar med genomgående hål som visar att det suttit fäst vid ett annat föremål. I ändarna av beslaget finns framställningar av huvuden. Dessa huvuden har rund kal hjässa (eventuellt en hjälm), spetsövala ögon, liten spetsig näsa och en utåtskjutande mun med kraftigt markerade läppar. Förmodligen rör det sig om framställningar av människo-ansikten (Fig. 1-4).

2. Gångjärn till husformat relikskrin (U5163, U 5171). Det mäter 34 x 33 mm, och hittades i två

delar på ett avstånd av 28 m. Gångjärnet är av förgylld brons och består av en halvcirkelformad platta vid vilken tre knoppar är fästade. På plattans mitt finns ett halvcirkelformat fält ornerat med flätbandsmönster. Detta fält inramas av en bård, ornerad med tvärställda streck. Ornamentiken är troligen utförd i karvsnitt. De tre knopparna är fyllda med röd emalj. Längs plattans raka kant sitter fyra genomborrade öglor som är gångjärnets fästansordning och dessa har en ornamentik av grankvistmönster. På plattans baksida sitter två metallstift med kvadratisk tvärsnitt. Dessa har varit till för att fästa gångjärnet i själva skrinet. På gångjärnets baksida sitter en slaggartad klump fastkorroderad (Fig. 5).

3. Runt emaljerat beslag (U 260). Beslaget är lätt skålformat och mäter 32 mm i diameter. Själva beslaget är i brons och den emaljerade delen är 29 mm i diameter. I ytterkanten finns en tunn bård av röd emalj. Bildframställningen domineras av ett likarmat kors, där mitten utgörs av en kvadratisk platta och de fyra armarna av rektangulära plattor. Plattorna är glasmosaiker, där ett geometriskt mönster lagts med vita och blå glasstavar.

Fig. 4. Detalj av skrinbeslag, U 5980. Foto B. Almgren

Fig. 5. Gångjärn, U 5163 och U 5171. Skala 1:1. Foto B. Almgren.

Runt dessa plattor finns ett listverk i röd emalj. I fälten mellan korsarmarna finns inlagda mönster i emalj. Dominerande här är Y- och L-former i gul emalj. De oregelbundet formade fälten däremellan är i grön emalj (Fig. 6).

4. Runt emaljerat beslag (U 52). Beslaget, som är ett fragment, mäter 26 x 18 mm och är skålfformat. Ursprungligen bör det ha haft en diameter av 36 mm. Bildframställningen påminner om U 260 där ett likarmat kors dominerar. Beslagets ytterkant är av grå eller ljus gul emalj, och samma färg har det listverk som bildar själva korset. Korsets mitt och armarna har varit en kvadratisk och fyra rektangulära plattor i blå emalj. Fälten mellan korsarmarna upptas dels av halvcirkelformer, som sitter vid ytterkanterna, och där innanför L-former. Dessa är i ljus grön respektive gul emalj (Fig. 6).

5. Runt emaljerat beslag (U 735). Beslaget är ett fragment (en kantbit) och mäter 31 x 20 mm. Det är plant och bör ursprungligen ha haft en diameter av 58 mm. Fragmentet har en tämligen anfränt yta, vilket gör det svårt att uppfatta ornamentiken

i alla detaljer. Den ena delen av fragmentet upptas av en volut i gul emalj mot en omgivning av vit emalj. Ut mot fragmentets kant, invid voluten, finns ett litet fält med ljus grön emalj. Den andra delen av fragmentet upptas av två L-former i gul emalj. Dessa bildar en fyrkant och diagonalt över denna fyrkant löper ett smalt område med gul emalj. Härmed bildas två trekanten inuti fyrkanten, och dessa är fyllda med emalj, troligen vit, gul eller gulgrön. Inom detta parti är beslaget särskilt anfränt och det är svårt att se former och färger. Invid denna fyrkant finns ett brett band med emalj som visar att det bevarade fragmentet bör vara en bård och har haft ett cirkelformat mittparti, omslutet av gul emalj. Detta mittparti har varit ca. 25 mm i diameter (Fig. 6).

6. Statyett i form av fyrfotadjur (U 4012) (Helgeson 1999:191 ff.).

Analys

U 5980 är ett unikt stycke som inte har några paralleller bland föremål i det nordiska föremåls-garnityret från järnåldern. Jag föreslår här att det eventuellt kan vara ett beslag som suttit pånocken till ett skrin, möjligen ett husformat relikskrin. De beslag som finns på irisk-skotska relikskrin från 700-800-tal (Blindheim 1984) visar släktskap med Uppåkrabeslaget. De är alla avlånga och avslutas med framställningar av huvuden i ändarna. Skillnader finns i att de irisk-skotska beslagen har avbildningar av djur, medan huvudena på Uppåkrabeslaget troligen framställer människor. Dessutom tittar djurhuvudena på de irisk-skotska skrinen bakåt över skrinet, medan huvudena på Uppåkrabeslaget tittar framåt ut från skrinet.

Fig. 6. Emaljbeslag, U 260, U 735 och U 52. Skala 1:1. Foto B. Almgren.

Huvudena på Uppåkrabeslaget är dessutom mera naturalistiska än de irisk-skotska (Ibid., Fig. 23, 28, 30, 39, 46 och 48). Slutligen är de irisk-skotska beslagen betydligt större än Uppåkrabeslaget. De irisk-skotska beslagen utgör en tämligen homogen grupp, från vilka Uppåkrabeslaget skiljer sig trots att grundformerna är desamma.

Det finns en del husformade kontinentala skrin därnocken pryds av beslag med framställningar av djur och människor. Det är kanske i samband med dessa som beslaget från Uppåkra skall ses. Dessa skrin är överlag mindre än de irisk-skotska, och kommer från olika håll i Europa. Ett ofta avbildat relikskrin kommer från Ennabeuren i Schwaben i södra Tyskland, och det hittades i altaret i sockenkyrkan. Skrinet kan dateras till ca. 700. På skrinet finns ett beslag med framställningar av två djur och en människa. Människan avbildas en face mitt på beslaget med utsträckta armar. Djuren (lejon?) avbildas i profil och de tittar ut från skrinet (Kunst und Kultur der Karolingerzeit 1999:528 f.). Ett annat relikskrin kommer från Enger utanför Herford i Westfalen i norra Tyskland. På detta skrin finns likaledes ett beslag men med fem små djurskulpturer, varav de två yttersta tittar ut från skrinet. Detta skrin kan dateras till 785 och var troligtvis en gåva från Karl den Store till hans gudson Widukind vid dennes kristna dop (Picton 1939:11, 116 och plate V:1-2). Båda dessa skrin kommer från områden som lydde under frankisk överhöghet, och båda har samma huslika form. Båda har också ett beslag pånocken med framställningar av djur och människor, och karaktären på beslagen visar släktskap med Uppåkrabeslaget. Trots skillnader menar jag att dessa tre beslag är ett uttryck för samma tradition. Skrinen från Ennabeuren och Enger är tämligen små och de benämnes ofta "bursenreliquiar" eller "taschenreliquiar", vilket indikerar att det var föremål som man bar med sig. Detta kan ha varit föremål som missionärer medförde och möjligen fanns dylika med bland de liturgiska föremål som Ansgar från-rövades på sin resa till Birka.

Själva huvudena på Uppåkrabeslaget är svåra att hitta paralleller till. Ett visst släktskap kan anas på imitationer av romerska guldmedaljonger från Midtmjelde och Tunalund, där hjälm, spetsig näsa och markerat käkparti klart framträder

(Mackeprang 1952:10 ff.). Likheter finns också med flera C-brakteater, där det ovala ögat, näsan och käkpartiet går igen (Ibid. 1952:Pl. 6 ff.). Hjässan på C-brakteaterna, däremot, är alltid prydda med frisyr och diadem. På ett par reliefspännen från Grönby i Skåne och Ilstedt i Schleswig finns också framställningar av ansikten i profil som påminner om U 5980. Här återkommer näsan, hakan och den släta hjässan (hjälmens?). Dessa två spännen kan dateras till ca. år 500 (Haseloff 1981a:89; Haseloff 1981b:743 f.). Alla dessa föremål kan förknippas med äldre germanertid i Nord- och Östersjöområdet. Näsa och hakparti återkommer också på flera guldgubbar, bl.a. från Bornholm och på en guldgubbepatris från Uppåkra. Dateringen av guldgubbar ligger sent i äldre och tidigt i yngre germanertid (Watt 1991, Fig. 7-9; Watt 1999:177 ff.). Till yngre germanertid (fr. a. 600-tal) daterar sig ryttarmotiv från Pliezhausen i Schwaben, Valsgärde 7 och 8, Vendel I och Sutton Hoo (Gaimster 1998:57 f.). Samma karaktäristik som finns på guldgubbarna återkommer här och dessutom har flera figurer hjälmar. Denna knytning mellan anglosaxiskt, alemanniskt och skandinaviskt område kan indikera en tillverkning av U 5980 inom västeuropeiskt område och kanske redan i 600-tal. Fynd av 600-talsskrin är kända både från alemanniskt och burgundiskt område (Kunst und Kultur der Karolingerzeit 1999:526 ff.), och de har beslag som, liksom U 5980, har små dimensioner.

Gångjärnet, U 5163 och U 5171, har flera paralleller på husformade relikskrin av irisk eller skotsk tillverkning. Blindheim har sammanställt dessa skrin (Blindheim 1984, namnen på skrinen följer Blindheim), och gångjärnen sitter på kortsidan och håller fast rörliga plattor som är låsmekanism och bärhandtag kombinerat. I synnerhet från fem skrin finns gångjärn som visar stort släktskap med Uppåkragångjärnet. Inga av gångjärnen är identiska men vissa grundläggande drag är gemensamma. Den halvcirkelformade plattan kommer igen hos alla skrinen, utom Melhus-skrinet där den är närmast rund. Lough Erne-skrinet, Monymusk-skrinet, Ranvaik-skrinet och Bologneskrinet, har alla ett halvcirkelformat mittfält på plattan. På Lough Erne-skrinet och Bologneskrinet är detta fält fyllt med flätband. Monymusk-skrinets mittfält har röd emalj, medan det på

Ranvaik-skrinet är genombrutet. Kanten runt mittfältet är på Bologne-skrinet och Ranvaik-skrinet oornrade, Lough Erne-skrinet har flätbandsmönster och Monymusk-skrinet röd emalj. Bologne-skrinet och Melhus-skrinet har knoppar med röd emalj fästade vid plattan, och detta har antagligen varit fallet för Ranvaik-skrinet också. Melhus-skrinets platta har ett V-format listverk, och i detta finns röd emalj och mosaikglas. Uppåkragångjärnet har fyra öglor där den rörliga plattan till låsmekanismen suttit fästad. Övriga gångjärn har tre förutom på Melhus-skrinet, där det finns två. De likheter som finns mellan Uppåkragångjärnet och de övriga gångjärnen visar klart på ett samband. Uppåkragångjärnet bör vara samtida med de irisk-skotska skrinen, och dateras till 700-talet eller möjligen 800-talet (Blindheim 1984:19, 32). Uppåkragångjärnet är tillverkat inom irisk-skotskt område och satt troligen på sin ursprungliga plats när det anlände till Uppåkra. Att någon medfört bara ett gångjärn verkar mindre sannolikt.

De tre emaljerade Uppåkrabeslagens proveniens skall likaledes sökas på Irland och det finns flera särdrag i deras utförande som visar på detta. Många irländska emaljarbeten är uppbyggda symmetriskt kring ett likarmat kors, och detta har U 52 och U 260 gemensamt med bl.a. ett beslag till ett hängkärl från Myklebostad i Norge (The Work of Angels 1990:61; Wikinger Waräger Normannen 1992:19, Abb. 2), tre beslag från Osebergsgraven (Grieg 1928:72 ff.; The Work of Angels 1990:38, 61) och ett ändbeslag från Antrim i Nordirland (The Work of Angels 1990:38, 62). Dateringen av dessa föremål är 700-800-tal (Ibid.). Ett annat särdrag är emaljarbetenas utformning där mönstren byggs upp med hjälp av olika fält i geometriska former. Detta går igen i de tre ovan nämnda föremålen, och även på holken och ovan delen av staven på en kräkla från Helgö (Homqvist 1961:112 ff.). Denna kräkla kan dateras till 700-talet (The Work of Angels 1990:152). Genomgående är en L-form i gul emalj som går igen på alla Uppåkrabeslagen, och även föremålen från Myklebostad, Oseberg och Helgö. Ett annat särdrag är att de iriska emaljarbetena är polykroma och i starka färger. Detta är fallet för samtliga här nämnda föremål. I många fall har vissa fält på emaljarbetena inläggningar av glasmosaik. Detta

gäller för U 260, och föremålen från Myklebostad, Oseberg, Antrim och Helgö. På U 735 finns en spiral eller volut i emalj. Detta motiv återfinns på en lång rad föremål av irisk tillverkning. Uppåkrabeslagen är tillverkade på Irland och kan dateras till 700-800-tal.

De tre emaljarbetena från Uppåkra är beslag och det är omöjligt att bestämma vilka föremål de ursprungligen suttit fästade vid. Beslaget från Myklebostad kommer från ett hängkärl och detta gäller också för en rad andra irländska emaljbeslag. Tillverkningen av hängkärl har en lång tradition på Irland och kan dateras från 500-800-tal (The Work of Angels 1990:47 ff., 61). Exempelvis innehöll Sutton Hoo-graven hängkärl (Bruce-Mitford 1983:202 ff.) och denna kan dateras till ca. 625-630. Varje hängkärl har vanligen tre beslag med krokar eller öglor vari länkar suttit fästade. Beslagen kan vara runda, ovala eller fyrkantiga och är ofta rikt ornerade. På en del av dem domineras bildfältet av voluter eller spiraler, ofta inlagda med emalj (Ibid.:47 ff.). På andra beslag dominerar bildframställningen av likarmade kors, likaså med emalj och ibland glasmosaik. Detta gäller exempelvis beslag från Manton, Faversham och Myklebostad (The Work of Angels 1990:50 f., 61). Till denna grupp skulle också U 52 och U 260 kunna föras. På U 735 finns ingen framställning av ett kors men är, som sagt, ett fragment av en bård. Detta har en parallell i beslaget från Manton som har mittfält och en yttre bård (Ibid.:50). I mittfältet finns ett likarmat kors och bården domineras av voluter. Beslagen är dessutom ungefär lika stora, 58 resp. 54 mm. Hängkärlens funktion är inte utredd, men de med kors har ett kristet bildspråk och därmed troligen också en kristen symbolik. Kärlen kan ha tillhört stormän och då varit delar av deras servis. De kan också ha varit liturgiska kärl och därmed viktiga inom religionsutövandet. Det ena behöver inte utesluta det andra.

De fem föremål från Uppåkra som omnämnes i denna uppsats är, liksom U 4012 (fyrfotadjuret), tillverkade inom områden som var kristna. Alla sex har ursprungligen utgjort delar av större föremål och det kan finnas flera olika förklaringar till varför de hamnat i Uppåkra. Ett alternativ är att föremålen var fragmenterade när de kom till Uppåkra. Detta skulle i så fall betyda att de in-

förts som skrot, eller liknande, och då möjligen som ett led i platsens metallförsörjning. Jag finner denna tolkning mindre sannolik, eftersom de mindre föremålen är fragmenterade och det finns inte mycket metall att utvinna, medan de större är tämligen hela trots att de innehåller mycket metall. Föremålen kan vara rövade under olika vikingafärder, och kan eventuellt komma från kloster eller kyrkor i Västeuropa. Då var det troligen hela föremål som hemfördes till Uppåkra och uppstyckningen gjordes sedermera på platsen. Ett tredje alternativ är att det rör sig om gåvor från bundsförvanter, stormän eller hövdingar i Västeuropa. Föremålen blir då tecken på överenskommelser eller allianser, och det är viktigt att de förblir intakta så länge alliansen varar. Ett fjärde alternativ är att dessa föremål kom till Uppåkra i samband med den tidiga mission som i korthet beskrevs ovan. Vi vet att Ansgar aktivt verkade i *Sliaswich*, Ribe och Birka, och måste i princip ha passerat Uppåkra vid flera tillfällen. Därmed menar jag att platsen säkerligen inte var okänd för Ansgar och andra missionärer, och borde vara ett lämpligt ställe att missionera på. Vi vet också att missionärer medförde gåvor och liturgiska föremål på sina resor, och det kan vara just sådana som beskrivs i denna uppsats. Föremålen kan ha spelat en aktiv kristen roll på Uppåkra.

Av de sex föremål som omnämnes här är fyra tillverkade på Irland, medan de andra två är ospecificerat från Västeuropa. Detta motsäger delvis en mission från tyskt område. En mission från insulärt håll finns inte belagd i Sydsandinavien under tidig vikingatid. Samtidigt vet vi att Willibrord nådde Jylland ca. 700, och dessutom att man från insulärt håll missionerade på Europas fastland från 600-talet och framåt (bl.a. bland saxarna). För övrigt finns få uppgifter om en mission i Sydsandinavien från denna tid. Arbman har diskuterat en grupp stora spännen och beslag från Danmark och Skåne, bl.a. från Hesselholm på Själland och Lyngby Torp på Jylland. Han menar att dessa visar på en nära knytning med anglo-saxiskt område, och att de ursprungligen kan ha suttit på relikskrin. Han sätter dem också i samband med en mission i Sydsandinavien innan den tyska missionen med Ebo startade 823 (Arbman 1956:109 ff.). Vi vet också att danska vikingar under senare delen av 800-talet

koloniserade stora delar av östra England i det s.k. Danelagen. Kontakten med det hedniska danska området fanns säkerligen kvar, samtidigt som man anpassade sig till engelska förhållanden med en kristen religion. Den kristna läran bör inte ha varit okänd för människor i Sydsandinavien vid denna tid och troligen fanns det också inhemska intressen av att anamma kristendomen.

De sex fynd som beskrivs här är funna på Uppåkra med hjälp av metalldetektorer och deras spridning på Uppåkraboplatsen uppvisar ett intressant mönster (Fig. 7). U 5163 och U 5171 resp. U 52 är hittade inom de södra delarna av boplatsen, med ett inbördes avstånd av ca. 150 m. Övriga fyra föremål (U 260, U 735, U 4012 och U 5980) är alla hittade inom den östra delen av boplatsen, och inom ett område som mäter 28 x 12 m. Detta område sammanfaller med en koncentration av bägarglas med datering till främst yngre järnålder (Stjernquist 1999). I anslutning till samma koncentration har också ett par guld-gubbar, bitguld, ett reliefspänne i silver, och ett förgyllt och granatprygt spänne av kontinental tillverkning hittats (LUHM 31000). Koncentrationen av prestigefyllda föremål kan inte vara en tillfällighet utan detta område måste ha haft en speciell funktion på boplatsen. Möjligen är detta platsen för en hallbyggnad (eller någon annan typ av "officiell" byggnad, vars form vi inte känner till idag) i likhet med dem som undersökts på senare år i t.ex. Tissø, Gudme och Lejre (Jørgensen 1998). Oberoende av hur föremålen hamnat på Uppåkra (rov, gåvor, mission), måste de ha förvarats någonstans på boplatsen och det tycks logiskt att det varit just i någon byggnad som tillhört de styrande på platsen. Hur föremålen förvarats i dessa byggnader vet vi inte, men antingen har de stått uppställda fullt synliga eller har de varit i säkert förvar, exempelvis inlåsta i kistor eller nergrävda under golvplankorna. Det sistnämnda kan förklara varför man hittar så många intakta praktstycken i Uppåkra.

Hallen, den stora byggnaden under järnåldern, förknippas med allsköns aktiviteter av social och religiös karaktär för de styrande i samhället (Lönnroth 1997). Mycket av det som försiggick där är omgivet av ett hedniskt töcken. Samtidigt måste detta ha varit det naturliga stället dit man

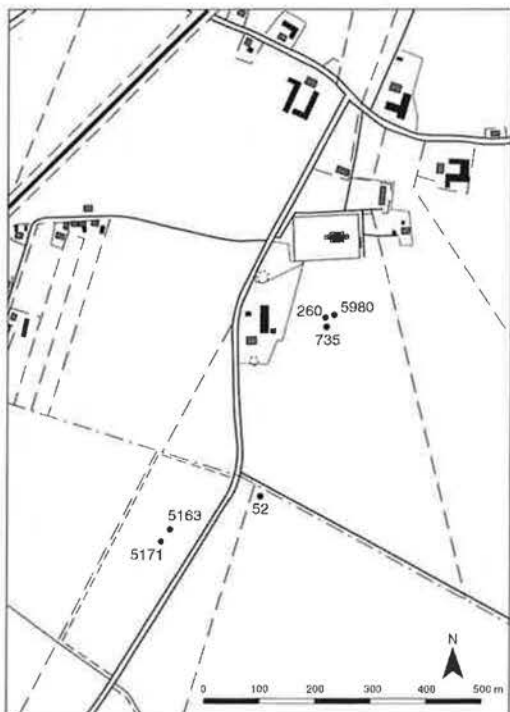

Fig. 7. Spridningen på Uppåkra av de föremål som diskuteras i texten.

inbjöd gäster. Ansgar emottogs, enligt krönikorna, 829 av kung Björn på Birka. Jag finner det logiskt att mötesstället var en kunglig hall och då istället på Adelsö, där kungen uppenbarligen residerade (Carlsson 1997). Att kristna missionärer mottogs av hövdingar eller stormän i det hedniska Norden är väl belagt i källorna. De mottogs som gäster och framförde sina ärenden som många andra. Den ena dagen var det en missionär, nästa dag en rik pälshandlare från någon skogstrakt, och den tredje dagen stormän och krigare från närområdet. Alla hade saker att berätta och det är inte säkert att missionärerna imponerade mest. Att missionärernas besök ändå framstår som uppseendeväckande beror kanske snarast på att de finns belagda i källorna, och hur forskningen tolkar innebörden av detta. Jag finner det fullt möjligt att missionärer kom till Uppåkra redan under 700-800-talen och emottogs i en hall, som var residens för den styrande på platsen. Gåvor utdelades och gästbud hölls. Var den styrande i Uppåkra vänligt inställd till kristendomen fick kanske missionärerna t.o.m. berätta

om "vite krist" i hallen. Nästa dag berättade en annan besökare om jättar med två huvuden i Midgårds utmarker. Eventuellt låg denna hall där vi idag har en markant koncentration av prestige-föremål och "kristna" föremål.

Referenser

- Arbman, H. 1956. The Skabersjö Brooch and some Danish Mounts. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum* 1956. Lund.
- Blindheim, M. 1984. A House-shaped Irish-Scots Reliquary in Bologna and its Place among the other Reliquaries. *Acta Archaeologica*, 55. Köpenhamn.
- Bruce-Mitford, R. 1983. The Hanging-Bowls. Care Evans, A. (red.). *The Sutton Hoo Ship Burial*. Volume 3. London.
- Carlsson, A. 1997. Birkas kungsgård på Adelsö och Svearnas Fornsigtuna-två aristokratiska miljöer i Mälardalen. Callmer, J. & Rosengren, E. (red.). "...gick Grendel att söka det höga huset..." *Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder*. Hallands Läns museers Skriftserie No 9/GOTARC C. Arkeologiska skrifter No 17. Halmstad.
- Gaimster, M. 1988. *Vendel period bracteates on Gotland. On the significance of Germanic art*. *Acta Archaeologica Lundensia series in 8°*, nr. 27. Lund.
- Grieg, S. 1928. *Osebergfundet. Bind II. Kongs-gaarden*. Brøgger, A.W. & Schetelig, H. (red.). Oslo.
- Haseloff, G. 1981a. Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit. Studien zu Salin's Stil I. Band I. *Vorgeschichtliche Forschungen*. Band 17 I. Berlin.
- 1981b. Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit. Studien zu Salin's Stil I. Band I. *Vorgeschichtliche Forschungen*. Band 17 III. Berlin.
- Helgesson, B. 1999. Helge-ett spår av en tidig kristen mission i Uppåkra? Hårdh, B. (red.). *Fynden i Centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra*. *Acta Archaeologica Lundensia series altera in 8° N° 30*. Lund.
- Holmqvist, W. 1961. Catalogue. Holmqvist, W. (red.). *Excavations at Helgö, I. Report for 1954-1956*. Stockholm.
- Jørgensen, L. 1998. En storgård fra vikingetid ved Tissø, Sjælland – en foreløbig præsentation. Larsen, L. & Hårdh, B. (red.). *Centrala platser, centrala frågor. Samhällsstrukturen under Järnåldern. Uppåkrastudier I*. *Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 28*. Lund.

- Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Große und Papst Leo III. in Paderborn.* 1999. Stiegemann, C. & Wemhoff, M. (red.). Band 2. Katalog der Ausstellung. Mainz.
- Lönnroth, L. 1997. Hövdingahallen i fornnordisk myt och saga. Ett mentalitetshistoriskt bidrag till förståelsen av Slöinge fyndet. Callmer, J. & Rosengren, E. (red.). "...gick Grendel att söka det höga huset..." Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder. Hållands Läns museers Skriftserie No 9 / GOTARC C. Arkeologiska skrifter No 17. Halmstad.
- Mackeprang, M. B. 1952. De Nordiske Guldbrakteater. *Jysk arkæologisk Selskabs Skrifter* II. Århus.
- Picton, H. 1939. *Early German Art and its Origins. From the beginnings to about 1050.* London.
- Staecker, J. 1999. *Rex regum et dominus dominorum. Die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Schweden.* Lund Studies in Medieval Archaeology 23. Lund.
- Stjernquist, B. 1999. Glass from Uppåkra: A Preliminary Study of Finds and Problems. Hårdh, B. (red.). *Fynden i Centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra.* Acta Archaeologica Lundensia series altera in 8° N° 30. Lund.
- The Work of Angles. Masterpieces of Celtic Metalwork, 6th-9th centuries AD.* 1990. Yongs, S. (red.). Sommerset.
- Watt, M. 1991. Sorte Muld. Høvdingesæde og kult centrum fra Bornholms yngre jernalder. Mortensen, P. & Rasmussen, B.M. (red.). *Høvdingesamfund og Kongemagt. Fra Stamme til stat i Danmark, 2. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter* XXII:2. Viborg.
- 1999. Guldgubber og patricer till guldgubber fra Uppåkra. Hårdh, B. (red.). *Fynden i Centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra.* Acta Archaeologica Lundensia series altera in 8° N° 30. Lund.
- Wikinger Waräger Normannen. Die Skandinavier und Europa 800-1200.* 1992. Roesdahl, E (red.). Uddevalla.

Förkortningar

U=LUHM 31000

Drei Karolinger

Torsten Capelle

Three Carolingians

Three small bronze objects from the Carolingian area are briefly dealt with here. They are: an original sword mount, oval with plant ornamentation, transformed into a brooch; a rectangular mount with inlaid silver and a vine inlaid with niello, probably also reworked, and a rectangular brooch, defective, with enamelling. All three pieces seem to have ended up in the soil in incomplete condition and were probably intended to be reworked, melted down or something else of the kind.

Torsten Capelle, Seminar für Ur- und Frühgeschichte, Domplatz 20-22, D-48143 Münster.

Das sowohl in chronologischer Hinsicht als auch im Hinblick auf die jeweilige Herkunft überaus vielfältige Fundgut von Stora Uppåkra beinhaltet auch mindestens drei kleine verzierte Metallobjekte, die mit Sicherheit karolingischer Provenienz sind. Alle drei wurden mit dem Metalldetektor aufgespürt beziehungsweise einzeln gefunden, so dass sie nur als Lesefunde ohne geschlossenen Fundverband bewertet werden können. Dennoch ist ihr Vorkommen im Kontext der Siedlungsanzeiger von Stora Uppåkra durchaus von Interesse. Im Gegensatz zu den seit langem bekannten kostbaren Zierobjekten aus karolingischen Werkstätten, die im westlichen Ostseeraum und in nordwärts angrenzenden Gebieten in Edelmetalldepots oder in gut ausgestatteten Gräbern zu Tage gekommen sind (Arbman 1937; Capelle 1974), zeigen die Uppåkra-Stücke nunmehr deutlich an, dass solche aus dem Süden bezogenen Fremdobjekte durchaus in grösserem Umfang zu dem alltäglich verfügbaren Metallzierrat des 9. Jahrhunderts in dieser Region gehört haben können, als dieses bisher angenommen worden ist. Sonst wäre zu erwarten gewesen, dass auch diese drei Exemplare analog zu den genannten Grab- und Depotfunden sorgfältiger verwahrt

worden wären - auch wenn sie in ihrem aufgefundenen Zustand nicht mehr funktionsfähig sind.

Bei U3393 handelt es sich um einen ovalen Riemenbeschlag von 38 mm Länge, der aus Bronze gegossen ist und sowohl auf der Schauseite (Fig. 1 a) als auch auf der planen Rückseite feine Spuren von Feuervergoldung trägt. Die beiden halbrunden Zierfelder werden jeweils durch einen kräftigen Wulst umlaufend begrenzt. Zwischen ihnen befindet sich annähernd mittig ein breites Trennfeld, das insgesamt mit niedrigen Buckelchen ausgefüllt ist. Jedes der beiden Zierfelder wird bestimmt durch eine als starkes Relief gestaltete vierblättrige Palmette, die auf vergleichbaren Gegenständen sowohl in qualitätvoller Ausführung (z. B. Capelle 1968, Taf. 1, 2; ders. 1978, Nr. 56) als auch in der hier vorliegenden weniger prätentösen Form (Fraenkel-Schoorl 1978, Fig. 8a; Müller-Wille 1976, Taf. 38,4) vorkommt.

Das eine Zierfeld hat eine irreparable Beschädigung in der Form eines annähernd dreieckigen Durchbruchs. Durch das andere ist etwas neben der Längsachse ein Niet sekundär durchgetrieben, mit Hilfe dessen ein kleines

Fig. 1. Ovaler Schwertriemenbeschlag, a. Vorderseite, b. Rückseite. M. 1:1.

rechteckiges Bronzeplättchen auf der Rückseite fixiert ist (Fig. 1 b). Offensichtlich ist der Beschlag einmal zu einer Fibel umgearbeitet worden oder dieses Vorhaben ist – wie die zerstörende Durchbrechung anzeigen kann – misslungen. Die Umgestaltung importierter Beschläge zu Trachtschmuckstücken war im wikingschen Norden keineswegs ungewöhnlich (Capelle 1974). Das vorliegende Exemplar wird ursprünglich am ehesten Bestandteil einer karolingischen Schwertriemen garnitur gewesen sein. Dazu gehörten in der Regel auch ovale oder rechteckige Beschläge mit oft Niete führendem Quersteg (z.B. Wamers 1981, Abb. 9-12) in Ergänzung zu Riemenzungen und kleeblattförmigen Riemenverteilern mit übereinstimmendem Dekor. Komplette Garnituren sind allerdings nur sehr selten bewahrt (dabei in keinem Falle innerhalb des zentralen karolingischen Reichsgebietes), so zum Beispiel nicht allzu weit von Stora Uppåkra entfernt in Östra Pâboda in Småland (Arbman 1937, Taf. 45). Als neuestes vollständiges Ensemble kann dasjenige von San Vincenzo al Volturno in Italien genannt werden (Mitchell 1994).

Anders zu bewerten ist sicher der Beschlag U1973 (Fig. 2 a) mit einer Kantenlänge von 22 mm. Bei diesem ungewöhnlichem quadratischen Exemplar (bereits erwähnt bei Lennartsson 1997/98:546), das in dieser Form ursprünglich geschaffen wurde und nicht aus einem grösseren Gegenstand herausgelöst ist, handelt es sich um einen Bimetall-Beschlag, dessen ehemaliges Trägerobjekt unbekannt ist. In die gegossene bronzene Grundscheibe ist in einer Richtung in

Fig. 2. Quadratischer umgearbeiteter Beschlag mit Silbereinlage. a. Vorderseite, b. Rückseite M. 1:1.

der Mitte quer verlaufend ein breiter Silbersteg eingelassen, der an den Kanten bis zur planen Rückseite stabilisierend umgefaltet ist. Die Basisplatte enthält auf der Vorderseite noch zahlreiche kleine Reste einer intensiven Vergoldung, während die Rückseite keine entsprechenden Spuren aufweist. Die sichtbar verbliebenen Bronzefelder der Schauseite sind in starkem Relief mit zur einen Seite hin offenen, zur anderen hin aber fischschwanzartig endenden parallel nebeneinander angeordneten Doppelwulsten verziert. Eventuell kann dieses Muster ein sehr entstelltes, geradezu geometrisiertes pflanzliches Motiv sein. Der eingelegte Silberstreifen trägt ein sorgfältig gestaltetes S-förmiges Rankenornament, in dem noch Spuren einer Nielloeinlage erhalten sind. Zu der Wulstverzierung der beiden Seitenfelder sind zur Zeit kaum vergleichbare Entsprechungen aufzuzeigen. Die feine Nielloranke auf dem Silbersteg lässt sich dagegen in eine Reihe stellen mit Randornamenten in der karolingischen Buchmalerei wie dem Godescalc-Evangelistar (Mütherich 1965, Taf. II) oder mit dem gravierten und niellierten Dekor auf den Rückseiten langer silberner Riemenzungen karolingischer Herkunft, die in Dänemark gefunden wurden (Arbman 1937, Taf. 50).

Auf der Rückseite (Fig. 2 b) der quadratischen Scheibe sind Reste von Nadelschuh und Nadelhalter bewahrt. Der noch als kurzer Dorn sichtbare Nadelschuh kann aus einem ehemaligen Niet gebogen gewesen sein, der sich nahe dem Rand in der Mitte einer Seite befand. Der im unteren Teil erhaltene Nadelhalter ist

dagegen sicher sekundär angebracht, da er sich nicht unmittelbar gegenüber befindet, sondern etwas schräg versetzt oberhalb der Mittellinie, so dass der Eindruck einer flüchtigen Umarbeitung entsteht.

Das dritte vorzustellende Stück – U5218 – ist eine noch 38 mm lange fragmentarische Bronzefibel (Fig. 3a). Sie gehört zum Typ der gegossenen emaillierten Rechteckfibeln mit stark ausgezogenen Ecken (Wamers 1994:128 ff.). Dieser Typ, vor allem mit Varianten im Dekor des Mittelplateaus, ist gerade in jüngster Zeit verschiedenenorts aufgetreten (Bergmann 1999:443 f.; Först 1999, Abb. 2, 17-18; Frick 1992/93, Taf. 7; Laux 1998, Abb. 5, 8; Wamers 1994:129-132; Wamser 1992, Abb. 20 und 23).

Das leicht verbogene Exemplar von Stora Uppåkra war auf Vorder- und Rückseite vergoldet. Von den ausgezogenen Ecken ist nur noch eine vorhanden. Der Guss ist nicht besonders gut gelungen, da mehrere der Rundel entlang der Randleiste durchbrochen sind. Auch scheinen einige von diesen von Anfang an nach aussen hin nicht ganz geschlossen gewesen zu sein. Das rechteckige, von einem starken Steg begrenzte Mittelfeld zeigt keinerlei innere Untergliederung. Spuren von rotem Email lassen annehmen, dass es insgesamt plateauartig mit diesem Material ausgefüllt war. Auch die Rundel werden Email enthalten haben. Auf der planen Rückseite (Fig. 3b) ist noch die Basis eines Nadelschuhs bewahrt.

Rechteckfibeln sollen in der Karolinger- und Ottonenzeit als einzelner Mantelverschluss von Frauen getragen worden sein (Bierbrauer und Westermann-Angerhausen 1984). Ob diese Aussage tatsächlich generelle Gültigkeit hat, ist jedoch zumindest an Hand der rein archäologischen Zeugnisse fraglich, da fast alle Fibeln dieser Art Siedlungs- oder Einzelfunde sind und daher kaum entsprechende Folgerungen zulassen. Unter den emaillierten Exemplaren gibt es aber immerhin mit Woltewiesche Grab 3 (Busch 1976:58 ff.) und Birka Grab 854 (Arbman 1940/43) solche, deren jeweiliger Kontext enger auf die Jahrzehnte um die Mitte des 9. Jahrhunderts verweist; auch Grab I von Rotenburg-Bötersen (Stein 1967:356) widerspricht nicht einem solchen Zeitansatz.

Der Befund des Grabs 854 von Birka ist

Fig. 3. Rechteckige emaillierte Scheibenfibel, a. Vorderseite, b. Rückseite. M. 1:1.

insofern kulturgeschichtlich von besonderem Interesse, als hier eine Spange, die in ihrem kontinentalen Herkunftsgebiet zur Einfibelfracht gehörte, in paariger Ausführung begegnet. Am ehesten wird es sich bei der dort Bestatteten um eine Frau vom Kontinent gehandelt haben, die ihre Tracht den neuen örtlichen Gegebenheiten im Norden teilweise anpasste: Sie übernahm zwar nicht die einheimischen Schalenfibeln, aber doch die Sitte, Fibeln paarig zu tragen (Wamers 1994:132).

Von den drei hier kurz vorgestellten karolingischen Zierstücken sind der ovale Beschlag und die rechteckige Emailfibel in ihrem Herkunftsraum keine besonders herausragenden Erzeugnisse gewesen, da ähnliche Exemplare hinreichend belegt sind. An ihrem südschandinávischen Fundort fallen sie aber trotz anderer dort vorhandener Fremdobjekte durchaus aus dem Rahmen des sonstigen Inventars; doch waren solche Gegenstände – ebenso wie das inzwischen auch von Tissø auf Seeland belegt ist (Jørgensen und Pedersen 1996, Fig. 18) – offensichtlich auch dort verfügbar. Der quadratische Bimetall-Beschlag ist dagegen nicht nur für Stora Uppåkra, sondern auch für den karolingerzeitlichen Kontinent als Besonderheit anzusehen.

Alle drei Stücke haben vermutlich schon im 9. Jahrhundert Veränderungen erfahren durch Umarbeitung beziehungsweise durch Beschädigungen an von vornherein im Guss weniger gut gelungenen Stellen. Wie die vielen Hinweise auf Metallverarbeitung am Ort (Hårdh 1998:118 ff.) anzeigen könnten, waren sie vielleicht dort zur weiteren Verarbeitung vorgesehen.

Referenzen

- Arbman, H. 1937. *Schweden und das Karolingische Reich. Studien zu den Handelsverbindungen des 9. Jahrhunderts*. KVHAAH 43. Stockholm.
- Arbman, H. 1940/43. *Birka I. Die Gräber*. KVHAA. Uppsala.
- Bergmann, R. 1999. Karolingisch-ottonische Fibeln aus Westfalen. Stiegemann, C. und Wemhoff, M. (Hrsg.), *Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Beiträge zum Katalog der Ausstellung* Paderborn 1999. Mainz.
- Bierbrauer, V. & Westermann-Angerhausen, H. 1984. Fibel (Gewandspange). *Reallexikon der Kunstgeschichte*.
- Busch, R. 1976. Frühgeschichtliche Funde aus dem Braunschweiger Land. *Veröffentlichungen des Braunschweigischen Landesmuseums* Bd.6. Braunschweig.
- Capelle, T. 1968. *Der Metallschmuck von Haithabu*. Die Ausgrabungen in Haithabu Bd. 5. Neumünster.
- 1974. Die umgearbeiteten importierten Riemenbeschläge der Wikingerkultur. *Fornvännen* 69.
 - 1978. Die karolingischen Funde von Schouwen. *Nederlandse Oudheden* Bd. 7. Amersfoort.
- Först, E. 1999. Die frühmittelalterlichen Fibeln vom Balhoner Feld bei Paderborn. *Ausgrabungen und Funde in Westfalen - Lippe* 9 C.
- Fraenkel - Schoorl, N. 1978. Carolingian Jewellery with Plant Ornament. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 28.
- Frick, H. - J. 1992/93. Karolingisch-ottonische Scheibenfibeln des nördlichen Formenkreises. *Offa* 49/50.
- Hårdh, B. 1998. Preliminära notiser kring detektorfynd från Uppåkra. Larsson, L. und Hårdh, B. (Hrsg.), *Centrala platser – centrala frågor*. Uppåkrastudier 1. Lund.
- Jørgensen, L. und Pedersen, L. 1996. Vikinger ved Tissø. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1996.
- Lennartsson, M. 1997/98. Karolingische Metallarbeiten mit Pflanzenornamentik. *Offa* 54/55.
- Laux, F. 1998. Kleine karolingische und ottonische Scheibenfibeln aus Bardowick. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 67.
- Mitchell, J. 1994. Fashion in Metal: A Set of Sword-belt Mounts and Bridle Furniture from San Vincenzo al Volturno. Buckton, D. und Heslop, T.A. (Hrsg.), *Studies in Medieval Art and Architecture*. London.
- Müller-Wille, M. 1976. *Das wikingerzeitliche Gräberfeld von Thumby-Bienebek* (Kr. Rendsburg-Eckernförde) I. Offa - Bücher Bd. 36. Neumünster.
- Mütherich, F. 1965. Die Buchmalerei am Hofe Karls des Grossen. Braunfels, H. und Schneider, H. (Hrsg.), *Karolingische Kunst. Karl der Grosse - Lebenswerk und Nachleben* Bd. 3. Düsseldorf.
- Stein, F. 1967. *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit A, IX. Berlin.
- Wamers, E. 1981. Ein karolingischer Prunkbeschlag aus dem Römisch-Germanischen Museum, Köln. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 9.
- 1994. *Die frühmittelalterlichen Lesefunde aus der Löhrrstraße (Baustelle Hilton II) in Mainz*. Mainzer Archäologische Schriften Bd. 1. Mainz
- Wamser, L. 1992. Zur archäologischen Bedeutung der Karlburger Befunde. Lenssen, J. und Wamser, L. (Hrsg.), *1250 Jahre Bistum Würzburg. Archäologisch-historische Zeugnisse der Frühzeit*. Würzburg.

Trefligede spænder fra Uppåkra

Iben Skibsted Klæsøe

Trefoil brooches from Uppåkra

The majority of the trefoil brooches from Uppåkra are decorated with a geometric ornamentation with bows and lines. Only a few of the brooches have plant ornamentation or animal art. Brooches with a simple line ornamentation belong to the period around 800 and the first part of the 9th century. These are compared with the brooches from Hedeby, from where we have a large and almost identical body of material. From Birka there are also many trefoil brooches but here other ornaments dominate. Almost all the brooches from Birka are later than the brooches from Uppåkra, towards the end of the 9th century or the first part of the 10th. There is some probability that a variant of the trefoil brooch was produced at Uppåkra. Thus the place will in many ways acquire a similar status to a production site like Hedeby. The execution of the trefoil brooches, on the other hand, does not indicate that Uppåkra in the 9th century had the character of a centre of wealth. Far-reaching contacts are reflected in the brooches and with comparisons with objects all over Scandinavia.

Iben Skibsted Klæsøe, Institut for Arkæologi og Etnologi, Københavns Universitet, Vandkunsten 5, DK-1467 København K, Danmark.

Der er mange vidnesbyrd på, at Uppåkra i Skåne har været et ganske usædvanligt sted, måske et konge- eller høvdingesæde fra jernalderen (Larsson og Hårdh 1997, 1998a + b). Efterhånden er der også mange tegn på, at pladsen har været et stort handels- og produktionscenter (red. Hårdh 1999) med kontakter ikke bare til de nære områder men også til fjernere egne. Blandt det righoldige fundmateriale, der allerede foreligger nu, udgør de trefligede spænder en særlig bemærkelsesværdig fundgruppe. Det trefligede spænde har været et yndet smykke i den tidlige vikingetid, en velkendt type, udbredt i alle de skandinaviske lande. Ja, faktisk er der fund af trefligede spænder lige fra Island i vest over England til Rusland i øst. De enkelte typer har dog ikke samme udbredelse. Således omtalte Petersen allerede i 1928 én af de trefligede smykker som "den norske type" (Petersen 1928, fig. 97), mens nogen især har en

sydskandinavisk og andre en østskandinavisk udbredelse (Skibsted Klæsøe 1999).

De trefligede spænder fra Uppåkra adskiller sig ikke fra andre trefligede typer fundet rundt om i Skandinavien, og smykkerne er heller ikke udført i et mere ædelt metal med en mere raffineret ornamentik. Det er derimod det store antal, som er registreret inden for samme afgrænsede område, der viser, at vi her står overfor en betydningsfuld plads (Hårdh 1998; Larsson 1998). Antallet af trefligede smykker fra Uppåkra synes at vokse for hver gang, de registreres. Således var der ifølge de "preliminære notiser" (Hårdh 1998:120) registreret 19 stykker med 7 hele spænder. I denne artikel indgår 34 spænder, hvoraf 7 af spænderne er bevaret som hele, mens resten er fragmenterede¹.

Det er kun i Hedeby, man indtil nu har fundet flere trefligede smykker (Capelle 1968, 1970; Jankuhn 1934). Siden begyndelsen af 1900-

tallet er der i alt udgravet 42 spænder, og disse kommer både fra gravfund og bopladsfund. Da kun ca. 5-8% af Hedeby er undersøgt, kan der stadig være mange trefligede smykker tilbage i den slesvigske jord. Og da fundene fra Uppåkra udelukkende stammer fra detektorfund, er der stor sandsynlighed for, at der også i den skånske muld gemmer sig mange trefligede spænder endnu.

Det er ikke kun ved antallet af spænder, man kan drage sammenligninger mellem Stora Uppåkra og Hedeby. De enkelte typer fundet i Uppåkra svarer også nøje til dem, man kender fra Nordens første by og vigtigste handelsplads (Fig. 1). Det er især smykker med geometrisk ornamentik i form af buer og skråstreger, der i rigt mål optræder begge steder. Denne type tilhører formentlig nogle af vikingetidens tidligste trefligede smykker (Skibsted Klæsøe 1999:fig. 29). Spænder med dyreudsmykning og vækstornamentik er derimod ikke så talrige hverken i Hedeby eller i Stora Uppåkra, og årsagen til dette har snarere kronologisk end typologisk betydning. Der er enkelte undertyper inden for de trefligede, som er repræsenteret i Uppåkra, men ikke i Hedeby-materialet og omvendt.

Det er fortsat Birka, som kan fremvise flest gravfundne trefligede spænder med i alt 20 smykker (Arbman 1943; Hårdh 1984:84 ff., for gravnumre og nybearbejdning af de trefligede Birkaspænder). Fra selve "Svarta Jorden" er der endnu kun tre fund (Hårdh 1984:85), som man – ganske svarende til de gravfundne smykker – fik kendskab til i slutningen af 1800-tallet. Det er imidlertid ikke helt de samme typer, der er fundet i Birka (Fig. 1), som optræder i Uppåkra og Hedeby. Her er særlig spænder med vækstornamentik repræsenteret, den sene rankeudsmykning, som især er knyttet til det østskandinaviske område. Forskellen i spændernes repræsentativitet synes at være kronologisk betinget. Mens de fleste smykker fra Birka dateres i anden halvdel af 800-tallet og første halvdel af 900-tallet, så tilhører mange af spænderne fra Uppåkra og Hedeby derimod første del 800-tallet. Der er ikke ret mange trefligede smykker især fra Uppåkra, som kan dateres i 900-tallet.

De trefligede spænder og deres oprindelse

Der har længe hersket enighed om, at de trefligede smykkers oprindelse skal søges i karolingiske militærbeslag fra slutningen af 700- og 800-tallet (Müller 1880), kendt fra afbildninger i flere af de illuminerede manuskripter. Med nitter i flighjørnerne og bag på beslagene har disse holdt sværdsmeden fast til en rem, der har siddet rundt om livet på den kontinentale kriger (Skibsted Klæsøe 1998:fig. 10). Der er fundet flere originale trefligede militærbeslag i Norden. Netop i Skåne, nærmere betegnet Heljarp, Tofta (LUHM 15038) fandt man i 1905 det ældst daterede karolingiske beslag, der ved ornamentale paralleller menes at være produceret i Karl den Stores (768-814) Hofskole i Aachen i tiden mellem 780-800 (Arbman 1937; Fraenkel-Schoorl 1978). Dette beslag, som ikke er ombearbejdet til spænde, er udsmykket med den klassiske akantusornamentik, et karakteristisk udsmykningsselement under den karolingiske renæssance (Hubert *et al* 1969). I de østlige europæiske egne er der også fundet enkelte originale karolingiske beslag samt tilsvarende lokale efterligninger (se Hårdh 1984:85, og for referencer). Mens beslagene i Norden – som noget helt usædvanligt – ændrer tilknytning fra mandsudstyr til kvindesmykke, hvilket samtidig er tilfældet for flere andre af vikingetidens smykker (Skibsted Klæsøe 1999:96), så bevarer beslagene i de østeuropæiske egne deres tilknytning til mandsudstyret. De trefligede spænder præsenteres som kvindens tredje smykke siddende foran lidt højere op på brystet eller ved halsen, hvor det har fastholdt enten et sjal eller lukket en bluse ganske som de ligearmede, hjalteformede og runde smykker sammen med de to store ovale spænder.

Det var også i Skåne, at man allerførste gang fik kendskab til et trefliget spænde eller et såkaldt kløverbladsformet smykke, som spænderne tidligere også er blevet benævnt. I 1819 fandt man i et skattefund fra Lackalänga, Ksp. (SHM 413) et sølvspænde (Hårdh 1976a:55; Hårdh 1976b, Taf. 39) udsmykket med en meget nedslidt perlelignende planteornamentik. På bagsiden er både nåleholder og nålefæste in-

	Type 1	Type 2	Type 3	Type 4	Type 5	Type 6
Uppåkra	20	4	7	3	0	0
Hedeby	25	6	5	5	0	0
Birka/"Svarta Jorden"	4	2	7	1	6	1

Figur. 1. De trefligede spænder fra Uppåkra, Hedeby og Birka/"Svarta Jorden" fordelt på fundtyper. Fra Uppåkra 34 spænder, Hedeby 42 spænder (1 kan ikke typebestemmes), Birka 20 + 1 med filigran og "Svarta Jorden" 3 spænder (1 kan ikke typebestemmes).

takt. Selvom planteudsmykningen på dette spænde ingen paralleller har, er der sandsynligvis tale om et nordisk arbejde. Inden midten af 1800-tallet var der i Sverige gjort enkelte andre fund af trefligede smykker med vækstornamentik. Formentlig har der ikke været noget større kendskab til disse, for i „Tilväxten 1844-1856“ for Statens Historiska Museum kan man om det senere nok så berømte karolingiske beslag fra Östra Påboda (SHM 1296) i Småland (Arbman 1937; Fraenkel-Schoorl 1978), der i 1845 blev fundet som et samlet sæt af militærbeslag, blot læse følgende: „1 st. treflikigt smykke af dåligt silver med lövverk“. – Det er imidlertid ikke smykker med ”lövverk”, der er mest karakteristisk for Uppåkra-spænderne, selvom flere af de trefligede smykker har planteornamentik. Det er, som det vil fremgå af følgende, de enkle geometriske ornamenterede spænder, der dominerer fundmaterialet.

Typerne

De 34 trefligede spænder fra Uppåkra fordeler sig på fire hovedtyper², Fig. 1. Der er et par smykker med en ganske unik ornamentik, som ikke kendes fra andre fund. Det ene vidner om udenlandske kontakter og indflydelser, mens det andet viser, at der inden for en ellers meget homogen udsmykningstradition alligevel har været plads til en lidt friere kunstnerisk udfoldelse. Der er også enkelte eksempler på nye udformninger af allerede kendte stilelementer. Ornamentikken på spændernes tre flige er altid identisk og adskilt af et midterfelt, hvis udsmykning varierer fra hovedtype til hovedtype, og ofte også fra deltype til deltype. Forskellige delelementer fra de enkelte midterfelter kan kombineres og benyttes på andre hoved- og deltyper.

I vikingetiden er der stor forskel i udsmykningen af periodens mange smykkeformer. På de ligearmede spænder ses en meget stereotyp ornamentik med geometriske stregelementer, masker, gribepoter og dele af dyrekroppe (se Callmer 1999). De trefligede smykker repræsenterer derimod den genstandsgruppe i vikingetiden, som har den største variation i ornamentikken. Her ses såvel geometrisk udsmykning som forskellige former for vækstornamentik samtidig med, at også flere af vikingetidens dyrestile (Borrestil og Jellingstil) er repræsenteret. Der er trefligede smykker, som har maskemotiver (hoveder i Borrestil) i flighjørnerne og vækstornamentik på fligene (”Vikingarna” 1989:149). Men dyre- og plantelementerne er ikke kombinerede, som det er karakteristisk for Mammen- og Ringerike-stilene; de to forskellige stilelementer optræder uafhængigt af hinanden på de trefligede smykker.

I Uppåkra-materialet er der bevaret syv hele spænder, resten er mere eller mindre fragmenterede. Alle smykkerne er typebestemt ud fra ornamentikken og placeret inden for følgende hovedkategorier, hver med flere undertyper:

- Type 1 med lineær/geometrisk ornamentik.
- Type 2 med tidlig rankeornamentik, nærmest som spiraler.
- Type 3 med dyreornamentik i form af Borrestil, symmetrisk udformet dyrestil.
- Type 4 med akantusornamentik.
- [Type 5 med sen rankeornamentik, har endnu ingen repræsentation hverken i Uppåkra eller i Hedeby. Der er gjort adskillige fund især i østskandinaviske egne].
- [Type 6 med dyreornamentik i form af Jellingstil, profilset dyrestil, har endnu ingen repræsentation hverken i Uppåkra eller i Hedeby, men kendes fra spredte fund i Skandinavien].

Fig. 2. Lille trefliget spænde, baltisk tradition. Ca. 1:1. (U 398).

Fig. 3. Bagsiden med atypisk eller skævt placeret nåleanordning. (U 398).

Fig. 4. Trefliget spænde, Type 1. ca. 1:1. (U 2649).

De trefligede spænder kan konstruktionsmæssigt sammenlignes med tre sammensatte ellipser, der har et fælles midterfelt. Spænderne har både en storakse og en lilleakse (Skibsted Klæsøe 1999:104, fig. 14). De enkelte typer har ikke samme størrelse, men selvom de fleste er fragmenterede, kan smykkernes oprindelige størrelse alligevel bestemmes ved at man enten benytter afstanden fra fligspids til modsatte flighjørne (=storaksen) eller fligenes tværmål (=lilleaksen), idet disse to mål er proportionale. I Uppåkra-materialet varierer det største mål fra fligspids til modsatte flighjørne fra 3,5 cm til 5,5 cm, mens fligenes bredde almindeligvis måler mellem 1,7 cm til 2,5 cm.

Spænder med geometrisk ornamentik

De mest almindelige og mest udbredte trefligede spænder er dem, hvis flige er udsmykket med en enkel geometrisk ornamentik i form af streger, buer, linjer m.v. De betegnes alle som Type 1, svarende til JP 94 (Petersen 1928). Der er langt over 100 fund af denne type, hvis udbredelse især er koncentreret om det gamle danske område med Skåne og Hedeby. I Uppåkra er typen repræsenteret med 20 fund, hvilket er meget nær forekomsten af samme type i Hedeby, Fig. 1. Det viser sig, at også mange af deltyperne under Type 1 er repræsenteret begge steder. I Hedeby er der fundet støbeformsfragmenter til trefligede smykker af Type 1. De 20 spænder fra Uppåkra fordeler sig på otte undertyper. Alle geometrisk ornamenterede smykker er støbt i bronze, og det er kun på få spænder (U 996 og U

5081), der ses rester af hvidmetal eller forsølvnings. Der er ingen af disse, som har været forgyldte.

Det lille bronzespænde (U 398), Fig. 2, har helt runde flige, og det skiller sig klart ud som et usædvanligt smykke. Ornamentikken på hver flig består af koncentriske cirkler med en dyb prik i midten, og der er ikke noget egentligt midterfelt, som ellers er almindelig for de trefligede smykker. Det lille spænde måler 2,3 cm fra den runde flig til modsatte flighjørne. Der er ikke fundet andre spænder med en tilsvarende udsmykning ligesom den runde form heller ikke kendes. Dens nærmeste paralleller skal søges i det baltiske materiale. Der er et lignende trefliget beslag med cirkulære flige fra en grav i Böhmen (Hrubý 1955, Taf. 57:4). På bagsiden er det lille spænde forsynet med en nåleholder og et nålefæste, der er atypisk eller skævt placeret, hvilket vil sige, at nåleholderen er støbt i hjørnet lige mellem to flige, Fig. 3.

Der er et andet smykke af Type 1 med en anderledes og usædvanlig ornamentik (U 2649), fig. 4. Den består af to felter på hver flig med en bukket og streger, så det nærmest ligner en "sol med stråler". Samme motiv ses også i selve midterfeltet. Selvom denne udsmykning ikke kendes fra andre trefligede smykker, er der ikke tvivl om, at spændet er nordisk. I hver flighjørne kan man se støbte efterligninger af de oprindelige nitter, som benyttedes på de originale trefligede beslag, og som f.eks. kan iagttages på Östra Påboda-beslaget (845-50). Afstanden fra fligspids til modsatte flighjørne er på dette smykke ca. 4,5 cm, mens fligenes bredde måler 2 cm. På bagsiden af spændet kan man på de to bevarede flige se henholdsvis et nålefæste og en øksen.

Fig. 5. Trefliget spænde, Type 1b. 1:1. (U 1101).

Fig. 6. Fligfragment af Type 1c. 1:1. (U 5654).

Der er 11 spænder i Uppåkra-materialet, som benævnes som Type 1b³, Fig. 5. De er alle udsmykket med en meget enkel ornamentik bestående af dybtskårne halvbuer i de ovale flige. Et smallere felt midt på fligen kan enten være helt glat eller udsmykket med skråstillede streger ligesom en grangren. Det trekantede midterfelt dannes af konkave linjer uden nogen anden form for udsmykning. Disse spænder er alle fragmenterede. Enten er de brækket af ved midterfeltet, eller også er de blot fundet som et lille stykke afklippet flig.

Afstanden fra fligspids til modsatte flig-hjørne måler på smykker af denne type mellem 3,5-4,5 cm. Det er kun muligt på ét af smykkerne fra Uppåkra (U 1101) at måle denne afstand, som er ca. 4 cm. Fligenes tværmål varierer mellem 1,7-2 cm. Type 1b er den mest talrige af

Fig. 7. Trefliget spænde fra Önsvala, LUHM. 1:1. (Eget foto)

alle deltyperne under Type 1, og den er især fundet i Hedeby (6 stk.), i Nord- og Østjylland (8 stk.), på Sjælland (mindst 12 stk.) og enkelte på Bornholm.

Også i Birka, grav 468, er der fundet et spænde (Arbman 1943; Hårdh 1984:85f.) magen til, ligesom der kendes ét fra Gotland (SHM 2976) og ét i Skåne (SHM 3312) (Salin 1890:86). Et tredje spænde er fundet i Draftinge, Småland (SHM 583). Der er ingen nærmere fundoplysninger knyttet til disse smykker. I Norge, hvor der ellers ikke er mange spænder, som tilhører Type 1, er der fundet ét smykke af Type 1b i Telemark sammen med ovale spænder JP 51b (Petersen 1928:101). Smykket fra Draftinge og det norske spænde har begge atypisk nåleanordning, hvilket også ses på ét af fragmenterne af Type 1b fra Uppåkra (U 3633).

Fig. 8. Fligfragment af Type 1d. 2:1. (U 996).

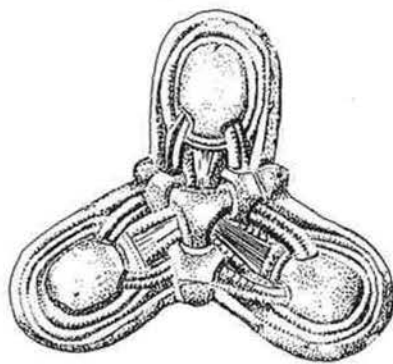

Fig. 9. Trefliget spænde af Type 1d, fra Lejre. (Efter Christensen 1991, s. 62).

Fig. 10. Trefliget spænde Type 1f. Ca. 1:1. (U 5081).

To fragmenter af et trefliget spænde Type 1c (U 2712, U 5654), Fig. 6, er udsmykket med to linjer og et felt midt på fligen, hvori der er indgraveret en maske eller et dyrehoved samt en stiliseret dyrefigur med "opretstående ører eller spidse horn". Smykker af denne deltype har et mål fra fligspids til modsatte flighjørner på 3,5-4 cm. Det lille fragment fra Uppåkra måler i bredden 1,8 cm. Der er fundet et smykke magen til dette i Önsvala i Skåne (LUHM Önsvala A33; Larsson 1984), Fig. 7. Og i Hedeby er der syv lignende spænder (tre er publiceret hos Capelle 1968, Kat. Nr. 43, 44, 45). Typen er samtidig repræsenteret i Nordjylland og et enkelt i Norge.

Tre fragmenter tilhører en type, som benævnes Type 1d⁴, Fig. 8. En oval flade på fligen med to linjer er trukket ind til midterfeltet og omkranset af to ellipseformede linjer. På det ene fragment kan man svagt ane nogle tværstreger. Ofte kan man på spænder af denne type se et tydeligt ansigt med øjne, næse og mund i det glatte felt, og med de to ovale linjer omkring fremstår udsmykningen nærmest som "et ansigt med strålekrans". Spænder af denne type måler fra fligspids til modsatte flighjørner mellem 3,5-4,5 cm. Fligfragmenterne fra Uppåkra måler mellem 1,7-2 cm. Denne udgave af Type 1 er ikke repræsenteret i Hedeby. Men et spænde af denne type blev fundet ved udgravningerne af Lübeck i et lag, der kunne dateret til 817 (Andersen 1981, Taf. 41). Typen er især fundet på Sjælland (6 stk.), Fig. 9, og så er der yderligere to spænder i Skåne (YM 3152 og SHM 3036:184) (Strömberg 1961, Kat. s 40 og 43), på Öland (SHM 19351), i Bohuslän (SHM 8641:188), ét i

Fig. 11. Bagsiden af spændet med atypisk eller skævt placeret nåleanordning. (U 5081).

Norge (Blindheim *et al* 1981) samt i England (2 stk.).

Et næsten helt bevaret spænde med markerede "tungeflader" midt på fligene og i flighjørnerne, og som afsluttes ved midterfeltet, benævnes som Type 1f (U 5081), Fig. 10. Der er i Hedeby tre spænder magen til dette (Capelle 1968, Kat. Nr. 53, 54 og 55), og der er yderligere fire fund i Danmark, hvoraf det ene stammer fra en grav på Lolland fundet sammen med et spænde af irsk oprindelse (Christensen 1948). De øvrige spænder er fra Bornholm, Vestsjælland og Østjylland. To af smykkerne fra Hedeby samt det østjyske har atypisk nålefæste ganske som spændet fra Uppåkra, Fig. 11. Denne type spænder måler almindeligvis mellem 3,5-4,5 cm fra fligspids til modsatte flighjørner. Uppåkrasmykket måler ca. 4 cm, mens fligenes mål er ca. 1,9 cm.

To fragmenter af spænder med "hesteskoformet" stregornamentik, Type 1g (U 1822; U 3602), Fig. 12, repræsenterer en meget begrænset gruppe, som kun kendes fra fire tilsvarende fund. Typen er registreret på Sjælland (2 stk.; ét er afbildet hos Christensen 1991:62), ét i Nordjylland og ét i Hedeby (Capelle 1968, Kat. Nr. 49, Afb. 9:4). Spænder af denne type måler mellem 3-4 cm. Fligenes bredde på de to spænder fra Uppåkra måler ca. 1,8 cm. Ét af spænderne fra Uppåkra har atypisk placeret nåleanordning, Fig. 13, hvilket også ses på ét af de sjællandske. Et lille smykke (U 5467) ornamenteret med tværfelter og et tungeformet felt midt på fligen uden udsmykning har nære ornamentale paralleller til den "hesteskoform-

Fig. 12. Trefliget spænde Type 1g. 1:1. (U 3602).

mede" stregornamentik. Den ene flig på dette smykke er knækket lige der, hvor der engang har været boret et hul igennem fligen. På bagsiden er nåleholderen bevaret med den lille tværnål, og man kan lige ane lidt af nålefæstet på den modsatte flig.

Kun få af spænderne under Type 1 er fundet sammen med kronologisk materiale, hvilket vanskeliggør en nærmere datering for denne type. Ét af spænderne fra Hedeby er fundet sammen med ovale JP 15 og JP 40/41. Fra Lübeck er der en absolut datering til 817. I Norge er et spænde af Type 1 fundet sammen med ovale JP 51b. Og ét af spænderne fra Birka, grav 605A, er fundet sammen med ovale spænder af typen JP 27. Der er derfor en vis sandsynlighed for, at de trefligede spænder af Type 1 tilhører den tidligste del af vikingetiden, nærmere omkring 800 og første del af 800-tallet (Skibsted Klæsøe 1999, fig. 29).

Spænder med rankeornamentik

På markerne ved Uppåkra er der fundet 4 spænder med en spiralsnoet ornamentik, som her benævnes som Type 2. Disse smykker svarer til JP 88-89 (Petersen 1928; se også Hårdh 1984, Gruppe 1). Der er en lille forskel ved udførelsen af ornamentikken mellem disse fire smykker. Ornamentikken består af spiralsnoede stilelementer. Sådanne udsmykningselementer benyttes gennem hele oldtiden og betragtes ofte som tilhørende vækstornamentikken. Her sammenlignes de med snoede vinranker, som kendes

Fig. 13. Bagsiden af spændet med atypisk eller skævt placeret nåleanordning. (U 3602).

fra den paradisiske udsmykning, der er karakteristisk på 700-tallets engelske stenkors (Skibsted Klæsøe 1998 og fig. 3a; 1999:116). Det er kun til spænder af Type 2a, der er fundet støbformsfragmenter i Hedeby

De to små bronzefragmenter (U1244, U 3681) benævnes Type 2a, Fig. 14. På forsiden af begge stykker kan man se karvskårne snoede ranker samt et druelignende motiv mellem spiral-rankerne. Bag på fragmenterne er dele af nåleordningerne bevaret. Der er gjort omkring 25 fund af denne type, bl.a. i Hedeby (4 stk.), rundt om i Danmark (11 stk.) og Sverige (3 stk.), heraf ét i Skåne (privateje, Strömberg 1961, Kat. s. 11), ét i Östergötland (SHM 4910) og ét i Birka, grav 466, der er fundet sammen med ovale spænder JP 42. Der er også enkelte smykker i Norge (2 stk.), Fig. 15, samt Polen (1 stk.).

Ornamentikken på de to andre smykker Type 2b, Fig. 16, fremstår som meget stiliserede og næsten opløste ranker, hvor det er vanskeligt at se andet end blot spiraler. Midterfeltet er

Fig. 14. Fligfragment af Type 2a. 2:1. (U 1244).

Fig. 15. Trefliget spænde med rankeornamentik Type 2a. Berg, Vestfold, OU C 19181. Eget foto.

Fig. 16. Trefliget spænde med rankeornamentik Type 2b. Ca. 1:1. (U 252).

udformet med markerede hjørner og en lille trekant helt i midten. Kanten om spændet (U 252) er udfyldt af skråstreger. Bag på dette ses rester af en knækket nåleholder og et nålefæste, men der er ingen øsken. Spændet er af bronze med rester af forsølvning/hvidmetal på kanten og på bagsiden. Det måler ca. 3,9 cm fra fligspids til modsatte flighjørne, mens fligenes bredde måler ca. 2 cm.

Det andet smykke (U 1792) er i udformning meget lig det ovenfor omtalte, men uden tværstreger i fligenens kant. Bag på dette spænde er nåleholderen bevaret med den lille tværnål, som selve nålen har siddet fast om. På

den modsatte flig ses et mærke efter nålefæstet. Der er boret huller til ophæng igennem to af fligene. Spændet måler ca. 4 cm fra fligspids til modsatte flighjørne, mens fligene måler ca. 2 cm. i bredden.

Der er fundet mindst 14 spænder af Type 2b med stiliseret rankeornamentik. På flere af disse smykker kan man i de markerede hjørner se indadvendte maskehoveder i Borrestil, som nærmest bider over midterfeltets trekantede linjer. Disse spænder er særlig udbredte inden for det gamle danske område. Især ses de i Østdanmark (7 stk.), hvor ét meget fint eksemplar af bronze med forsølvning er fundet i en grav ved Lejre (Andersen 1995). Også i Sverige er der flere fund (5 stk.). Ét af de smukkeste spænder er det forgyldte bronzesmykke fra gravfeltet ved Råga Hörstad, Lund (LUHM 2910:24), Fig. 17. Der er yderligere et spænde fra gravfeltet ved Gustafsfält i Skåne (LUHM 20173). Det sidste blev fundet sammen med ovale spænder JP 51 (Strömberg 1961, Kat. nr. 26). Fra et gravfelt ved Björskog i Västmanland er der et tilsvarende smykke (SHM 14642:12), også fundet sammen med ovale spænder JP 51 samt et rundt vedhæng, perler og armbånd (Callmer 1977, Kat. nr. 152; Jansson 1985:156). De sidste to kendte spænder af Type 2b er begge fundet i Småland (SHM 20158:3, Callmer 1977, Kat. nr. 12; Jönköping Dnr. 3849/37, Capelle 1970:21). Der er enkelte smykker af denne type i Norge (2 stk.), England (1 stk.) og Rusland (1 stk.). Type 2b er derimod

Fig. 17. Trefliget spænde fra Råga Hörstad, LUHM.

Fig. 18. Trefliget spænde Type 3. Ca. 1:1. (U 631).

ikke repræsenteret i Hedeby. Med de mange spænder i Østdanmark, Skåne og lidt nordligere i Sverige er der en vis sandsynlighed for, at denne type kan være produceret i Uppåkra. De fundne spænder på pladsen er dog ikke nær så fint udført som de gravfundne smykker.

Type 2a med en tydelig markering af de spiralsnoede ranker regnes som den tidligste efterfulgt af den langt mere stiliserede Type 2b. Med de ornamentale paralleller til det engelske materiale samt et kronologisk sammenligningsmateriale for enkelte smykker af Type 2 så tilhører spænder af Type 2a første del af 800-tallet, mens Type 2b formentlig produceres omkring midten af århundredet (Skibsted Klæsø 1999, fig. 29).

Spænder med dyreornamentik

Blandt de mange trefligede smykker fra Uppåkra er der syv spænder, som er udsmykket med dyreornamentik. Alle tilhører de hovedgruppen Type 3. Disse smykker viser ligesom de andre spænder, at Uppåkra har haft vidtrækkende kontakter. Det drejer sig om stykker med ornamenter, som kan knyttes til den symmetrisk udformede dyrestil, Borrestilen. Ét enkelt spænde nærmer sig i sin ornamentale udsmykning til Jellingstilen. Kun ét smykke er bevaret fuldstændig, mens to spænder hver mangler den ene flig. De øvrige fund foreligger blot som små fligfragmenter. Alle syv smykker har hver sin dyrestil, og på to af spænderne ses en udformning af dyrestilen, som endnu ikke kendes fra andre fund.

Det drejer sig om den noget usædvanlige dyrefremstilling, der ses på ét af de syv dyreornamenterede spænder fra Uppåkra (U 631),

Fig. 19. Bagsiden af spændet. (U 631).

Fig. 18. Smykket tilhører hovedtypen Type 3. Man ser et hoved med øjne og snude, som fra fligspidsen vender indad. En trekant under dyrehovedet er omkranset af dobbelte streger i form af halvbuer, hvilket kan opfattes som den ene del af dyrets krop, der er foldet ud. Fra disse streger rækker to forben op, hvor poterne med tre fingre griber fat på hver side af fligkanten. Streger på langs fører ned til den næste trekant, som er omkranset af tilsvarende halvbuestreger. Dette må være den anden del af den udfoldede dyrekrop. Her er dog ingen markeringer af hverken bagben eller gribepoter. Midterfeltet er udfyldt som én stor trekant, hvis sider skæres af fligenes trekanten, og med en cirkel i midten samt endnu en lille trekant helt i midten af smykket. Spændet, som er af bronze med rester af forsølving eller hvidmetal på forsiden, måler ca. 5 cm fra fligspids til modsatte flighjørne, og fligene måler ca. 2,3 cm i bredden. På bagsiden er der rundt langs hele randen af spændet en ophøjet kant, Fig. 19, og både nåleholder og nålefæste er synlige.

Det andet spænde, hvortil der endnu ikke kendes andre ganske lignende ornamenterede stykker, er et lille fragment af en flig (U 3101), Fig. 20. Desværre er fligen så lille, at det er meget begrænset, hvad man reelt kan se af dyreornamentikken. Det er ellers et utrolig fint

Fig. 20. Fligfragment af Type 3. 1:1. (U 3101).

Fig. 21. Trefliget spænde Type 3c. 1:1. (U 6244).

bronzestykke med en meget velbevaret guld-belægning. Visse stilelementer synes at være fælles med det efterfølgende stykke, men de meget opløste dyreelementer fremstår alligevel noget anderledes. Fragmentet benævnes Type 3b. Midt på fligen ses et trekantet felt, fra hvis hjørnekanten to dobbelte linjer foldes ind mod trekantens midte. På hver side ud mod kanten er der to dobbelte linjer med en prik midt i, nærmest som fuglehoveder med et spidst næb. Langs med fligkanten er der nogle indridsede streger. Det lille stykke måler i bredden 2,5 cm. På bagsiden er der rester efter en knækket øsken. En nærmere placering af dette fragment må afvente yderligere fund. Man kan kun håbe på, at det en dag vil lykkes at finde de andre flige og måske også smykkets midterfelt.

På et spænde (U 6244), Fig. 21, som mangler den ene flig, ses rester af opløste dyreelementer sammen med båndflet. Dette spænde benævnes Type 3c. Midt på fligene er der to trekanter, hvorfra to gribepoter med hver tre fingre rækker frem mod kanten af fligen. Fra trekantens øvre side kan man se to nedadvendte figurer, som nærmest ligner luffer; et stilelement, som også kendes fra germansk Stil F. I midterfeltet er der en trekant med konkave sider, og over hver spids er der tværstreger. Linjer fra udsmykningen er trukket med ud både i flighjørnerne og ved fligspidserne. Randen omkring fligene er udfyldt med længere tværstreger. På bagsiden ses en stor nåleholder samt en knækket øsken. Spændet, der er af bronze, er bøjet lettere bagover. Fra fligspids til modsatte flighjørne måler det 5,5 cm, mens fligene er 2,6 cm brede.

Der er enkelte spænder med tilsvarende opløste dyreelementer, som kan sammenlignes

Fig. 22. Fligfragment af Type 3d. 1:1. (U 3405).

med dette fra Uppåkra. To spænder er fra Norge, hvor den ene er afbildet hos Petersen, fig. 112 (Petersen 1928). De er begge fundet sammen med ovale spænder JP 51. Yderligere er der to fund fra Danmark. Det ene er fra Lejre, fundet sammen med to ovale smykker JP 42 (Andersen 1995:41, fig. 40). Disse spænder dateres til omkring midten af 800-tallet, hvilket formentlig også gælder for det trefligede spænde fra Uppåkra.

Der er et fragment (U 3405), Fig. 22, som betegnes som Type 3d. Det tilhører den type, som også er omtalt som "den norske type", JP 97 (Petersen 1928). Der er ikke meget bevaret af denne flig, men det er alligevel muligt at se det nederste af et dyrehoved, hvorfra halsen strækker ned til den ene kropsdel. Fra denne del er der et forbindelsesled eller et rygled over til modsatte kropsdel. Prikker og tværstreger er benyttet til udfyldning af dyrets forskellige kropsdele. To forben ses, mens poterne, som skal gribe fat om kanten, ikke er bevaret. Neden for dyret anes de to bagpoter. Kanten rundt om spændet er udfyldt med tværstreger. Bag på smykkefligen ses et knækket nålefæste. Dette spænde er af bronze med en meget rødlig forgyldning.

Fragmentet tilhører den talrigeste gruppe blandt de dyreornamenterede trefligede spænder. Dens største udbredelse er, som Petersen antydede i 1928, i Norge. Typen er også repræsenteret i Danmark og i Sverige (7 stk., heraf et af spænderne er fra Svarta Jorden, Birka), Island (4 stk.), på Shetlandsøerne (1 stk.), Ålandsøerne (1 stk.), i Rusland (2 stk.) samt et meget fint eksemplar i Hedeby, Fig. 23. Af kronologisk materiale ses disse trefligede spænder af Type 3d enkelte gange med ovale spænder af JP 37

Fig. 23. Trefliget spænde Type 3d. (Hedeby). Eget foto.

men oftest med JP 51. Det er derfor foreslået at datere den trefligede Type 3d fra kort tid før midten af 800-tallet til ind i 900-tallet (Skibsted Klæsøe 1999, fig. 29).

Der er kun ét af de dyreornamenterede smykker, som er bevaret fuldstændigt (U 1820), fig. 24, og dette benævnes som Type 3e. Blot et lille stykke af den ene flig mangler, hvilket nok skyldes fejl i støbningen. Det er ikke nogen elegant udformning af dyreornamentikken, som er repræsenteret på dette spænde. Fra midten af midterfeltet ses et udadvendt dyrehoved med øjne, næse og snude. Ovenover er der et bredere pandefelt med eventuelle horn. Under hovedet er den todelt krop med forben, som griber om fligkanten, og forneden er de sammenslyngede eller blot markerede bagpoter. Midterfeltet er udformet som en lille forhøjet trekant, og i hjørnerne ses kringelformede figurer. Smykket er af bronze, og på bagsiden kan man se tydelige mærker efter afbrækkede nåleanordninger. I den ene flig er der et boret hul. Der kendes kun et enkelt spænde, som er næsten magen til smykket fra Uppåkra. Det er et spænde fra Bredaryd sn., Småland (SHM 2509), som er fundet sammen med ovale spænder JP 51. Herpå kan man se en mere elegant udformning af dyreudsmykningen end på spændet fra Uppåkra. Det sidste skal derfor nok regnes som en efterligning af det fine spænde fra Bredaryd, hvilket dog ikke siger noget om, hvor smykkerne er fremstillede.

Fig. 24. Trefliget spænde Type 3e. 1:1. (U 1820).

Et lille fligfragment (U 1901), Fig. 25, betegnes som Type 3g. Fra fligspidsen af dette spænde kan man se et indadvendt dyrehoved med ører, nakketop, pandehår, øjne og en rund snude. Under hovedet er halsen samt en todelt krop. Der er to poter, som griber om fligkanten. Kropsdelene er udfyldt med perleudsmykning. Hvis man havde kunnet se resten af denne flig, ville der have været et modsat placeret dyr, hvis hoved vender udad mod fligspidsen, Fig. 26. Bag på spændet er der en nåleholder. Denne flig, som er af bronze, har et største fligmål på 2,8 cm.

Der er fem trefligede spænder, som er ganske magen til dette fragment. Ét af disse er fundet ved Bolmsö og Ås sn, Småland (SHM 5404), og det tilhører et sammenblandet gravfund. De øvrige fire spænder er fundet i Norge. Til det ene er der ingen fundoplysninger, de tre andre er fra

Fig. 25. Fligfragment af Type 3g. 1:1. (U 1901).

Fig. 26. Udtægning af Type 3g. (Efter Rygh 1885)

Fig. 27. Fligfragment af Type 3o. (U 6965). 2:1.

Kaupang i Vestfold, fra Nordtrøndelag (Petersen 1928:107) og fra Ekkerø i Finnmark. Dette sidste spænde er det nordligste af alle kendte trefligede smykker, fundet i en grav sammen med 2 ovale spænder JP 48 (Petersen 1928, fig. 99; se afbildning hos Graham-Campbell & Kidd 1980, fig. 52). Ovale spænder af denne type er af Jansson betegnet som Borre/Jellinggruppen (Jansson 1985:34) og skal dateres til omkring 900 og første del af 900-tallet. Det lille dyreornamenterede fragment tilhører således én af de få trefligede smykker i Uppåkra-materialet, som kan dateres ind i 900-tallet.

Et meget korroderet fragment (U6965), Fig. 27, betegnes som Type 3o. Yderst ved fligspidsen ses et udadvendt dyrehoved, mens selve krop-

pen ligger bag hovedet ind på fligfragmentet. De få bevarede og synlige kropselementer er udfyldt med perler. Fragmentet, som er af bronze, har et tværmål på 3 cm, og på bagsiden er der et mærke evt. efter nåleanordningen. Typen tilhører en meget eksklusivt dyreornamenteret type, svarende til JP 108 og JP 109, hvis elementer stilmæssigt befinder sig nær Jellingstil, selvom den stadig har elementer, der tilhører den symmetrisk opbyggede Borrestil, Fig. 28. Typen kendes fra omkring 20 eksemplarer, Fig. 29, hvoraf ét meget fint smykke blev fundet i Hedeby i traceet, der blev etableret i vandet i forbindelse med udgravningen af det store skib. Der er fundet flere smykkefragmenter i Vestsjælland og især i den sydøstlige del Norge. Fuglesang har typologiseret typen som den sidste af de masseproducerede trefligede spænder (Fuglesang 1991:95) på grund af den kombinerede ornamentik. Den tilhører formentlig tiden omkring 900 og første del af århundredet.

Det er et meget begrænset antal spænder med dyreornamentik, som er repræsenteret i såvel Uppåkra (7 stk.) ligesom i Hedeby (5 stk.) i forhold til de mange smykker med geometrisk ornamentik Type 1. Der er lige så mange spænder med dyreornamentik i Uppåkra som i Birka, men her er antallet af geometrisk ornamenterede Type 1 derimod meget begrænset. Der er således en stor forskel i repræsentativiteten af

Fig. 28. Trefliget spænde Type 3o. (Blaker, Oppland. OU C 6743). Eget foto, nedfotograferet.

Fig. 29. Udbredelsen af trefligede spænder af Type 3o.

de enkelte typer på disse tre store og meget betydningsfulde nordiske pladser. Det er ikke de helt samme spænder Type 3 med dyreornamentik, som er repræsenteret disse steder.

Dyreudformningen på to af spænderne i Uppåkra er ikke set tidligere, de andre er kendte stykker. Der er fundet spænder af Type 3d, den mest udbredte af de masseproducerede trefligede smykker, over store dele af Norden. Der kendes

et meget fint spænde i Hedeby, typen er også repræsenteret ved Svarta Jorden, Birka samt i Uppåkra. Smykker af Type 3o er repræsenteret med et usædvanligt flot eksemplar i Hedeby samt som efterligninger på vigtige centralpladser incl. Uppåkra. Denne type er derimod ikke fundet i Birka. De øvrige dyreornamenterede smykker har en spredt repræsentation i såvel Norge som i Sverige. Det er særlig i Norge, at

Fig. 30. Trefliget spænde med akantusornamentik, Type 4. Ca. 1:1. (U 3909).

Fig. 31. Trefliget spænde med akantusornamentik Type 4. U. F. Skåne, LUHM 2994. Eget foto, nedfotograferet.

trefligede smykker med dyrestil har sin største udbredelse. Antallet af andre typer i det norske materiale er til gengæld langt mere begrænset. Den geografiske forskel i udbredelsen af de enkelte typer er både kronologisk og typologisk betinget, og afspejler samtidig også, hvordan de forskellige kontakter områderne imellem har været. De dyreornamenterede spænder dateres til tiden kort før midten af 800-tallet og ind i 900-tallet. Introduktionen af de trefligede spænder synes at være sket senere i det norske område end i de sydsandinaviske egne. Dateringen af de forskellige smykker kan således også give et billede af Uppåkras tidsmæssige centrale betydning i vikingetiden.

Spænder med akantusornamentik

I Uppåkra er der fundet tre spænder, som er udsmykket med akantusornamentik, Type 4. Det er ikke den ægte karolingiske plante, som pryder de karolingiske militærbeslag, men en nordisk efterligning af de kontinentale plantemotiver. To af smykkerne i Uppåkra er bevaret som meget fine hele eksemplarer, mens det tredje kun er fundet som fragment af en flig.

På det ene spænde (U 3909), Fig. 30, kan man se en tydelig stiliseret fremstilling af vækstornamentikken. I midten af de tre flige er

der en langsgående plantestængel med hver tre felter, som skal opfattes som bladhjørner. Fra stænglen udgår fligede bladlignende figurer, og yderst ses en vifteformet blomsterstand. I flighjørnerne er der trekantede felter med runde mærker, der er efterligninger af de oprindelige nitter, kendt fra de originale militærbeslag. Midterfeltet på smykket fremhæves af et smalt trekantet felt, som adskiller de tre fliges ornamentik. På bagsiden er der en nåleholder og et knækket nålefæste, men der er hverken mærker efter øsken eller et boret hul i den tredje flig. Spændet er af bronze, og en meget rødlig guldbelægning kan endnu ses mellem fordybningerne i ornamentikken. Dette spænde måler 5 cm fra fligspids til modsatte flighjørne, og fligenes bredde måler 2,2 cm.

Ingen spænder er i sin ornamentik direkte magen til dette fine smykke fra Uppåkra, men der er flere, som kan sammenlignes med dette. Nogle spænder har en finere fremstilling af den kontinentale plante, og de opfattes som direkte efterligninger af udsmykningen, som ses på de originale beslag. Blandt flere skal her særlig fremhæves et smykke fra en grav ved Stävie, Skåne (LUHM 29349, Fraenkel-Schoorl 1978:383) og et fund fra Tävlesås, Småland (SHM 3145) (Arbman 1937:175). Også i Kaupang, Norge er der et spænde med ligende planteudsmykning. Dette smykke blev fundet sammen med ovale

Fig. 32. Trefliget spænde med stærkt stiliseret vækstornamentik, Type 4. Ca. 1:1. (U 3446).

Fig. 33. Bagsiden af spændet med rester af nåleanordning og dybtstkåret trekantet felt i midten (U 3446).

spænder JP 51e (Blindheim *et al* 1981). Fine akantusornamenterede smykker kendes også fra Danmark (8 stk.) og Hedeby (2 stk.), og så er der et beslag på Römisch-Germanisch Museum, Köln, hvortil der desværre ikke er nogen fundoplysninger (Wamers 1981).

På andre spænder bliver udformningen af vækstornamentikken, som det også ses på smykkerne fra Uppåkra, efterhånden mere og mere stiliseret. Der er fundet et trefliget spænde i en grav ved Aspe på Gotland (SHM 4533), som i udsmykning kan sammenlignes med Uppåkrasmykket, selvom ornamentikken fremstår som lidt mere stiliseret. Det gotlandske smykke er fundet sammen med bl.a. et dyrehovedformet spænde, der dateres i perioden 800-900 (Carlsson 1983:73). Det smalle trekantede midterfelt, der ikke er ret almindelig, ses på enkelte andre trefligede smykker med stiliseret akantusornamentik, bl.a. et smykke fra Skåne, Fig. 31, men uden oplysninger (LUHM 2994, Arbman 1937:176) og et fra Hesselbjerg, Hads i Østjylland (Andersen og Klindt-Jensen 1970). På disse to spænder kan man under plantedelen se to felter, som er udfyldt med skræstreger, og som kan minde om rester af en dyrekrop. Det er usædvanligt at se sådanne forskellige stilelementer kombineret.

Ornamentikken på to andre spænder af Type 4 blandt Uppåkra-fundene (U 639; U 3446),

Fig. 32, opfattes som stærkt stiliserede vækstlignende elementer. Denne type svarer til JP 92 (Petersen 1928:101). Det ene smykke er bevaret fuldstændig, mens det andet kun er repræsenteret af en enkelt flig. Ornamentikken er imidlertid identisk på de to spænder. Udsmykningen består af markerede linjer i midten, og disse er formentlig rester af en stængel, mens aflange felter på tværs af fligene kan opfattes som de stiliserede bladhjørner, kendt fra det foregående spændes firkantede felter. Tværstregerne kan tolkes som stærkt stiliserede blade. Yderst på fligen ses et strålemønster, der ligner en blomsterstand. Midterfeltet er dannet af en trekant med konkave sider, der er to cirkler lige i midten og et par streger på tværs.

Den bevarede flig er af bronze og måler 2,3 cm i bredden. Bag på denne ses en øsken samt et hul, der har været boret igennem fra forsiden. Det hele spænde er af bronze med rødlig guldbelægning, mens bagsiden er belagt med hvidmetal. Dette smykke måler fra fligspids til modsatte flighjørner ca. 5,5 cm, og fligene har en bredde på ca. 2,7 cm. Bag på det store spænde er nåleholderen bevaret på den ene flig, mens der midt på den anden ses rester efter en nitte, som man også kan ses fra forsiden. På den tredje flig er der en øsken. Midterfeltet er på bagsiden udformet som et fordybet trekantet felt, Fig. 33.

Spænder magen til disse kendes fra flere

fund i Danmark (2 stk.), ét fra Birka, grav 631 (Arbman 1943; Hårdh 1984:85) og ét fra Löddeköpinge ved Lund (LUHM Löddeköpinge 34, Ohlsson 1973, fig. 10), Norge (2 stk.) og Hedeby (1 stk.). Ét af de norske spænder er fundet sammen med JP 51g, ingen af de andre er fundet med daterbart materiale.

Nordiske fund af originale trefligede beslag med akantusornamentik er gjort såvel i Skåne og Småland som i Norge (Skibsted Klæsøe 1995). De nordiske smykker med efterligninger af den kontinentale planteornamentik er især fundet i det gamle danske område med både Hedeby og Skåne. Der er derimod ikke mange spænder i det norske materiale med dette plante-motiv, og de få deltyper, som er fundet i Norge, kendes også fra det sydkandinaviske område. Deres tilstedeværelse i Norge netop nær kysten og ved sejlbare elve i den sydligste del af landet, må anses som et resultat af de udvidede handelskontakter i vikingetiden. I Hedeby er der fundet støbeformsfragmenter til flere af de akantusornamentede spænder (Jankuhn 1977).

Da de akantusornamentede nordiske spænder er efterligninger af de originale beslag, har disse tidligere været betragtet som de allerførste trefligede smykker. Med nybearbejdningen af vikingetidens kronologi ser disse spænder ikke længere ud til at være de første, snarere nogle af de seneste. Deres produktion dateres til sent i 800-tallet og ind i 900-tallet (Skibsted Klæsøe 1999, fig. 29).

Bagside og produktion

På de fleste trefligede spænder er nåleanordningen placeret midt på to flige, mens der på den tredje er støbt en øsken, eller der er boret et hul igennem fligen. På mange af smykkerne af Type 1 ses derimod en atypisk eller skævt placeret nåleanordning, som det er fremhævet ovenfor ved flere af spænderne fra Uppåkra. Der er en mulighed for, at dette kan være med til at bestemme et eventuelt produktionssted, idet nåleholder og nålefæste støbes sammen med selve spændet. Med meget få undtagelser ses dette udelukkende på spænder med geometrisk ornamentik Type 1. Det er dog langt fra alle smykker inden for de enkelte deltyper, der har

en atypisk nåleordning. I følge Capelle er nålens placering kronologisk betinget, og Wiell har givet udtryk for, at dette ofte forekommer på trefligede smykker inden for det gamle danske område (Hårdh 1984:86 for referencer). Der er fundet mellem 40-50 spænder, Fig. 34, med nålefæstet placeret mellem to flige, og her er langt de fleste fund fra Hedeby. Der er enkelte af disse spænder, som ikke har nogen fundoplysninger.

Ved udgravningerne i Hedeby kom der flere støbeformsfragmenter frem til forskellige typer af de trefligede spænder (Jankuhn 1934, 1977), bl.a. til smykker med geometrisk ornamentik. I York har man også fundet en støbeform, en næsten fuldstændig bevaret støbeform. Formens negative aftryk viser en dyreornamentik, men der kendes bare ingen spænder, hvis udsmykning er identisk med formens. Bortset fra de enkelte spænder i Norge, er mange af de trefligede smykker af Type 1 fundet i tilknytning til de efterhånden meget omtalte centrale pladser både i Danmark og Sverige. Hvilken form for håndværk, der har været udført på disse pladser, og hvor specialiseret dette har været, er stadig til debat. Selvom der har forestået store udgravninger på flere af disse pladser (red. Larsson og Hårdh 1998), er det endnu ikke lykkedes at finde hverken støbeforme og eller støbeformsfragmenter til den trefligede genstandstype på nogen af disse centralpladser.

Ornamentikken på de trefligede spænder er meget ensartet fra deltype til deltype. Der kunne således være tale om genstande, der er produceret på et enkelt specialiseret værksted, hvor der har været en udvidet distribution tilstede med en handelsvirksomhed af større eller stort format. Vi ved allerede, at det har der været i Hedeby, hvor der i det righoldige materiale bl.a. er fundet forskellige støbeformsfragmenter. Spørgsmålet er, og det også har været tilfældet andre steder? Selvom ornamentikken er ensartet, så er der alligevel mindre ornamentale afvigelser inden for de enkelte deltyper af Type 1 såsom tværstreger eller prikker der, hvor andre har "grangrene", det manglende "ansigt", hvor andre spænder af samme type har et tydeligt hoved eller forskellige udformninger af den dyrelignende figur med de spidse horn m.v. Disse

Fig. 34. Udbredelsen af trefligede spænder med atypisk nåleordning på bagsiden.

små forskelle kan være tegn på, at der har været flere producenter/håndværkere om at støbe spænderne, at der har været flere produktionssteder og/eller måske, at specialiserede håndværkere har rejst fra sted til sted.

I Hedeby er der også fundet støbeformsfragmenter til spænder af Type 2a, til flere af de dyreornamenterede smykker Type 3 samt til de akantusornamenterede spænder Type 4. Man kan

iagtage en langt større variation i udformningen af de efterfølgende hoved- og deltyper end tilfældet er for Type 1, ligesom der også ses forskelle i størrelsen af de enkelte deltyper. Dette er bl.a. vist i forbindelse med tre helt ens udsmykkede spænder under Type 2 (Skibsted Klæsøe 1998:77, fig. 5), hvor det samtidig også blev påpeget, at det ville være gavnligt med udvidede analyser omkring produktionsforholdene.

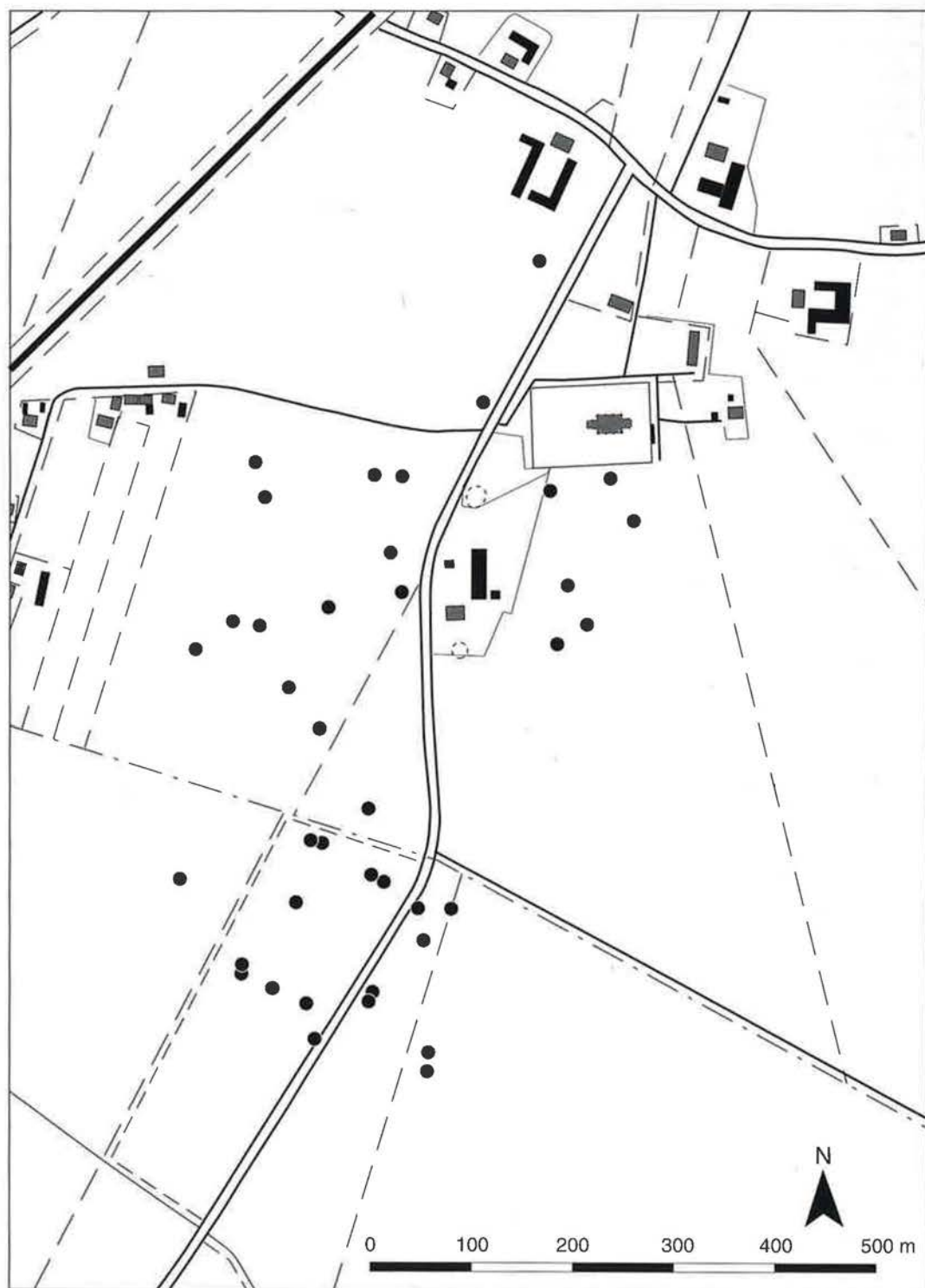

Fig. 35. Fordeling af fund af trefligede spænder ved Uppåkra.

Med det store antal spænder fra Uppåkra er det sandsynligt, at der også her har været produceret trefligede smykker, som er blevet distribueret videre til andre sydsandinaviske centralpladser og til større egne af Skandinavien. Flere af spænderne, Type 1d og Type 2b, er ikke fundet i Hedeby, og det gælder for disse to smykketyper, at der er særlig mange fund i Østdanmark, Skåne og lidt nordligere i Sverige. De trefligede detektorfund er gjort spredt ud over hele det areal, der omfatter Uppåkra, men det ser ud til, at især de trefligede smykker Type 1 er fundet i de sydligste områder af pladsen, fig. 35. Dette kunne afspejle et eventuelt produktionsområde, men det kan også være tegn på, at bebyggelsen i den tidligste del af vikingetiden har været koncentreret især her på de sydlige arealer af Uppåkra.

Hvis det lykkes at finde støbeefterladenskaber i Uppåkra, vil man således kunne fastslå endnu et nordisk produktionssted for denne genstandsgruppe fra vikingetiden, som i antal er stærkt stigende også i Danmark. Her er antallet af kendte trefligede smykker øget med næsten 200 % inden for de sidste 15 år ved det udvidede detektorarbejde. Mens trefligede smykker med Petersens imponerende værk fra 1928 fremstod som en norsk vikingetidsgenstand, er der efterhånden synlige beviser på, at genstandstypen snarere har tilknytning til det gamle danske område incl. Hedeby og Skåne. Når Norge alligevel markerer sig stærkt med hensyn til trefligede smykker, skyldes dette formentlig forskelle i gravtraditioner og i høj grad også de enkelte typers forskellige geografiske tilknytning. Således er der som allerede nævnt langt flere spænder med dyreornamentik i Norge end i nogen af de andre skandinaviske lande.

Sammenfatning

De trefligede smykker er en yndet genstandsgruppe, der udelukkende kendes fra vikingetiden. De anvendes i den tidlige del af perioden fra omkring 800 og frem til midten af 900-tallet - altså ca. 150-175 år. I Uppåkra-materialet udgør smykkerne en meget vigtig fundgruppe, fordi der er så mange af dem, og fordi de udviser stor overensstemmelse med tilsvarende fund fra

Hedeby. Også i Birka er der fundet mange trefligede smykker, men der er knapt så stor lighed mellem smykkerne fra Uppåkra og Birka. Det er de geometrisk ornamenterede spænder, som dominerer materialet både i Uppåkra og i Hedeby, og denne type ser ud til at blive produceret omkring 800 og første del af århundredet. Det skal her fremhæves, at den ældste dendrodatering fra Hedeby er 783, og den på nuværende tidspunkt ældste bebyggelsesmæssige datering lyder på 811 (Jansson 1985:87f.). Mange af smykkerne har en atypisk eller skævt placeret nåleordning bag på spænderne, hvilket med få undtagelser kun ses på de geometrisk ornamenterede smykker. Her er de fleste fundet i Hedeby.

Flere af spænderne i Birka har en helt anden udsmykning. Der er det især vækstornamentikken med stiliserede ranker, der er fremherskende. Denne stil dateres langt senere til slutningen af 800-tallet og første del af 900-tallet. Kun de få spænder med dyrestil og akantusornamentik, kan i Uppåkra dateres så sent. Dette kunne antyde, at Uppåkras vigtige position som central plads er særlig markant i den tidlige del af vikingetiden.

Det er kun i Hedeby, der er fundet støbeformsfragmenter til de trefligede spænder. Ved første øjekast er typerne både i Uppåkra og Hedeby helt identiske, og man kunne derfor således tænke, at alle spænder er produceret i Hedeby, hvorfra de så er distribueret til bl.a. Uppåkra og andre centralpladser i det danske og svenske område. Men ved nærmere detailstudier og en gennemgang af de enkelte smykker kan man se, at der er flere undertyper, som ikke er repræsenteret i Hedeby. Netop for disse typer ses en regional udbredelse med Østdanmark, Skåne og egnene lidt nordligere end Skåne. Der er en vis sandsynlighed for, at disse smykker kan være af lokal produktion knyttet til Uppåkra.

De tidlige 800-tals spænder i Uppåkra er alle støbt i bronze og uden forgyldning, dette ses først på de senere typer med dyrestil og med akantusornamentik. Ingen af smykkerne i Uppåkra har nogen særlig raffineret ornamentik, og de er heller ikke udført i et fornemt materiale, f.eks. er der endnu ikke fundet spænder

af sølv eller smykker med filigran. Ved en gennemgang af materialet fra Hedeby er der imidlertid adskillige her, som er udført i ædelmetal, og der er også flere spænder med en meget eksklusiv udsmykning. Det samme er tilfældet for Birka-spænderne. Uppåkras store udstrækning viser, at der er tale om en meget betydningsfuld plads. Men på baggrund af studierne af de trefligede spænder kan man endnu ikke iagttage, at pladsen har haft nogen markant status som rigdomscenter på linje med Hedeby og senere Birka i den tidlige vikingetid, nærmere betegnet i 800-årene.

Der er imidlertid ingen tvivl om, at Uppåkra har været et betydningsfuldt produktionscenter med store handelsmæssige kontakter til andre centralpladser i det sydiskandinaviske område. Samtidig afspejler det sammenlignelige fundmateriale, hvordan der har været kontakt til folk, som er kommet langvejs fra eller rejst langt bort. Genstandenes bevægelighed afspejler sig i de meget spredte fund af trefligede spænder med dyreornamentik, hvor det nordligste smykke fra Ekkerø i Finmark er identisk med et af spænderne i Uppåkra. Selvom den trefligede genstandsform har kontinental tilknytning, og selvom der er fund af kontinentale beslag i nærheden af Uppåkra, så er det kun det lille spænde af baltisk oprindelse, som kan vise udenlandsk påvirkning. Alle øvrige trefligede smykker har en ren nordisk fremstillingstradition.

Noter

¹ Prof. Lars Larsson og prof. Birgitta Hårdh, Institut for Arkeologi, Lunds Universitet takkes for tilladelse til at publicere de trefligede spænder fra Stora Uppåkra. Registreringen er afsluttet i sommeren 1999.

² Der er anvendt den af forfatteren præsenterede typologi for trefligede spænder, publiceret i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1997 (Skibsted Klæsøe 1999).

³ U 272; U 1101; U 1158; U 1319; U 2205; U 2674; U 2712; U 3324; U 3633; U 3903; U 6562.

⁴ U 996; U 2013; U 5036.

Uppåkraspænderne er fotograferet af Bengt Almgren, LUHM.

Referencer

- Andersen, H. 1981. Die Kleinfunde. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* 5.
- Andersen, S. Wulff. 1995. Lejre – skibssætninger, vikingegrave, Grydehøj. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. 1993.
- Andersen, H. H. & Klindt-Jensen, O. 1970. Hesselbjerg. En gravplads fra vikingetid. *KUML*.
- Arbman, H. 1937. *Schweden und das karolingische Reich. Studien zu den Handelsverbindungen des 9. Jahrhunderts*. Stockholm.
- 1943. *Birka I. Die Gräber. Tafeln*. Stockholm.
- Blindheim, C., Heyerdahl-Larsen, B. & Tollnes, R.L. 1981. *Kaupang-Funnene*. Norske Oldfunn XIV. Bind I. Univ. Saml. Oslo.
- Callmer, J. 1977. *Trade Beads and Bead Trade in Scandinavia ca. 800-100 A.D.* Acta Arch. Lund. Ser. In 4° Nr. 11. Lund.
- 1999. Vikingatidens likarmade spænnen. *Fynden i Centrum*. Acta Arch. Lund. Ser. In 8°, No. 30. Lund.
- Capelle, T. 1968. *Die Metallschmuck aus Haithabu*. Neumünster.
- 1970. Metallschmuck und Gussformen aus Haithabu. Ausgrabung 1963-68. *Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu*, 4. Neumünster. 2.3.
- Carlsson, A. 1983. *Djurhuvudformiga spænnen och gotländsk vikingetid*. Stockholm Studies in Archaeology. 5. Stockholm.
- Christensen, T. 1991. *Lejre – syn og sagn*. Roskilde Museum. Nykøbing.
- Christiansen, C. E. 1948. En Guldsmide-Matrice fra Vejleby. *Lolland-Falsters Stiftsmuseum Årsberetning*. Maribo.
- Fraenkel-Schoorl, N. 1978. Carolingian Jewellery with Plant Ornament. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*. Jaargang 24. Amsterdam.
- Fuglesang, S. Horn. 1991. The axehead from Mammen and the Mammen style. Iversen, M. (ed.) *Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid*. Højbjerg.
- Graham-Campbell, J. & Kidd, D. 1980. *The Vikings*. British Museum. London.
- Hrubý, V. 1955. *Staré Mesto*. Praha.
- Hubert, J., Porcher, J. & Volbach, W.F. 1969. *Die Kunst der Karolinger von Karl dem Grossen bis zum Ausgang des 9. Jahrhunderts*. Universum der Kunst. München.
- Hårdh, B. 1976 a. *Wikingerzeitliche Depotfunde aus Südschweden: Probleme und Analysen*. Acta Arch. Lund. 8:6. Lund.
- 1976 b. *Katalog und Tafeln*. Acta Arch. Lund. 4:9. Lund.

- 1984. Kleeblattfibeln. Arwidsson, G. (red.). *Birka II:1*. KVHAA. Stockholm.
- 1998. Preliminära notiser kring detektorfynden från Uppåkra. Larsson, L. & Hårdh, B. (red.). *Centrala platser – centrala frågor*. Lund.
- Jankuhn, H. 1934. Kunstgewerbe in Haithabu. *Jahrbuch für Prähistorische und Ethnografische Kunst*. IPEK 9. 1934. Leipzig.
- 1977. Das Bronzegießerhandwerk in Haithabu. *La Formation et le Développement des Métiers ou Moyen Age (Ve-XIve Siecles)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jansson, I. 1985. *Ovala spännbucklor*. AUN 7. Uppsala.
- Larsson, L. 1984. Gräber und Siedlungsreste der jüngeren Eisenzeit. *Acta Arch.* Vol. 52. København.
- 1998. Gjort och ogjort i Uppåkra. Larsson, L. & Hårdh, B. (red.). *Centrala platser – centrala frågor*. Lund.
- Larsson, L. & Hårdh, B. 1997. Uppåkra – ett hövdinga- eller kungasäte. *Fornvännen* 92.
- 1998a. Uppåkra – en central plats under skånsk järnålder. *Ale. Historisk tidsskrift för Skåne, Halland och Blekinge*. Særtryk.
- Larsson, L. & Hårdh, B. 1998b. (red.). *Centrala platser – centrala frågor*. Lund.
- Müller, S. 1880. Dyreornamentikken i Norden. *Aarb. for nord. Oldkyndighed og Historie*.
- Ohlsson, I. 1973. Vikingatid och medeltid i Löddeköpinge. *Ale. Historisk tidsskrift för Skåneland*. Nr. 1.
- Petersen, J. 1928. *Vikingetidens smykker*. Stavanger.
- Salin, B. 1890. *Djur- och Växtmotivens utveckling*. Stockholm.
- Skibsted Klæsøe, I. 1995. Det treflgede beslag fra Trabjerg Bakker og andre detektorfund. Bender Jørgensen, L. & Eriksen, P. (eds.). *Trabjerg: En vestjysk landsby fra vikingetiden*. Højbjerg.
- 1998. Plant Ornament. A Key to a New Chronology of the Viking Age. *Lund Archaeological Review* 3 (1997). Lund.
- 1999. Vikingetidens kronologi – en nybearbejdning af det arkæologiske materiale. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1997.
- Strömberg, M. 1961. *Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen. 1-2*. *Acta Arch.* Lund. 4:4. Lund.
- Vikingarna*. 1989. Malmö Stadsmuseum, Malmö museer 1989.
- Wamers, E. 1981. Ein karolingischer Prunkbeschlagn aus dem Römisch-Germanischer Museum, Köln. *Zeitschrift für Archaeologie des Mittelalters*. Jahrgang 9.

Gyllene bronser – en komparativ kontextuell analys av Uppåkras vikingatida förgyllda bronssmucken

Malin Svensson

Golden bronzes – A comparative contextual analysis of Viking Age gilded bronzes from Uppåkra

This essay deals with the round bronze items that were uncovered by metal detecting in Uppåkra in 1998. Most of these bronzes are gilded. The bronze objects are here analysed typologically, chronologically and contextually. Through analogies from other investigations, attempts are made to answer questions concerning social context and production. It is concluded that the bronze artefacts are connected to places with an over-regional character and it is discussed whether the items can be related to a merchant/merchant-military class. The possible production of bronze jewellery in Uppåkra is also discussed.

Malin Svensson, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet, Sandgatan 1, SE-223 50 Lund.

När man undersökte Uppåkra med metall-detektorer fann man en stor mängd metall-föremål från vendeltid och vikingatid. En av dessa fyndkategorier är runda bronssmucken, både spännen och hängen, som man antar här-rör från 900-talet e.Kr. Detta är mycket spän-nande fynd, då många av bronserna är förgyllda, och i denna artikel kommer dessa att analyseras och diskuteras utifrån en rad frågeställningar.

För att överhuvudtaget kunna diskutera uti-från bronserna är det viktigt med säkra dateringar. Utgångspunkten och de första antagandena är att bronserna är från 900-talet, och här kommer göras försök att undersöka denna datering. Eventuellt kan närmare finkronologier göras genom att utgå från bronsernas ornamentik.

De flesta bronssmuckena i Uppåkramateria-let är förgyllda och detta faktum leder till funde-ringar kring sociala aspekter. Vad innebär det att bronserna är förgyllda? Är det främst i Uppåkra

de förgyllda föremålen finns eller förekommer de även på andra platser i omnejden? central-platskaraktär? Vem använde dem och kan man säga något om dessa individers status och sam-hällstillhörighet? Vad innebär egentligen kon-centrationen av bronser på Uppåkraområdet? Har de tappats av sina användare, avsiktligt depone-rats i jorden eller är de färdiga produkter som tappats vid hantverksproduktionen? Och är de överhuvudtaget producerade i Uppåkra?

Produktionsfrågan är mycket intressant, sär-skilt när man börjar titta lite närmare på materia-let och hittar nästan identiska föremål på vitt skilda platser. Rör det sig om vandrande hant-verkare som rörde sig mellan olika handelsplatser eller maktsfärer, eller var hantverket koncentre-rat till ett fåtal lokaler med täta kontakter där-emellan, dock med inslag av mobila hantverkare, som Johan Callmer menar (Callmer 1989:30; 1995:68)?

Metod

I den här artikeln kommer det först att göras en rent deskriptiv genomgång av bronserna för att få en överskådlig sammanställning, då en sådan inte tidigare har gjorts av Uppåkrabronserna. För att kunna besvara de grundläggande frågeställningarna om datering, kommer kronologiska och typologiska analyser av bronserna att göras med hjälp av komparativt material från bl.a. Birka och Tissø.

Bronssmyckena i Uppåkra är som sagt hittade med metalldetektor och är således lösfynd utan kontext. Utifrån komparativa analyser kan man försöka utröna vilka kontexter dessa bronser brukar finnas i och sedan använda detta som analogier till Uppåkramaterialet. För att kunna komma åt svar på frågorna om smyckenas sociala kontext måste man analysera i vilka sammanhang förgyllda bronser brukar förekomma. Diskussioner kommer även att föras om vikingatida hantverksproduktion då detta är viktigt för att förstå sammanhanget för bronsernas tillkomst.

En spridningskarta över bronsernas placering i Uppåkra kommer att göras för att upptäcka eventuella koncentrationer.

Med hjälp av bl.a. Märta Strömbergs *Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen I* och 2 (1961a och b), Löddeköpingeundersökningarna (Ohlsson 1980; 1981) och utgrävningsrapporter från UV-Syd (järnåldersgrävningar från 1967-1996), kommer jag att gå igenom järnåldersmaterialet från västra Skåne och se hur många runda bronsfibulor och -hängen man har hittat. Problemet här är att inte så många fyndlokaler är genomsökta med metalldetektor, och således finns det säkert många bronser som inte är funna.

Material

I artikeln kommer alla de runda bronser i Uppåkramaterialet som har skandinavisk ornamentik och som skulle kunna vara producerade i området att analyseras. Med skandinavisk ornamentik menar jag terslev-, volut-, jellinge- och borrestil. Terslev- och volutstil är inte renodlat skandinaviska då de har sina rötter längre ner i Europa, men de inlemmas i den skandi-

	Hänge	Fibula	Häng- ögla +nål	Svår- defini- erad	För- gylld
U 2681	X				X
U 2773	X				X
U 3325	X				X
U 4363	X				X
U 4523	X				X
U 5255	X				X
U 5604	X				X
U 5639	X				?
U 106		X			X
U 137		X			X?
U 2066		X			X
U 2257		X			X
U 2269		X			
U 2738*		X			X
U 5606*		X			X
U 2809		X			X
U 4813			X		X
U 2016			X		?
U 2683			X		X
U 3387			X		X
U 818				X	X
U 3841				X	X
Totalt					
21*	8	7*	4	2	18*

Fig. 1 Tabell över de runda bronssmyckena. *U 2738 och U 5606 är två halvor av en fibula och räknas därför som en.

naviska ornamentiktraditionen och således hör de även hemma här.

För grundläggande bestämningar av bronsernas ornamentiktillhörighet har jag bl.a. använt mig av *Nordisk form. Om djurornamentik* (Karlsson 1983), *Vikingatidens smycker i Norge* (Petersen 1955), Berta Stjernqvists och Johan Callmers *Kompendium i djurornamentik* (1984), samt *Vikingatidens konst* (Wilson 1995).

I materialet finns 8 hängen och 7 fibulor samt 6 övriga (se Fig. 1 och 2), alltså de bronser som grävts fram t.o.m. årsskiftet 1998/99. Flerparten av dessa är förgyllda. De flesta har en diameter runt 24-34 mm och tillhör alltså den grupp som Ingmar Jansson karaktäriserar som små (Jansson 1984).

Bronserna är som sagt ett detektormaterial, vilket gör att det bör betraktas med en rad källkritiska aspekter i bakhuvudet. För att kunna tolka materialet bör man känna till både de depositionella och postdepositionella proces-

Fig. 2 Bild på 13 av smyckena i undersökningsmaterialet (övriga smycken; se Fig. 3; 4; 5; 6; 7). Från vänster: U 2681; U 3325; U 4523; U 5255; U 5604; U 5639; U 137; U 2257; U 2269; U 4813; U 3387; U 818; U 3841. Skala 1:1. Foto Bengt Almgren.

ser som lett fram till att artefakternas spridning ser ut som gör. De postdepositionella processerna kan vara en kombination av både natur- och kulturbetingade processer och har pågått ända sedan föremålet deponerades (Paulsson 1999:6). Bronserna är hittade i det översta ploglagret i Uppåkra, vilket stratigrafiskt är mycket omrört. Artefakternas placering i förhållande till kulturlager och anläggningar blir då mycket svårt att uttala sig om, och man säger att materialet blir kontextlöst. Detta gör att man får för-

lita sig på andra kronologier som upprättats i andra, klarare, sammanhang.

För komparativa analyser kommer jag använda mig av litteraturstudier. Material som är relevant är främst Birkautgrävningarna, då materialet är samtida och många av Uppåkra-bronserna har klara paralleller i fynd från Birka. Andra viktiga jämförelsematerial är Tissø-grävningarna på Själland (bl.a. Jørgensen & Pedersen 1996) och Torsten Capelles undersökningar av Hedeby (Capelle 1968).

Diskussion kring ämnet och tidigare forskning

Runda bronsmycken är vanligt förekommande i Norden under senare delen av vikingatiden. Influenserna till dessa kom från västeuropeiskt håll, medan spridningsbilden är mer östlig. Jansson (1984:44) menar att det sydsandinaviska materialet skiljer sig från det i Birka, vilket skulle tyda på andra impulser. Mimmi Tegnér (1999) menar att detta också skulle kunna bero på att de runda spännena tillhörde ett annat dräktskick eftersom de är populära under hela 900-talet när spännbucklorna blir omoderna.

De runda bronsmyckena är en allmän smykestyp, vilket är ett exempel på den standardproduktion som blev vanlig under vikingatiden. Processen började redan under senare delen av Merovingertiden (Callmer 1984:74). Detta menar Callmer, tyder på bättre kommunikationer mellan producenter eller på en större produktion av ett mindre antal producenter och en effektivare produktion (Callmer 1984:74). Man kan dock inte avfärda Uppåkrabronserna som ett vanligt standardföremål, då flertalet av bronserna är förgyllda och skickligt utförda i skandinavisk ornamentik.

Flera forskare har tidigare fört diskussioner kring specialiserad hantverksproduktion och de sociala aspekterna därav under den yngre delen av järnåldern. Man har också försökt se kopplingar mellan stil - samhälle - status. Wladyslaw Duczko har gjort en undersökning på ett material som ligger nära de förgyllda Uppåkrabronserna i tid, nämligen smycken utförda i den s. k. Hiddenseestilen från andra hälften av 900-talet (Duczko 1995). Duczko knyter föremålen till den danska samhällseliten, och ser dessa föremåls förekomst i Sigtuna och andra orter med det gemensamma namnet Tegneby, som bevis på den danska kungamaktens inflytande i Mellansverige. Detta inflytande skulle enligt honom inte utgått direkt från Danmark utan via Östergötland (Duczko 1995:626). Hiddenseekonsten karakteriseras av användning av filigran och granulation som applicerades på guld eller silverbleck, vilka först hade formats med hjälp av bronspatriser (Links & Hardt 1997:17). Terslevfyndet på Själland, med år 952 som *ter-*

minus post quem är en av de tidigaste depåerna med smycken av Hiddensee-stilen (Friis-Johansen 1912: fig. 5). Själva Hiddenseestilen skiljer sig från den s.k. terslevstilen genom att den förstnämnda har inslag av djurornamentik, medan den sistnämnda bygger på volutslingor och växtornamentik (Friis-Johansen 1912; Duczko 1995). Duczko argumenterar för att konststilen hade en mycket hög status, vilken var en avspeglning av den stora prestige som den danska kungamakten åtnöt under Harald Blåtand och Sven Tveskägg (Duczko 1995:644). Stilen tros ha kunglig anknytning, p.g.a. att den förekommer på föremål av guld med hög kvalitet och av sällsynt typ (Duczko 1995:648).

Liknande tankegångar presenterar Fredrik Svanberg i Fornvännen (1998/2). Han menar också att artefakter i Hiddenseestil skall ses i samband med ett kungligt gåvosystem. Då 900-talskungarnas makt inte var institutionaliserad utan baserad på kungens personlighet, sociala kontakter och hans ledarskap och resultat, var han tvungen att distribuera värdefulla gåvor till sina män för att få social status och prestige. Även broscher i terslevstil ser han som delar i ett sådant system, dock något tidigare förekommande än Hiddenseeprodukterna (Svanberg 1998:119). Kanske är det i detta ljus vi skall se bronserna i Uppåkra?

Indelning av bronserna och diskussion kring ornamentik

Jag har valt att dela in hängena och fibulorna efter deras ornamentik. Ornament och dekor är tidsbundna företeelser och är således bra grundlag för datering. Vikingatidens ornamentik är en snårskog av olika stilelement som kombineras och utvecklas i närmast det oändliga. Stilar växer fram ur varandra och lånar drag från både samtida och äldre tiders stilar. Gjutformar kunde användas under lång tid och således kunde föremål i äldre stilar tillverkas samtidigt med föremål i modernare stilar (se nedan). Detta gör att det är mycket svårt att fastställa finkronologier. Möjligtvis skulle man kunna upprätta något finare kronologier om man upprättade serier över gjutningarna och jämförde enskilda stilelement. Då jag inte har den tiden till förfogande att göra

detta, får jag nöja mig med mer generella indelningar. Jag tänker då dela in Uppåkramaterialet i volut-, terslev-, borre-, och jellingestil. Jag är dock medveten om att många drag i stilarna går igen i varandra och att föremålen i vissa fall inte helt självklart kan klassificeras som det ena eller det andra.

Voluter (lat. *volu'ta*, av *volvo* - vrida runt, rulla runt, NE: *volut*) är ett dekorativt element, bestående av en spiralform, lik ett hoprullat band. Till volutstilen lägger jag också de fibulorna som är ornerade med s-spiraler. Ornamentiken användes först och främst till filigransarbeten, då den, som David Wilson påpekar (Wilson 1995:102), nästan uppkommer av sig själv när man arbetar med filigrantrådar. Dock användes stilen också till smycken utan filigrandekoration, vilket är fallet med Uppåkra-bronserna.

Benämningen terslevstil kommer från den stora silverskatten som hittades i Terslev i Danmark. Fyndet bestod av ett stort antal smycken och skålar. Genom komparativa myntdateringar kan fyndet dateras till ca. mitten av 900-talet (Friis-Johansen 1912:210). Terslevstilens mönsterprincip är fyra voluter som är arrangerade symmetriskt med öppningarna mot mitten. Ornamentiken är dock inte ensartad, utan består av många element som kan kombineras och utformas på olika sätt. Den kan även bestå av dubbelspiraler, antingen utan inbördes förbindelse eller så kan de förenas i tangeringspunkterna med små tvärband. Vinklarna kan fyllas med element hemmahörande i vegetabil rankornamentik (Friis-Johansen 1912:237; för

exempel på terslevstil, se Fig. 3). Rötterna till mönstret kan sökas i romersk tid och det fortsatte sedan användas i Västeuropa in i vikingatiden. Enligt Duczko (1985) användes mönstret främst på små runda broscher, vilket tycks verifieras i Uppåkramaterialet, där 3 av de 5 terslevvorneade bronserna är runda fibulor. Fibulor av terslevtyp är mest funna i depåfynd, men några få exemplar är kända från gravar. Fyndet av en terslevliknande patris i Uppåkra är mycket intressant och kommer att behandlas nedan.

Gripdjuret, som är ett av borrestilens viktigaste element, har ett huvud som består av mask som i stort sett är en triangel. Ett annat stilelement är bandflätan, vilken består av ett symmetriskt flätmönster där varje överkorsning omsluts av överlappande cirkclar täckta av romber (Wilson 1995:89). Det har hävdats att detta element har sin förlaga i läder, där elementen får en naturlig teknisk förklaring (Madsen & Hougaard 1997:22 ff.). Ett tredje element i borrestilen är ett djur sett i profil. Djuret är formaliserat men har ändå mer eller mindre naturalistiska proportioner (Wilson 1995:89). Borrestilens kronologi bygger nästan helt och hållet på skattfynd som innehåller daterbara mynt. Wilson argumenterar för att borrestilen förekom under en tidsperiod från mitten av 800-talet (bl.a. genom Honskatten) och att den sedan fortsatte att användas under ca. ett århundrade (Wilson 1995:107 ff.).

Tidigare trodde man att borrestilen avlöstes av jellingestilen runt 930 eller något tidigare (Jansson 1970:36). Men Ingemar Jansson argu-

Fig. 3 Exempel på smycken i terslevstil. U 106 (vänster) och U 2066 (höger) samt hänget från Fuglie (mitten) tycks komma från samma gjutform. Skala 1:1. Foto U 106 och U 2066 – Bengt Almgren. Fugliehänget – efter Callmer 1989:27, Abb. 3:18

Fig. 4 Smycken tillhörande den s.k. A3-gruppen i jellingestil: U 2773 (överst t.v.), U 2016 (överst t.h.) och hänget från Skemofyndet, Norge (nederst). Skala 1:1. Foto U 2773 och U 2016 – Bengt Almgren. Skemohänget – efter Callmer 1989:27, Abb. 3:21

menterar genom myntdateringar för att jellinge- och borrestilen kronologiskt är mycket svåra att skilja från varandra, då de förekommer samtidigt och båda tillhör 900-talet (Jansson 1970:45). Troligtvis trängde jellingestilen bort borrestilen efterhand, men det är svårt att säga när detta skedde, då det är en lång process och troligtvis skedde olika snabbt i olika områden. Ofta uppträder stilelement från båda stilarna på föremål samtidigt. Fenomenet är vanligt i hela Norden och har gjort att vissa forskare anser att jellingestilen i det närmaste är parallell med borrestilen (Jansson 1991:270 och där citerad litteratur).

Eftersom de båda stilarna länge är samtida, är det inte förvånande att jellingestilen ofta knyter an till borremotiv. Stilen har fått namn efter ornamentiken på en liten förgylld bägare som hittats i den norra gravhögen i Jelling, vilken dendrokronologiskt dateras till 958 - 959 e. Kr. (Wilson 1995:115; Exempel på smycken i jellingestil se Fig. 4).

Övriga bronsar består av genombrutna fibulor och svårdefinierade fragment.

Hängen och fibulor

I materialet finns åtta hängen. Av dessa är ett fragmenterat. Samtliga hängen bär spår av förgyllning, förutom U 5639 som är så svårt kor-

oderat att det inte går att uttala sig om. Möjligtvis kan den förestående konserveringen ge svar på frågan.

Antalet runda fibulor i Uppåkramaterialet uppgår även det till åtta stycken. Där finns en fibula som har hittats i två delar (U 2738 och U 5606). Sju av de åtta fibulorna är förgyllda, även om man får uttala sig något försiktigt om U 137. En fibula är fragmenterad (U 106).

Tre av de runda bronssmyckena har både hängögla och nål och kan således användas både som hängen och fibulor. Två av dessa är förgyllda (U 2683 och U 2287), medan ett är svårt att uttala sig om (U 2016). Två bronsar är svårdefinierade p.g.a. hög fragmenteringsgrad (U 818 och U 3841). Båda är dock förgyllda.

I materialet finns även en patris med terslevliknande ornamentik (U 524).

Låt oss börja med föremålen i volutstil. U 4523 och U 5604 är två mycket lika hängen. Båda är ornerade med två motställda s-spiraler som är vända ut mot kanterna. I mitten syns en rund ring och ovanför och nedanför den finns två v-formade mönsterdelar. Båda är förgyllda.

Den enda bronsfibula som är gjord i volutstil är U 137. Ornamentiken består av tre voluter som har öppningarna utåt. I det triangulära området som bildas i mitten finns en trekantig knopp. I ena kanten finns ett hål. Det är relativt runt och jämt, vilket skulle kunna tyda på att det är medvetet gjort. Kanske har spännet på så vis gjorts om till ett hängsmycke. På baksidan finns dock nålhållaren kvar. Fibulans diameter är 27mm, och den har troligtvis varit förgylld. En annan fibula från Uppåkra är ornerad på samma vis, med tre utåtvända voluter, nämligen en rund förgylld silverfibula (U 685). Denna fibulas diameter är 37mm, så de kan inte ha tillverkats i samma gjutform.

Beskrivningen av terslevgruppen får inledas med hänge U 2681 som är intakt och har en diameter på 35mm. Smycket är förgyllt. Hängets likhet med ett terslevhänge från Birka (Arbman 1940: Taf. 98:23), ett förgyllt runt bronshänge med en diameter på 33mm. Hängets är hittat i Birkagrav nr. 901, en skelettgrav i hög, där man tillsammans med hängets hittat spännbucklor, pärlor, silverhängen m.m.

Ett annat smycke, U 2683, uppvisar stora

likheter med U 2681. Ornamentiken är den samma, men smycket har en pärlstavsornerad kant, vilket hänget saknar. Smycket är förgyllt och har en diameter på 28 mm. På baksidan finns en nålhållare, dock saknas själva nålen. I övre kanten finns även en upphängningsögla, så smycket har använts både som hänge och spänne.

Ett lite annorlunda terslevhänge är U 3325, vilket är ett förgyllt genombrutet hänge. Genombrytningarna består av 20 stycken symmetriskt placerade hål i själva cirkeln, plus ett asymmetriskt hål som har placerats på en slinga i ornamentiken. I hängknoppen finns två hål som man troligen har trätt en tråd igenom som upphängning, då en riktig hängögla saknas. På själva hängknoppen finns något som liknar ett ansikte - två ögon, varav det ena är skadat av det ena hålet, samt en trekantig mun.

U 106 är ett 27 mm stort fragment av en förgylld fibula i terslevstil. Biten är starkt korroderad så mönstret är något svårt att urskilja. Dock ser man tre sammanbundna fyrkanter (med fyra cirklar i varje fyrkant) ovanpå ett slingmönster och en pärlstavsornerad kant. Fibulan har också en liten knapp i mitten, med fyra knoppar omkring. Baksidan är starkt korroderad så det är svårt att säga något om nålhållare/hängögla. Det som är mycket intressant med detta fragment är att det är identiskt med hänget U 2066. Detta är en hel förgylld fibula i terslevstil med en diameter på 34 mm. Den är ornerad på samma sätt som U 106, med sammanbundna fyrkanter och pärlstavskant. I fyra av fyrkanterna finns det fyra prickar, men i den vänstra finns det bara tre. Mittknoppen med de fyra omkringstående knopparna återfinns även på denna. Hängögla är något asymmetriskt placerad jämfört med mönstret. Jag ser det som mycket troligt att dessa två kommer från samma gjutform. De är lika stora och de har identiskt mönster. Den biten som är borta på U 106 har den vänstra fyrkanten, vilken skulle kunna motsvara fyrkanten på U 2066 som endast har tre prickar. Andra likheter är att den nedre fyrkanten är något utdragen på båda och att själva slingorna i ornamentiken är något tillplattade. Något som gör dessa fynd ännu mer spännande är att jag har hittat ännu ett identiskt hänge som skulle kunna komma från samma gjutform, nämligen

ett hänge som hittats i en hög i Fuglie (Strömberg 1961a: Taf. 37:6). Hängets mönster är identiskt med de två andras och hängögla är placerad på precis samma sätt i jämförelse med ornamentiken som den är på U 2066 (Fig. 3). Märta Strömberg daterar det till andra hälften av 900-talet (Strömberg 1961b:157).

Och inte nog med detta, utan det finns ett i stort sett identiskt smycke till, nämligen från Löddeköpinge. I ett golvlager har man hittat ett runt förgyllt bronsspänne med en diameter på 30 mm. På baksidan finns spår av ett fäste med en järnnål. Även denna är ornerad i samma terslevstil och uppvisar samma fyra fyrkanter varav 4 har 4 prickar i och en har 3 prickar. Kanten är pärlstavsornerad och samma mittknopp som uppträder på de andra förekommer även här. Detta smycke har en något tydligare ytstruktur än de andra och mönstret framträder starkare (Ohlsson 1980:105, fig. 22). Möjligt är att denna kommer från samma gjutform som de andra, men då detta är ett spänne och inte ett hänge, och då ornamentiken är något tydligare, kanske detta smycke har använts som en förlaga vid tillverkning av gjutformer till de andra eller tvärtom. Tom Ohlsson daterar smycket till tidig vikingatid och huset den hittades i har en osäker datering till 800-tal. Dock tycks dateringen av huset vara gjord enbart efter smycket, då övriga fynd i huset bestod av keramik av svärdefinierat slag, och Ohlsson själv påpekar att dateringen är osäker (Ohlsson 1980:104).

Mimmi Tegnér (1999) har daterat denna typ av hängen till 800-talet, då hon för dem till Janssons grupp 3(c). Jansson ser dessa typer av spännen som kopior av engelska förlagor, vilka hör hemma i 800-talet. Jag anser att denna datering är något felaktig, då det dels rör sig om terslevstil, vilket genom mynt har daterats till 900-talet (se ovan), och dels då smycket i Fuglie hittats i en 900-talsgrav.

Ett likartat utformat hänge har hittats i Sten-tinget i Danmark, men där handlar det om ett förgyllt silverhänge (Nilsson 1994:68; Fig. 5e). Hänget har samma symmetriska flätornamentik, ovanpå vilken vilar fyra fyrkanter med fyra punkter i varje. På detta hänge finns det dock ingen mittknopp, utan mittenutrymmet fylls av ytterligare en fyrkant med fyra punkter i.

I materialet finns även en patris till ett terslevliknande spänne (U 524), med en diameter på 34 mm (Fig. 7). Ornamentiken visar en knutornamentik liknande den som uppträder på en silverfibula från Yxnarum i Blekinge (Hårdh 1976: Taf. 26:1; 1998:118 ff.). Patrisen har samma mönster som fibulan U 2683, men fibulan är dock mycket mindre, så den kan inte ha varit gjord med hjälp av patrisen. Dock har de samma slingmönster som slingrar runt en fyrkant. De har en likadan fyrkant i mitten som på var sida har två avdelande streck. Det största fynd av patriser som har gjorts är fyndet av 42 patriser från Hedebyns hamn (Duczko 1995:646; Fig. 4). Uppåkrapatrisen tillhör samma stilkategori, men det finns dock ingen patris i Hedebymaterialet som är identisk. Ett spänne som är mycket likt Uppåkrapatrisen är funnet i Nordvästtyskland, i Klein-Roscharden. Nedläggningen av detta fynd är daterat till ca. 1005 - 1010, men detta behöver inte betyda att inte patrisen kan vara äldre än så (*Das Reich der Salier* 1992:110 ff.).

I materialet finns tre föremål i borrestil. U 3841 är ett fragment som eventuellt kan komma från ett runt borrehänge. Man kan klart urskilja ett ansikte från ett borredjur, plus en tass snett ner till höger från ansiktet. Den oregelbundna fragmenteringen kan möjligtvis tyda på att det har varit ett genombrutet hänge. Fragmentet är förgyllt. Kanske kan den tillhöra en liten smyckegrupp med genombrutet mönster och oregelbunden kontur, som Callmer benämner Norelundtypen (Callmer 1989:24). I smyckena syns ett fyrfotat borredjur med kroppen en face. En rad av huvuden i profil bildar ramen. Parallell finns i Birka i fynd Bj 371 (Callmer 1989:26).

U 3387 är ett toppigt förgyllt smycke med en diameter på 26 mm. Föremålet är utformat i borrestil med tre trekantiga borrehuvuden en face, med nosarna in mot mitten. Mellan huvudena finns en treflikig slinga med dubbelkontur. På baksidan finns en nålhållare med fragment av en tvärgående nål. I överkanten finns en liten hängögla, så smycket kunde alltså både användas som hänge och spänne. U 3841 har en identisk parallell i U 4813, vilken troligen kommer från samma gjutform. Detta smycke har även det både nålfäste och nålhållare och en hängögla. Det är utformat med samma "toppighet",

samma tre borredjur med inåtvända nosar och hjärtliknande ansikten mellan den treflikiga slingan. Även detta är förgyllt.

Låt oss sedan övergå till bronserna i jellingestil. U 5255 är ett runt, intakt hänge med spår av förgyllning. Hängögla är dock sönder. Det föreställer ett slingrande bakåtblickande djur, med öppen mun och en lång uthängande tunga vilken den griper om med ena foten. Det vänstervidna huvudet och kroppen är sedda i profil och konturen är dragen med dubbla linjer. Även kantlinjen är dubbel. Det intressanta är att den är identisk med ett fynd från Skemo i Norge (Callmer 1989:27; Abb. 3:21). Callmer kallar denna typ för Opstadtypen och skriver att denna typ endast finns i Norge (Callmer 1989:23). Skemofyndet har jag bara haft möjlighet att se på bild, och jag känner inte dess diameter, men fynden tycks mig totalt identiska. Skemofyndet har samma dubbla konturlinjer, samma dubbla kantlinje, samma detaljer på hals och fötter. Samma stilgrepp om än i olika varianter förekommer på en rad smycken med bred spridning, en grupp som Johan Callmer kallar grupp A, variant 3 (Callmer 1989:23). Han påpekar också det anmärkningsvärda i den stora spridningen.

I Uppåkramaterialet finns två exempel till på smycken ur grupp A3. U 2773 är ett böjt fragment av ett förgyllt genombrutet hänge. På hänget finns en liknande bakåtblickande drake med öppen mun med uthängande tunga. Kroppen är streckad och den har tre tvärgående streck över halsen vilket även djuret på U 5255 har. Den ena klon griper om tungan, medan underdelen av hänget där den andra klon plus underkroppen fanns, är borta. Kanten tycks mig vara pärlstavsornerad. Detta fynd har en stor likhet med ett fynd från Birka, Bj 1084 (Callmer 1989: Abb. 3:7, s. 26).

Även U 2016 tillhör den s.k. A3-gruppen (Fig. 4). Smycket är 23 mm i diameter och är ornerat med den bakåtblickande draken, med samma detaljer som de övriga. Detta smycke är dock något välvt och saknar spår av förgyllning. Dock är hänget mycket slitet, och en eventuell förgyllning kan ha försvunnit. På baksidan finns en nålhållare med fragment av själva nålen kvar. I övre kanten finns även en hängögla,

Fig. 5 U 5606 (t.v.) och U 2738 (t.h.) – halvorna av ett jellingehänge som hittats i två delar. Skala 1:1. Foto Bengt Almgreen.

så smycket kunde användas både som spänne och hänge.

Ett fynd i Stentinget (nordväst om Ålborg) har en stark likhet med de ovannämnda A3-smyckena. Det handlar om ett förgyllt runt hänge, som har samma bakåtblickande djur med öppen mun. Även här är kant- och konturlinjerna dubbeldragna och djuret har samma position som på de förut nämnda hängena. Enda skillnaden är att detta djurets ben är vridna/tvinnade och att den har en v-formad detalj över huvudet, vilket de andra saknar (Nilsson 1994:68; fig. 56).

En fibula i jellingestil har hittats i två halvor, U 2738 och U 5606 (Fig. 5). Den har varit förgylld och på baksidan finns spår av en nålhållare. I nålhållaren finns även fragment av en rostig tvärgående nål. Fibulan är gjord i jellingestil med slingrande drakdjur med streckornerade kroppar och u-formade fötter.

U 818 är ett förgyllt fragment av något som eventuellt skulle kunna ha varit ett runt smycke. Fragmentet är genombrutet och ett runt smycke skulle ha kunnat gå sönder vid genombrytningarna. Ornamentiken på fragmentet har en viss släktskap med den ovannämnda A3-gruppen. Fragmentet består av en slingrande drake med öppen mun med hängande tunga. Ena benet ligger upp över halsen och bakkroppen är ihop-rullad. Till skillnad från A3-gruppen har drakdjuret huvudet åt höger. Baksidan av smycket är slät och har inga spår av nålhållare.

I materialet ingår även några bronssmycken som är svårkategoriserade. U 4363 har en diameter på 27 mm och är förgyllt. Smycket är ornerat i en europeisk växtornamentik. Två ver-

Fig. 6 U 4363 (t.v.) och dess parallell från Gnezdovo i Ryssland (t.h.). Skala 1:1. Foto U 4363 – Bengt Almgreen, Gnezdovohänget – efter Callmer 1989:27, Abb. 3:17

tikalt motställda c-spiraler förenas i mitten och möts av två par horisontellt motställda c-spiraler. Parallell till denna ornamentikstil finns i en liten silverbehållare från Terslevfyndet (Friis-Johansen 1912:241). Föremålet är ornerat med två vid sidan av varandra spiralsnoddade rankor. Överallt där rankorna tangerar varandra är de förbundna med tvärband. Friis-Johansen ser likheter mellan denna och en filigransdekoration på baksidan av det berömda exemplaret av Karl den Skalliges bönbok i Nationalbiblioteket i Paris. Friis-Johansen ser en klar utveckling från den äldre karolingiska guldsmedskonsten till vikingatidens kultur (Friis-Johansen 1912:241 ff.).

Uppåkrahänget (U 4363) har en i stort sett identisk parallell i ett hänge från ett fynd i Gnezdovo, Ryssland (Callmer 1989: 27; Abb. 3:17) (Fig. 6). Som jag ovan visat har stilen västeuropeiska rötter, vilket gör att det ryska smycket troligen tillverkades i en nordisk miljö i Ryssland av vikingar som tagit med sig ornamentiken västerifrån (Birgitta Hårdh, muntligt). Wilson hävdar att skatten i Gnezdovo till innehåll och stil är så lik Vårbyskatten att den mycket väl kan ha tillverkats av en svensk hantverkare. Uppåkradyndet understryker denna teori ytterligare. Hänget har också paralleller i Birka, där man har hittat två liknande förgyllda bronshängen (Arbman 1940: Taf 98:15, 98:16). Det första spännet är hittat i en kammargrav (nr. 967) där en kvinna ligger begravd med sina spännbucklor, pärlor, fajanspärlor, silverband, vikt m.m. Viktigt här är också anglosaxiska silvermynt från Edvard I:s regeringstid (901-924 e. Kr). Detta ger gravent *en terminus post quem*

datering till första hälften av 900-talet. Det andra Birkahänget är hittat i grav 119, en hög som innehöll förutom bronshänget, en glaspärla och några järnföremål.

Ett hänge som är mycket svårtytt är U 5639. Hängets är intakt förutom själva hängögglan som är avbruten. Då den är svårt korroderad och inte har genomgått konservering än, är det svårt att uttala sig om mönstret. Det enda som syns är ett stjärnliknande mönster i mitten och något som eventuellt skulle kunna vara ett rovfågelshuvud som sträcker sig upp mot hängets topp.

En fibula (U 2269) är ett genombrutet smycke med en tjock ytterring. Mönstret består av två ihopsatta ovaler. De fem mellanrum som bildas i ovalerna har markerats med hål. Ett runt hål finns även ovanför mönstret, vilket inte passar in i symmetrin. Man skulle kunna tänka sig att man trätt en tråd genom detta hål, och på så sätt gjort om fibulan till ett hänge. Fibulan visar inga spår av förgyllning. Diametern är 29 mm. Nålhållaren är något klumpigt gjord. Vad som är intressant här, är att de flesta andra spännena i materialet har nålfästet i vänsterkant och nålhållaren fäst i högerkanten. På detta spänne är det dock tvärtom. Här handlar det om en hantverkare som har ett annat sätt att arbeta, och jag har inte funnit något annat spänne i materialet som har denna nålhållaranordning. Möjligheterna är att den antingen är importerad, gjord av en annan hantverkare på platsen, eller att den tillhör en annan tid än de övriga. Om man genom ornamentiken, med två ihopflätade ovaler, ska försöka datera den, så finns det paralleller i Birka. Bl.a. har man funnit ett likarmat kors där dessa ovaler utgör ornamentiken i armarna (Arbman 1940: Taf. 102:4a, grav 501). Detta kors är daterat till 800-talet och är gjort i sen karolingisk eller ottonsk stil (Arbman 1961:198). Ornamentiken finns även på ett förgyllt beslag (Arbman 1940: Taf. 32:1B, grav 750), som har hittats i rik dubbelgrav från 900-talet. Detta gör att dateringen för U 2269 är något osäker, och eftersom jag inte har funnit någon liknande fibula i jämförelsematerialet får det bli en bred datering till 800-900-tal.

U 2257 är ett fragment av något som med största sannolikhet varit en rund fibula. Den är hårt ärgad, så det är svårt att urskilja orna-

mentiken. Dock har den en trekant i mitten och mönstret består av slingor som eventuellt kan tillhöra jellingestilen. Möjligtvis kan man skymta ett u-format djurhuvud. Fibulan har svaga spår av förgyllning.

Enligt förteckningen i LUHM:s databas över Uppåkrabynden skall det finnas ytterligare en rund förgylld fibula, U 2809, men tyvärr är den oåtkomlig i skrivande stund och måste därför utelämnas ur denna analys.

Diskussion kring datering

Efter den översiktliga genomgången av bronserna kan man konstatera att de flesta av bronserna tillhör 900-talet, med vissa undantag som är något mer svårdaterade (ex. U 2269). Om man sedan skall gå in och försöka göra finkronologier, verkar detta bli något svårare. För den absoluta dateringen av den mellersta vikingatidens bronsspännen spelar fyndkombinationen med mynt en viktig roll (Jansson 1991:268), och då Uppåkrabronserna är lösfynd finns det inte möjlighet till sådana dateringar. Mynt-daterade fynd av bronser är framför allt kända från Birka och det är där jag har sökt mina paralleller. Callmer menar att han i Birka-materialet kan se att de äldsta runda bronserna är de med parvis ordnade spiraler eller dubbel-spiraler, och att de härstammar från mitten av 900-talet eller något tidigare. Sedan kommer de smycken som han benämner variant A3, nämligen hängen med slingrande, bakåtblickande djur (U 5255), och grupp B med genombruten borrestil (ev. U 3841), vilka han daterar till mitten och andra hälften av 900-talet. Callmer menar också att dessa smycketyper försvinner i slutet av 900-talet (Callmer 1989:28 f.).

Ett stort problem vid dateringar av gjutna bronser, är det att modeller och gjutformar kunde användas många gånger under en stor tidsrymd och inom ett stort område. Ett spänne som ursprungligen tillverkades i Sverige kan ha kopierats i Danmark och tvärtom. Genom detta blev motiv, stilar och former oföränderliga under en tid, vilket skapar problem vid de kronologiska bedömningarna. Det är därför svårt att datera spännena och avgöra varifrån de härstammar. Problemet förtydligas ytterligare, när man tittar

på framställning av gjutformar. Många smycketyper mångfaldigades mekaniskt genom avgjutning av redan existerande spännen, och gjutformarna utformades direkt efter andra smycken. Ofta kunde de också bättras på och få en lite annorlunda form, och dessa modifierade drag fördes vidare till nästa omgång smycken. Avgjutningsförfarandet har varit allmänt utbrett inom det skandinaviska kulturområdet och några typer tycks ha dominerat utbudet fullständigt (Jansson 1991:268; Wilson 1995:55). Det är också troligt att många av föremålen tillverkas långt efter en viss stils blomstringstid.

Här är det intressant att diskutera fyndet av 42 bronspatriser för tillverkning av skivspännen, som hittades i Hedebyns hamn (Capelle 1968). Några av patriserna var av hög ålder när de förkom eller tappades i hamnen, vilket visar att patriser, liksom verktyg, inte var något man lättvindigt gjorde sig av med (Wilson 1995:28). Likaså visar fyndet av en 900-tals patris i 1000-tals staden Lund att man troligtvis använt patriser under en lång tidsperiod (Capelle 1999). Wilson påpekar också att vad som säkert var en gammal patris användes av en hantverkare från 900- eller 1000-talet vid framställningen av ett av spännena i Valboskatten. Här verkar det som att man har använt sig av en korsformad patris med mönster i borrestil, men den hantverkare som applicerade filigran på den uppfattade inte riktigt motivet. Han lyckades nämligen inte framställa djurets lemmar på spännet och utelämnade griptassarna (Wilson 1995:28, 101).

Hantverk och produktion

Eftersom relationen mellan beställare och producent är viktig för att kunna diskutera den sociala kontext vari bronserna framställdes, är det av stor vikt att undersöka hantverkarnas ställning i det vikingatida samhället. Tyvärr är detta mycket svårt. Dels är det mycket svårt att spåra enskilda hantverkare och verkstäder, eftersom inga föremål signerades av sina producenter. I bästa fall kan dessa spåras genom ingående studier av ornamentiken och genom att man gör mycket noggranna detaljstudier (Callmer 1984:67).

Johan Callmer (1995:66 f.) skisserar en bild

av 900-talets hantverksproduktion där de skandinaviska överregionala standardtyperna dominerar, en standardiseringsprocess som började redan på 800-talet. Hantverket knyts till de överregionala platserna och endast få indikationer på lokalt specialiserat hantverk finns. Detta beror på att när specialisering blir ett dominerande drag i produktionen har man uppnått komplexa ekonomiska förhållanden (Callmer 1991:29). Under 900-talet ökar inslagen av högkvalitetsprodukter i bl.a. ädelmetall, vilket kan tolkas som en ökad betydelse för hantverksproduktion som var nära knuten till den sociala eliten, och en viss lokal produktion i de västra delarna av Sydskandinavien kan ha ett samband med Jellingekungadömet. Det är svårt att säga något om kontrollapparaten, men troligtvis har den lokala eliten haft en mer eller mindre omfattande dominans på de olika produktionsplatserna, och på ett eller annat sätt styrt produktionen (Callmer 1995: 67).

En viktig fråga i diskussionen kring hantverkets uppbyggnad, är frågan om hantverkarnas roll. Var de fria eller ofria och var de mobila eller fast knutna till en plats? Som Per H. Ramqvist påpekar (1990:60 f.) så får man i tidigare forskning intrycket av att den vandrande hantverkaren var fri och självständig, och oberoende av samhällen och sociala och politiska strukturer. Detta förefaller högst osannolikt, speciellt för de skickliga hantverkare som tillverkade socio-tekniska och ideo-tekniska föremål, föremål som hade sin primära funktion i sociala och ideologiska sammanhang. Dessa föremål fick säkerligen inte produceras hur som helst utan var reglerat av eliten. Callmer påpekar att hantverkare som tillverkat kvalitetsprodukter för eliten inte varit fria, utan att de stått i ett nära beroendeförhållande till de lokala makt-havarna. Han menar också att det har funnits både mobila och stationära hantverkare som tillverkat kvalitetsprodukter för elitens utbytes-kontakter, men att förhållandet är annorlunda när det gäller hantverkare som arbetade med massframställning. Dessa har ofta varit mobila över stora avstånd och det är möjligt att de har stått i nära samband med handelsmännen (Callmer 1995:68).

Hur var då produktionsförhållandena på

Fig. 7 Patrisen U 524 (t.v.) och smycke U 2683 (t.h.) uppvisar stora likheter. Skala 1:1. Foto Bengt Almgren

Uppåkrabopplatsen? Det tycks mig i det undersökta materialet finnas vissa saker som indikerar att vissa av de runda bronssmuckena har tillverkats i Uppåkra. Dels finns det på området ett mycket stort antal fynd av bronsslag, brons-tackor, silverklumpar, gjutklumpar och gjut-tappar, vilka vittnar om att hantverk har företagits på platsen (Hårdh 1999:159). Det har också framkommit att hela 78% av de vikingatida smuckena är starkt fragmenterade (Branca et al. 1999:64, detta är dock de smucken som hittades fram t.o.m. 1998, så siffran får användas med viss försiktighet), något som skulle kunna indikera att de har varit ämnade för omgjutning. Återanvändning av metallföremål i hantverket är ett välkänt fenomen och bl.a. Birgitta Hårdh ger exempel på detta fenomen både på Kontinenten i Merovingerriket och också i Skandinavien i bl.a. Gudme, där man hittat romersk skrotmetall (Hårdh 1999:159 f.).

Vad är det då som antyder att just de runda bronserna är tillverkade i Uppåkra? Vid genomgången fann jag att flera smucken med största sannolikhet är gjorda från samma gjutformar (U 106 och U 2066, U 3387 och U 4813, se diskussion ovan). Möjligheten finns då att de har tillverkats av en hantverkare på platsen, som har stått och producerat flera smucken från samma gjutform eller förlaga. När det sedan visar sig U 106 och U 2066 har ytterligare paralleller i Fuglie och Löddeköpinge, kan man ställa sig frågan om smuckena tillverkades i Uppåkra och sedan spreds därifrån (genom handel eller gåvor), eller om det rör sig om en vandrande hantverkare som har arbetat på båda platserna.

En annan pusselbit som kan tyda på hantverk på platsen är fyndet av patrisen U 524. Den visar

att en hantverkare troligtvis har varit på platsen. När man sen ser att U 2683 nästan har identiskt mönster med patrisen (dock är den mindre) (Fig. 7), kan man tänka sig att en hantverkare har tillverkat flera likadana patriser och formar i olika storlekar. Eller så har en annan hantverkare sett patrisen och tillverkat en gjutform med samma mönster eller tvärt om. Det var inte ovanligt att man stal idéer från varandra.

Troligtvis är det flera hantverkare som arbetat på platsen, då föremålen har flera olika mönster och utformningar. Möjligtvis har några eller flertalet av dessa hantverkare varit mobila på ett eller annat sätt eftersom de har kommit i kontakt med smucken från så skilda håll som Danmark, Norge och Östsvrige. Möjligtvis rör det sig om de mobila hantverkare som Callmer sätter i samband med köpmän (se diskussion ovan). Förmodligen är det inte samma hantverkare som har tillverkat dessa standardföremål och de mer avancerade prestigeföremålen, utan de senare har troligtvis varit starkare knutna till den högsta eliten.

Samhället under 900-talet och bronsernas sociala kontext

För att kunna sätta in de förgyllda bronserna i en social kontext krävs en samhällelig bakgrund. Vid tidpunkten för smuckenas produktion och användande var det nordiska samhället en komplex hierarki. Genom det arkeologiska materialet och de få förekommande skriftliga källorna, kan man konstatera att det var stora sociala och ekonomiska skillnader. Det vikingatida samhället bestod av kungar och hövdingar, fria självägande bönder, trälar samt olika kategorier

däremellan. Tyvärr härskar det en stor ovisshet om dessa mellangrupper, samt om mobiliteten mellan grupperna och deras inbördes förhållande (Roesdahl 1996:64). Hur var det med de fattiga människor som inte var trälare? Och vad innebar egentligen titlar som *thegn*, *hauldr* och liknande? Detta är mycket omdiskuterat och man vet inte huruvida beteckningarna innebär en tilldelad ställning i en centralstyrd militär-administrativ hierarki (jfr Duczkos diskussion om *thegnar*, Duczko 1995), eller om de speglar lokalsamhällets rangförhållande, eller om de möjligtvis är mer generella klassbeteckningar (Roesdahl 1996:64).

De fria människorna i det vikingatida samhället var en stor och bred grupp. Förutom aristokratin och de självägande bönderna fanns grupper som lantarbetare, vissa grupper av hantverkare (fast vissa av dem hade jordbruket som bisyssla, Almgren m.f.l. 1975:146), köpmän och professionella krigare. Troligtvis fanns där möjligheter för social mobilitet mellan nivåerna i det hierarkiska samhället. Detta kunde ske genom att man begav sig utanför lokalsamhället och förvärvade rikedom och välstånd genom bl.a. handel, kolonisering, tjänst hos kung eller hövding eller liknande. Som Else Roesdahl skriver (1996:68 f.), så kanaliserades stora värden till Skandinavien vid den här tiden, vilket måste ha haft djupgående följder på de lokala nivåerna. De nyförvärvade rikedomarna användes säkert till uppbyggnad av status och egendomar, vilket det bl.a. berättas om på runstenar. Ulf Näsman påpekar att man under järnålderns sista del kan se en utveckling från extern tillägnelse genom plundringar och tributer till en intern exploatering genom avgifter på jord (Näsman 1996:61). För att den interna exploateringen skulle fungera krävdes även ett väl utvecklat gåvosystem.

Efter denna mycket skissartade bild av det vikingatida samhället och poängterande av det skiktade samhället, är det dags att diskutera bronsernas roll i detta.

Då bronserna i Uppåkra är hittade som lösfynd med metalldetektor saknar de kontext, och det är mycket svårt att säga något om deras användning eller deponering. För att undersöka detta måste man försöka se hur dessa smycken

har använts i andra kontexter och sedan göra en analogi till Uppåkra

Som jag visade tidigare har flera av Uppåkra-bronserna paralleller i gravar i Birka och de kan vara en bra utgångspunkt. För att först ta frågan om vem som bar dem kan man konstatera att det var kvinnor, då de enbart hittas i kvinnogravar. De runda spännena hittas vid halsen där de troligen har hållit ihop särken (Hägg 1970:21). Hängena hittas liggande på bröstet mellan de båda spännbucklorna och har förmodligen hängt mellan dem eller hängande runt halsen (ex. Arbman 1940: Taf. 98:15). Många av fibulorna i Uppåkramaterialet uppvisar både nålhållare och hängöglor samtidigt, så de var flexibla föremål som kunde användas som man kände för det. Detta faktum att de kunde användas på flera sätt, anser jag visar på att de var bruksföremål som användes ganska ofta, och inte bara prestige-föremål som användes för uppvisning ibland eller bara gavs med i graven.

Vad är det då för kvinnor som har burit dessa smycken? Då bronserna är förgyllda kunde de nog inte tillhöra vem som helst. Ädelmetaller har alltid använts för att signalera välstånd och rikedom och en glittrande yta drar till sig blickar och understryker en viss ställning. Verifieras då dessa hypoteser i materialet? Terslevspännet U 2681 har en stor likhet med flera smycken från Birka, bl.a. från grav 703 och 1083 (Arbman 1940: Taf. 71:8; 71:12). I den förstnämnda ligger det förgyllda bronssmycket i en kammargrav där en kvinna och en man begravts tillsammans. Graven är rikt utrustad med silver- och guld-föremål, glaspärlor, spännbucklor, oxben, sköldbucklor, träns och diverse bronsföremål. Det andra förgyllda spännet förekommer också det i en stor fyndrik kammargrav.

Förgyllda bronsen liknande U 4363 förekommer i birkagravarna 967 och 119 (Arbman 1940: Taf. 98:15, 98:16). Det förstnämnda är en kammargrav som innehåller förgyllda spännbucklor, andra förgyllda bronsföremål, dirhemer, anglosaxiska silvermynt, pärlor, bärnsten, guld- och silverfolie, fajanspärlor, silverband, en vikt och några järnföremål. Den andra graven är raka motsatsen och är en hög där, förutom det förgyllda bronshänget, det endast fanns en glaspärkla och några järnföremål. Här får man inte

glömma bort källkritiken och tänka på att det som syns kanske inte är alla de verkliga gåvorna, utan att det kan ha funnits mycket organiskt material som kan ha försvunnit. Högen innehåller även en brandgrav, så mycket av gravgåvorna kan ha bränts med skelettet. En annan källkritisk aspekt är den att graven kan vara kristen, och i kristen begravningssed förekommer få eller inga gravgåvor. Men iallafall är det anmärkningsvärt att de förgyllda bronserna både förekommer i uppenbart rika kvinnogravar och också i vad som eventuellt skulle kunna vara mindre bemedlade kvinnors vilorum. Dock, efter att ha gått i genom hela birkamaterialet och tittat på de bronser som har paralleller i Uppåkra, kan jag säga att de flesta har begravts med kvinnor ur den något högre samhällsklassen, som har fått med sig flera saker i ädelmetall.

De flesta av de förgyllda runda bronserna i birkamaterialet förekommer i kammargravar. Vad innebär då denna gravform i ett socialt perspektiv? Det har föreslagits att rika gravar krävde mer utrymme för gravgodset och att detta sålunda ledde till bruket av kammargravar. Men Anne-Sofie Gräslund (1980:77) påpekar att denna hypotes inte verifieras i det arkeologiska materialet, då hela utrymmet i kammargraven sällan upptas av gravgods. Dock får man här vara källkritiskt medveten och komma ihåg möjligheten att det kan ha funnits organiskt material i graven, såsom pälsar och textilier vilket kanske tog upp en stor del av utrymmet. Gräslund går i sin avhandling (1980) igenom olika tolkningar av kammargravar och berättar hur Leciejewicz 1956 kopplade ihop begravningsseder och sociala grupper i Birka. Han visade att kammargravarna innehöll vapen, smycken, knivar, mynt, vikter, vågar, måttstockar, lås och nycklar. De sex sistnämnda kategorierna är starkt handelsindicerande och således drog han slutsatsen att kammargravarna representerar handelsmän; *divites negotiatores*. Gräslund påpekar att detta är mycket generella resultat och hon påpekar vissa felaktigheter i hans resonemang (Gräslund 1980:77). De flesta forskare som Gräslund tar upp i sitt arbete anser att människor som begravdes i kammargravar tillhörde ett högre socialt skikt. Steuer kallar dem för en grupp rika människor av betydande status, Aner

beskriver dem som en vapenbärande härskarklass och Lebedev menar att kammargravarna bör associeras med den kungliga hirden, eller med den högre merkantil-militära aristokratin (Gräslund 1980:79 och där citerad litteratur). Gräslund själv menar att kammargravarna var förbehållna ett högre socialt skikt, men att det är osäkert om denna grupp särskildes på grund av etniska, ekonomiska, politiska eller andra faktorer, eller en kombination av flera av dessa (Gräslund 1980:78).

Utifrån detta resonemang kan man dra slutsatsen att de kvinnor som begravts i kammargravarna, och varit ägare av förgyllda bronssmycken, med största sannolikhet tillhörde ett högt socialt skikt. Möjligen var de fruar till handelsmän eller krigare, eller så idkade de någon sorts handel själva (jmf. Stalsberg 1991).

Är då detta en rimlig analogi till Uppåkra? Har bronserna burits av fria och välsituerade kvinnor även här? Det är svårt att säga, då inga smycken har hittats i gravar, utan endast löst spridda. En möjlighet är dock att koncentrationen i den södra delen av området (Fig. 8) skulle kunna vara ett område med bortplöjda gravar (Jonas Paulsson muntligt) och att smyckena då skulle ha följt bäraren i graven eller varit gravgåvor. De övriga spridda fynden kanske kan förklaras av att smyckena har tappats av sina användare. Det kunde nog vara svårt att återfinna tappade smycken inne i de mörka långhusen.

Viktigt i frågan om bronssmyckenas sociala kontext är att diskutera metaller och deras användning. Silvret är den dominerande ädelmetallen under vikingatiden, vilket var en stor skillnad från tidigare guldrika århundraden. Arvet efter det romerska rikets plundringar hade förskingrats och beroende på politiska omvälvningar i Europa och Medelhavsområdet blev det brist på guld. Folkvandringstidens furstliga guldsmeden blev allt mer ersatta av förgyllda arbeten i silver och brons (Knape 1994:64). Detta förde med sig att det blev en sorts nivåskillnad mellan olika sorters smycken. I de högsta skiktet har vi de utsökta Hiddenseeföremålen i guld (Links & Hardth 1997), som Duczko kopplar till Jellingekungarna (Duczko 1995). Fyndet visar på en utmärkt guldsmedskonst som

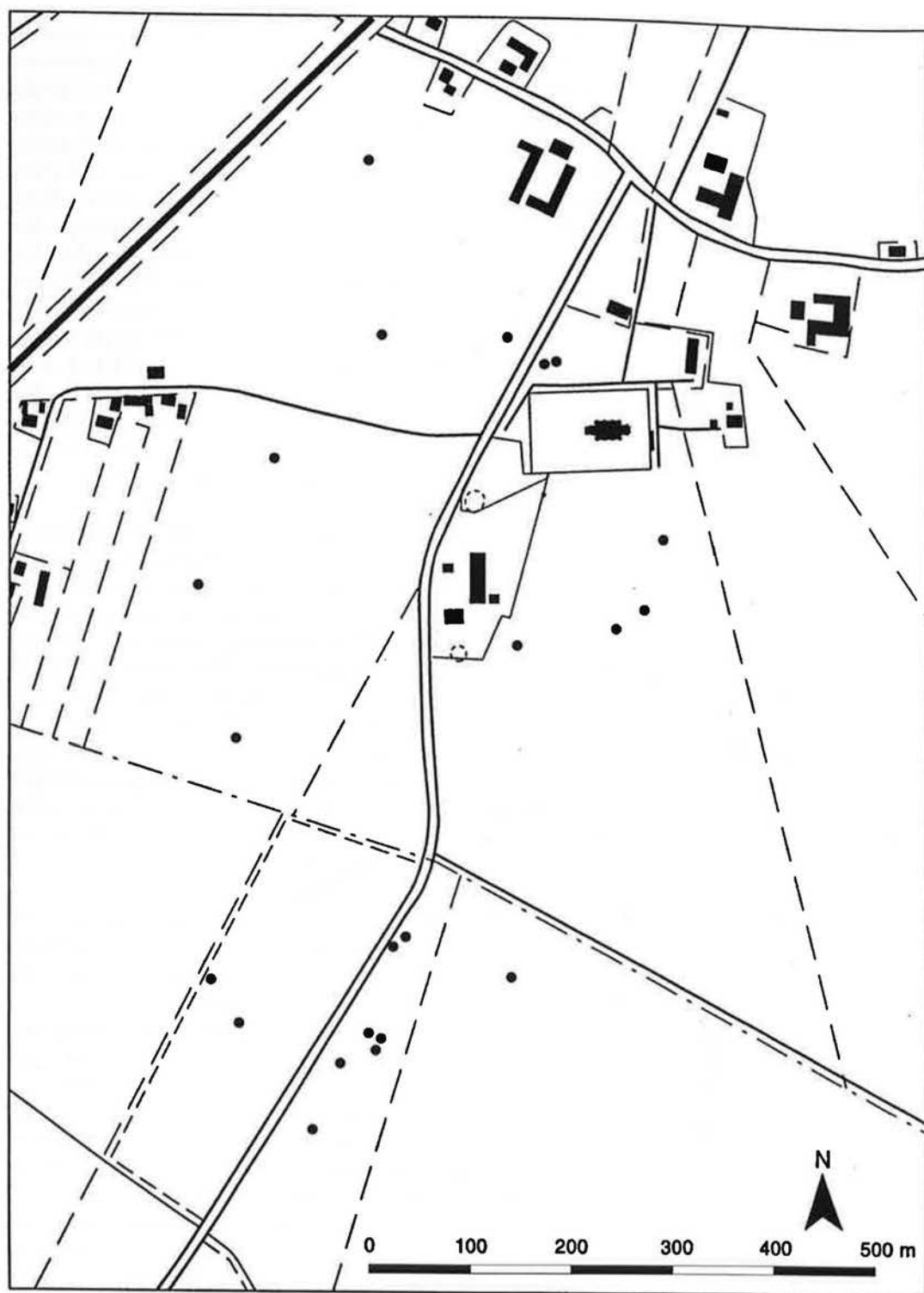

Fig. 8 Spridningskarta över de vikingatida runda bronssmuckena i Uppåkra. Ritad av Arne Sjöström.

uppvisar en krävande dekorationsteknik och speciella smyckesformer (Duczko 1995:648). Hiddenseeföremålen verkar inte ha varit avsedda att brukas. Exempelvis är hela smyckesuppsättningen i Hiddenseefyndet så stor och tung att den inte kunde ha varit något man hade på sig när som helst, utan troligtvis skall den kopplas samman med ceremonier eller liknande. Möjligtvis kan den också direkt varit avsedd som offergåva. Likaså har vi guldhalsringen från Tissø, som väger 1830 gram (Jørgensen & Pedersen 1996:22). Den är så stor att den troligtvis inte kunde användas av någon utan den har nog snarare använts i rituellt syfte. Guld användes under vikingatiden överhuvudtaget främst till prestigegåvor, exempelvis när kungar och hövdingar belönade bedrifter med gåvor - bra skaldekväden kunde belönas med guldringar och besök och förhandlingar inleddes med gåvor (Roesdahl 1996:126). Guld har även hittats i en del skattfynd, men har kanske främst använts i offer (Hårdh 1996:132 ff.). Graham-Campbell visar på hur guld är den metall som oftast hittas i mossar och våtområden. Två av tre skotska vikingatida fynd av ädelmetall i torvmossar består av guldringar (Graham-Campbell 1995:60).

Sedan har vi en nivå med silverföremål. Silver var som sagt den vanligaste ädelmetallen under vikingatiden och användes både som betalning och till smycken. Metallen hittas också ofta i skattfynd. Silverföremålen verkar i sig ha varit använda på olika nivåer, från enkelt brytsilver till vackra smycken med filigran och granulation. I Birka har man hittat ett tjugotal silverhängen med filigran och granulation i gravar, och just det svåra finhantverket skulle kunna kopplas till ett högre skikt.

Brons var den vanligaste metallen och användes till brukssmycken som spännbucklor och andra vardagssmycken. Var skall man då föra in de förgyllda bronssmyckena i sammanhanget? De kan ju inte räknas till de högsta prestige-föremålen, trots att de innehåller guld, för största delen är ju gjord av det vanliga bronset, och de är inte enbart kopplade till kungliga platser (se nedan). Inte heller har de så hög prestige att de används till offer, utan de verkar ju snarare vara bruksföremål. Skall de kanske helt enkelt ses som en efterhärming av de högsta skiktens

gedigna gulföremål? Ett sätt att försöka uppvisa en samhörighet med maktens människor, och visa att man minsann har råd med gulföremål själv? Det handlar ju trots allt om relativt standardiserade föremål, som förekommer över i stort sett hela Skandinavien i mer eller mindre lika former, och detta borde ju tyda på att det inte är en särskild exklusiv smyckegrupp. Dock var ju guld svårt att få tag på och själva förgyllningsprocessen var krånglig då den bl.a. krävde kvicksilver. Således fick man nog betala ett rätt högt pris för dem och det var nog troligtvis inte något som var man hade råd med. Troligtvis har smyckena haft funktion både som prestigeföremål och funktionella smycken.

Fyndplatser

På vilka platser hittas de förgyllda bronserna? Vid genomgång av järnåldersmaterialet i västra Skåne fann jag endast ett fåtal bronser. En finns som jag tidigare nämnde, i Fuglie där den hittats i en hög (Strömberg 1961b: Taf. 37:6). Ett annat runt bronsspänne har hittats, men tyvärr saknas fyndort (Strömberg 1961b: Taf. 74:4). I Löddeköpinge har man hittat två runda bronser, dels terslevspännet som har två paralleller i Uppåkra (se ovan) och dels ett annat runt förgyllt hänge med slingrande djurornamentik (Ohlsson 1981:29, fig.2). Det senare hängat har ingen typologisk parallell i Uppåkra.

Löddeköpinge har länge betraktats som en viktig handelsplats, men Callmer påpekar att Löddeköpings relativa torftiga fyndmaterial talar mot denna tolkning. Vikter och mynt är få och vad det gäller hantverk kan man endast peka på en liten smältdegel. Dock pekar läget vid Lödde ås mynning och platsens stora ytutsträckning på någon sorts handelsmässig funktion (Callmer 1998:32). Tom Ohlsson påpekar också att materialet från Löddeköpinge består av ordinarie boplatssfynd, såsom krukskärvor, enkla järnföremål och djurben, några mynt, kammar av horn och en del säljor av brons och järn (Ohlsson 1981:29). Fredrik Svanberg ser Löddeköpinge som ett regionalt centrum, men menar att det är svårt att hitta samband mellan marknadsaktiviteter och en social elit, som eventuellt skulle ha kunnat ha funnits där.

Dock finns det belägg för närvaro av en social elit från senare hälften av 900-talet. Svanberg menar att Borgeby kanske var det egentliga makt-sätet, och att Löddeköpinge kontrollerades därifrån (Svanberg 1998:120).

I Toftegård på östra Själland, har man också hittat ett flertal förgyllda bronser. Toftegård är en anläggning som dateras till 800- 1000-tal, och den karaktäriseras genom fyndmaterialet till en centralplats med regional betydelse (Tornbjerg 1998:230). Fyndmaterialet är rikt och består bl.a. av guldgubbar, glas, vapen, ryttarutstyr, pärlor, smycken och handels- och hantverksindicerande fynd.

På boplaten Stentinget i Nordjylland har man som jag tidigare nämnt, med hjälp av detektorundersökningar, funnit ett förgyllt brons-smycke (en parallell till U 5255) och ett förgyllt silverhänge i terslevstil. Stentinget har en bebyggelsekontinuitet från äldre romersk järn-ålder till övergången mellan vikingatid och medeltid. På platsen har man hittat en rad exklusiva föremål och indikationer på handel och hantverk. Smyckefynden är av hög kvalitet, både konstnärligt och hantverksmässigt och flera av dem är riktiga praktföremål. Många är förgyllda, andra är belagda med vitmetall och har röd emaljinslagning och inlagda stenar. Huvuddelen av smyckena är framställda i Danmark eller i övriga Norden och ett mindre antal är framställda utanför det nordiska området. Genom detektorfynden har man karaktäriserat Stentinget som en plats med överordnad betydelse för ett större område än närområdet Vendsyssel (Nils-son 1994:64 ff.).

Birka är ju också en mycket viktig fyndplats för bronssmyckena. Birka var ett av vikingatidens mest betydande handelscentra, med omfattande handelskontakter. Staden var en centralplats med både ekonomiska, politiska, och religiösa funktioner, liksom även Uppåkra troligen har varit. Som jag tidigare har nämnt, är brons-smyckena i Birka knutna till ett högre skikt, möjligtvis människor som har haft någon anknytning till handel.

Som synes är förekomsten av de förgyllda bronssmyckena knuten till platser med någon sorts centralplatskaraktär, och vanligtvis också med handelsanknytning. Då kan man ju fråga

sig om smyckena producerades på samma platser eller om de gjöts på vissa platser och användes på andra ställen. Så låt oss undersöka var indikationer på produktion av bronserna finns.

Tissø på Västsjälland, är en plats som till stor del liknar Uppåkra. Här har man konstaterat verkstadsområden (säsongsbetonad bebyggelse med lätta huskonstruktioner och verkstäder) som låg utanför de permanenta gårdsanläggningarna (Jørgensen 1998:233). Olika metallhantverk är representerade av silver-, brons-, och järnbar-rar. Vidare finns också vikter, verktyg, patriser och modeller till framställning av smycken och beslag. Totalt finns det ca. 3300 metallföremål på platsen (påpekas bör att i denna mängd ingår alla sorters metallföremål alltifrån vanliga vardagsföremål till prestigeobjekt). Två patriser för framställning av runda bronssmycken finns, och de liknar dem från Hedeby (Jørgensen & Pedersen 1996:30 f., bild s. 30). Vidare har man också hittat en stor ansamling runda förgyllda bronser (Jørgensen & Pedersen 1996: bild s. 26). Tissø spelade en betydande roll under yngre järnålder och vikingatid och den upphör runt år 1000. Den ovan nämnda guldhalsringen på 1,83 kg kanske kan vara bevis för en kunglig närvaro som övervakade de många handels- och produktionsaktiviteterna på stället (Jørgensen & Pedersen 1996:22).

Även i Borgeby har man hittat spår efter förgyllda bronser. I de vikingatida lagren har man funnit fragment av gjutformar som användes vid framställning av patriser för tillverkning av de runda smyckena. Man har även hittat flera hantverksspår som indicerar guld- och silver-smide, och också en balansvåg som brukar sammanbindas med hantering av värdefulla metaller, vilket påvisar en social miljö av regional vikt. Borgeby hade ett stort strategiskt-administrativt värde, och man kunde därifrån kontrollera kuststräckan mellan Helsingborg och Lund och också trafiken på Kävlinge å (Svanberg 1998:113 ff.).

Den största ansamlingen av patriser för tillverkning av runda bronser har hittats i Hedeby hamn, nämligen 42 stycken (Capelle 1968: Taf. 28:11). Patriserna följde med hantverkaren så fynden indicerar troligtvis hantverkarens närvaro, men inte nödvändigtvis utövande av hant-

verket på platsen. Kända patriser för runda smycken är med två undantag koncentrerade till sydvästra Skandinavien (Capelle 1968: Karta 32), och de två undantagen är hittade i Sigtuna. Svanberg påpekar att fynden visar att runda bronssmycken gjordes i s.k. tidig-urbana centra, Lund, Viborg, Hedeby och Sigtuna, på storgårdar, Mammen och i kungliga borgar (Trelleborg (Svanberg 1998:118).

Så här kan vi alltså konstatera att både produktion och förekomst av färdiga runda bronsverkar vara knutna till platser med överregional karaktär, vilket även Callmer påpekar (Callmer 1995:60). Det handlar alltså inte om något "landsbygdshantverk" på lokal nivå, utan om ett hantverk och en användning som ligger på en högre samhällsnivå. Troligtvis är det därför som man inte hittar några förgyllda bronsföremål i de "vanliga" småbyarna på landsbygden. Dessa föremål cirkulerar endast på ett högre plan och distribueras mellan centralplatser med någon sorts handelskaraktär.

Avslutande diskussion

Då största delen av den här uppsatsen har bestått av diskussioner kommer den här avslutande diskussionen mest bli en sammanknytning.

Mitt huvudsyfte med uppsatsen var att diskutera bronsernas sociala kontext och på så sätt kanske komma åt någon grupp av människor som har befunnit sig på Uppåkraboplatsen i mitten av vikingatiden. Trots att analogierna från bl.a. Birka är något osäkra, kan man ändå sluta sig till vissa saker. Troligtvis rör det sig om människor ur ett av de högre mellanskikten i den vikingatida hierarkin, exempelvis människor som har haft någon anknytning till handelsaktiviteter. De stora mängderna importföremål och lyxvaror på Uppåkraboplatsen visar att det med största sannolikhet har förekommit handel i hög grad, och således har en handelsklass verkat på området. Kanske är de förgyllda bronserna spåren efter dessa människors privata utsmyckning. Mitt antagande om en anknytning till en merkantil samhällsklass baserar jag dels på birkaanalogierna, där bronserna hittats i kammargravar, vilka troligtvis har varit förbehållna ett högre socialt skikt, av vissa forskare

klassat som en merkantil eller merkantil - militär klass (se diskussion ovan). Dels baserar jag antagandet på fyndplatserna, som jag ovan har visat består av platser med överregional karaktär, till vilka i de flesta fallen någon sorts handelsaktiviteter är knutna. Vidare tror jag att de förgyllda bronserna var ett sorts försök till efterhärming av de högsta klassernas (kungamaken och den kungliga aristokratin) dyrbara prestigeföremål, bl.a. gedigna guldföremål i exempelvis Hiddenseestil. Förgylld brons var ett billigare sätt att skaffa sig något som såg imponerande ut, och trots att det säkert inte var väldigt dyrt eller svårt att få tag på, så var man nog tvungen att tillhöra ett någorlunda högt skikt för att kunna få tag på det.

Mitt andra syfte var att diskutera hantverksaspekterna kring bronserna. I uppsatsen har jag framfört hypoteser om att bronserna skulle vara producerade i Uppåkra. Dock är det fortfarande svårt att säga något om hantverkarnas status på platsen, om de har varit mobila eller stationära, fria eller knutna till någon maktinstans.

Som jag har visat finns det stora likheter i smyketyper över stora delar av Norden, vilket tyder på täta kontakter. Likheter kan nog bäst förklaras av att man stal idéer från varandra. Det var mycket lätt att använda en annan hantverkarens smycke som förlaga till sin egen gjutform. Bronssmyckena visar också att det fanns ett skandinaviskt kulturområde med den enhetlig utveckling av moden.

Det vore mycket intressant om man vid vidare utgrävningar av Uppåkra kunde finna rester av gjutformar av lera, vilket skulle kunna verifiera teorierna om att en produktion av bronssmycken har förekommit på platsen. Det skall bli mycket spännande att se vad seminariegrävningarna av handels- och hantverksområdena i Uppåkra under våren 1999 kan avslöja.

Sammanfattning

Den här artikeln har behandlat de 21 förgyllda runda bronssmycken som hittats vid detektorundersökningar av Uppåkraboplatsen. Materialet har belysts utifrån sociala och hantverksmässiga aspekter, och försök har gjorts att komma åt de människor som använde och tillverkade

dem. Med hjälp av analogier från bl.a. Birka har jag försökt skapa en fylligare bild av detta kontextlösa material. Med hjälp av jämförelse-material från stora delar av Norden har bronserna daterats till olika delar av 900-talet, men dateringsproblematiken med kopiering av gamla smycken har poängterats.

Bronssmyckena är utformade i främst volut-, terslev-, borre-, och jellingestil. De har paralleller i hela Norden, från Danmark, Skåne, Öst-sverige och upp till Norge. Även paralleller i Ryssland finns. Detta tyder på täta kontakter och det visar att det fanns ett enhetligt skandinaviskt kulturområde. Dessa likheter visar också på att bronserna var ett slags standardföremål, som producerades i större mängder. Trots detta var de inte var mans föremål, vilket förgyllningen antyder. Vid jämförelser med bl.a. Birka har det visat sig att de förekom hos ett högre socialt skikt i det vikingatida samhället, och att de eventuellt kan knytas till en merkantil klass. De tycks finnas på en slags undernivå, under de högsta klassernas gedigna guldföremål, och kan kanske ses som en efterhärming efter dessa. Bronssmyckena kan också knytas till platser med överregional karaktär med handelsanknytning.

Det har även framförts hypoteser om att bronssmyckena tillverkades i Uppåkra. Först och främst har jag hittat flera bronser i Uppåkra-materialiet som är identiska och med största sannolikhet kommer från samma gjutformer. Smycken från dessa gjutformer tycks även ha spridits till andra platser i omnejden. En patris för tillverkning av skivspännen har hittats i Uppåkra vilket indicerar närvaro av en hantverkare. Även rent hantverksmässigt tycks flera av bronserna vara utformade i samma tradition.

Förkortningar

KVHAA	Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien
LUHM	Lunds universitets historiska museum
MLUHM	Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum
NE	Nationalencyklopedin

Muntliga uppgifter

Birgitta Hårdh
Jonas Paulsson

Referenser

- Almgren, B., Blindheim, C., de Bouard, Y., Capelle, T., Christensen, A., Eldjárn, K; Perkins, R., Ramskou, T. & Sawyer, P. 1975. *Vikings*. Göteborg.
- Arbman, H. 1940. *Birka I. Die Gräber*. Tafeln. KVHAA. Stockholm.
- 1943. *Birka I. Die Gräber*. Text. KVHAA. Stockholm.
- 1961. *The Vikings*. London.
- Branca, A., Helgesson, B., Hårdh, B. & Tegnér, M. 1999. Detektorfunna föremål från järnåldern. Översikt av materialet vid årsskiftet 1998/1999. Hårdh, B. (red.). *Fynden i Centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, no. 30. Lund.
- Callmer, J. 1984. Aspects of production and style: an essay with reference to the Merovingian and Early Viking period material of Scandinavia. *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter*. Ny rekke 5. Oslo.
- 1989. Gegossene Schmuckanhänger mit nordischer Ornamentik. Arwidson, G. (red.). *Birka II:3 Systematische Analysen der Gräberfunde*. KVHAA, Stockholm 1989.
- 1991. Platser med anknytning till handel och hantverk i yngre järnålder. Exempel från södra Sverige. Mortensen, P. & Rasmussen, B. M. (red.). *Fra Stamme til Stat i Danmark 2: Hövdingesamfund og Kongemagt*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 22:2. Aarhus.
- 1995. Hantverksproduktion, samhällsförändringar och bebyggelse. *Produksjon og samfunn. Varia* 30. Universitetets Oldsaksamling.
- 1998. Handelsplatser och kustplatser och deras förhållande till lokala politiska system. Ett bidrag till strukturen i den yngre järnålderns samhälle. Larsson, L. & Hårdh, B. (red.). *Centrala platser - centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, no. 28. Lund.
- Capelle, T. 1968. *Der Metallschmuck von Haithabu. Studien zur wikingischen Metallkunst. Die Ausgrabungen in Haithabu* 5. Neumünster.
- 1999. Zwei wikingische Modeln aus Stora Uppåkra. *Fynden i Centrum*. Hårdh, B. (red.). Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, no. 30. Lund.
- Das Reich der Salier 1024-1125. Katalog zur Ausstellung des Landes Rheinland-Pfalz*. Sigma-ringen 1992.
- Duczko, W. 1985. *The filigree and granulation work of the viking period*. KVHAA. Stockholm.
- 1995. Kungar, thegnar, tegnebyar, juveler och silver-skatter. Om dansk inflytande i Sverige under sen-vikingatid. *TOR* 27. Uppsala

- Friis-Johansen, K. 1912. Sølvskatten fra Terslev. *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie*. 3 række, 2. bind. København.
- Graham-Campbell, J. *The Viking-Age Gold and Silver of Scotland*. Edinburgh.
- Gräslund, A.-S. 1980. *Birka IV. The burial customs. A study of the graves on Björkö*. KVHAA. Stockholm.
- Hårdh, B. 1976. *Wikingerzeitliche Depotfunde aus Südschweden. Katalog und Tafeln*. Acta Archaeologica Lundensia, Ser. In 4°, No. 9. Lund.
- 1996. *Silver in the Viking Age. A Regional - Economic Study*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, No. 25. Lund.
- 1998. Preliminära notiser kring detektorfynden från Uppåkra. Larsson, L. & Hårdh, B. (red.). *Centrala platser - centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, no. 28. Lund.
- 1999. Näbbfibulan - ett vendeltida vardagsspänne. *Fynden i Centrum*. Hårdh, B. (red.). Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, no. 30. Lund.
- Hägg, I. 1970. Die wikingerzeitliche Frauentracht von Birka. Einige Bemerkungen zur Hemdform. *TOR* 13, Uppsala.
- Jansson, I. 1970. Wikingerschmuck und Münzdatierung. *TOR* 13, Uppsala.
- 1984. Kleine Rundspangen. Arwidson, G. (red.). *Birka II:1 Systematische Analysen der Gräberfunde*. Stockholm.
- Jansson, I. 1991. År 970/971 och vikingatidens kronologi. Iversen, M. (red.). *Mammen. Grav, kunst og samfund i vikingetid*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVIII, Århus.
- Jørgensen, L. 1998. En storgård ved Tissø, Sjælland - en foreløbig presentation. Larsson, L. & Hårdh, B. (red.). *Centrala platser - centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, no. 28. Lund.
- Jørgensen, L. & Pedersen, L. 1996. Vikinger ved Tissø. Gamle og nye fund fra et handels- og håndværkscenter. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1996, København.
- Karlsson, L. 1983. *Nordisk form. Om djuvornamentik*. Stockholm.
- Knappe, A. (red.). 1994. *Guldets magi i saga och verklighet*. Statens historiska museum. Stockholm.
- Links, H. & Hardt, N. 1997. *Der Goldschatz von Hiddensee. Deutschlands grösster Wikingerfund*. Schleswig.
- Madsen, H. B. & Hougaard, C. 1997. Vikingetidens læderteknik og ornamentik. Kieffer-Olsen, J., Benthien, S., Jensen, S., Mulvad, S. & Skønager, L. (red.). *By, mark og geest* 9. Liljebjerget. Nationalencyklopedien
- Nilsson, T. 1994. Stentinget - en boplads med handel og håndverk fra germansk jernalder og vikingetid. *Vendsyssel nu & da* 1991-1993, nr. 14. Vendsyssel historiske museum. Hjørring..
- Näsman, U. 1996. Från Region till Rike - Från Stam till Stat. Krøger, J.F. (red.). *Rikssamlingen - Hovdingmakt og kongemakt. Karmøyseminariet* 1996. Stavanger.
- Ohlsson, T. 1980. The Löddeköpinge Investigation 2. The northern part of the village area. *MLUHM* 1979-1980. Lund.
- Ohlsson, T. 1981. Rapport från Löddeköpinge. *ALE* 1981:3. Lund.
- Paulsson, J. 1999. Metalldetektering och Uppåkra. Att förhålla sig till ett detektormaterial. Hårdh, B. (red.). *Fynden i Centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, no. 30. Lund.
- Petersen, J. 1955. *Vikingetidens smykker i Norge*. Stavanger.
- Ramqvist, P. H. 1990. Helgö - unikt handelscentrum eller vanlig bondgård? *Fornvännen* 85 (1990).
- Roesdahl, E. 1992. *Viking og Hvidekrist i Norden og Europa 800-1200*. København
- 1996. *Vikingerne verden. Vikingerne hjemme og ude*. Viborg.
- Stalsberg, A. 1991. Tradeswoman during the Viking Age. Nordic TAG. *Archaeology and Environment* 11. Umeå.
- Stjernqvist, B. & Callmer, J. 1984. *Kompendium i djuvornamentik*. Report series 7. Lund.
- Strömberg, M. 1961a. *Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen. Völkerwanderungszeit - Wikingerzeit*. 1 Textband. Bonn.
- 1961b. *Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen. Völkerwanderungszeit - Wikingerzeit*. 2 Katalog und Tafeln. Bonn.
- Svanberg, F. 1998. Exclusive jewellery, Borgeby and western Scania, c. AD 950-1050. *Fornvännen* 1998/2.
- Tegnér, M. 1999. Uppåkra under sen vikingatid. Hårdh, B. (red.). *Fynden i Centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, no. 30. Lund.
- Tornbjerg, S. Å. 1998. Toftegård - en fundrig gård fra sen jernalder og vikingetid. Larsson, L. & Hårdh, B. (red.). *Centrala platser - centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, no. 28. Lund.
- Wilson, D.M. 1995. *Vikingatidens konst*. Signums svenska konsthistoria 2. Lund.

Bronshantverket i brytningstid – exemplet Lund

Lars Salminen & Conny Johansson Hervén

Aspects of early bronze casting: examples from medieval Lund

In a time of political and religious change, Lund became the centre of the new Christian state in Scania. How should the relation between the old centre in Uppåkra and the new one in Lund be comprehended? A crucial question in this context is what similarities and differences can be found in these outstanding central places and what kind of actors shaped the development of craft in the society. The aim of this article is to illuminate the social milieux in which the gold- and bronze-smiths were active in Lund and to contribute to the discussion of how these craftsmen's social status could have changed from the Iron Age to the Middle Ages. Our studies of workshops in Lund show that there is no evidence of bronze casting and goldsmithies from the town's earliest years (c. 990–1020 AD). The first bronze workshops were instead established in the second decade of the 11th century and the following years. Metalworking during this first period reveals unclear and scattered workshop areas. The production was nevertheless of high technical skill and specialized, probably directly aimed at the local uppermost elite. In some of the workshops the labour was done by foreign specialists, mainly English minters and goldsmiths. These could have alternated between several workshops in the town. At the beginning of the 12th century and during its first half, an evident change occurred. The production at the workshops developed towards more differentiated manufacture, aimed at a broader circle of customers. Another alternative was the start of larger manufacturing series of the products. A spatial reorganization is also noticed. The workshop moves closer to the streets and a clearer structure is imposed on the working area. Gradually the work is moved indoors and specific shop buildings appear. The craftsman, already technically specialized in earlier times, could now also be considered specialized in economic terms.

Lars Salminen & Conny Johansson Hervén, Kulturhistoriska muséet, Box 1095, SE-221 04 Lund.

Närmare en mil från Öresundskusten, på en plats som inte ens gick att nå via framkomliga vattenleder, skapades det som under tidig medeltid kom att bli Nordens metropol, dess ärkebiskopsäte och dess största myntort. I det allra äldsta skedet skiljde orten sig inte nämnvärt från grannbyarna i vissa avseenden. På stora tomter utmed en bygata låg gårdar med långhus och runt detta några mindre byggnader. Men redan på 990-talet fanns där en träkyrka, troligen den första i Skåne, omgiven av en mycket stor kyrkogård. Förmodligen var orten redan då centrum för ett kungalev, en uppsamlingsplats för den kungliga uppbörden i Sven Tveskägs rike. I en tid av politiska och religiösa omvälvningar

var det Lund som blev den nya kristna statens centrum i Skåne.

Dess ledande roll tycks Lund ha övertagit från Uppåkraboplatsen, en s.k. centralplats från järnålder-vikingatid. Hur förhållandet mellan dessa olika tidiga centra ska uppfattas har under senare år varit föremål för en livlig diskussion. Vilka likheter och skillnader finns det mellan en centralplats från järnålder-vikingatid och det tidigmedeltida Lund? Finns det grundläggande skillnader i platsernas funktion och organisation? En central fråga i detta sammanhang är hur hantverket varit organiserat, då detta är intimt förknippat med samhällets redistribution. För att öka förståelsen om hant-

verkets villkor och om de aktörer som format dess utveckling ska vi nu göra en tillbakablick. Vi ska se i vilka sociala miljöer guldsmederna och bronsgjutarna var verksamma och diskutera hur dessa hantverkares sociala status kan tänkas ha förändrats från järnålder till medeltid.

Ett hantverk med tradition

Under järnåldern kan ädelmetallhantverket antagligen knytas intimt till samhällets aristokrati. Det var här de speciella behoven fanns, t. ex. distribution av dyrbara och prestigeladdade föremål till inflytelserika personer. Här fanns också de ekonomiska förutsättningarna och resurserna samt kontakterna för att skaffa fram råvaror. En bild av de dåtida förhållandena ges i berättelsen om när Oden, förklädd till smeden Rofar, fick i uppdrag att tillverka smycken till kungen och drottningen. Då hade han inte guldmetall med sig, utan det fick kungen stå för. Likartade uppgifter finns också i de irländska sagocyklarna (Wicker 1990:157f.). De ädla metallerna var införda utifrån, från Tyskland, Frankrike, England och det islamiska kalifatet. I finsmedernas alster, såsom dräktsmycken, hästmunderingar och vapen, samsades ofta de inhemska traditionerna med främmande formelement. Det vittnar om kontakter med andra kulturer som källa för inspiration och förnyelse. Vi kan också ana karaktären på järnålderns finsmide genom dess lokalisering. Verkstadsplatserna är nästan undantagslöst lokaliserade till stormannamiljöer eller platser som är direkt eller indirekt kopplade till samhällets elit.

När det gäller metallhantverkarnas eventuella beroendeställning råder oenighet. Vissa forskare anser att under äldre järnåldern så var hantverkaren i allmänhet fri (Lund Hansen 1970:93; 1975:115; Straume 1986:55) och hade dessutom hög social status (Kjær 1900:129; Stenberger 1935:65; Müller-Wille 1977:193; Wicker 1990:144f.; Arrhenius 1994:104). Andra ser ett starkt beroende av samhällets elit. Smeden var ofri utan möjlighet att röra sig, varken geografiskt eller socialt (Ramqvist 1990:60). De som velat se smeden som en fri hantverkare med god samhällsställning har ofta framhållit gravfynden (ex. Straume 1986:49). I

vissa gravar med smidesverktyg förekommer nämligen gravgåvor som indikerar hög social status. Oenighet råder dock om det verkligen rör sig om yrkesverksamma smeder som fått delar av sitt verktygsbestånd med sig i graven eller om det är personer med hög social status som låtit verktygen symbolisera några av de verksamheter som de kontrollerat under sin levnad, eller som de hade behov av efter döden. En annan osäkerhetsfaktor är att i många av gravanalyserna har man inte gjort någon skillnad på järnsmed, bronsgjutare och ädelmetallsmid, trots att de kan haft vitt skilda positioner i samhället (Andersson 1995:115f.). Det kan ha varit vad man tillverkade och för vem som var avgörande för smedens sociala position och graden av fri eller ofri (Wicker 1990:160, 1994:146; Andersson 1995:116). Det framgår i berättelsen om mästersmeden Völund. Han var av hög börd, eftersom han kunde gifta sig med en valkyria (Ramskou 1975:26; Straume 1986:54f.). Det utgjorde dock inget hinder för kung Nidud, som lät fängsla Völund, skar av honom hälsenorna för att förhindra flykt och placerade honom på en holme där han fick tillverka smycken (Andersson 1995:116).

I övergången mellan vikingatid och medeltid fanns det tidvis ett mycket starkt intresse att upprätta en statlighet i Skandinavien, speciellt i Danmark. Strukturerna är inte klarlagda men perioden har karaktäriserats som en instabil tid där allt större privata och kungliga egendomar kom att byggas upp och skapade förutsättningar för en sorts feodalism. I det tidiga skedet hade den framväxande härskande klassen begränsade möjligheter att systematiskt avkräva den egna befolkningen avgifter, skatter och prestationer. Däremot hade yttre tillägnelse stor betydelse. Det kunde vara i form av plundringar och under gynnsamma omständigheter även tributer från främmande folk. Via centralplatser kontrollerade den samhälleliga eliten även hanteringen av värdeföremål (Lindkvist 1988; jmf. Callmer 1991). Betydelsen av dessa platser med anknytning till handel och hantverk är i Skandinavien i stort sett ökande under järnåldern, särskilt från och med den romerska järnålderns början (Callmer 1991). Lindkvist framhåller att det inte var frågan om någon egentlig handel, det vill

säga med varor producerade för en marknad. För det ledande samhällsskiktet var det viktigt att kontrollera utbytet av produkter med stort prestigevärde för att kunna bygga upp beroendeförhållanden, knyta följeslagare till sig och att rent allmänt kunna upprätthålla en samhällelig position. "Det var ett produktutbyte som hade stor social, men ringa ekonomisk betydelse" (Lindkvist 1989:176). Callmer har däremot visat på att karaktäristiskt för dessa platser är en hantverksmässig produktion och att förekomsten av vissa massproducerade föremål snarare indikerar handel än socialt politiskt motiverade utbyten. Kopplingen till den härskande klassen ser han inte heller så påtaglig, utan varuutbytet var på ett mer indirekt sätt knutet till de lokala sociala hierarkiernas toppar. Handelsplatserna från yngre järnålder anser han i många fall gå tillbaka på behov av regionala utbyten som utjämnar olika regionala skillnader beroende på en viss specialisering. De är viktiga punkter på vägen mot en delvis spontan urbanisering i Nordeuropa (Callmer 1991:29f.). Men vad hände sen? Vad gäller för det professionella metallhantverket i den tidigmedeltida staden? Kan det varit en "stadsskapande" faktor, eller var det enbart kungamaktens behov av ett regionalt makt- och administrativt centrum som var orsaken till Lunds framväxt? För att skärskåda metallhantverkets utveckling och organisation ska vi nu titta på några belysande exempel från det tidiga Lund. Fram för allt ska vi titta lite närmare på hur hårt knutna metallhantverkarna var till tidens stormannaklass. Går det att urskilja en övergång från en nära beroendeställning till en allt friare position som borgare i staden? I så fall, när?

Besök hos några bronslantverkare

Något om vår inventering

Drygt hundra år av arkeologisk verksamhet i Lund har genererat mängder av avfall från metallhantverk. För att få en bild av var i staden det bedrivits och för att kunna identifiera lokaler med medeltida bronslantverk så gjordes en inventering. Slagg förekommer i stora kvantiteter över hela staden, med en tendens till kon-

centration i det inre stadsområdets utkantskvarter (Carelli in print). Merparten av denna slagg härrör förmodligen från järnsmide. För Lunds vidkommande saknas det emellertid metallurgiska analyser av slaggen som kan särskilja bronslantutning från järnsmide. Slaggen är därför vanskelig att använda som indikator för möjliga bronslantverkslokaler. Slagg har dessutom ofta städats bort och bland annat använts som gatubeläggning/hårdgörning under medeltiden, vilket gör att utan en fördjupad stratigrafisk analys är det svårt att förhålla sig till dess källvärde. För vårt syfte koncentrerades insatserna istället till deglar och metallavfall (Fig. 1). Allt material tillhörande dessa föremålskategorier inventerades - var i staden var detta avfall funnet, när var det ifrån och hur mycket var det?

Att avfallet representerade en tillverknings-situation var givet, men i vilka former skedde tillverkningen? Frågan har tidigare diskuterats utifrån påträffade ben- och hornlantverkslokaler i Lund (Christophersen 1980; Ryding&Kriig 1985; Ryding 1986). I sin avhandling levererade Axel Christophersen en förklaringsmodell som, även om den fått kritik, bildat norm för synsättet av det medeltida hantverkets utveckling inom nordisk arkeologi. Hans modell ser ut enligt följande:

1000-1020/1030	Husflit dominerar
1020/30-1150	Den begränsade kundproduktionens dominans
1150-	Marknadsproduktionens dominans

Denna modell är inte direkt överförbar till studier av metallhantverk. Detta är av en annan komplexitet som förutsätter en speciell kunskapsöverföring. Möjligheten att skaffa fram de dyrbara råvarorna kräver också helt andra ekonomiska förutsättningar och kontakter än för ben- och hornlantverket. Påståendet om "husflitets dominans" bör därför nyanseras.

I sin modell förmår Christophersen inte heller riktigt integrera hur varorna omsattes och hur det påverkades av penningekonominns genombrott.

För att ge utsagor om metallhantverkets funk-

Figur 1. Fynd av smältdegel innanför vallarna i Lund. Större verkstäder med fler än 20 degelfragment är istället markerade med bokstäver: A) Apotekaren 4 (730 st.), B) Ledningsschakt i Kyrkogatan (24 st.), C) Stortorget (76 st.), D) Svartbröder 23 (137 st.), E) S:t Botulf 12 (277 st.), F) S:t Clemens 8 (> 1000 st.), G) S:t Clemens 9 och Kattesund (142 st.), H) Färgaren 22 (289 st.), I) Färgaren 28 (50 st.), J) Gyllenkrok 29 (346 st.), K) Repslagaren 23 (155 st.).

tion och hur denna förändrats så valdes några av de identifierade lokalerna ut för detaljstudier. Framför allt var det fem grävningar som tilldrog sig vårt intresse. Dessa omfattar ett 20-tal verkstäder, avgränsade till tid och rum. Två av grävningarna, kv. S:t Clemens 8 och kv. Repslagaren 1-7 har bearbetats och redovisats tidigare (Bergman & Billberg 1976, 1978 och Johansson 1993). De övriga tre hade aldrig varit föremål för mer ingående analyser utifrån metallhantverkets perspektiv. De är kv. Svartbröder 23, kv. Apotekaren 4 och kv. Gyllenkrok 29-30. Tidsmässigt fångar grävningarna hantverkslokaler från Lunds tidigaste existens och fram i 1300-talet.

Vid denna djupare analys ansågs det vara av största vikt att studera graden av specialisering (både rent tekniskt och ekonomiskt), vilken social organisation hantverket hade och vilka som kan tänkas varit aktörerna. Indikationer på andra hantverk inom samma lokal var också av stort intresse. Hantverkslokalerna beskrevs även utifrån rumsliga aspekter såsom byggnader, gatunät och läge i staden samt ett försök gjordes att bestämma vilka föremål som tillverkats.

Genomgången av metallhantverket i Lund har givit oss en delvis ny bild av dess utveckling. Den följande presentationen är en sammanfattning med det kronologiska förloppet i centrum. Vårt arbetet kommer att redovisas mera ingående i annat forum (Johansson Hervén & Salminen in prep.) Studien gör inga anspråk på att visa en allmängiltig utvecklingskedja för hantverket i nordens medeltida städer. Med "exemplet Lund" i titeln åsyftas att det snarare är de lokala förutsättningarna som bör ha präglat förloppet. Städernas forna liv kan bättre förstås, om man låter övergripande processer vara främst *perspektiv* och inte *förklaringar* i skildrandet av förflutenhetens stadslandskap (se t.ex. Anund 1998).

I begynnelsen

Första stadiet: ca 990 - ca 1020

"Dess ledande stad är Lund, som Knut, Englands erövrare, ville göra till det britanniska Londons medtävlare". Kommentaren är från omkring 1070 av den tyske historiebereskrivaren

Adam av Bremen. Tidigare uppfattades Adams kommentar som en indirekt hänvisning till att Knut den store grundlade Lund. Men de senaste decenniernas arkeologi har visat att så inte var fallet. Redan från omkring 990 fanns det bebyggelse och minst en kristen kyrkogård i Lund (Andrén & Carelli 1998:27). Inom den numismatiska forskning har man gjort gällande att Lund hade en omfattande myntindustri redan omkring år 1000 (Malmer 1997). Då ligger det nära till hands att tro att om inte spår av den kungliga myntorganisationen, så i alla fall några lokaler med finsmide, där myntningen vid denna tid kunde tänkas ha försiggått, stod att finna. Men ett återkommande drag var den totala avsaknaden av metallverkstäder i grävningarnas äldsta skede. Detta var en faktisk, empirisk iakttagelse utifrån de stratigrafiska förhållandena och har inte att göra med tillbakaflyttandet av Lunds födelseår, som skett efter grävningarnas genomförande.

I Apotekaren 4 framskymtar snarare en självhushållande gårdsenhet med lite bearbetade ben- och horn delar. Ben- och hornhantverket i detta skede tycks haft karaktären av vad Axel Christophersen kallat "husflit" (jmf. Christophersen 1980:14f.). Den undersökta ytan representerar förvisso inte hela den dåtida tomten, utan främst tomtmarken närmast gatan.

Vid denna tid har tomterna varit stora och bebyggelsen utspridd över hela tomtmarken. Bebyggelsestrukturen påminner om de sen-vikingatida stormansgårdarna i byn Vorbasse. Denna bebyggelsestruktur var särskilt tydlig i S:t Clemens 8 (Andrén 1976:34, 1980:50). Här är dock avsaknaden av metallhantverk total i anslutning till den äldsta bebyggelsen och det så kallade "trelleborgshuset" (Bergman & Billberg 1978 :35).

Nuvarande kvarteret Svartbröder har tidigare antagits vara läget för den allra äldsta bebyggelsen i Lund, topografiskt anpassad på en terrass i en brant sluttning (Andrén 1980:49f.). Mycket tyder också på att bebyggelsen här är av betydande ålder. Men när nu stadens äldsta kyrka upptäckts ligga i Kattesund blir den rumsliga förståelsen av den äldsta stadsplanen svår-förståelig om kvarteret Svartbröder skulle ha varit det äldsta bosättningsområdet. Fast kvar-

Fig. 2. Guldsmedspatris av det ovanligare slaget. Smycken i denna s.k. Terslevstil tillhör en smycketradition som är äldre än det äldsta Lund. Eftersom lundapatrisen hittades i jord som körts till en koloniträdgård från grävningar i stadens centrala delar, kan den tyvärr inte dateras utifrån egna fyndomständigheter. Det förefaller mer troligt att lundapatrisen förts hit som metallskrot än att den ska tas som ett direkt belägg för finsmide under stadens äldsta skede. 28 mm i diameter. KM 50731. Foto Claes Wahlöö, Kulturen.

teret bör i alla fall ha legat inom ett kärnområde för äldre bebyggelse. Vid grävningarna i kv. Svartbröder 23 påträffades keramik av "inhemsk vikingatida typ" samt ett långhus av trelleborgskaraktär (Andrén 1980:50ff.). Denna keramik och den ålderdomliga hustypen styrker antagandet att området tagits i anspråk tidigt. Det understryks också av att där påträffades ett dräktspänne av en typ som egentligen borde ha gått ur mode i denna region redan före Lunds grundläggning i slutet av 900-talet (en s.k. oval spännbuckla, enda ex. i Lund). Det viktiga för vår del var emellertid snarare vad som inte stod att finna i detta äldsta skede. Metallhantverket saknades helt bland de äldsta lämningarna. Vi kunde nu ana ett återkommande mönster.

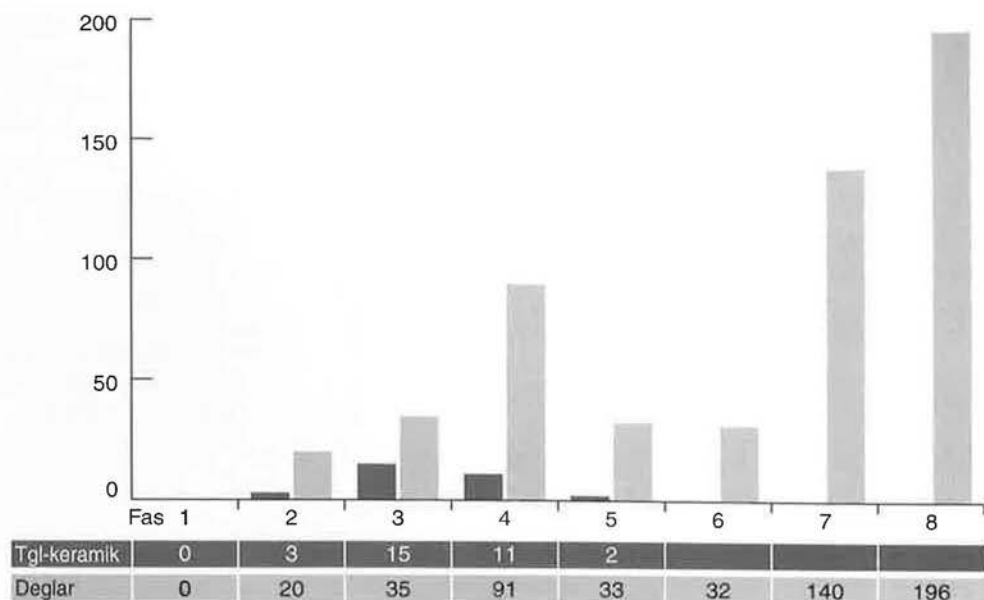
Om vi bortser från den påstådda utmyntningen under Sven Tveskäggs tid så finns det ingenting i vår inventering som tyder på bronsgjutning eller finsmide i Lund under dess äldsta tid, förutom möjligen en lösfunnen guldsmedspatris (Fig. 2). Detta pressblecksverktyg åstadkommer en relieffornamentik i så kallad Terslevstil. Andra skånska fynd i denna stil finns i skattfynd från Lackalånga, Filborna och Oppmanna (jmf. Strömberg 1961:fig. 74). I dessa skattfynd dominerar arabiska och engelska mynt från tiden omkring 900-talets mitt. Med tanke på de övriga Terslev-smyckenas samstämmiga dateringar och då lundapatrisen inte kan dateras utifrån egna fyndomständigheter är det vanskligt att framhålla att lundapatrisen vittnar om finsmide

under stadens äldsta skede. Sammanfattningsvis kan alltså ingen säker metallverkstadsplats beläggas i Lund under dess äldsta skede. Detta innebär inte att avsaknaden av hantverk i sig är total. Det har hittats små koncentrationer från främst ben- och hornhantverket i de äldsta kulturlagren, men detta hantverk bör snarare ses som en form av husflit, en tillverkning av föremål som behövts för självhushållningen på varje enskild gård.

De första verkstäderna

Andra stadiet: ca 1020 - o 1100

De äldsta kända verkstäderna finner vi utmed en nord-sydlig axel längs Stora Södergatan – Kyrkogatan. Ett 20-tal meter in från gatu-/torgmarken i kv. S:t Clemens, alldeles intill stadens äldsta kyrkogård, återfanns en verkstad från tiden strax före mitten av 1000-talet. Restprodukterna från metallhantverket låg spridda utanför de huslämningar som lokaliserats, vilket tyder på att arbetet utförts utomhus. Sannolikt rör det sig om arbete som utförts under korta, återkommande perioder. Hantverket har av vissa fynd att döma varit precisionskrävande och det har varit främst fingjuteri och tråd-/bleckarbeten som utförts. Även annat hantverk tycks ha företagits på bakgården. En järntacka, en mejsel och en smedång tyder på grovsmide. En relativt omfattande tillverkning i ben och horn har också funnits, parallellt med metall-

Figur 3. Skärvor från Apotekaren 4 av deglar och tidigglaserad keramik redovisade per fas. I det äldsta skedet, omkring år 1000, förekom inget metallhantverk. Tillsammans med de äldsta verkstadslämningarna från 1000-talets första fjärdedel och i verkstäderna genom hela 1000-talet så påträffades så kallad tidigglaserad keramik. Tillverkningen i metallverkstäderna med denna engelskinspirerade keramik var riktad mot samhällets elit. Omkring 1100 ändrade produktionen karaktär och under 1100-talets andra respektive tredje fjärdedel bedrevs storskaligt metallhantverk för en bredare kundkrets, nu i tydliga verkstäder nära gatumarken.

hantverket. Flera hundra spillbitar fanns utkastade över en risbädd i centrala norra delen av schaktet. Ben- och hornhantverket måste uppfattas vara av större skala än ett ordinärt husflit (Christophersen 1980:109). Efter den stora översvämningen omkring år 1050 återupprättas metallverkstaden med likartad inriktning och karaktär. Några skillnader föreligger dock. Produktion har lämnat mindre mängder restprodukter efter sig och något tecken på grovsmide finns ej. Även ben- och hornhantverket återupptas i området kring den tidigare risbädden.

Längre söderut längs med Stora Södergatan, i kvarteret Gyllenkrok, sker nya tomtanspråk omkring de första årtionden av 1000-talet. Sannolikt var tomterna då stora och bebyggelsen i kvarteret oregelbunden och spridd (Salminen in prep). Redan vid mitten av 1000-talet utvecklades gatan i öster, nuvarande Stora Södergatan, till en utpräglad torggata kring vilken handel och hantverk koncentrerades. I kvarteret Gyllenkrok märks detta tydligt. Marken regle-

rades och den tidigare så spridda bebyggelsen förtätades på parcelliknande långsmala tomter som sträckte sig in i kvarteret. I samband med denna tomtreglering dyker det första metallhantverket upp med degelfragment, bronstenar och -klipp jämte slagg. Bland den stora mängden fynd från verkstaden utmärker sig en cirka 11 kilo tung blytacka. Verkstaden tycks upphöra redan vid 1000-talets mitt och ersätts då av en produktionsplats för ben- och hornhantverk av relativt omfattande karaktär (Ryding 1990).

Vid 1000-talets första fjärdedel finns nu för första gången degelfragment, gjutformar och metallklipp mellan huslämningarna i kvarteret Apotekaren 4, norr om torget. Man kan ana ett allt mer intensivt utnyttjande av tomtmarken. Textilproduktion, sannolikt inom självhushållet, finns också återspeglad i fyndmaterialet, samt tillverkningen av ben- och hornföremål. Under 1000-talets första hälft och dess mitt är metallhantverket spritt över en större yta och verktygsfynd saknas. Redan runt 1060-70-talen finns

Figur 4. Blyplåt som myntaren Fati har provat sin myntstämpel på. Längd 14 cm. KM 62892:2797. Foto: Lars Westrup, Kulturen.

det en antydning till att avfallet koncentrerats längre ut mot gatumarken. Fasta verkstadshyttor saknas, men de äldsta fynden av verktyg tillhör detta skede. Under 1000-talets sista årtionden ändrar metallhantverket karaktär. Kanske är det ett tecken i tiden. En friare ställning gentemot samhällets elit förutsätter en "marknadsanpassning". Det sätter spår i form av att den socialt riktade produktionen, som kännetecknat verkstäderna i de äldre av grävningens faser, minskar. Deglar och metallklipp förekommer nu ofta tillsammans med järntenar och tyngdpunkten verkar också ha förskjutits mot mera ben/hornhantverk. En breddad produktion med en större andel billiga nyttoföremål, dubbelhelkammars, järnföremål av hushållskaraktär och hängöglor/bronskärl, riktar sig mot en bredare kundkrets. En annan intressant iakttagelse var att det tycktes finnas en koppling mellan metallhantverket och så kallad tidigglaserad keramik (Fig. 3). I Skandinavien hör glaserad keramik vanligen

hemma i tidshorisonter från 1100-talets senare del och framåt. Denna tidigglaserade keramik har paralleller i Stamford, England och ansågs länge vara import från England. På senare år har keramikforskarna gjort analyser på skärvor av lundafynden och kommit fram till att leran som keramikens är tillverkad av är av lokalt ursprung. Det handlar alltså om en engelsk typ av keramik från 1000-talet som är lokalt tillverkad (Larsson 2001). En rad föremål som tillverkats i dessa metallverkstäder har också paralleller i engelskt material (se Cinthio 1999). Och det är ju spännande eftersom vi genom en del mynt slagna i Lund känner till att engelska myntare varit verksamma i staden. Vi får anledning att återkomma till detta längre fram.

En annan hantverksplats av intressant karaktär har identifierats i kvarteret Svartbröder 23. Under senare delen av 1000-talet fanns här en hantverkslokal på östra delen av undersökningsytan. En stratigrafisk koncentration av degel-

fynd och slaggh innehöll även en blyplåt som nyttjats som provstycke för en myntstamp (Fig. 4). Blyplåten har blivit provslagen 11 gånger av en nygraverad stämpel. Det rör sig om en baksidesstämpel för myntning under Sven Estridsens sista år, cirka 1070-74 (Steen Jensen odat). Inskriften lyder FATI I LUND:IIII och är avfattad i runor. Myntmästaren Fati är känd från minst fem olika runmyntpräglingar, men inget känt mynt har identifierats från just denna stämpel. Det finns inte några belägg för en särskild myntverkstadstomt under äldre medeltid, utan en hypotes är att en eller flera guldsmedsverkstäder svarade för mynttillverkningen under kunglig kontroll (Cinthio 1990:49, 1999). Ett fynd från samma verkstad stärker hypotesen att myntningen skedde i verkstäder med "vanlig" lyxproduktion, nämligen ett litet drakhuvud av brons (Fig. 5). Den kraftiga nosen är uppbyggd av två S-formiga slingor och den böjda halsen, som upptill är spetsigt ryggad, är fastgjuten i ett hylsformigt beslag (Mårtensson 1972:149). Drakhuvudets vänstra del är skadat. Sannolikt har det skett vid tillverkningen och beslaget har därför kasserats. Detta föremål och degelförekomsten visar att myntmästare Fati arbetat med flera olika metaller. Parallellt med myntmästarverkstaden har det bedrivits en mindre produktion av föremål av ben och horn, men enligt Christophersens tolkning har detta knappast varit annat än en rent husflit för den egna gårdens behov (Christophersen 1980:120).

Sammanfattningsvis tycks dessa första verkstäder uppvisa otydliga verkstadsområden. Avfallet återfinns ofta spritt över en större del av tomten. Det fanns förmodligen inga fasta byggnader som metallhantverket bedrevs i. Mycket av arbetet har istället skett utomhus eller under enklare skydd för väder och vind. I de äldre hantverkslokalerna saknas också fynd av verktyg. Ofta förekom avfall från metallhantverk blandat med andra hantverk, främst ben- och hornhantverk. Produktionen tycks varit inriktad på framställning av föremål med individuell formgivning. I jämförelse med senare tiders verkstadslokaler kan de betraktas vara av viss sporadisk karaktär. Sammanvägs dessa iakttagelser, tonar bilden fram av ett hantverk som förekommit på grundval av enskildas behov och i samverkan

Figur 5. Drakhuvud av brons från kvarteret Svartbröder 23, 1000-talet. Höjd 25 mm. KM 62892:2562. Foto Claes Wahlöö, Kulturen.

med annan produktion. Rimligen har hantverkaren stått i direkt underordnad position till tomtägaren. Denna har styrt produktionsinriktning och sannolikt även produktionsmedel. Vi föreställer oss ett metallhantverk som är knutet till ett stormannahushåll i staden, där olika (mer eller mindre ofria) medlemmar bidrar med varierande sysslor, allt efter fallenhet och tillfälliga behov. Tillverkningen var tekniskt högt specialiserad och förmodligen inriktad på att täcka mer än det egna hushållets behov. Det vore därför fel att kalla det husflit. Kanske fungerade en del verkstäder i Lund med hitresta eller hittagna specialister på ett likartat sätt som de som omtalas i Vita Eligii. Den helige Eligius som var guldsmed och präst blev med tiden guldsmedernas skyddspatron. Han drev flera verkstäder som han alternerade emellan. Under hans frånvaro upprätthölls produktionen av lärlingarna (Wicker 1990:147ff., 1994; Arrhenius 1994:104f.). Det skulle i vårt fall inte handla om någon fridfullt kringvandrande hantverkare som tittade till sina verkstäder då och då, för att sedan ströva vidare till andra bygder. Däremot kan flera av verkstäderna i Lund med socialt riktad produktion ha stått under tillsyn av ett begränsat antal specialister, tex engelska myntare och guldsmeder.

En bredare kundkrets

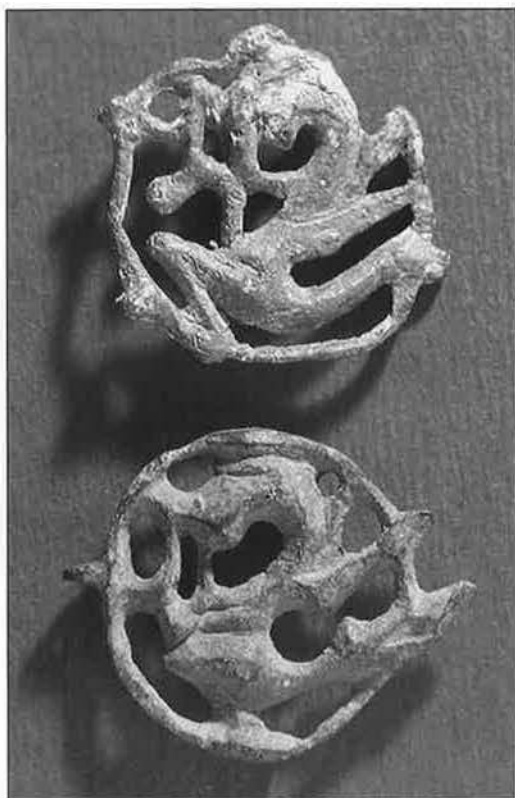
Tredje stadiet: o 1100 - ca 1150

Ett återkommande drag vid inventeringen var

att karaktären hos verkstadsplatserna förändrades omkring år 1100. I Apotekaren 4 kunde vi skönja en trend mot en mer differentierad produktion inriktad mot en bredare kundkrets i samband med att den tidigglaserade keramiken försvann i slutet av 1000-talet. Den breddade inriktningen i tillverkningen blir allt tydligare under 1100-talets första fjärdedel. Ett alternativ till den differentierade tillverkningen kan ses i den så kallade Urnesverkstaden och Söljgjutarverkstaden. Tillverkningen där vittnar istället om en förändring mot att färdigställa produkter i större serier. Dessutom märks en rumslig omorganisation. Hantverkslokalerna flyttar nu närmare gatumarken. Produktion tycks också i högre utsträckning än tidigare ske inomhus. Verkstäder börjar även uppträda på mera perifera lägen av staden. Den tidigare blandade miljö där olika hantverk fanns representerade tycks upphöra, eller åtminstone så sker arbetet på separata arbetsplatser. Dessa aspekter sammanvävda tyder på att speciella verkstadshyttor börjat växa fram med en organiserad arbetsstyrka. Kanske var tillverkningen en helårssyssla. Produktionen tycks i alla fall vida överstiga den enskilda gårdens behov och var sannolikt riktad mot en bredare kundkrets. Verkstäderna förefaller ingå i en form av symbios med tomten, där antingen parallella hantverk förekommer (den s.k. *Urnesverkstaden*) eller att verkstaden endast utgör en del av en större gårdsenhet (den s.k. *Söljgjutarverkstaden*). Dock saknas den tydliga bodkaraktär som kännetecknar nästföljande stadium. Detta kan förstås som att ett professionellt hantverk har uppkommit, där en organiserad hytta arbetar mer eller mindre frikopplat från den agrara produktionen, men underställda stadsgårdens kontroll. Om dessa hantverkare skall betraktas som arrendatorer eller helt ingående i stadsgårdshushållet, är svårare att fastställa, men de förefaller inte ha full kontroll över distributionen.

Urnesverkstaden

I kvarteret S:t Clemens etableras ca 1100 en verkstad klart bunden till ett större hus nära gatu-/torgmarken. Till detta hus är främst gjutformar, bleck/klipp och trådar av kopparlegering koncentrerade. Degelfragmenten finns

Figur 6. Dräktspännen i djuornamentik, omkring 1100. Det nedre är funnet i Uppåkra. 25 mm. U 6193. Det övre är påträffat i verkstaden i kvarteret Svartröder och är en modell av bly för gjutformar. 25 mm. KM 62892:1670. Foto: Jesper Henriksson, Kulturen.

spridda över större delen av bakgården, där flera övriga hus står att finna. En del restprodukter återfinnes även söder om det större "gathuset", över den nyligen ur bruk tagna kyrkogården till en av stavkyrkorna i Kattesund. Detta kan indikera att produktionen skett både inom- och utomhus och varit av en icke-stationär natur. Alternativt skall den relativt stora spridningen ses som enkom avfallshantering och då bör endast "gathuset" ses som verkstadsplats. Produktionen har varit tydligt inriktad på arbeten i så kallad urnesstil, främst urnesspännen, men även andra föremål har förekommit, t ex ett bronsbeslag i samma stil. Ett stort antal gjutformsfragment i urnesstil påvisar att produktionen snarare har utförts i serier än som enskilda arbeten. Andra arbeten har också utförts, förutom gjutning även trådarbeten, lödning och driv-

Figur 7. Remssölja som är funnen i Dagstorp 15 km från Lund. På goda grunder (gjutformskoppling) har den antagits vara tillverkad i Söljgjutareverkstaden i kvarteret Repslagaren, Lund. Längd 48 mm. LUHM 15879. Foto: Kulturen.

ning. Två doppskor för svärdsskidor med genombrutet mönster, gjutna i brons, kan uppfattas som tecken på att verkstaden haft del i vapenproduktion. Förekomsten av kvicksilverdroppar i en grop vittnar om att så kallad brännförgyllning (guldförgyllning) utövats (Bergman & Billberg 1978:44). I detta sammanhang kan det var intressant att nämna att denna verkstad var den enda på grävningen där deglar med degelpropp påträffades.

Samtida med urnesverkstaden fanns en mindre byggnad i vinkel mot gathuset. Denna rymde en kammakeriverkstad där 385 bitar ben- och hornavfall uppsamlats inom ett ca 6 kvadratmeter stort område (Christophersen 1980:101f.). Således finns det tecken på att olika hus representerat olika hantverksplatser inom stadsgården. Denna differentiering av produktionen inom tomten, på skilda verkstadsplatser, tyder på en övergripande form av ägande, snarare än att varje hantverkare varit självständig.

Ytterligare en verkstad som arbetar i urnesstil bör dateras till denna period. Den är belägen i kvarteret Svartbröder och avlöser myntmästare Fatis verkstad. Det främsta fyndet är en blymodell till ett spänne av urnesliknande stil, alltså en förlaga för att tillverka gjutformar (Fig. 6). I grävningsmaterialet har inga av dessa gjutformar identifierats, men likväl tyder förlagan på att flerfaldig produktion eftersträfvats. Den relativt stora mängden degelfragment och en del av en gjutform till ett cirkulärt beslag eller spänne med antropomorf dekor, visar att framför allt gjutningsarbete förekommit. Verkstaden tycks

vara helt inriktad på metallproduktion (och eventuellt endast brons). Någon parallell produktion av annat hantverk förefaller inte utförts (Christophersen 1980:120).

Söljgjutareverkstaden

Denna hantverksplats i kvarteret Repslagaren är den första "riktiga" verkstaden i ett mera perifert läge i staden. Den är också anmärkningsvärd för sin ensartade produktion. Tillverkningen har skett under perioden ca 1100 till 1150. Tre olika skeden har gått att urskilja. Verkstaden låg i ett yttre läge inom staden, men det rör sig inte om ett nytt markanspråk. Äldre bebyggelse från 1000-talet har föregått hantverket. Det äldsta skedet saknar egentlig bebyggelse och arbetet förefaller att ha utförts under bar himmel. De två följande skedena uppvisar enkla huskonstruktioner, sannolikt lerklinade hyttor. Hela tiden tycks produktionen varit inriktad på tillverkning av remssöljor (Fig. 7). Den rumsliga dispositionen av arbetsytan i förhållande till brunnar, gropar och rännor tyder på att det endast är en del av en tomt som upplåtits för arbetsföretaget. Ingen annan produktion tycks ha försiggått. Utifrån gjutformarna har flera olika typer av remssöljor identifierats, men det finns ingen tydlig kronologisk skillnad i produktionen. Verkstaden har karaktären av en ren produktionsplats och ingenting pekar på att avyttring av söljorna skett i nära anslutning till produktionsplatsen. Dessa aspekter sammanvägda - kort produktionstid, enhetlig produktion, avsaknad av salubod samt upplåten del av en tomt - tyder på att hantverket sannolikt bedrivits under kortare perioder (säsongsvis). Sannolikt var dessa hantverkare inte självständiga, utan stod under kontroll av annan person, antingen inhyrda eller bundna såsom ofria.

Mot en friare ställning

Fjärde stadiet: ca 1150 - ca 1250?

Utvecklingen mot metallverkstäder även i de lite mera perifera delarna av staden tycks fortsätta. Dessa förefaller dock alltid ligga i relativ närhet till stadens kommersiella stråk, i nord-sydlig och östlig riktning. Exempel på detta kan ses vid Östra Mårtensgatan, i kvarteren Gal-

ten, Brunius och Östertull. Något senare, under nästföljande period, ser vi samma mönster i stadens norra del, utmed Bredgatan, i kvarteret Glädjen och i kvarteret S:t Peter. Ofta rör det sig om grytgjuterier eller metallhantverk med inriktning på grovsmide, där viss brons- och tenn-gjutning skett.

I kvarteret S:t Clemens fortsätter produktionen av urnesspännen, dock med en viktig skillnad. Verkstäderna har nu flyttat ut i fyra mindre hus i direkt anslutning till torgmarken. Samma iakttagelse gäller för ben- och hornhantverket, som dock förefaller att vara koncentrerat till de två nordligaste husen. Christophersen har föreslagit att det funnits någon form av arbetsgemenskap mellan de två hantverken (1980:107). En intressant företeelse är den kyrkogårdsmur som uppföres mellan de små gathusen och som avskiljde dem från den tidigare kyrkogården. Som redovisats i förra stadiet spreds en del avfall från tillverkningen över den då nyligen ur bruk tagna kyrkogården. Muren kan ha uppkommit som en tydlig reglering och kan antyda att kyrkan arrenderat ut mark till hantverkarna (Bergman & Billberg 1978:63). Omkring år 1200 fullföljs mönstret och minst tre små tydliga bodar återfinnes tillsammans med verkstadsfynden utmed torget. Produktionen av urnesspännen har upphört men av fynden att döma så är det brons-hantverk som utförts. Ben- och hornhantverket förefaller att ha blivit utkonkurrerat, det saknas i det arkeologiska materialet. Ett hus ca 40 m in på tomten har sannolikt fungerat som metallverkstad. Även längs med torgets östra sida finns nu belägg för bodar som arbetat med brons (Mårtensson 1972:126).

Metallhantverket i Apotekaren 4 följer samma mönster som i S:t Clemens med tydliga verkstadslämningar längs gatan, fast något tidigare. Redan under 1100-talets andra fjärdedel (fas 7) finner vi verkstäderna längs gatan. Detta är första gången hantverket har riktigt tydlig verkstadsstruktur, kännetecknad av tydliga bodar, ibland indelade i olika rum i vilka det fanns flera fynd av verktyg: punsar, filar, gjutsked, plåtsax, tänger och mejslar.

Detta att hantverksbodarna i direkt anslutning till gatemarken uppträder vid mitten av 1100-talet, eller strax före, kan tyda på att verkstads-

platsen nu även är helt eller delvis distributionsplats. Det finns också tecken på att dessa bodar kan ses som "avknoppningar" av de ursprungliga tomterna, om inte i full juridisk form, så åtminstone i en arrendeform. Møller Knudsen menar att en "bod" var en avstyckad enhet av kvartersmarken som var avsedd för uthyrning (Møller Knudsen 1982). Det är svårt att inte se en koppling mellan omsättningen och det faktum att verkstaden legat närmast gatan. Denna del av tomten har betraktats som attraktivast i de medeltida städerna, då själva boningshuset oftast återfinnes på denna plats. En annan aspekt på varför inte verkstadshyttorna förlagts längre in på bakgården, kan vara att de utgjort ett tydligt blickfång för en tillfällig besökare, en form av "skyltfönster". Denna aspekt förklarar också varför många verkstäder återfinns längs med stadens torg och huvudstråk, och inte i stadens utkanter. Det har tidigare framförts åsikter om att metallhantverket bedrivits i mera perifera delar av städerna på grund av brandfaran, men detta har således inte gällt för Lunds vidkommande.

Denna frigörelse från en äldre tomtstruktur och omfattande nyetableringar bör ses som att många hantverkare lyckats uppnå en friare ställning gentemot den fåtaliga aristokratis kontroll. De är troligen beroende av de senare i större eller mindre utsträckning för distributionen och råvarutillgången, men är ur många avseende en framväxande samhällsklass. Materiellt kanske detta avspeglar sig i deras konsumtionsvanor. I anslutning till en av verkstäderna i Apotekaren 4 hittades bysantinska lyxföremål från 1100-talets andra hälft, ett fragment av en glasskål samt en keramikskärva av ett vackert dekorerat bordskär (se Roslund 1997, 1998). Det är också nu som de första guldsmederna träder fram ur skriftligt material (se nedan). De åtnjuter en relativt självständig tillvaro, åtminstone vad det gäller produktionen. Företagsamheten sker för en mera anonym kundkrets, men detta är ej det samma som att det råder något som liknar en marknadsekonomi och att mynt är det enda som krävs för avyttring. Periodvis kan de icke desto mindre sälja över disk, exempelvis under marknadsdagar. Detta är den enda rimliga förklaringen till att bodstrukturen uppkommer.

Hantverkare som en samhällsklass

Femte stadiet: ca 1250? -

Undersökta verkstäder från denna period saknas nästan helt av olika orsaker. Främst därför att det länge varit den äldsta stadstopografin som tilldragit sig störst intresse. De yngre lämningarna har också i större utsträckning förstörts av den sentida bebyggelsen. Emellertid måste detta stadiet omnämnas, framför allt för att ge ett perspektiv på de tidigare. Hantverket beskrivs här i generella termer och i stor utsträckning utifrån andra källor än Lunds svarta jord. Nya arkeologiska undersökningar skulle säkerligen ha stora möjligheter att nyansera denna bild.

En fri och självförsörjande hantverkare, helt utanför den agrara produktionen, är beroende av en dagligt fungerande marknad där produkter kan omsättas. För att detta skall kunna fungera tillfredsställande krävs en gemensam värdemätare, en garant, nämligen myntet. Den självständiga hantverkaren och penningekonomin genomsläpplighet är därmed intimt sammanlänkade. Henrik Klackenborg har fastställt att svenska kungariket kan kallas monetariserat i så motto att mynt var i allmänt bruk bland bönderna vid sekelskiftet 1300 (1992:179). För Lunds vidkommande finns det dock närmare uppgifter att tillgå. Peter Carelli har inventerat 3551 jordfunna mynt i Lund. Efter avräkning av depåfynd och fynd i rent kyrkliga miljöer, återstår 966 styck (Carelli 1998:18). Han redovisar en del av sin studie i fyra kronologiska skeden, från ca 900 - 1332 (Carelli 1998:fig 9). Med ledning av spridningsbilderna menar Carelli att Lund monetariserades tidigast under 1100-talets andra hälft (tredje skedet; 1157 - 1241). Inbegriper man hans fjärde skede nås en heltäckande bild över hela staden omkring 1241-1332. Detta sammantaget med de arkeologiska iakttagelserna med fullföljd bodbebyggelse omkring 1200 och med hänsyn till Klackenborgs resultat, så kan förslagsvis penningekonomin definitiva genomsläpplighet för Lunds vidkommande sättas till tiden kring mitten av 1200-talet. Några årtionden senare omnämns för första gången hantverksskrå i de skriftliga källorna.

I en notis från 1256 omtalas att bagare inte

fick upptas i Knutsgillet. Det visar på att det fanns sociala skillnader mellan stadens hantverkare och köpmännen (Søgaard 1965:363f.). Av de nästan fyrahundra medeltida lundabor som är kända i det skriftliga materialet, återfinnes endast sju i perioden före 1200 (Referensgruppens arbetsmaterial inför utställningen *Metropolis - Lund på medeltiden*, Kulturen). Tre av dessa är guldsmeder; Olaf Guldsmed 1135 -1165, David Guldsmed 1165-1200 och Olav den halte 1170. Det tyder på att vid denna tid bör yrkesgruppen haft en hög social position. Ytterligare ett drygt dussin lundabor är kända under 1200-talet, medan över 150 namn återfinnes under 1300-talet. Flera av dessa är hantverkare av olika slag. Ökningen kan sannolikt bättre förklaras med tidens ökande antal skriftliga källor, men hantverket generellt har nu etablerat en egen nisch i samhället och deras representativitet och krav på inflytande ökar under loppet av senmedeltiden. Det är nu rimligt att tala om hantverkaren (och därmed hantverket) som en självständig samhällsklass. Sammanfattningsvis kan fjärde stadiet betraktas som en ca 100 - 150 årig övergångsperiod och femte stadiet kan ur *hantverkarens perspektiv* åtminstone gälla fram till manufakturernas framväxt under stormaktstiden.

Urbana frågor - hantverksmässiga svar

Den fiktiva sinnebilden av en medeltida stad rymmer ofta en eller flera scener av hantverkare i arbete. Gärna i en bullrig och myllrande miljö med nasare som högljutt bjuder ut sina varor jämte slamrande smeder, svärande tunnbindare och skomakare vid sina läster. Under en lång period var det just stadens ekonomiska dragningskraft och skådeplats som betonades inom städernas historieskrivning och frågorna kring urbaniseringen. I vår studie har det emellertid visat sig att förutom den påstådda utmyntningen under Sven Tveskägs tid så finns det ingenting som antyder att bronsgjutning eller fin-smide bedrivits i Lund under dess äldsta tid. Rent empiriska belägg saknas. Det kan tyckas märkligt med tanke på den storskalighet i hantverket som ofta omtalas från centralplatser från yngre järnålder. Det tidiga metallhantverket i

Lund kan inte ha varit en vital del i de mekanismer som ligger bakom stadsbildningen. De första bronsverkstäderna tycks istället etablerats något årtionde in på 1000-talet och under dess andra fjärdedel. Denna tidsfästelsen grundar sig uteslutande på dendrokronologiska dateringar och är inte en produkt av de äldre grävningarnas inre kronologier. Längre uppfattades annars 1020 som bakre tidsgräns och Knut den store antogs stå bakom Lunds grundläggning. Dock tycks den politiska stabilitet som Sven Tveskägg eftersträvat ha infunnit sig först under Knut den stores tid, då den första bosättningen har permanentats. Sakta men säkert har vardagslivets strukturer infunnit sig och den regionala omställningen av det agrar överskottet har börjat tillägnas. Dessa första verkstäder uppvisar otydliga verkstadsområden. Avfallet återfinns ofta spritt över en större del av tomterna. Förmodligen fanns inga fasta byggnader som metallhantverket bedrevs i. Mycket av arbetet har istället skett utomhus eller under enklare skydd för väder och vind. I de äldre hantverkslokalerna saknas också fynd av verktyg. Ofta förekommer avfall från metallhantverk blandat med andra hantverk, främst ben- och hornhantverk. Det tycks inte varit någon skillnad mellan hantverkare som arbeta i guld eller brons. Skiljelinjen tycks snarare gått vid järn kontra ädlare metaller.

Produktionen var inriktad på framställning av föremål med individuell formgivning. I jämförelse med senare tiders verkstadslokaler kan de betraktas vara av viss sporadisk karaktär. Sammanvägs dessa iakttagelser, tonar bilden fram av ett hantverk som förekommit på grundval av enskildas behov och i samverkan med annan produktion. Rimligen har hantverkaren stått i direkt underordnad position till tomtägaren. Denna har styrt produktionsinriktning och sannolikt även produktionsmedel. Vi föreställer oss ett metallhantverk som är knutet till ett stormannahushåll i staden, där olika (mer eller mindre ofria) medlemmar bidrar med varierande sysslor, allt efter fallenhet och tillfälliga behov. Tillverkningen var tekniskt högt specialiserad och förmodligen inriktad på att täcka mer än det egna hushållets behov. Det vore fel att kalla detta metallhantverk för husflit. Snarare som en snävt socialt riktad produktion. Kanske stod

flera av dessa verkstäder under tillsyn av ett begränsat antal specialister som fungerade i symbios med samhällets elit, t.ex. engelska myntare och guldsmeder.

Vid tiden omkring år 1100 och under seklets första hälft sker en markant förändring. Vid vissa verkstäder kan man se en övergång mot en mera differentierad produktion, inriktad mot en bredare kundkrets. Ett alternativ till den differentierade tillverkningen var att istället färdigställa produkter i större serier. Dessutom märks en rumslig omorganisation. Hantverkslokalerna flyttar närmare gatumarken. Produktionen erhåller en tydligare verkstadsstruktur och sker i högre utsträckning än tidigare inomhus. En bodbebyggelse växer fram. Dessutom börjar verkstäder uppträda på mera perifera lägen av staden. Den tidigare blandade miljön, med olika hantverk representerade, tycks upphöra, eller åtminstone så sker arbetet på separata arbetsplatser. Dessa aspekter sammanvävda tyder på att speciella verkstadshyttor växt fram med en organiserad arbetsstyrka, där produktionen kanske utgör en helårssyssla. Produktionen översteg vida den enskilda gårdens behov och var inriktad på en bredare kundkrets. Från att tidigare varit tekniskt specialiserad, kan man nu börja tala om att hantverkarna också började bli specialiserade i ekonomiska termer. Gentemot den fåtaliga aristokratis kontroll intog de en friare ställning och det är också nu som de första guldsmederna träder fram ur skriftligt material. De efterföljande stadierna visar dock att det egentligen inte är förrän penningekonomins genombrott som metallhantverkarna generellt uppnår en ställning som fria borgare och blir en egen samhällsklass i staden.

Noter

1. Artikeln baserar sig på en inventering av det medeltida bronshantverket i Lund som initierats av professor Birgitta Hårdh, Arkeologiska Institutionen vid Lunds universitet och möjliggjorts av medel från Ebbe Kochs och Nordenstedtska stiftelserna. Inventeringens avgränsning gällde bronshantverket och Lund, då detta resultat var mest adekvat för jämförelser med Uppåkraprojektet. Studien, som även inkluderar en illustrerad fyndkatalog över hundaprodukter, är tänkt att publiceras i serien Arkeologiska rapporter från Lund (ISSN 1104-6244), Kulturen, Lund.

Referenser

- Andersson K. 1995. *Romartida guldsmede i Norden. III. Övriga smycken, teknisk analys och verkstadsgrupper*. Aun 21. Uppsala.
- Andrén, A. 1976. *Stadsbilden. Uppgrävt förflutet för Pkbanken Lund. En investering i arkeologi*. Archaeologica Lundensia VII. Lund.
- 1980. *Lund. RAÄ/SHM. Rapport Medeltidsstaden 26*. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museum. Stockholm.
- Andrén, A. & Carelli, P. 1998. De anglosaxiska spåren. *Kulturen 1998. En årsbok till medlemmarna av Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige*. Lund.
- Anund, J. 1998. Mångsysslare, småstäder och klassresor. Nordens bronshantverk som exempel på möjligheter inom socialarkeologin. *META* 98:4. Lund.
- Arrhenius, B. 1994. *Forntida guldsmedstekniker*. Knappe, A. (red.). *Guldets magi i saga och verklighet*. Statens Historiska Museum. Stockholm.
- Bergman, K. & Billberg, I. 1976. *Metallhantverk. Uppgrävt förflutet för Pkbanken Lund. En investering i arkeologi*. Archaeologica Lundensia VII. Lund.
- 1978. *Databearbetning av metallverkstäder. Ett försök att tillämpa databearbetning av medeltida metallhantverk på PK-bankens tomt, S:t Clemens 8, Lund*. Seminarieuppsats i medeltidsarkeologi, framlagd vid Lunds universitet 1978.
- Callmer, J. 1991. Platser med anknytning till handel och hantverk i yngre järnålder: exempel från södra Sverige. Mortensen, P. & Rasmussen, B.M (red.). *Fra Stamme till Stat i Danmark II. Høvdingesamfund och Kongemagt*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2. Højbjerg.
- Carelli, P. 1998. Varuutbyte i medeltidens Lund - uttryck för handel eller konsumtion? *META* 98:3. Lund.
- (in prep). Slagg - ett "nyupptäckt" fyndmaterial i Lund. *Aktuell arkeologisk järnforskning. Slagg i medeltida städer*. Jernkontoret. Stockholm.
- Christophersen, A. 1980. *Håndverket i forandring. Studier i horn- og beinhåndverkets udvikling i Lund c:a 1000-1350*. Acta Archaeologica Lundensia series in 4°. N° 13. Lund.
- Cinthio, M. 1990. Myntverk och myntare i Lund. *Kulturen 1990. En årsbok till medlemmarna av Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige*. Lund.
- 1999. *Guldsmed i Lund. Beretning fra attende tværfaglige vikingesymposium*. Københavns Universitet 1999. København.
- Johansson, C. 1993. *Söljgjutare i kv. Repslagaren i Lund*. Seminarieuppsats i medeltidsarkeologi, framlagd vid Lunds universitet 1993.
- Johansson Hervén, C. & Salminen, L. (in prep.) *Bronshantverket i medeltidens Lund*. Arkeologiska rapporter från Lund. Kulturen. Lund.
- Kjaer, H.A. 1900. *Fund af smedeværktøj i grave. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1900*. København.
- Klackenberg, H., 1992. *Moneta nostra. Monetarisering i medeltidens Sverige*. Lund Studies in Medieval Archaeology 10. Lund.
- Larsson, S. 2001. *Keramik. Mårtenstorget i Lund. Arkeologisk undersökning 1997 - en kulturhistorisk redogörelse*. Johansson Hervén, C. (red.). Arkeologiska rapporter från Lund, nr. 21. Kulturen. Lund.
- Linkkvist, T. 1988. *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt. Organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid*. Opuscula Historica Upsaliensia 1. Uppsala.
- 1989. *Skatter och stat i den tidiga medeltidens Sverige*. Andrén A. (red.). *Medeltidens födelse*. Symposier på Krappertups borg 1. Lund.
- Lund Hansen, U., 1970. *Kvarmløsefundet - en analyse af Sösdalastilen og dens forudsætninger*. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* (1969). København.
- 1975. *Guldhandverk i Nordens oldtid*. Schou Jørgensen, M. (red.). *Guld fra Nordvestsjælland*. Holbæk.
- Malmer, B. 1997. *The Anglo-Scandinavian Coinage c. 995-1020*. Commentationes de nummis saeculorum IX-XI. Nova series 9. Stockholm.
- Müller-Wille, M. 1977. *Der frühmittelalterliche Schmied im Spiegel skandinavischer Grabfunde. Frühmittelalterliche Studien. Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster, II*. Berlin.
- Mårtensson, A.W. 1972. *Medeltida metallhantverk i Lund. Kulturen 1972. En årsbok till medlemmarna av Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige*. Lund.
- Møller Knudsen, B. 1982. *Boder. Fortid og Nutid 1982*. København.
- Ramqvist, P. 1990. *Helgö - unikt handelscentrum eller vanlig bondgård? Fornvännen*, 85. Stockholm.
- Ramskou, T. 1975. *Guld gennem tiderne*. Schou Jørgensen, M. (red.). *Guld fra Nordvestsjælland*. Holbæk.
- Roslund, M. 1997. *Crumbs from the Rich Man's Table. Byzantine Finds in Lund and Sigtuna, c. 980-1250*. Andersson, H., Carelli, P. & Ersgård, L.

- (red.). *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Lund Studies in Medieval Archaeology 19, Riksanantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 24. Stockholm.
- 1998. Kejserligt vrakgods. Bysantinska föremål i Lund. *Kulturen* 1998. En årsbok till medlemmarna av Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige. Lund.
 - Ryding, O. & Kriig, S. 1985. Kammakeri i medeltidens Lund. *Populär arkeologi* nr.4 . Lund.
 - Ryding, O. 1986. *Medeltida ben- och hornhantverk i Lund. Fynden från tre verkstadstomter*. Seminarieuppsats i medeltidsarkeologi, framlagd vid Lunds universitet 1986.
 - 1990. Kammakeri under två sekler. *Kulturen* 1990. En årsbok till medlemmarna av Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige. Lund.
 - Salminen, L. (in prep.). Kvarteret Gyllenkrok 30. Lund. Arkeologisk undersökning 1992. *Arkeologiska rapporter från Lund*. Kulturen. Lund.
 - Stenberger, M. 1935. Gravfältet vid Gannor i Lau. *Gotländskt arkiv. Meddelanden från Föreningen Gotlands fornvänner*, 7. Visby.
 - Straume, E. 1986. Smeden i jernalderen, bofast - ikke bofast, høy eller lav status. *Universitetets oldsaksamling. Årsbok 1984/85*. Oslo.
 - Strömberg, M. 1961. *Untersuchungen zur Jüngerem Eisenzeit in Schonen II. Katalog und Tafeln*. Acta Archaeologica Lundensia series in 4°. N° 4. Bonn/ Lund.
 - Søgaard, H. 1965. Lav II. *KLNM* X. Malmö.
 - Wicker, N.L. 1990. *Migration period bracteates: art historical constructs and archaeology of crafts production and distribution*. Minneapolis.
 - 1994. The organization of crafts production and the social status of the migration period goldsmith. *The Archaeology of Gudme and Lundeborg. Papers presented at an Conferance at Svendborg, October 1991*. Arkæologiske Studier vol. X. København.

ACTA ARCHAEOLOGICA LUNDENSIA

Series altera in 8°

1. ERIK CINTHIO, *Lunds domkyrka under romansk tid*. 1957.
2. MATS P. MALMER, *Jungneolitische Studien*. 1962.
3. MATS P. MALMER, *Metodproblem inom järnålderns konsthistoria*. 1963.
4. BRITA S MALMER, *Nordiska mynt före år 1000*. 1966.
5. EGON THUN, *Medieval Tommarp*. 1967.
6. GAD RAUSING, *The Bow*. 1967.
7. MÄRTA STRÖMBERG, *Der Dolmen Trollasten in St. Köpinge, Schonen*. 1968.
8. BERTA STJERNQUIST, *Beiträge zum Studium von bronzezeitlichen Siedlungen*. 1969.
9. MÄRTA STRÖMBERG, *Die Megalithgräber von Hagestad*. 1971.
10. MÄRTA STRÖMBERG, *Studien zu einem Gräberfeld in Löderup*. 1975.
11. RIKARD HOLMBERG, *Den skånska öresundskustens medeltid*. 1977.
12. LARS LARSSON, *Ageröd V. An Atlantic Bog Site in Central Scania*. 1983.
13. ANDERS ANDRÉN, *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. 1985.
14. INGER HÅKANSSON, *Skånes gravfynd från äldre bronsålder som källa till studiet av Social struktur*. 1985.
15. ELISABETH HERNER, *Profession med tradition. Teknisk-kvalitativ analys av den äldre bronsålderns spiralornamentik, dess central- och lokalproduktion*. 1987.
16. *TRADE AND EXCHANGE IN PREHISTORY. Studies in honour of Berta Stjernquist*. 1988.
17. BOZENA WYSZOMIRSKA, *Ekonomisk stabilitet vid kusten. Nymölla III. En tidigneolitisk bosättning med fångstekonomi i nordöstra Skåne*. 1988.
18. MATS G. LARSSON, *Runstenar och utlandsfärder. Aspekter på det senvikingatida samhället med utgångspunkt i de fasta fornlämningarna*. 1990.
19. TOVE HJØRUNGDAL, *Det skjulte kjønn. Patriarkal tradisjon og feministisk visjon i arkeologien belyst med fokus på en jernalderkontekst*. 1991.
20. *REGIONS AND REFLECTIONS. In Honour of Märta Strömberg*. 1991.
21. JOHN TROENG, *Worldwide chronology of fifty-three prehistoric innovations*. 1993.
22. ANNE CARLIE, *På arkeologins bakgård. En bebyggelsearkeologisk undersökning i norra Skånes inland baserad på synliga gravar*. 1994.
23. PER KARSTEN, *Att kasta yxan i sjön. En studie över rituell tradition och förändring utifrån skånska neolitiska offerfynd*. 1994.
24. *THE EARLIEST SETTLEMENT OF SCANDINAVIA AND ITS RELATIONSHIP WITH NEIGHBOURING AREAS*. 1995.
25. BIRGITTA HÅRDH, *Silver in the Viking Age. A Regional-Economic Study*. 1996.
26. MATS G LARSSON, *Från stormannagård till Bondby. En studie av mellansvensk bebyggelseutveckling från äldre järnålder till medeltid*. 1997.
27. MÅRIT GAIMSTER, *Vendel period bracteates on Gotland. On the significance of Germanic art*. 1998.
28. *CENTRALA PLATSER – CENTRALA FRÅGOR. SAMHÄLLSSTRUKTUREN UNDER JÄRNÅLDERN*. 1998.
29. LENNART CARLIE, *Bebyggelsens mångfald. En studie av södra Hallands järnåldersgårdar baserad på arkeologiska och historiska källor*. 1999.
30. *FYNDEN I CENTRUM. KERAMIK, GLAS OCH METALL FRÅN UPPÅKRA*. 1999.
31. *FORM, FUNCTION & CONTEXT: material culture studies in Scandinavian archaeology*. 2000.
32. ELISABETH RUDEBECK, *Tilling nature – harvesting culture: exploring images of the human being in the transition to agriculture*. 2000.
33. BO KNARRSTRÖM, *Flinta i sydvästra Skåne: en diakron studie av råmaterial, produktion och funktion med fokus på boplatsteknologi och metalltida flintutnyttjande*. 2000.
34. *UPPÅKRA – CENTRUM OCH SAMMANHANG*. 2001.